Published by

K. Ray. M. A.

176, *Vivekananda Road, Calcutta*

Dedicated to—

The sweet sacred memory

of my daughter —

"Kanika"

Printed by :—S. R[illegible]y

LAKSHMI JANARDAN PRESS

107/2, *Amherst Street, Calcutta*-9

Preface to the Present Edition

In this edition of our Meghadutam, We have followed the plan of our Raghuvamsam and Kiratarjuniyam.

In editing the Sanjivani I have consulted the editions of Porf. B, Goswami, of Prof. K. B. Pathak and the Nirnaya Sagara Press edition. Unfortunately these are all corrupt. Thus in several places I have been left to my own resources and with a view to get a meaning out of my text I have hazarded guesses within brackets with a query attached thus (?)

Besides among numerous readings I have selected one which seemed most consistent to me. Now it is for my readers to judge how far I have succeeded in all these difficulties. I express my gratitude to the Edition of Mr. Pathak for having adopted some of his suggestions,

The author will be much obliged if any of his esteemed readers will kindly point out errors and defeciencies to him to be rectified in the next edition,

---

CALCUTTA,
Jan, 1959.

KUMUDRANJAN RAY

N. B.—1st Edition in Nov. 1928
2nd Edition in Sept. 1943
3rd Edition in Sept. 1948
4th Edition in Sept. 1958

Meghadutam.

1. Introduction—The Age of Kalidasa.

The current theory is that Kalidasa lived in Vikrama ditya's time, "who after defeating the Sakas or Scythians established the Samvat Era which begins fifty seven years before Christ"

On the strength of this theory some scholars, place Kalidas in the first century B C. Others, however identifying Vikrama with Harsa bring the poet down to the middle of sixth century A. D.

The latest theory is—Kalidasa flourished in the reign of King Chandra Gupta II in the fifth century A D There is no evidence to connect this prince with our poet except that Chandragupta II, was named Vikramaditya

We however place the poet to the second century before Christ. Our arguments are fully discussed in our introduction to Sakuntalam and in our "Evolution of gita" Below are given the points of our arguments in a few words :—

(1) The current theory which places Kalidasa in the 5th century A. D is untenable, there being no reference to Gupta kings in the works of the poet.

(2) The Bhita-medallion (where we see King Dushyanta and his charioteer being entreated by hermits not to kill the antelope) as belonging to the Sunga period places Kalidasa at a time before Christ.

(3) From the absence of artificiality in his style the poet appears to be much older than Girnar and Nasik inscriptions of 2nd century A. D.

(4) From the history of certain words Sanskrit seems to have been the spoken language at the time of Kalidasa. From the free and copious use of Vedic forms in his writings the poet seems to be not at all influenced by Panini's grammar and to belong to the post-Paninian period of transition from Vedic to Sanskrit literature which probably extended from 300 to 100 B. C.

(5) From allusions to Buddhism and its patronage by royalty in the Sakuntalam the poet seems to have flourished soon after Asoka. Kalidasa's style also places him before Aswagosha the Buddhist poet of 1st century A D

(6) The भरतवाक्य of Malavikagnimitram (e. g. आशास्यमभ्यधिगमात् प्रभृति प्रजानांसम्पत्स्यते नखलु गोप्तरिनाग्निमित्रे) seems plainly to indicate that Kalidasa was a court-poet of Agnimitra in the 2nd century B. C.

(7) From the two slokas of Raghu VI [e. g.—(i) अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथम &c. and (ii) पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः &c] some critic remarks that in Kalidasa's days the capital of the Pandyas was a city called Uragapura. This Uragapura is Urayura in Prakrit which as history says is the most ancient capital of the Pandyas (colas). Cola, Pandya, Kerala &c. are south Indian tribes. Chronicle also repeats that the Pandyas were in supreme ascendancy up to 1st century A. D till they were overthrown by Karikala. And there are also reasons to believe that Kalidasa in his description of the Pandyas as lords of the south with their capital at Uragapura must have referred to their prosperous reign during 1st century B. C.; for our poet does not mention Pallavas the supreme ruler of the south in the 5th century A, D. The following sloka of Raghu IY. (" दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि । तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ।") also shows that the Pandyas alone were supreme rulers

Kalidasa's time. Again in the same canto of Raghu we learn that the King drove the Yavanas from Afganisthan. Now it is well-known that there were no Yavanas in the 4th or 5th centuries. It is only in the first century B. C. that we have Yavana kingdom in the north west

All these irresistably point to the conclusion that Kalidasa flourished at a time before the beginning of the christian era

II kalidasa—his position

Kalidasa was the greatest poet of India after Vyasa and Valmiki. Even mere translations of his sweet works have extracted the greatest admiration from modern squeamish readers. Thus Alexander Hamboldt says—"Kalidasa the celebrated author of the Sakuntalam is a masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lovers Tenderness in the expression of feeling and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations". In fact a study of Kalidasa's works at once convinces the reader that the poet had an all-embracing knowledge of nature and of human unity, beasts and birds not even excluded.

कुरुष्व तावत् करभीरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात् सकानना निष्पततीव भूमिः ॥—

This sloka of Raghu X1II at once evinces Kalidasa's knowledge of the dynamical theory of Relative motion. The peet also shows accurate knowledge of physical and natural sciences in the wellknown verse—करेण वातायनलम्बितेन etc. ofRaghu XIII, sl. 21 ; see also sloka 15 here and our Intro. in Rag. XIII, VI, and V.

III. Personal History.

Nothing of Kalidasa's personal history is known to us But his works show that he was a devout Brahman and lived at Ujjain for a long time and suffered from the pangs of poverty and neglect, and travelled a good deal almost all over India; though the poet's name sounds like a Bengali one, still it cannot be definitely said whether he was a Bengali or not (though some of his descriptions in Raghu seems to show that he had a good idea of Bengal). Tradition says that once the poet came to his house long after dusk. His wife denied entrance, whereon the poet replied "अस्ति कश्चिद्वागविशेषः" and promised to write poems beginning with each of those words. Thus Kumara begins with—अस्ति Raghu with वाक् and our Meghadutam with कश्चित्। Beyond this we know nothing of the poet; this is why Mallinatha who flourished about 1385 A D. observes undeserving reticence as to the personal history of the poet.

IV. Kalidasa's Creed.

It has been admitted by all critics that Kalidasa was a Saiva. Indeed his नान्दी in Vikramorvasi (*e. g.*, वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषम् etc.,) and भरतवाक्य in Sakuntala (*e. g.*, ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः) point to this effect. Mrs. Manning with reference to Vikramorvasi writes—"The drama commences with what is called a Prelude. The manager enters and pronounces an address or benediction which like Kalidasa's other preludes indicates that the author belongs to that modification of the Hindu faith in which the abstract deism of the Vedanta is qualifi identifying the Supreme invisible and inappreciab

with a delusive form which was the person of Rudra or Siva." For a detailed discussion see our Sakuntalam.

V. Sources and story of the poem.

Several commentators say that the hero of this poem a यक्ष had to do the duty of collecting fresh flowers for his master Kuvera to worship Lord Siva with. One day this यक्ष failed in his duty, owing to his attachment with his wife This enraged the master and he sentenced him to one year's exile to the hills of Ramgiri in Central Province. This bereavement from his wife due to master's curse was unbearable to the Yaksha and he sent message to his wife through the cloud. Here opens Kalidasa's Meghadutam. From this simple story the poet wove out a masterpiece poem full of pathos, imagination and beautiful descriptions of sceneries and also of his internal religious concentration and yoga (see cover here and Appendix.)

Mallinatha holds that the poet had the germ of his Meghaduta in the Ramayana where Rama sent message to Sita through his devoted follower Hanuman.

Pandit Prannath Saraswati holds that Kalidasa's Meghaduta was most probably suggested by the Yamaka-Kavya of Ghatakarpara. But acc. to us Kalidasa being of earlier period this is not sound.

We have shown in our Introduction to Sakuntala un rde the heading "A Chronological Survey of Kalidasa's Works" that the idea of Meghadutam possessed Kalidasa even while he was writing the Vikramorvasi (See under Sl. 3 also).

[*N. B.*—Sequence in Kalidasa's works may also be traced with reference to the gradual evolution of his religious ideas—see our Intro. to Sak].

✓ Perhaps the fictitious residence of the Yaksha was somewhere in Himalaya towards the northeast of Kashmir and thus probably on the west region of Tibet. Hence the cloudmessenger is requested to pass from Ramgiri in C. P. through Ujjain in a westerly oblique course and proceed to his abode in that direction to waft his sorrows to his regretting wife

We here give a brief survey of the cloud's progress to Himalaya—the abode of Yaksha

Sls, 1—15 —Yaksha at Ramgiri (in C. P) entrusts the cloud with his message to be conveyed to his beloved wife.

Sl. 16 - Cloud is to go obliquely a little westwards after ascending *Mala* region (near Modern Ratanpur in C, P.).

Sl 17-18 —Cloud's progress to Mt Amrakuta in Central India on the eastern side of Vindhya [N. B.—From C. P. or M P cloud goes on to C. I.]

Sl. 19-22.—Narmada at the foot of Vindhya will then be reached

Sl. 23.—Approach to Dasarna country.

Sls. 24-27.—Vidisha, the capital of Malwa is now to be arri-ved at. There it was all-beauty.

Sls. 28-29.—Nirvindhya and (Kala) Sindhu rivers are then to be crossed in order.

Sls. 30-34—Ujjain with river Sipra, is then gradually reached in its north-westward journey.

Sls. 44:48.—The cloud will then have to meet Kartikeya's temple at Devagiri (to the south of Chambal in the centre of Malwa)

[*N. B.*—All these places and rivers are in Malwa which the cloud is to traverse from east to west, for it has to take a north-westward course].

Sl 49.—Town of Dasapur in west-malwa in Central India will then come in its way.

[*N. B*—Henceforth the cloud will proced northwards via Delhi].

Sls. 50. 51.—Brahmavarta between the rivers Saraswati and Drisadvati in the North-east of Delhi is then reached.

Sls 52-58—Jahnavi (Ganges) will than fall on its track.

Sls 59-82—Then passing north-eastwards through the slopes of Himalaya, Mt Krauncha is to come to view. Further on there in Manasa lake. There near the source of Ganges will be seen Alaka the abode of Yaksharaja, and there on the margin of a pleasure-hill the cloud is likely to see his beloved.

[*N. B.*—From Delhi the cloud first progresses northwards, then north-eastwards through the slopes of Himalaya till it reaches Alaka (in Tibet)]

Sls 83-103.—An imaginary description of the 'virahini' and then the signs whereby to recognise her, are described.

Sl. 104-118.—Messages that are to be delivered to her.

Sls. 119—Cloud's favour to pay heed to yaksha's messages is appealed for, and his benediction to the cloud.

— I —

सञ्जीवनीकृतो मङ्गलाचरणम्

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्द्धजानये।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसङ्कुचद्वामदृष्टये ॥ २ ॥

Salutation to that Being known as the Father and the Mother of the universe, whose left half is the wife and at whose gracious look the sight of evil withers.

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम्।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलंमहः ॥ ३ ॥

For the dispersion of the gloom of obstacles, we invoke that mild mighty holy Light of inconceivable majesty which is a man in the body and elephant in the head.

शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम्।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥

O Vani, I betake myself to thy auspicious feet, the resort of all that is moveable and immoveable Render me a successful guide, O mother, by casting glances that are gracious through kindness.

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ४ ॥
भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता।
एषा संजीवनीव्याख्या तामद्योज्जीवयिष्यति ॥ ५ ॥

Here everything is being explained by me by means

of the prose order Nothing unathourised is being written, nor anything irrelavant is being said.

Kalídasa's muse lies in a swoon through the poison of bad interpretation This commentary styled the "Sanjivani" will now revive her.

मेघदूतम्

[दु गतौ+त=दूत messenger Here the vowel is lengthened by the उणादिसूत्र "दुतनिभ्यां दीर्घश्च" । दु उपतापे+क्त कर्त्तरि gives दुत (with ह्रस्व, meaning 'oppressed.' But this sense etc does not suit here दिवादि दूपरितापे+क्त gives दून । दूत usually means सन्देशहर (messenger) cf "चारेक्षणः दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः"—*Sisupalavadha*. मेघः दूतः यस्मिन्, बहु—। तत् ।—

The word is neuter for it qualifies काव्यम् understood. Or – मेघाश्चासौ दूतश्च कर्मधा—। Then by transference of epithet (उपचार) it means the book (poem) describing the cloud-messenger.]

1 A yaksha through curse lived at Ramgiri.

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥ १ ॥

Prakasika—कश्चित् यक्षः रामगिर्य्याश्रमेषु वसतिं चक्रे [A Yaksha resided in the regions of Ramgiri]. Was this place agreeable ? —जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्धछायातरुषु [The

place was pleasant with cool and shady Nameru trees and its waters were rendered pure, for Sita bathed there in days of yore]. Then the yaksha was quite at home there — वर्षभोग्येण शापेन अस्तंगमितमहिमा [No , he was undergoing punishment by way of curse to stay there for a year. And this took away all his कान्ति and majesty and hence he was hapless there]. Why could he (a यक्ष) not look like the time ? – कान्ताविरहगुरुणा शापेन [The curse hang heavy on him ; for it separated him from his beloved wife residing at the Himalayan abode of his master Kuvera]. What was the cause of the curse ? - स्वाधिकारात् प्रमत्तः (अतः) भर्त्तुः शापेन अस्तङ्गमितमहिमा [He failed in his usual duties. Hence his master cursed him and deprived him of his privileges].

Prose.—स्वाधिकारात् प्रमत्तः (अतः) कान्ताविरहगुरुणा वर्षभोग्येण भर्त्तुः शापेन अस्तङ्गमितमहिमा कश्चित् यक्षः जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्धच्छायातरुषु रामगिर्य्याश्रमेषु वसतिं चक्रे ।

Beng—কোন এক যক্ষ নিজের কার্য্যে অসাবধান হওয়ায় নিজপ্রভু কুবেরের বর্ষভোগ্য সুতরাং স্ত্রীবিরহহেতু সুদীর্ঘ শাপে লুপ্তশক্তি হইয়া, স্নিগ্ধছায়াতরুসমূহে রামগিরির আশ্রমে বাস লইল। সেখানকার জল সীতার স্নানে পবিত্র হইয়াছিল।

Eng.—Negligent of his duties, (hence) deprived of his glory by his master's curse that is to last for a year and was unbearable owing to separation from wife, a certain yaksha took his abode in the regions of Ramgiri, cool through Nameru trees and having sanctified waters on account of the ablution of the daughter of (king) Janaka

Expl.—See Prak. and Eng. (where separately not given.)

Sanjivani—"आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इति शास्त्रात् काव्यादौ वस्तुनिर्देशात् कथां प्रस्तौति 1—कश्चिदिति । 'स्वाधिकारात्' स्वनियोगात् प्रमत्तः अनवहितः ["प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः

"जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्" इत्यपादानत्वम् ; तस्मात् पञ्चमी 2] अतएव अपराधात् हेतोः—कान्ताविरहेण गुरुणा दुस्तरेण इत्यर्थः ["गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे" इति शब्दार्णवे (?वः) 3] वर्षं वत्सरं 'भोग्येन' ["कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । 'अत्यन्त संयोगे च' इति समासः । "कुमति च" इति णत्वम् 4] 'भर्त्तुः' स्वामिनः 'शापेन अस्तंगमितो महिमा' सामर्थ्यं यस्य सः 'अस्तंगमितमहिमा' [अस्तम् इति मकारान्तमव्ययम । तस्य 'द्वितीया' इति योगविभागात् समासः] 'कश्चित्' अनिर्दिष्टनामा यक्षो देवयोनि-विशेषः ["विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः" इत्यमरः] 'जनकतनयायाः' सीतायाः स्नानैः 'पुण्यानि' पवित्राणि 'उदकानि' येषु तेषु पावनेषु इत्यर्थः । 'स्निग्धाः' सान्द्राः 'छायातरवः नमेरुवृक्षा येषु तेषु वसतियोग्येषु इत्यर्थः ["स्निग्धन्तु मसृणे सान्द्रे" इति । 'छायावृक्षो नमेरुः स्यात' इति शब्दार्णवे (? वः)] रामगिरेः चित्रकूटस्य आश्रमेषु वसतिम् ["वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्" (un. 4 6) इतौणादिको अतिप्रत्ययः] 'चक्रे' कृतवान् [अत्रकाव्ये नगनगरार्णवादिवर्णनासम्भवात् (? सद्भावात्) महाकाव्यत्वम् (? महाकाव्याङ्गत्वम्)। रसो विप्रलम्भाख्यश्शृङ्गारः । तत्राप्युन्मादावस्था । अत एव एकत्रानवस्थानं सूचितम् 'आश्रमेषु इति वहुवचनेन । सीतां प्रति रामस्य हनूमतसन्देशं मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवान् इत्याहुः । अत्र काव्ये सर्वत्र मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । तदुक्तम्—"मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ तात् गुरू चेत्" इति 5]

Notes on Mallinatha's Sanjivani

1, In accordance with the injunction "its commencement is a benediction, a salutation or a statement of a subject or fact",—narration of a fact being enjoined, the poet (Kalidasa) begins the very story here.

2 स्वाधिकारात takes अपादाने ५मी by the Varttika "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानाम्" &c. 3 According to शब्दार्णव—गुरु

means Brihaspati, best, preceptor, father and unbearable. [N. B.—Here the reading should be शब्दार्णवः and *not* शब्दार्णवे ; for whenever Malli quotes lexicon he mostly ends with the nominative]. 4. द्वितीया in वर्षम् is enjoined by the rule "कालाध्वनोः—" and the समास is guided by the rule "अत्यन्त—" (char). णत्व in वर्षभोग्येण is according to the rule "कुमति च" 5. In this poem there being descriptions of mountains, cities, oceans (? rivers) it is a (variety of) महाकाव्य [N. B.—Though a खण्डकाव्य still Malli calls it a महाकाव्य, being the work of महाकवि कालिदास] The sentiment here is love of the type of विप्रलम्भ (i. e. want of enjoyment through separation). The condition is that of a mad man. By plural in आश्रमेषु is indicated—non-fixity in one place. Some say that the poet wrote this cloud message having his mind bent on the fact of Rama's sending message to Sita through Hanumat. The metre is मन्दाक्रान्ता everywhere (see Notes on metre at the end).

Charcha.

1. कान्ता &c—विरह separation. गुरु unbearable, कान्तया विरहः, सुप्सुपा—। तेन गुरुः, सुप्सुपा—or तृतीया तत्—, for Tattwabodhini has " हेतुतृतीययापि समास इष्यते " । तेन । Qual. शापेन । During separation from the beloved everything becomes unbearable, cp. "तदा रम्याण्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः। तदैकाकी सबन्धुः सन्निष्ठेन रहितो यदा"—*Kirat.*

2. स्वाधिकारात् &c—अधिक्रियते अस्मिन् इति अधि+कृ+घञ् अधिकरणे अधिकारः office, duty. स्वस्य or स्वः अधिकारः, ६तत्— or कर्मधा—। तस्मात्। अपादाने ५मी by the rule "जुगुप्सा—" (See Malli.). प्र+मद्+क्त कर्त रि=प्रमत्तः careless. Qual यक्षः । The reading स्वाधिकारप्रमत्तः is also seen, but Malli's read is स्वाधिकारात् प्रमत्तः, hence he says "तस्मात् पञ्चमी" and more emphatic, for Negligence on the part of yaks rredhis master's wrath,

3. शापेन—शप+घञ् भावे=शापः curse Here the curse was the punishment to suffer separation for one year,तेन । हेतौ ३या ।

4. अस्तम् &c.—गम+णिच् क्त कर्मणि=गमित caused to go. अस्तम् is an अव्यय meaning 'end' (here), अस्तम् गमितः, सुपसुपा । तादृशः महिमा (majesty) अस्य, वहु—। Qual. यक्षः। शाप was the cause of his disappearance of महिमा । In अस्तङ्गमित Malli says "द्वितीयाइति योगविभागात् समासः" । But योगविभाग of द्वितीया is unauthoritative (i. e. not directly sanctioned by महाभाष्य) । See our Introduction to Bhatti canto I. योगविभाग is resorted to only to defend the cases wished-for—cp "योगविभागस्त्विष्टसिद्धयर्थः—*Manorama*. Kaiyata also is against योगविभाग in his भाष्यप्रदीप । Thus while expounding the समास of ह्यः (अव्यय having the sense of ७मी) and गोदीह kaiyata has—"ह्यस् शब्दस्य गोदोहशब्देन सुपसुपेति समासः" ।

5. चक्रे—कृ+लिट ए। "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इत्यात्मनेपदम् । Nom. यक्षः ।

6 वर्ष &c.—वर्षं भोग्यः। २या तत् । तेन। Qual. शापेन । २या in वर्षम् is अत्यन्तसंयोगे by the "कालाध्वनोः"—(Malli) then २या तत् is by the rule "अत्यन्तसंयोगेच" । णत्व in वर्षभोग्येण is according to the rule "कुमति च" (Pan. 8. 4. 13).

7 जनक &c—जनकतनया is Sita. तस्याः स्नानम्, ६तत् । तेन पुण्यानि, सुपसुपा or ३तत्—। तादृशानि ङदकानि एषु वहु—। Qual. रामगिर्य्याश्रमेषु । Sita was holy by birth and sanctified all that came in touch with her. cp. "उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः" &c—*Uttarcharita* From the use of the word जनकतनया it is inferred that the poet was perhaps thinking of रामकथा ।

8. स्निग्ध &c,—छायातरु is Nameru tree. स्निग्ध is shady, cool. स्निग्धाः छायातरवः येषु, बहु—। Malli takes छायातरु to mean नमेरु no the strength of "विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः" Raghu, and शब्दार्णव। Pradipa of दक्षिणावर्त्तनाथ takes छायातरु as "छायाप्रचुरास्तरवः"। We prefer Malli. Nameru is also छायाबहुल।

9, राम etc.—रामस्य गिरिः, ६तत्—। तस्य आश्रमाः (resorts), ६तत्—। तेषु। यक्ष lived in the various regions of Ramgiri, hence the plural Malli takes Ramgiri to mean चित्रकूट for Rama once lived there, Wilson identifies it with Ramtek (North of Nagpur). But recent researches point to Ramgarh hill in C. P. as the place intended by the poet, for it is near Amrakuta, the source of river Narmada अधिकरणे ७मी।

10 Remark.—This poem is a खण्डकाव्य for it does not satisfy all the conditions of a महाकाव्य (cp. "खण्डकाव्यं महाकाव्यस्यैकदेशानुसारियत्"). Love sentiment of the विप्रलम्भ type is displayed here, this love sentiment is of two kinds—(i) संभोग (union) (ii) विप्रलम्भ (separation).

11. Voice—प्रमत्तेन...केनचिनयक्षेण...महिम्ना...वसतिः चक्रे...।

2 *The bereaved yaksha saw a cloud,*

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

Prak--अबलाविप्रयुक्तः स कामी मेघं ददर्श [That passionate yaksha separated from his beloved wife saw a cloud]. What kind of cloud it was?—आश्लिष्टसानुं (तथा) वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं मेघं ददर्श

[The cloud stuck to the peak of the mountain there, and it also looked like an elephant dealing sideblows against the mountain, in his playful butting. Thus the cloud attracted his sight]. When did he see the cloud? तस्मिन् अद्रौ कतिचित् मासान् नीत्वा स आषाढ़स्य प्रथमदिवसे मेघं ददर्श [He passed a few months (i. e. eight months) in that hill and there on the 1st day or early part of Asada saw a charming cloud before him] Did not this period affect him?— कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः स कामी [Yes, in this period he was excessively emaciated, so much so that the goldbracelet in his wrist slipped down towards the elbow] ?

Prose – अवलाविप्रयुक्तः कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः स कामी तस्मिन् अद्रौ कतिचित् मासान् नीत्वा आषाढ़स्य प्रथमदिवसे आश्लिष्टसानुं वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं मेघं ददर्श।

Beng.—স্ত্রীবিরহিত কামী সেই যক্ষ সেই পর্ব্বতে কয়েক মাস যাপন করিলে পর, (বিরহকৃশতাহেতু) তার মণিবন্ধ হইতে স্বর্ণবলয় পতিত হইয়াছিল। অনন্তর আষাঢ়ের প্রথমদিনে (বা প্রথমভাগে) সে পর্ব্বতাগ্রস্থ এবং বপ্রক্রীড়ায় দন্তপ্রহারবত গজের ন্যায় মনোহর একখণ্ড মেঘ দেখিতে পাইল।

Eng.—That passionate one, bereft of his wife and having his wrist devoid of the golden bracelet, Passed some months in that mountain and on the first day (or part) of *Ashara* saw a cloud, stuck to the peak there and beautiful like an elephant giving side-blows with his tusks in his sportive butting 2.

Expl.—See Prak and Eng (where not given).

Sans.—तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् चित्रकूटाद्रौ अवलाविप्रयुक्तः' कान्ताविरही कनकस्य वलयः कटकम् ['कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः] तस्य भ्रंशेन पातेन 'रिक्तः' शून्यः 'प्रकोष्ठः' कूर्परादधःप्रदेशो यस्य स तथोक्तः ['कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात् प्रकोष्ठः कूर्परादधः इति शाश्वतः] विरहदुःखात्कृश इत्यर्थः कामी'

कामुकः स यक्षः कतिचित् मासान् अष्टौ मासान् इत्यर्थः ["शेषान् मासान् गमय चतुरः' sl. 111) इति वक्ष्यमाणत्वात्] 'नीत्वा' यापयित्वा आषाढ़न क्षत्रेण युक्त पौर्णमासी आषाढ़ी |"नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् । टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् | सा आषाढी पौर्णमासी अस्मिन् इति आषाढीमासः ["सास्मिन् पौर्णमासी इति संज्ञायाम् इत्यण् | तस्य "प्रथमदिवसे आश्लिष्ट-सानुं" आक्रांतकूटम् । 'वप्रक्रीड़ापरिणतगजप्रेक्षणीयं" 'वप्रक्रीड़ा' उत्खातकेल्यः ["उत्खातकेलि शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीड़ा निगद्यते इति शब्दार्णवः | तासु परिणतः तिर्य्यग्दन्तप्रहारः; तिर्य्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः" इति हलायुधः] स चासौ गजश्च स इव प्रेक्षणीयः दर्शनीयः तं मेघं ददर्श [गजप्रेक्षणीयमित्यत्र इवलोपात् लुप्तोपमा । केचित " आषाढस्य प्रथमदिवसे' इत्यत्र 'प्रत्यासन्ने नभसि' इति वक्ष्यमाणनभोमासप्रत्यासत्त्यर्थं "प्रशमदिवसे इति पाठं कल्पयन्ति , तदसङ्गतम् । प्रथमातिरेके कारणाभावात् । नभोमासस्य प्रत्यासत्त्यर्थमिति चेन्न न, प्रत्यासत्तिमात्रस्य मासप्रत्यासत्त्यैव प्रथमदिवसस्यापुऽपपत्तेः चात्यंतप्रत्यासत्तेरुपयोगाभावेन अविवक्षितत्वात । विवक्षितत्वेवा स्वपक्षेऽपि प्रशमदिवसांतिमक्षणे मेघदर्शनकल्पनायां प्रमाणाभावेन तदसंभवात् । प्रत्युत अस्मत्पक्षे एव कुशलसंदेशस्यभाव्यनर्थप्रतीकारार्थस्य पुरत एव अनुमानमुक्तं भवति इत्युपयोगसिद्धिः । ननु उन्मत्तस्य नायं विवेक इति चेत्—न । उन्मत्तस्य न अनर्थस्य प्रतीकारार्थप्रवृत्तिरपि इति संदेशो मा भूत । तथा च काव्यारम्भः एवासिद्धः स्यात् इत्यहो मूलच्छेदी पाण्डित्यप्रकर्षः । कथं तर्हि शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ" (sl. 114) इत्यादिना भगवत्प्रबोधावधिकस्य शापस्य मासचतुष्ट्यावशिष्टस्योक्तिः दशदिवसाधिक्यात् इति चेत् ? स्वपक्षेऽपि कथं सा, विंशतिदिवसैः न्यूनत्वात् इति मंतोष्टव्यम् । तस्मात ईषद्वैषम्यमविवक्षितम इति सुष्ठूक्तं 'प्रथमदिवसे इति ।] ॥२॥

Notes on Malli.

1. Here in गजप्रेक्षणीयम् the word इव being elided this is a case of लुप्तोपमा । Owing to the sloka 4 "प्रत्यासन्ने नभसि some commentators (Vallaba&c) prefer the reading प्रशम

in place of प्रथमदिवसे here, the last day of आषाढ़ being very close to *Sravana* But this is unsound. There being no cause to supersede the 1st day of आषाढ़। If it be to denote proximity to श्रावण, that also can't be held, for the month of आषाढ़ being proximate to श्रावण, 1st day of आषाढ is also proximate to it And very close proximity of श्रावण is not intended Even granting that very close proximity is intended, it is required to suppose that a piece of cloud was seen at the last moment of the last day of आषाढ़, which is impossible, On the other hand our reading (namely प्रथमदिवसे) is required on the ground that the yaksha infers perils and takes caution beforehand to avoid the impending peril by sending good message to his wife, (the reading प्रशमदिवसे leaves no time for him to do so) It also can't be argued that a mad one can have no such consideration, for in that case the message through cloud becomes impossible, for a mad can have no desire to avoid peril (e g unbearableness of the month of श्रावण), Then the commencement of the poem also becomes impossible Hence away with such root-destroying flow of learning Even the contention—that in the sloka 'शापांतो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ" (Sl 114) the four month's period left of the curse would be increased by ten days if it be reckoned from the 1st day of आषाढ—is futile, for in your own reading the period would be lessened by 20 days So be satisfied with my argument Such minute difference is not intended, hence the reading is प्रथमदिवसे here [N B.—Mallis view is - four months should not be taken literally but approximately, So we may take प्रथमदिवसे = प्रथमभागे also and avoid discrepancy of days]

Notes—1. कतिचित् – किम् इति = कति few. The word is always plural Its विभक्ति of १मा and २या elides by the rule "षड्भ्यो लुक्"। चित adds indefiniteness to it Adj to मासान्।

Malli says कतिचित मासान्—अष्टौ मासान्", for we have the sloka 'मासानन्यान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा"—infra

2 अवला &c—वि+प्र+युज+क्त कर्त्तरि - विप्रयुक्त separated. वि is *intensive* here अवल्या विप्रयुक्तः ३तत् । Qual. सः । After saying कान्ताविरहगुरुणा, the poet again says अवलाविप्रयुक्त to expedite inference of emaciation and consequent fall of bracelets

3 कामी—काभयते इति कम+णिनि कर्त्तरि=कामी desiring, passionate Or कम+घञ् भावे=कामः। स अस्ति अस्य इति काम इनि (मत्वर्थे)=कामी। See हारिणा in our Sak. Qual. सः।

4 कनक &c,—वलय bracelet. कनकस्य वलयः ६तत् —। तस्य भ्रंशः ६तत् । तेन रिक्तः (devoid). ३तत् । तादृशः प्रकोष्ठः (wrist) यस्य. बहु—। Qual स। For the meaning of प्रकोष्ठ see Malli also. The separation made the यक्ष extremely emaciated for he was कामी। Owing to this emaciation his bracelet slipped downwards from his wrist cp, - अनभिलुलितज्याघाताङ्कं मुहुर्मणिवन्धनात् कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्य्यते ' Sak III. Act.

5. आषाढ़स्य—शेषे ६ष्ठी, related to प्रथमदिवसे। For deriv. of आषाढ़ see Malli "आषाढ़नक्षत्रेणयुक्ता &c

6 प्रथम &c. प्रथमः दिवसः first day कर्मधा—। तस्मिन। अधिक्मी। Malli refutes the reading प्रशमदिवसे here and his view, is वर्षा begins with आषाढ़। ऋतु संहार seems to support this, Tagore also supports this "आषाढ़ेर प्रथमदिवसे रचेछिले मेघदूत '।

7 आश्लिष्टसानुम्—सानु is the slope, level spot or summit of a mountain आ+श्लिष+क्त कर्मणि=आश्लिष्टः stuck. अश्लिष्टः सानुः येन, बहु —। तम्। Qual. मेघम्।

8 वप्रक्रीड़ा &c.--वप्र is rampart. वप्रे क्रीड़ा sport in rampart, सुपसुपा - । वप्रक्रीड़ा means playing with a rampart with the tusk or horn, See also Malli 'उत्खतकेलिः शृङ्गाद्यैः &c. Cp.

"निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु" – Raghu IV परिणत is a technical term meaning an elephant dealing sideblows with his tusks "तिर्य्यगदन्तप्रहारस्तु गजः परिणती मतः" Malli. प्र +ईक्ष+अनीयर =प्रेक्षणीयः beautiful परिणतः गजः कर्मधा । वप्र – क्रीड़ासु परिणतगजः सुपसुपा – । स इव प्रेक्षणीयः उपमानकर्मधा – by the rule उपमानानि सामान्यवचनैः – An उपमान is compounded with its सामान्यवाचक word, तम् । Qual मेघम् । Or=वप्रक्रीडासु परिणतः सुपसुपा —। स चासौगजः कर्मधा Rest as above The cloud was beautiful like an elephant engaged in his playful butting, hence it attracted यक्ष's notice The sign was also auspicious 'मत्तगजदर्शनात कार्य्यसिद्धिर्भवति इति सूचितम Pradipa

9 ददर्श – दृश+लिट् अ । Nom सः । पश्यति अपश्यन, द्रक्ष्यति ।

10 Voice ...विप्रयुक्तेन तेन कामिना...—प्रकोष्ठेन...—सानुः... —प्रेक्षणीयः मेघः ददृशे... ।

3 *The cloud made the yaksha thoughtful*

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-
रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३

Prak – तस्यपुरः कथमपि स्थित्वा राजराजस्य अनुचरः चिरं दध्यौ [The Yaksha stood before the cloud and remained thoughtful for a long time] Why this thought now came to his mind ?— कौतुकाधानहेतोः तस्य (मेघस्य) पुरः स्थित्वा [The cloud was such as to produce desire in one's mind Hence its sight made him think thus] A pleasant thought indeed ?– अन्तर्बाष्पः राजराजस्य

अनुचरः दध्यौ [No; the thought was painful and there were signs of suppressed tears in that follower of Kuvera] Why do you say so ?—मेघालोके सुखिनः अपि चेतः अन्यथावृत्ति भवति [Even a happy man becomes restless at the sight of cloud]. Then surely he was not happy—कंठाश्लेषप्रणयिनि जने दूरसंस्थे किं पुनः [His dear wife was far away indeed and was longing for an embrace. Thus in such circumstances he can not naturally be happy] 3.

Pros—राजराजस्य (कुवेरस्य) अनुचरः अन्तर्वाष्पः (सन्) कौतुकाधानहेतोः तस्य (मेघस्य) पुरः कथमपि स्थित्वा चिरं दध्यौ। मेघालोके सुखिनः अपि चेतः अन्यथावृत्ति भवति, कंठाश्लेषप्रणयिनि जने दूरसंस्थे (सति) किं पुनः (वक्तव्यमिति शेषः)।

Beng.—আকাঙ্ক্ষোৎপাদনকারী সেই মেঘের সম্মুখে কিছুকাল কোন প্রকারে থাকিয়া বাষ্পরোধ করিয়া কুবেরের অনুচর যক্ষ ভাবিত হইল। (কারণ) 'মেঘদর্শনে সুখী লোকেরও চিত্ত অস্থির হয়, আর কণ্ঠালিঙ্গনার্থী প্রিয়জন দূরে থাকিলে যে হইবে তাহা আর কি বলিতে হইবে ?"

Eng.—That follower of Kuvera, with tears suppressed, somehow stood before the cloud that produces secret desires and mused long. With the happy even, the sight of clouds make the mind of a restless character, what to speak of him whose beloved yearning after an embrace (round the neck) is stationed far indeed.

Sanj—तस्येति। राजानो यक्षाः ["राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः" इति विश्वः] राज्ञां राजा 'राजराजः' कुवेरः ["राजराजो धनाधिपः" इत्यमरः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच् प्रत्ययः] तस्य 'अनुचरः यक्षः 'अन्तर्वाष्पो' धीरोदात्तत्वात् अन्तःस्तम्भिताश्रुः सन्। कौतुकाधानहेतोः अभिलाषोत्पादकारणस्य ['कौतुकं चाभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः" इति विश्वः] "तस्य मेघस्य 'पुरः" अग्रे कथमपि' गरीयसा प्रयत्नेन इत्यर्थः ['ज्ञानहेतुविवक्षा-

याम् अप्यादि कथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्त् यत्नगौरववाढ्योः" इत्युज्वलः :] "स्थित्वा चिरं दध्यौ' चिन्तयामास [ध्यै चिन्तायाम् इति धातोः लिट् ।] मनोविकारोपशमनपर्य्यन्तम् इतिशेषः । विकारहेतुमाह — मेघालोक इति । मेघालोके मेघदर्शने सति सुखिनः अपि प्रियादिजनसंङ्गतस्यापि चेतः चित्तम् अन्यथाभूता वृत्तिर्व्यापारः यस्य तत् अन्यथावृत्ति भवति' विकृतिमापद्यते इत्यर्थः । 'कण्ठाश्लेषप्रणयिनि कण्ठालिङ्गनार्थिनि 'जने' दूरे संस्था स्थितिर्य्यस्य तस्मिन 'दूरसंस्थे सति किं पुनः' विरहिणः किमुत वक्तव्यमित्यर्थः । [विरहिणा मेघसन्दर्शनमुद्दीपनं भवतीति भावः । अर्थान्तरन्यासोलंकारः । तदुक्तं दण्डिना — 'ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः" इति 2. ॥

Notes on Malli

1 The sense is, of the bereaved the sight of clouds is an exciter 2 The figure of speech here is अर्थान्तरन्यास-- which Dandin defines thus—That is called an अर्थान्तरन्यास in which another statement is put forth, suitable to establish the matter in hand (i e , which is already stated).

Charcha

1 तस्य Refers to मेघ। शेषे षष्ठी, related to पुरः।

2 कथमपि—A compound अव्यय meaning 'somehow.' Adv Qual. स्थित्वा। C P. 'कथमपि क्लेशादपक्रामति' &c.—Raghu. Also see Malli 'कथमपि गरीयसा प्रयन्तेन ' &c

3 पुरः—पूर्वस्याम् दिशि इति पूर्व+ङि (७मी)+असि (स्वार्थे) =पुरः in front अव्यय—अधि ७मी। अव्ययत्वात् विभक्तिलोपः। Here पुर् is ordered in place of पूर्व by the rule 'पूर्वाधरावराणामसि पुर्—अध्—अवश्चैषाम्"—when असि follows

4 कौतुक &c.—कौतुक is desire' (here) The word generally means 'curiosity', आ+धा+ल्युट् भावे=आधान imparting or

producing, हेतु is cause कौतुकस्य आधानम्, ६तत्—तस्य हेतुः (हेतु—भूतः), ६तत्। Qual तस्य। Malli's synonym of the word is अभिलाषोत्पादकारणस्य। The cloud was such as to produce inward longings The word कौतुक here may mean कामविषयौत्सुक्य also

5 अन्तर्वाष्पः—अन्तर is an अव्यय meaning 'inward' अन्तः (मध्ये) वाष्पः अस्य, व्यधि वहु—। Pred to अनुचरः। He was a धीरोदात्त hero, hence had power to check the flow of tears See also Malli—धीरोदत्तत्वात &c

6. चिरम्—An अव्यय meaning "long interval" Adv Qual दध्यौ। He thought till he again regained his mental equilibrium 'मनोविकोरोपशमपर्य्यन्तम्'—*Malli*

7 राजराजस्य—For deriv, and meaning See Malli Here समासान्त टच (अ) comes by the rule राजाहःसखिभ्यष्टच्" राजन अहन् and सखि final in a ततपुरुष takes समासान्न अ। शेषे षष्ठी।

8 दध्यौ ध्यै+लिट् णल्। Nom अनुचरः। ध्यायति अध्यासीत् ध्यास्यति।

9 मेघालोके आ+लोक घञ्भावे=आलोक sight मेघस्य आलोकः ६तत्। तस्मिन्। भावे ७मी by the rule 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्"।

10 भवति—भू लट्ति। Nom. चेतः।

11 अन्यथावृत्ति—अन्यथा (अन्यप्रकारा) वृत्तिः अस्य वहु-। Pred to चेतः।

12 कण्ठा &c—आ+श्लिष (आलिङ्गने)+घञ भावे=आश्लेष embrace प्रणयः (इच्छा) अस्ति अस्य इति प्रणय+इनि मत्वर्थे=प्रणयी। कण्ठस्य आश्लेषः। तत्र प्रणयी सुप्सुपा। तस्मिन्। Qual जने। जने has भावे ७मी। Or—कण्ठाश्लेषे प्रणयः सुप्सुपा। स अस्ति अस्यइति इनि वा।

12 दूरसंस्थे सम्+स्था+अङ् भावे=संस्था station (स्थिति) r

दूरे संस्था (स्थितिः) अस्य, वहु— तस्मिन् । Pred to जने । स्था here takes अङ् भावे owing to Panini's use of व्यवस्था in "व्यवस्थाया-मसंज्ञायाम्" । For force of किं पुनः, see Malli—विरहिणः किमुत वक्तव्यम् &c

13 Remark - Here the alternative reading is केतकाधान-हेतोः which only suggests blooming of Ketaka flower which is indirectly unbearable to a विरही । But in our reading (e g कौतुकाधानहेतोः) the effect is directly produced Secondly *Ketaka* flowers do not blossom in therainy season of आषाढ़ particularly So better avoid it.

14 Parallel - The last half of the verse has a parallel in Vikramorvasi -- 'एतेन पुनर्निरुतानामपुयनुत्कण्ठाकारिणा मेघोदये नापनीकारी भविष्यति' —Act IV.

15 Voice अण्तर्वाष्पेण...अनुचरेण दध्ये । ...चेतसा...—वृत्तिना भूयते...।

4. To send news yaksha welcomed the cloud

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी
जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ।
स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४॥

Prak - स प्रीतः (सन्) प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं तस्मै व्याजहार [He was now composed and welcomed the cloud with sweet words] No other sign of hospitality ? प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै सागतं व्याजहार [Yaksha also first offered him *Arghya* composed of fresh *Girimallika* flowers Thus he entertained the cloud with all cordiality] Why all these formalities ? जीमूतेन स्वकुशलमयीं प्रवृत्तिं हारयिष्यन् [He entertained the cloud , for through him, he will send his own good

news] To whom will he send news and why ?—प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीविताऽवलम्बनार्थी सः विरही [The month of *Sravana* was near, and this month is verytrying for a विरही hence toenliven up his separated wife, the Yaksha wished to send good news to her through this cloud] 4.

Prose नभसि प्रत्यासन्ने (सति) दयिताजीविताऽलम्बनार्थी जीमूतेन स्वकुशलमयी प्रवृत्तिं हारयिष्यन् सः प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै प्रीतः (सन्) प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ।

Beng—শ্রাবণ মাস নিকটস্থ হইলে প্রিয়ার জীবনরক্ষার্থী যক্ষ, মেঘদ্বারা নিজ কুশলবার্তা প্রেরণ করিতে ইচ্ছুক হইয়া, নূতন কুটজপুষ্পদ্বারা অর্ঘ্যরচনা করিয়া প্রীতিসহকারে প্রণয়বাক্যে মেঘের স্বাগত সম্ভাষণ করিল।

Eng.—*Sravana* having approached he (yaksha) wishing to enliven the life of his wife and being intent upon sending his good news to her through the cloud, offered him ***Arghya*** of fresh ***Kutaja*** flowers ; (then) glad at heart he uttered welcome to the cloud with joyful words

Sans – अथ समाहितान्तःकरणः सन् किं कृतवान् 1 इत्याह—प्रत्यासन्न इति 'स यक्षः' यश्चिरं दध्यौ स इत्यर्थः' 'नभसि' श्रावणे ["नभाः श्रावणिकश्च सः' इत्यमरः] 'प्रत्यासन्ने आषाढ़स्यानन्तरं सन्निकृष्टे प्राप्ते सतीत्यर्थः । 'दयिताजीवितालम्बनार्थी सन् वर्षाकालस्य विरहदुःखजनकत्वात् । 'उत्पन्नानर्थप्रतीकारात् अनर्थोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरम् इति न्यायेन प्रागेव प्रियाप्राणधारणोपायं चिकीर्षुरित्यर्थः 2 । जीवनस्य उदकस्य मूतः पटवन्धः वस्त्रवन्धो जीमूतः' [पृषोदरादित्वात् साधुः । " मूतः ख्यातः पटबन्धेऽपि " इति रुद्रः] तेन ' जीमूतेन ' जलधरेण प्रयोज्येन 'स्वकुशलमयीं स्वक्षेमप्रधानां प्रवृत्तिं वार्त्ताम् [वार्त्ता प्रवृत्तिः वृत्तान्तः' इत्यमरः] हारयिष्यन् [लृट् शेषे च' इति चकारात क्रियार्थक्रियोपपदात लृटप्रत्ययः। जीवनार्थं कर्म जीवनप्रदेनैव कर्त्तव्यमितिभावः । "हृक्रोरन्यतरस्याम" इति कर्मसंज्ञाया विकल्पात् पक्षे कर्त्तरि तृतीया 3] "प्रत्यग्रैः" अभिनवैः कुटजकुसुमैः, गिरिमल्लिकाभिः ["कुटजी गिरिमल्लिका" इति हलायुधः] 'कल्पितार्घाय'

कल्पितः अनुष्ठितः अर्घः पूजाविधिः यस्मै तस्मै ['पूज्ये पूजाविधौ अर्घः' इत्यमर] तस्मै जीमूताय ["क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्" इति संप्रदानत्वात् चतुर्थी] 'प्रीतिप्रमुखानि' प्रीतिपूर्वकानि' वचनानियस्मिन् कर्मणि तत 'प्रीतप्रमुखवचनं यथा तथा, शोभनमागतं, स्वागतवचनम् प्रीत मन व्याजहार कुशलागमनं प्रपच्छ इत्यर्थ । [नाथेन तु अत्र 'प्रत्यासन्ने मनसि' इति साधीयान पाठः कल्पित' । 'प्रत्यासन्ने' प्रकृतिमापन्ने गति इत्यर्थः । यस्तु तेनैव पूर्वापरविरोध प्रदर्शितः स च अस्माभि आषाढ़स्य प्रथमदिवसे इत्येतत पाठविप्लवसमाधानेनैव परिहृतः ४ ॥

Notes on malli

1. Then what he did after pacification of his mind ? 2. "It is better to obsturct happeningof evil than remedying the evil already occured" —in accordance with this dictum he from before even wished to find means to sustain darling's life 3. Owing to the presence of "च" in the rule "लृट्शेषे च'—लृट is used to denote futurity whether there is or is not a क्रियार्थक्रिया । Here the लृट् is used to denote क्रियार्थ । The sense is, the deed for life should be done byone who can give life (i e.. a cloud), जीमूतेन has optional तृतीया by the rule 'ह्रक्रोरन्यतरस्याम् । 4. Here Natha thinks प्रत्यासन्ने मनसि to be the better reading. The meaning of प्रत्यासन्ने being—restored to nature (प्रकृतिमापन्ने) । But the incongruity which Nath has put forth in this connection is well refuted by us while establishing the reading अषाढ़स्य प्रथमदिवसे (st- 2) [See also notes on Malli there].

Charcha

8 प्रत्यासन्ने—प्रति+आ+सद्+क्त कर्त्तरि=प्रत्यासन्न near, तस्मिन् pred to नभसि । नभम् means the month of श्रावण । तस्मिन । भाव ७मी ।

2 दयिता &c—दयिता is an excessively fond wife. आ+लंब ल्युट भावे=आलम्बन support. दयिताया जीवितम् ६तत्—। तस्य आलम्बनम्, ६तत्—। दयिताजीवितालम्बनम् अर्थयते य. स, इति दयिताजीवितालंबन+अर्थ+णिनि कर्त्तरि साधूकारिणि=दयिताजीवितालम्बनार्थी—। Qual. स । The Yaksha was trying to make provisions to sustain his wife beforehand.

3 जीमूतेन—Deriv (See Malli—जीवनस्य &c.) तेन । प्रयोज्ये कर्त्तरि तृतीया by "ह्रक्रो—" (Malli) Here the rule enjoins optional कर्म संज्ञा, hence जीमूतम् is also correct.

4. स्व &c.—स्वस्य कुशलम् own weal ६तत्—। तेन प्रकृतमिति स्वकुशल। मयट् (प्रकृतवचने) स्त्रियाम्=स्वकुशलमयी ।ताम् । Qual. प्रवृत्तिम् ।

5 हारयिष्यन्—हृ+णिच् । लृटः स्थाने शतृ=हारयिष्यन् wishing to cause to send Qual. सः । In the noncausal form the sentence was—जीमूतः प्रवृत्तिं हरिष्यति, णिजन्तपक्षे—स जीमूतेन (जीमूतं वा) प्रवृत्तिं हारयिष्यति। Here the लृट has the sense of तुमुन (क्रियार्थ)। See Note on Malli.

6. प्रत्यग्रैः—अग्रं प्रतिगतः प्रत्यग्रः fresh, प्रादितत—। तैः । Qual, कुटजकुसुमैः (which has करणे ३या) ।

7. कल्पित &c—अर्घ offering for worship कल्प+णिच+क्त कर्मणि=कल्पितः rendered. कल्पितः अर्घः अस्य, बहु—। Qual तस्मै ।

8 तस्मै सम्प्रदान of the क्रिया in व्याजहार । Malli quotes the varttika "क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम" । Malli quotes this from the Vritti and follows him. Acc to भाष्य however all such cases come under the rule "कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम" ।

9 प्रीति &c—प्रमुख fore-front प्रीतिः प्रमुखे एषाम, बहु—। Here परनिपात of सप्तम्यन्त is to be supported by the varttika "गड्वादेःपरा सप्तमी" । गड्वादि being आकृतिगण we include प्रमुख

under it. प्रीतिप्रमुखानि वचनानि अस्मिन्,बहु। Qual स्वागतम। Or the word may be taken as an adverb (see Malli)

10 स्वागतम् — सु happy. अव्यय। आ+गम+क्त भावे=आगतम्। सशोभनमागतं स्वागतम्, नित्यकर्मधा—। तत्। obj of व्याजहार।

11. व्याजहार वि+आ+हृ लिट् णल् (अ)। Nom. स। हरति—ते, अहार्षीत्— अहृत अहरत - त।

12 Voice—...आलम्बनार्थिना.. ...हारयिष्यता तेन प्रीतेन सता.. व्याजह्रे।

5. Message through a cloud—an incongruity.

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाःक्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

Prose— धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपात (सङ्घात) मेघः क्व, पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः सन्देशार्थाः क्व। इति औत्सुक्यात अपरिगणयन् गुह्यकः तं ययाचे। हि (यस्मात) कामार्ताः चेतनाचेतनेषु प्रकृतिकृपणाः।

Beng —ধূম, জ্যোতি জল ও বায়ুর সমবায়ে উৎপন্ন মেঘ কোথায়, আর তীক্ষ্ণেন্দ্রিয়যুক্ত প্রাণিকর্তৃক প্রাপণীয় বার্তাই বা কোথায়। ঔৎসুক্যবশতঃ ইহা বিচার না করিয়াই যক্ষ মেঘকে প্রার্থনা করিল। কারণ কামার্তগণ চেতন ও অচেতন বিষয়ে স্বভাববশতঃ বিমূঢ় হইয়া থাকে।

Eng.—where is indeed the cloud—a combination of smoke, luminary water and air, and wherein lies the word of message to be conveyed by men of strongsense. Without considering this, through eagerness the Yak has requested the cloud For the love-stricken are

by nature, ingorant to distinguish between animate and inanimate beings.

Expl.—Request to an inanimate object is surely fruitless, still the Yaksha made such a request owing to his ingnorance of this fact, for he was now mad with love.

Malli —ननु चेतनसाध्यमर्थं कथमचेतनेन कारयितुं प्रवृत्तः ? इत्यपेक्षायां कविः समाधत्ते धूमेति—धूमश्च ज्योतिश्च सलिलञ्च मरुद्वायुश्च तेषां 'सन्निपातः' संघातः मेघः क्व अचेतनत्वात सन्देशानर्ह इत्यर्थः। 'पटुकरणैः समर्थेन्द्रियैः ['करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः] प्राणिभिः चेतनैः [प्राणी तु चेतनो जन्मा'' इत्यमरः] प्रापणीयाः प्रापयितव्याः सन्दिश्यन्ते इति सन्देशाः त एव अर्थाः क्व। इति' एवम् औत्सुक्यात्' इष्टार्थोद्युक्तत्वात [इष्टार्थोद्युक्तः उत्सुकः—इत्यमरः] 'अपरिगणयन् अविचारयन् गुह्यकः यक्षः 'मेघं ययाचे याचितवान प्रार्थयामास। तथाहि —'कामार्ता मदनातुराः चेतनाश्च अचेतनाश्च तेषु विषये 'प्रकृतिकृपणाः स्वभावदीनाः। कामान्धानां युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वात् अचेतनयाचत्रा न विरुध्यते इत्यर्थः। [अत्र मेघसन्देशयोः विरूपयोः घटनात् विषमालङ्कारः। तदुक्तम 'विरुद्धकार्य्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत्। विरूपघटना चासौ विषमालङ्कृतिस्त्रिधा। सा च अर्थान्तरन्यासानुप्राणिता। तत समर्थकत्वेन एव चतुर्थपादे तस्योपन्यासात्।] ॥ ५ ॥

Notes on Malli,

1. Here thefigure is **विषम** in as much as two incongruous things (e g cloud and message) are brought to'other. Thus it is said 'The figure is **विषम** (, which is of 3 kinds) where incongruous happenings or occurence of opposite objects take place. The **विषमालङ्कार** is here enlivened up by **अर्थान्तरन्यास** for the statement is supported by a general maxim in the fourth line.

Charoha

1. धूम &c —by ज्योतिस् I take 'luminary. For clouds contain Lightning (ज्योतिस्)। The whole is a द्वन्द्व – See malli. Then तेषाम्। शेषे षष्ठी।

2 सन्निपातः–सम्+नि+पत+घञ् भावे =सन्निपातः coglomeration. Qual. मेघः (which is Nom to भवति understood)।

3. क्व क्व -These two words suggest utter inconsistency of the two statements. cp 'क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः—in "Raghu, where malli says--द्वौ क्वशब्दौ महदन्तरं सूचयतः। Also see "क्व वत् हरिणकानां जीवितं चातिलोलं क्व च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते — Sak. Act 1. Also see our notes on kirat 1, sl. 9.

3. सन्देशार्थाः सन्देश message ते एव अर्थाः कर्मधा –। Nom to भवन्ति understood

4 पटुकरणैः—करण senses पटु strong पटूनि करणानि एषाम्, बहु—तैः। Qual प्राणिभिः।

5. प्रापणीयाः —प्र+आप + अनीयर कर्मणि। Adj. to सन्देशार्थाः।

6. प्राणिभिः अनुक्ते कर्त्तरि ३या। ६ष्ठी here is also correct by the rule "कृत्यानां कर्त्तरि वा', अनीयर here is a कृत्य affix.

7. औत्सुक्यात्–औत्सुक्य is eagerness; see इष्टार्थोद्युक्तत्वात in malli हेतौ ५मी।

8. अपरिगणयन्—परि+गण+णिच्+शतृ=परिगणयन् considering, न तथा। Qual. गुह्यकः।

9. ययाचे—याच+लिट ए। Nom गुह्यकः। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्। The action was to benefit the agent.

10. कामार्त्ताः–कामेन आर्त्ताः (पीडिताः) ऋता वा, ३तत्–। Adj. used substantively. Nom to भवन्ति। आ+ऋक्त=आर्त्तः।

11 प्रकृति &c.—प्रकृति nature, कृपण is here ignorant or विक्षिप्त, प्रकृत्या कृपणाः ३ तत्—pred to कामार्त्ताः । The love-stricken are always out of wits; see malli— "कामान्धानां युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वात्" &c., also cp "छायामम्भसि विप्रयोगकृपणः स्वां मन्यमानः प्रियाम् ।"

12 चेतना &c.—For samasa see malli अपि ऽमी ।

13 Voice—संनिपातेन मेघेन प्रापणीयैः सन्देशार्थैः भूयते—गणयता गुह्यकेन— कामार्तैः कृपणैः भूयते ।

6 This highborn cloud is a fit messenger

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं
याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥६॥

Prak,—त्वां मघोन कामरूपं प्रकृतिपुरुष जानामि [I know, O cloud that you are a prominent hand of Indra ... can assume any from you like] Is this all ? पुष्करावर्त्तकानां भुवनविदिते वंशे जातं त्वाम् जानामि [I also know you ... born in the well-known race of clouds called *Pushkara...aka* Hence. I expect service from you] What then ?—तेन विधिवशात् दूरबन्धुः अहं त्वयि अर्थित्वं गतः [It is for this ... that I am a suitor to you, all the more so, for my wife ... destiny's play is at a distance. And you will carry my welfare to her]. If I fail to d... this trust of yours ? अधिगुणे याच्ञा मोघा (अपि) वरम्, अधमे लब्धकामा याच्ञा न वरम् [... for this; you are highly qualified, and fruitless... my request with you is better than its fruition through mean person]

Prose त्वां भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां वंशे जातं कामरूपं मघोनः प्रकृतिपुरुषं जानामि। तेन विधिवशात् दूरबन्धुः अहं त्वयि अर्थित्वं गतः। अधिगुणे याच्ञा मोघा (अपि) वरम्, अधमे लब्धकामापि वरम्।

Beng —হে মেঘ, তুমি ভুবনবিদিত পুষ্করাবর্তক মেঘের বংশে উৎপন্ন তুমি কামরূপী এবং ইন্দ্রের প্রধান অমাত্য—ইহা জানি। এই হেতু, দৈববশে ভার্যা দূরে থাকায় আমি তোমার নিকট যাচকরূপে উপস্থিত। গুণবান ব্যক্তির নিকট প্রার্থনা নিষ্ফল হইলেও ভাল, নির্গুণের নিকট সফল প্রার্থনাও ভাল নয়।

Eng I know thee to be born in the worldfamous race of *Puskaravartaka* and to be the prime officer of India, assuming forms at will. Hence, my wife being afar through Destiny I am a suitor to thee. Prayer with a meritorious, even if unfulfilled is better than a successful request made with the mean.

Sanj —जातमिति। हे मेघ, त्वां 'भुवनेषु विदिते' | "निष्ठा" इति भूतार्थेक्त। "मति (बुद्धि) पूजार्थेभ्यश्च" इत्यादिना वर्त्तमानार्थत्वेऽपि (हि) "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति भुवनशब्दस्य षष्ठ्यन्ततानियमात् समासो न स्यात्। "क्तेन च पूजायाम्" इति निषेधात्।] 'पुष्कराश्च आवर्त्तकाश्च' केचन मेघानां श्रेष्ठाः तेषां 'वंशे जातम्' महाकुलप्रसूतमित्यर्थः। 'कामरूपम्' इच्छाधीनविग्रहम्, दुर्गादिसञ्चारक्षमम् इत्यर्थः 'मघोनः' इन्द्रस्य 'प्रकृतिपुरुषं' प्रधानपुरुषं जानामि, तेनत्वत्प्रभुत्वाभिजात्यादिगुणयोगेन हेतुना 'विधिवशात्' दैवायत्तत्वात् ["विधिविधाने दैवे च" इत्यमरः] दूरे बन्धुर्यस्य स 'दूरबन्धुः' वियुक्तभार्योऽहं' त्वयि अर्थित्वं गतः। ननुयाचकस्य याचनाया याच्यगुणोत्कर्षः कुत्रोपयुज्यते इत्याशङ्क्य दैवात् याचनाभङ्गेऽपि लाघवदोषाभाव एव उपयोग इत्याह — याच्ञेति। तथाहि "अधिगुणे" अधिकगुणेपुंसि विषये याच्ञा मोघा निष्फलापि वरम् ईषत्प्रियम्। दातुर्गुणाढ्यत्वात् प्रियत्व याच्ञावैफल्यात् ईषत्प्रियत्वमिति भावः। 'अधमे' निर्गुणे याच्ञा लब्धकामापि' सफलापि न वरम्' ईषत्प्रियमपि न भवति ['दैवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाकप्रिये' इत्यमरः]। अर्थान्तरन्यासः पाणित. प्रेयोऽलंकारः। तदुक्तं दण्डिना "प्रेयः प्रियतराख्यानम्" इति,

एतदार्थे पादत्रये चतुर्थपादस्थेन अर्थान्तरन्यासेन उपजीवितम् इति सुव्यक्तमेतत् 3 ॥ ३ ॥

Notes on Malli

1 In विदित we have भूतार्थे क्त by the rule 'निष्ठा' । If we take वर्त्तमानक्त here by the rule "मति बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" then the word भुवन will take the 6th caseending by the rule 'क्तस्य च वर्त्तमाने" and further समास will be prohibited by the rule "क्तेन च पूजायाम्" (N B here in place of गतिबुद्धि read मतिबुद्धि and in place of वर्त्तमानार्थत्वेऽपि read वर्त्तमानागत्वेहि otherwise meaning is not clear , malli's object is to show the impossiblity of taking विदित with वर्त्तमानक्त] (see c/ n)

2 In a matter of request by a suitor where is indeed the excellence of the person requested—apprehending this, he shows the excellence (e g absence of lightness) in case the request is un successful . The figure is प्रेय enlivened by अर्थान्तरन्यास । Thus Dandin says—प्रेय is enumeration of the more desired This in the first three lines is enlivened by अर्थान्तरन्यास of the fourth one

Charcha

1 भुवनविदिते—विद+क्त कर्मणि अतीते = विदित known भुवन by उपचार (transference) means—people of the world भुवनेन विदितः ३तत्—। तस्मिन् । Qual वंशे । Malli says भुवनेषु विदितः making it a सुपसुपा compound , we prefer a ३यातत्—here Malli takes विदित as अतीत क्तः , remember वर्त्तमान क्त in case of मत्यर्थ roots etc. does not bar अतीत क्त,cp. ' न हि तक्रकौण्डिन्यन्यायेनक्तस्य वर्त्तमानकालो, भूतकालतां बाधते"—*Manorama* Witness the usage —पूजितः यः सुरासुरैः ; also see our notes on "मखेष्वखिन्नाऽनुमतः पुरोधसा"— Kirat 1 Sl 22 Hence the difficulty of compo-

unding भुवनस्य विदितः (with वर्त्तमान क्त) does not arise The समास in such case will be barred by the rule 'क्तेन च पूजायाम्" । BhattoJi however is of opinion that this prohibition applies to कर्त्तृषष्ठी only (as got by the rule " क्तस्य च वर्तमाने") and *not* to शेषषष्ठी cp. "अन्येतु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधः शेषषष्ठ्याः तु समास इत्याहुः । एतेन 'कलहं स राममहित'कृतवान इति भट्टिपयोगो व्याख्यातः *Monorama* Thus in his opinion we may also compound भुवनस्य विदितः into भुवनविदितः as शेषषष्ठीतत् , though क्त here is वर्तमाने) । But Nagesa says that the prohibition by "क्तेन च—' is of all kinds of षष्ठी, cp "कारकषष्ठीशेषषष्ठ्योः उभयोरप्ययं निषेधः"—*Sabdendusekhara* Hence we prefer a उतत्—, with अतीत्–क्त in विदित । वंशे has अधि ऽमी ।

2 पुस्करावर्तकानाम् –Malli here and in Kumara under पुष्करावर्तकादिषु takes the compound as द्वन्द्व thereby making पुस्कर and आवर्तक as two different varieties of clouds But how can one and the same cloud be born in the वंश of two different kinds of clouds ? The four well known varieties of clouds are —आवर्त, संवर्त, पुस्कर and द्रोण । But here and in Kumara quoted above we have आवर्तक । Why is the कन् attached ? This leads me to think that पुस्करावर्तका. refer to only one class of clouds वाचस्पत्य has a quotation from the विष्णुपुराण which seems to say that पुस्कर is for certain reasons called पुस्करावर्तक also—" पुस्करा नाम ते मेघा बृहन्तस्तोयमत्सराः । पुस्करावर्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः । पुस्कर being जल, we may derive—आवर्तयन्ति इति आ+वृत+णिच्+ण्वुल कर्तरि=आवर्तकाः । पुस्कराणाम् आवर्तकाः those that cause water to turn back ६तत्—। तेषाम् । शेषे षष्ठी ।

3. जानामि—ज्ञा+लट् मि । Nom अहम् ।

4 प्रकृति &c —प्रकृति is प्रधान । प्रकृतिश्चासौ पुरुषश्च, कर्मधा—तम् । pred to त्वाम् । प्रकृति also means nature—see Sl 5

5 काम&c—काम here maens कामानुसारि । तादृशं रूपमस्य वहु—। तम् । pred to त्वाम् । Hence he was capable of doing service and going to any place in any form See Malli "दुर्गादिसञ्चारक्षमम्, cp 'गत्वा सद्यः कलभतनुताम्" &c -Infra

6 मघोनः—The base is मघवन् meaning इन्द्र । तस्य । शेषे ६ष्ठी related to प्रकृतिपुरुषम् । The base is also declined as मघवत् by the rule "मघवा वहुलम्" ।

7 तेन—हेतौ ३या । See Malli तेन त्वत्प्रभुत्वाभिजात्यादिगुणयोगित्वेन" &c

8 विधि etc विधि fate वश is आयत्तता control विधेः ६तत्—। तस्मात । हेतौ ५मी ।

9 दूरवन्धुः—वध्नाति स्नेहेन हृदयमिति बन्ध+उ=बन्धु lit friend, here 'wife'. दूर means दूरस्थ । तादृशः वन्धुः अस्य बहु । Qual अहम् । We avoid a व्यधिकरण वहु—as दूरे वन्धुरस्य, for the *Bhashya* says 'व्यधिकरणानां मा भूत, and because समानाधिकरण वहु—is possible here

S0. गतः—गम +क्त कर्तरि Nom अहम् ।

11. अधिगुणे—गुणैरधिगतः अधिगुणः प्रादि तत् । Or अधि (अधिकः गुणोयस्य । बहु । तस्मिन । अधि ७मी ।

12 वरम्—The word means ईषत्प्रिय । In this sense it is neuter See Amara quoted in Malli; some take it as अव्यय1 Also cp 'समुन्नयन् भूतिमनार्यसङ्गमात् वरं विरोधोऽपि समं महात्मभि " —Kirat I.

13. Voice—त्वंजातः कामरूपः—पुरुषः ज्ञायसे दूरबन्धुना मया गतम् । यच्चया मोघयाभूयते...लब्धकामया न वरं । or वरेण) भूयते...।

7 Now he entrusts the cloud with his request to go to Alaka.

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः
सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
वाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

Prak.—हे पयोद, त्वं हि सन्तप्तानाम् शरणम् [O cloud you are the resort of theafflicted] Then what am I to do ?—तत् धनपति-क्रोधविश्लेषितस्य मे संदेशं प्रियायाः हर [You carry my news to my darling for I am separated from her through Kuvera's anger and curse Where shall I find your darling—यक्षेश्वराणां अलका नाम वसतिः ते गन्तव्या [You will find her in Kuvera's adode entitled Alaka Is there any distinguishing feature of Alaka ? वाह्योद्यानस्थितहर—शिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या अलका [You will notice there the mansions are ever illuminated by moon-beams This moonlight comes from the crest of Siva the चन्द्रमौलि, who is residing there in some outer garden. Hence you will have no difficulty to find out Alaka]

Prose.—हे पयोद, त्वं हि सन्तप्तानां शरणमसि, तत् धनपतिक्रोधविश्ले-षितस्य मे सन्देशं प्रियायाः हर । बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या अलका नाम यक्षेश्वराणां वसतिः ते गन्तव्या ।

Beng —হে মেঘ, তুমি সন্তপ্তদিগের রক্ষিতা বটে, তাই তুমি কুবেরের ক্রোধে ও শাপে বিযুক্ত আমার খবর প্রিয়াকে দাও। তুমি যক্ষরাজ কুবেরের বসতি অলকায় যাইবে। অলকায় হর্ম্যসমূহ, বাহ্যোপবনস্থ মহাদেবের মস্তকের চন্দ্রকিরণে সর্বদাই আলোকিত থাকে।

Eng O cloud, you are the saviour of the distressed, so convey to my darling the news of me separated by Kuve-

ra's wrath (curse) You are to go to the Yaksha-king's abode entitled Alaka, where the mansions are ever sprinkled or lighted by moon-beams emanating from the crest of Siva residing in an outer garden

Sanj —सन्तप्तानामिति । हे 'पयोद' त्वं सन्तप्तानाम्' आतपेन वा प्रवासविरहेण संज्वरितानाम् ["संतापः संज्वरः समौ" इत्यमरः] 'शरणं' पयोदानेन आतपखिन्नानां, प्रोषितानाञ्च स्वस्थानप्रेरणया च रक्षकोऽसि ["शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः] 'तत्' तस्मात् कारणात् 'धनपतेः' कुबेरस्य क्रोधेन "विश्लेषितस्य' प्रियया वियोजितस्य 'मे' मम 'संदेशं' वार्त्तां 'प्रियाया हर' प्रियां प्रति नय इत्यर्थः [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] संदेशहरणेन आवयोः संतापं नुद इत्यर्थः । कुत्र स्थाने सा स्थिता तत्स्थानस्य वा किं व्यावर्त्तकं तत्राह—गन्तव्येति । वहिर्भवं वाह्यम् ["वहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च" इति ञ्यः] 'वाह्ये उद्याने स्थितस्य हरस्य शिरसि' या चन्द्रिका तया 'धौतानि' निर्मलानि 'हर्म्याणि धनिकभवनानि' यस्यां सा तथोक्ता ["हर्म्यादि धनिनां वासः" इत्यमरः] अनेन व्यावर्त्तकमुक्तम । 'अलका नाम' अलका इति प्रसिद्धा यक्षेश्वराणां 'वसतिः' स्थानं ते तव गन्तव्या त्वया गन्तव्या इत्यर्थः ["कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति षष्ठी] ॥

Charcha

1. संतप्तानाम्—सम्+तप+क्त कर्त्तरि= संतप्त distressed by heat and separation as well, तेषाम् । शेषे ६ष्ठी । The cloud solaces the heated by water, and the separated by expediting their union See Malli—पयोदानेन आतपखिन्नानाम् etc

2. प्रियायाः—सम्बंधसामान्ये षष्ठी । ४र्थी should have been better

3. हर—हृ+लोट हि । Nom त्वम् । Deriv ante sl 4

4 धनपति etc —धनपति is Kuvera क्रुध+घञ् भावे=क्रोध anger, hence (then) curse वि+श्लिष+णिच+क्तकर्मणि=विश्लेषित separated, धनपतेः क्रोधः ६तत्—। तेन विश्लेषितः ३तत्—। तस्य । Qual मे । मे has शेषे ६ष्ठी, related to संदेशम् ।

5. गन्तव्या—गम+तव्य कर्मणि स्त्रियाम् = गन्तव्या—Agrees with

डक्तकर्म—वसतिः । Here कर्त्ता takes षष्ठी by the rule "कृत्यानां कर्त्तरि वा" । ३या is also correct

6. नाम—प्राकाश्ये अव्ययम् । "नाम प्राकाश्य-सम्भाव्य क्रोधोपगमकुत्सनेषु—च" इत्यमरः । अलका has १मा in connection with 'इति' understood Hence Malli says—"अलकानाम अलकेति प्रसिद्धा" ।

7 वाह्य etc , बहिर्भवम् इति वहिस्+यञ् or ष्यञ्=वाह्यम् outer. See Malli for the deriv , quotation in Malli "वहिर्देव—&c is after Kasika वाह्यमुद्यानम् कर्म धा—। तत्र स्थितः, सुप्सुपा—। तादृशः हरः, कर्म धा—। तस्य शिरः ६तत्। तस्य or तस्मिन चन्द्रिका, ६तत्—or सुप्सुपा—। तया धौतानि, ३तत्—।तादृशानि हर्म्याणि यत्र, वहु । Qual अलका । This epithet characterises अलका and shows its brightness and holiness, See 'अनेन व्यावर्त्तकमुक्तम "—Malli. [चन्द्रशब्दात् संज्ञायां कन् ततः स्त्रियांटाप् इति चन्द्रिका= moonbeams (which issued from the चन्द्रकला on Siva's head) cp—"वसन्नदूरे किलचन्द्रमौलेः ज्योत्स्नावतः निर्विशति प्रदोषान्" Rag]

8 Voice—...शरणेन भूयते...सन्देशः ह्रियताम् ।...वसत्या गन्तव्यया भूयते...[अलका has १मा with इति' which always declares the कर्म ; cp "क्वचिन्निपातेनाभिधानम्"—Bhattoji]

8 Your undertaking of my task will also encourage the other separated ones.

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसत्यः ।
कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

Prak—पवनपदवीमारूढं त्वां पथिकवनिताः प्रेक्षिष्यन्ते [The wives of those travelling abroad will well see you on your aerial track] How is this possible—उद्गृहीतालकान्ताः पथिकवनिताः

[They will raise up their hairs and watch up at you till you go to Alaka] Will this benefit them ?—प्रत्ययात् आश्वसत्यः [None lives spearate from the beloved in the rainy season, and your advent will mark the rainy season: hence these bereaved ladies will be refreshed (आश्वस्त) with the hope of their beloved's return Thus your sight will give them immense benefit and comfort] I can't follow you—कः त्वयि सन्नद्धे विरहविधुरां जायामुपेक्षेत [when you are up in the sky, who will neglect his wife to pine through separation]. If they can't avoid this—अहमिव यः जनः पराधीनवृत्तिः न स्यात् (सः) कः उपेक्षेत [All are not dependent like me. Those who are thus independent will not brook separation at your advent Hence your rising in the sky will benefit the bereaved traveller's wife by hastening their husbands home]

Prose. - पथिकवनिताः प्रत्ययात् आश्वसत्यः उद्गृहीतालकान्ताः (सत्यः) पवनपदवीमारूढं त्वां प्रेक्षिष्यन्ते । त्वयि सन्नद्धे, अहमिव यः जनः पराधीनवृत्तिः न स्यात (सः) कः अन्यः विरहविधुरां जायामुपेक्षेत ।

Beng —তুমি আকাশমার্গে আরূঢ় হইলে পথিকবনিতাগণ, প্রিয়তম সত্বর আসিবেন এই বিশ্বাসে আশ্বস্ত হইয়া তাদের কেশরাজি উত্তোলন করিয়া তোমাকে (ভাল করিয়া) দেখিবে, আমার ন্যায় যে পরাধীন নয়, সে তোমাকে আকাশে সমুত্থিত দেখিয়া বিরহকাতরা জায়াকে নিশ্চয়ই উপেক্ষা করিবে না।

Eng —The wives of travellers, will look up to your aerial way, with their locks of hairs raised up and being comforted with the thought (of their husband's arrival). You being on in the sky, who else that is not dependent on others like that of me, can neglect his wife pulled down or pining through separation ?

Expl —In the rainy season men if circumstances permit hasten to their bereaved wives And as your rise will indicate the rainy season, so you being on in the sky the treveller's wives will be comforted at the belief that their husbands will soon return.

Sanj —मदर्थं प्रस्थितस्य ते पथिकाङ्गनाश्वासनमानुषङ्गिकं फलम इत्याह-त्वामिति। 'पवनपदवीमारूढ़ं त्वाम,' पन्थानं गच्छन्तिये पथिकाः ["पथः ष्कन्" इति ष्कन् प्रत्ययः] तेषां 'वनिताः' प्रोषितभर्त्तृकाः 'प्रत्ययात्' प्रियागमनविश्वासात ["प्रत्ययीऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु" इत्यमरः] 'आश्वसत्यः विश्वसिताः [श्वसिधातोः शत्रन्तात "उगितश्च" इति ङीप] तथा 'उद्गृहीतालकान्ताः' दृष्टि-प्रसारार्थमुन्नमय्य धृतालकान्ताः सत्यः प्रेक्षिष्यन्ते। अनुयन्कण्ठतया द्रक्ष्यन्ति इत्यर्थः। मदागमनेन पथिकाः कथमागमिष्यन्तीत्यत्राह—त्वयि सन्नद्धे व्यापृते सति विरहेण विधुरांविवशां 'जायां' क उपेक्षेत' न कोऽपि इत्यर्थः, मद्व्यतिरक्तोऽपि 'योजनः पराधीनवृत्तिः' परायत्तजीवनको न स्यात्। स्वतन्त्रस्तु न कोऽपि उपेक्षेत इति भावः [अत्र अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः। तदुक्तम्—कार्य्यंयकारणसामान्य-विशेषाणां परस्परम्। समर्थनं यत्र सोऽर्थतरन्यास उदाहृत." इति लक्षणात।] ॥ ८ ॥

Notes on Malli

1 Here the figure is अथान्तरन्यास। Thus it is said, when the effect or the cause is supported by either of this or when a general or a particular statement is supported by either of them, then the figure is अथान्तरन्यास।

Charcha

1. आरुढ़म—आ+रुह+क्त कर्त्तरि=आरूढ़ risen तम। Qual. त्वाम।

2 पवन etc—पदवी track पवनस्व पदवी ६तत—। The track by which air blows i e, sky ताम। Obj of आरूढम।

3 उदगृहीत etc—उद+ग्रह+क्त कर्मणि=उदगृहीत raised up. अलक locks of hair. तेषां अन्ताः tips of hair-locks etc. ६तत—। उदगृहीता अलकान्ता याभिः वहु—। ताः। pred to वनिताः। The hair being raised or tied up (through आश्वास) they will have a good look at the cloud Or उद्गृहीत is occupied, अलकायाः अन्तः (सीमा) boundary up to Alaka, ६तत। उदगृहीतः अलकान्तःयाभिः

—The ladies who were on the ways up to your going to अलका। This is also the गूढार्थ here

4 प्रेक्षिष्यन्ते—प्र+ईक्ष+लृट स्यन्ते। Nom वनिताः। ईक्षते, ऐक्षिष्ट, etc

5 प्रत्ययात्—प्रति+इ+अच भावे=प्रत्यय belief, confidence तस्मात। हेतौ ५मी। The belief was the hope of union with the husband—"प्रत्ययात प्रियागमनविश्वासात"—Malli For the reason as to how the belief arises—see Expl above

6 आश्वसत्यः—आ+श्वस (अदादि)+शतृ लटः स्थाने+ङीप स्त्रियाम= आश्वसती cheering or being comforted ताः। Qual पथिकवनिताः। For अदादि use to श्वसि, cp "समाश्वसिहि समाश्वसिहि"—*Sak* and *uttar* Some read आश्वसन्त्यः here, in that case the root is to be taken as भ्वादि and नुम in शतृ coming by the rule "शप्श्यनोः नित्यम"। For भ्वादि use of श्वसि compare "न विश्वसेद्-विश्वस्ते विश्वस्तेऽपि नातिविश्वसेत्—*Mah*, "आश्वसेयुः निशाचराः"—*Bhatti*. The root however is strictly अदादि, hence we prefer Malli's reading Bhattoji defends its भ्वादि use saying "तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्य्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम। तेन न विश्वसेदित्यादि सिद्धम। Madhava says "श्वसेत—अत्र गणकार्य्यस्यानित्यत्वज्ञापनात शपो लुक न भवति। अनित्यत्वं च क्षमूषो घटादिपाठात—"घटादयः षितः" इत्येव षित्वे सिद्धे पुनः षितकरणात ज्ञायते"।

7 सन्नद्धे—सम+नह(बन्धने)+क्त कर्त्तरि=सन्नद्ध arrayed तस्मिन्। pred to त्वयि (which has भावे ७मी)। In this sense of संनद्ध—cp "नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः"—*Vikramorvasi*

8 विरह etc—विगता (or—विघटिता) धूरस्याः इति विधुरा, बहु।—It means दुःखिता। Here समासान्त comes by the rule "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे"। विरहेण विधुरा, ३तत—। ताम। Qual. जायाम।

9 उपेक्षेत—उप+ईक्ष...ईत (लिङ)। Nom कः। Here लिङ is शकि। Thus उपेक्षितुं शक्नुयात।

10 पराधीनवृत्तिः—वृत+क्तिन्भावे=वृत्ति livelihood परेषु अधि इति पराधीना ७मीतत—। अध्युत्तरापदात खः इति खप्रत्ययः। पराधीना वृत्तिरस्य वहु—। He who is स्वतन्त्र and not dependent like me must not neglect their beloved—'स्वतन्त्रस्तु म कोऽपि उपेक्षेत इति भावः"—Malli

11 Voice—पथिकवनिताभिः आश्वसतीभिः—अलकान्ताभिः आरूढ़ः त्वं प्रेक्षिष्यसे...मया इव येन जनेन—वृत्तिना न भूयते तेन अन्येन विधुरा जाया उपेक्ष्येत।

9. You will find my wife counting days in expectation

ताञ्चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-
मव्यापन्नामविहतगति द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम्।
आशावन्धः कुसुमसदृशं प्रायशोह्यङ्गनानां
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ ९ ॥

[N B. Malli reads it as the 10th verse and the tenth one (e g मन्दं मन्दं नुदति &c) as the 9th. But then the च of this sloka becomes superfluous. Further verses मन्दं मन्दं etc. and कर्त्तुं यच्च should be consecutive as indicating auspicious journey Again as in this verse the principal object of the journey is indicated so it should naturally come after the verse 8 (e g त्वामारूढ़म् etc.). Hence we read it here].

Prak & prose—अविहतगतिस्त्वम् दिवसगणनातत्पराम् अव्यापन्नामेकपत्नीं तां भ्रातृजायाम् अवश्यं द्रक्ष्यसि च [you will surely find my wife (your sister-in-law) counting days as to the end of my punishment. She is all right and is observing the vow

of a साध्वी]. Will not the separation hang heavy on her ?—आशाबन्धः अङ्गनानां प्रणयि कुसुमसदृशम् (अतः) विप्रयोगे सद्यःपाति हृदयं प्रायशः रुणद्धि [It is sure that loving hearts of women almost give way in separation ; still the hope of union in a future time sustains their life. Similarly my wife is living in anxious expectation of the day of union]

Beng—এবং অবিরতগতি তুমিও, শাপাবসানের দিন গণনায় রতা (অতএব) অমৃতা (অবিপন্না) পতিব্রতা ভ্রাতৃজায়াকে নিশ্চয়ই দেখিবে। (কারণ) স্ত্রীলোকের প্রণয়ি, কুসুমসুকুমার এবং বিয়োগকালে নষ্টপ্রায় হৃদয়কে আশাবন্ধই সাধারণতঃ রক্ষা করিয়া থাকে।

Eng With course unhampered, you too will find your devoted sister-in-law engaged in counting the days (of my punishment) and dragging her existence on , generally the tie of hope sustains the loving hearts of women, soft like flowers and almost collapsing at the time of separation

Sanj.—न च तस्या नाशात् व्रतस्खलनाद्वा निरर्थकस्तत्प्रयास इत्याह।—ताञ्चेति–हें मेघ 'दिवसानाम् अवशिष्टदिनानां 'गणनायां संख्याने तत्परामासक्ताम् ["तत्परे प्रसितासक्तौ" इत्यमरः] अतएव 'अव्यापन्नाम्' अमृताम्। शापावसाने मदागमनप्रत्याशया जीवन्तीमित्यर्थः। एकः पतिर्यस्याः 'सैकपत्नी' ताम्, पतिव्रतामित्यर्थः ['नित्यं सपत्न्यादिषु—"इति ङीप्, नकारश्च] 'भ्रातुः' भ्रातृतुल्यस्य मे जायां 'भ्रातृजायाम्'। मातृवन्निःशङ्कं दर्शनीयामित्याशयः। 'तां मत्प्रियाम् अविहतगतिः अविच्छिन्नगतिः सन् अवश्यं द्रक्ष्यसि च' आलोकयिष्यसे एव। तथाहि—'आशा अतितृष्णा [आशा दिगतृष्णयोः– यादवः] बध्यते अनेन इति बन्धः बन्धनम, वृन्तमिति यावत्। आशा एव बन्धः 'आशाबन्धः' [कर्त्ता] 'प्रणयि प्रेमयुक्ताम् अतएव 'कुसुमसदृशं सुकुमारम् इत्यर्थः। अतएव 'विप्रयोगे' विरहे 'सद्यःपाति' सद्योभ्रंशनशीलम् 'अङ्गनानां हृदयं जीवितम् ['हृदयं जीविते चित्ते वक्षस्याकूलयोः,' इति शब्दार्णवः] 'प्रायशः प्रायेण 'रुणद्धि' प्रतिबध्नाति [अर्थान्तरन्यासः] ॥ ८ ॥

Notes on Malli

1. By ताञ्च etc. he says, your attempt will not go amiss owing to her death or breaking of the vow (of a साध्वी).

Charcha

1 च—Malli renders it as एव (certainty) But as this verse is placed by us as the 9th, so we take च meaning 'and' (समुच्चय) here। Or—च=अपि। वनिताः त्वां प्रेक्षिष्यन्ते, त्वमपि... भ्रातृजायां द्रक्ष्यसि।

2 दिवस etc —गण+णिच्+युच् भावे=गणना counting. तदेव परं प्रधानमस्या इति तत्परा, बहु—। दिवसानां गणना, ६तत्—। तस्यां तत्परा, सुप्सुपा। ताम। Qual भ्रातृजायाम्। She is surely counting the termination of the day of my curse This hope of union has enlivened her

3 एकपत्नीम्—एकः पतिः अस्या इति एक+पति+ङीप्=एक्+पत्+न+ङीप्=एकपत्नी devoted wife ताम्। Qual भ्रातृजायाम्। Here न and ङीप् in the feminine come by the rule "नित्यं सपत्न्यादिषु"।

4 अव्यापन्नाम्—वि+आ+पद+क्त कर्त्तरि स्त्रियाम्=व्यापन्ना dead. न तथा नञ्तत्—। ताम्। Qual भ्रातृजायाम्। See malli "शापावसाने ..जीवन्तीम्"। Being दिवसगणनातत्परा she is एकपत्नीव्रतचारिणी and अव्यापन्ना as well.

5 अविहतगतिः—गम+क्तिन् भावे=गतिः course वि+हन+क्त कर्त्तरि=विहत obstructed, न विहता, नञ्तत्। तादृशी गतिरस्य, बहु—। Qual त्वम्। You are कामरूप, मघोनः प्रकृतपुरुष, so always अविहतगति।

6. द्रक्ष्यसि—दृश्+लृट् स्यसि। Nom त्वम्। पश्यति, अपश्यत, अद्राक्षीत्।

7 भ्रातृजायाम् भ्रातुः जाया, ६तत। ताम्। Obj of द्रक्ष्यसि। The यक्ष was now a brother unto the cloud, hence his wife was cloud's भ्रातृजाया। By this epithet यक्ष also commands motherly respect to his wife from him, the cloud.

8. आशाबन्धः See Malli, Or आशायाः बन्धः tie of hope, ६तत्—। Nom to रुणद्धि।

9. Qual हृदयम् ; female hearts are very soft and delicate more

10 प्रायशः प्रायेण इति+टा (इया)+शस्=प्रायशः generally Qual रुणद्धि। The word has the sense of तृतीया which is according to the varttika "प्रकृत्यादिभ्यश्चोपसंख्यानम् । The rule for शस् is बह्वल्पार्थात् शस्कारकादन्यतरस्याम्" ।

11 सद्यःपाति सद्यः is an अव्यय meaning immediately. सद्यः पतितुं शीलमस्य इति सद्यः+पत+णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये=सद्यःपाति। breaking then and there. Qual हृदयम् ।

12. विप्रयोगे - वि+प्र+युज+घञभावे=विप्रयोगः separation. तस्मिन् । अधि ७मी ।

13. रुणद्धि—रुध+लट् ति ; holds up, sustains Nom आशावन्धः । अरुणत्, अरौत्सीत्—अरुधत् - अरुद्ध, रुरोध etc

14. Voice—...तत्परा अव्यापन्ना एकपत्नी सा भ्रातृजाया...(मे वनिता) त्वया द्रक्ष्यते (or दर्शिष्यते) आशावन्धेन रुध्यते ।

15. Parallel – cp "आशयाजीवामि' —Bhas.,

"आशातन्तुर्नच कथयतात्यन्तमुच्छेदनीय । प्राणत्राणं कथमपि करोत्याय-ताक्ष्याः स एकः"—*Malati Madhav* IX

"गुर्वपि बिरहदुःखं आशावन्धः साहयति—*Sak* Act IV.

"शक्यं खल्वाशाबन्धेनात्मानं धारयितुम—*Vikram* III.

10 Auspicious signs in breezes &c

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमावद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ १० ॥

Prose—यथा (यस्मात्) अनुकूलः पवनः त्वां मन्दं मन्दं नुदति, अयं सगन्धः वामः चातकश्च मधुरं नदति ; (तस्मात्) गर्भाधानक्षणपरिचयात् खे आवद्धमाला वलाकाः नयनसुभगं भवन्तं सेविष्यन्ते।

Beng—যেহেতু অনুকূল বায়ু তোমাকে ধীরে ধীরে প্রেরণ করিতেছে, এবং বামস্থ তোমার সম্বন্ধী এই চাতকপক্ষী ডাকিতেছে, সেই জন্য গর্ভাধানসুখের অভ্যাসহেতু আকাশমার্গে শ্রেণীবদ্ধ বলাকাগণও দৃষ্টিসুন্দর তোমার সেবা করিবে।

Eng As favourable breeze gently urges thee on and as this proud (related) chataka bird on your left sweetly twitters, so also will the cranes formed into a line owing to their familiarity with thee at the time of gestation, will serve thee of lovely sight

Sanj—निमित्तान्यपि ते शुभानि दृश्यन्ते इत्याह—मन्द मन्दमिति। 'अनुकूलः पवनः' वायुः त्वां 'मन्दंमन्दम् अतिमन्दमित्यर्थः [अत्र कथञ्चित् 'वाप्सयामेव' द्विरुक्तिर्निवाह्या। 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्येतदाश्रयणे तु कर्मधारयवद्भावे सुवलकि मन्दमन्दमिति स्यात्। तदेवाह वामन—'मन्दंमन्दमित्यत्राप्रकारार्थे द्विर्भावः इति 1] यथा सादृश्यम्, भाविफलानुरूपमित्यर्थः. [यथा सादृश्ययोग्यतावीप्सा-पदार्थानतिक्रमे इति यादवः] 'नुदति' प्रेरयति। अयं सगन्धः सगर्व. सम्बन्ध-इतिकेचित् [गन्धो गन्धके आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः इति विश्वः] ते तव वामो' वामभागस्थः ['वामस्तु वक्रे रम्ये स्यात् म'ये वामगतेऽपि च' शब्दार्णवः] 'चातकः पक्षिविशेषश्च 'मधुरं' श्राव्यं 'नदति' व्याहरति। इदं निमित्तद्वयं वर्त्तते। वर्त्तिष्यते चापरं निमित्तमित्याह—गर्भेति। गर्भो कुक्षिस्थो जन्तुः। [गर्भोपवारके गर्भौ सूते पनसकण्ठके। कुक्षौ कुक्षिस्थजन्तौ च' इति यादवः] तस्य 'आधानम् उत्पादनम् तदेव 'क्षणः' उत्सवः सुखहेतुत्वादिति भावः ['निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः-इत्यमरः] तस्मिन् 'परिचयात्' अभ्यासात् हेतोः 'खे' व्योम्नि 'आवद्धमालाः गर्भाधानसुखार्थं त्वत्समीपे बद्धपङ्क्तय इत्यर्थः [उक्तं च कर्णादये "गर्भं बलाका दधतेऽभ्रयोगान्नाके निबद्धावलयः समन्तात्" इति] बलाकाः बलाकाङ्गनाःनयनसुभगं दृष्टिप्रियं 'भवन्तं नूनं' सत्यं सविष्यन्ते [अनुकूलमारुतचातकशब्दितवलाकादर्शनानां शुभसूचकत्वं शकुनशास्त्रे दृष्टम् तद्विस्तरभयान्नालेखि] ॥ १० ॥

Notes on Malli

1 Duplication in मन्दं मन्दं is somehow to be defended by वीप्सा (pervasion) If the द्विर्वचन be प्रकारे by the rule "प्रकारे गुणवचनस्य" then the form will be मन्दमन्दम् with a कर्मधारय...समास । Hence Vamana says—'In मन्दं मन्दम् there is द्वित्व in the sense of अप्रकार [N B —The reading in Malli should be अत्र अप्रकारार्थे द्विर्भावः, otherwise no reasonable meaning can be got here] 2. Auspiciousness of favourable wind twittering of chataka and crane sight,are seen in sastras, but it is not written through fear of excessiveness

Charoha

1 मन्दं मन्दम —Malli defends this duplication by वीप्सा । But here the idea of वीप्सा does not appeal to us प्रकारा suits the context very well Thus—मन्द is gentle, a गुणवचन word qualifying नुदति , the sense being मन्दप्रकारं नुदति । Then the form however should be मन्दमन्दम्, the whole being treated like a कर्मधा compound by the rule 'कर्मधारयवदुत्तरेषु —" । But such irregularity is sometimes seen with poets, cp "किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगात्"—Uttara Act I. sl 27 But our poet is not always irregular, cp "क्षामक्षामकपोलमाननम्" &c in Sak, "कथं मन्दमन्दातपं स्यात्"—sl. 112. Infra A defence may however be attempted—मन्दं नुदति—urges gently मन्द being क्रियाविशेषण । मन्दं यथा तथा मन्दं नुदति—slowly urges gently i e. urges very gently This is a good (शुभ) sign.

2 नुदति—नुद (प्रेरणे)+लट ति । Nom पवनः ।

3 यथा – Malli renders it as सदृशम् (योग्यम् etc) meaning भाविफलानुरूपम् । Then he makes it an adv qual. नुदति—।

Better take it as हेतौ ३या ; thus यथा=येन हेतुना । यद् and तद् being correlative, तथा (i e , तेन हेतुना) in the second half is understood See our Prose above

4 वामः- वाम means वामस्थ । Adj, qual चातकः । चातक on the left is also auspicious, cp "वर्हिणश्चातकाश्चाषा ये चपुंसंज्ञिताः खगाः । मृगा वा वामगा दृष्टाः सैन्यसम्पत्बलप्रदाः ।—quoted by Wilson

5 नदति – नद्+लट ति । Nom चातकः, chirping of birds at start is auspicious indeed—'तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः' - *Bhatti* Like joyous चातक joyous वलाका also will meet you

6 सगन्धः – गन्ध is गर्व pride तेन सहवर्त्तमानः सगन्धः, वहु - by the rule 'तेन सहेति तुल्य योगे" । सहगन्धः also Or गन्ध is relation सम्वन्ध , तेन सह वर्त्तमानः सगन्धः related As *chatakas* are seen during cloud so they are (said here as) related to it In this sense of गन्ध, cp "सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति" - Sak V Qual चातकः ।

7 गर्भाधान &c गर्भस्य आधानम् taking of conception, ६तत् । तदेव क्षणः (उत्सवः) festivity of taking &c, कर्मधा । तस्मिन् परिचयः (अभ्यासः) familiar with the festivity of taking conception सुपसुपा । तस्मात् । हेतौ ५मी । cranes take conception in rainy season, cp 'गर्भं वलाका अभ्रयोगात्' &c – Malli As you will proceed you will find cranes (वलाका) delighted and flocking round you for enjoyment of taking conception This also like others will be a good and auspicious sign

8, आवद्धमालाः- माला row. आ+बन्ध+क्त=आवद्ध bound, formed. आवद्धा माला याभिः, बहु—। ते । Qual बलाकाः । cranes etc fly in circles and rows, cp "श्रेणिबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम्' Raghu

9 सेविष्यन्ते सेव+लट स्यन्ते । Nom बलाकाः । They will also greet your advent for festivity, hence in a manner they will serve you, cp "प्रेङ्खीयेव बलाकया सरभसं सोत्कण्ठमालिङ्गितः"– *Mrichchakatika*

10 नयन &c.—सुभग beautiful, नयनयोः सुभगः शेषषष्ठ्या समासः। तम्। Qual. भवन्तम्।

11 Voice, अनुकूलेन पवनेन त्वं नुद्यते...वाथेन सगन्धेन चातकेन नद्यते...मालाभिः वलाकाभिः—सुभगः भवान् सेविष्यते...

11 And swans too will join you on your way

कर्त्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां
तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः।
आ कैलासाद्बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः
संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः॥ ११॥

[N B —The 'च' in this sloka keeps up the समुच्चय with the previous sloka Hence it is desirable that slokas मन्दं मन्दं &c and कर्त्तुं यच्च should be consecutive]

Prak—राजहंसा नभसि भवतः सहायाः सम्पत्स्यन्ते [The swans will also be your companion in your sojourn to the abode of Kuvera at Alaka] Will they follow me all along—आ कैलासात् सहायाः [They will be your companions up to Kailasha mountain] But what will they eat during the long journey?—बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः राजहंसाः [The swans know that it will take a time to cover this journey Hence for this they will take with them lotus stalks as their provender]. But how will they know clouds proceeding in the sky?—ते तत् श्रवणसुभगं गर्जितं श्रुत्वा मानसोत्काः राजहंसाः [In the rainy seasonswans naturally proceed towards *manasasarovara.* And your procession in the sky will surely be accompanied by deep rumbles. This will remind the swans of the advent of rainy season. And up they will follow you in your aeriel way up to Kailasa]. This is not all!—यत् गर्जितं महीम् उच्छिलीन्ध्राम् अतः अवन्ध्यां कर्त्तुं प्रभवति तत् श्रुत्वा [They will catch that peculiar rumble of yours which makes the earth

full of mushrooms the precursor of bumper crop Hence this particular rain-time rumble cannot escape the ears of the swans waiting to start for Manasasarovara and Kailasa]

Prose – यत् गर्जितं महीम् उच्छिलीन्ध्राम् (अतः) अवन्ध्यां कर्त्तुं प्रभवति, ते तत् श्रवणसुभगं (गर्जितं) श्रुत्वा मानसोत्काः विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः राजहंसा नभसि भवतः आ कैलासात् सहायाः (च) सम्पत्स्यन्ते।

Beng—যে মেঘগর্জন পৃথিবীকে কন্দলীপূর্ণ (অতএব) শস্যযুক্ত করে, তোমার তাদৃশ শ্রবণসুভগ গর্জন শুনিয়া মানসসরোবরে গমনে উৎসুক রাজহংসগণ পথে খাইবার জন্য মৃণালখণ্ড লইয়া, আকাশে কৈলাস পর্যন্ত তোমার সাথী হইবে।

Eng.—On hearing that ear-regaling rumble of thine, which makes the Earth full of mushrooms and hence fruitful as well, the swans eager to start for Manasa lake will be your aerial companion up to Kailasa (mountain), being provided with provender in the shape of pieces of lotus-stalks.

Sanj – सम्प्रति सहायसम्पत्तिश्चास्तीत्याह कर्त्तुमिति- 'यत्गर्जितं [कर्त्तुं] 'महीमुच्छिलीन्ध्राम् उद्भूतकन्दलिकां ["कन्दल्याञ्चशिलीन्ध्रा स्यात्" इति शब्दार्णवः] अतएव 'अवन्ध्या' सफलां 'कर्त्तुं' प्रभवति' शक्नोति [शिलीन्ध्रानां भाविशस्यसम्पत्तिसूचकत्वात् इति भावः 1। तदुक्तं निमित्तनिदाने – 'कालाभ्रयोगात् उदिताः शिलीन्ध्राः सम्पन्नसस्यां कथयति धरित्रीमिति ' 1]। 'तत् श्रवणसुभगं' श्रोत्रसुखं लोकस्य इति शेषः, 'ते तव गर्जितं श्रुत्वा मानसोत्काः, मानसे सरसि उन्मनसः उत्सुका, इति यावत् ["उत्क उन्मनाः" इति निपातनात्साधु] कालान्तरे मानसस्य हिमदुष्टत्वात् हिमस्य च हंसानां रोगहेतुत्वात् अन्यत्र गता हंसाः पुनर्वर्षासुमानसमेव गच्छन्तीति प्रसिद्धिः2। बिसकिसलयानां मृणालपत्राणां 'छेदैः' शकलैः 'पाथेयवन्तः पथि साधु'पाथेयं' पथि भोज्यम् ['पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्'[1]] तद्वन्तः मृणालकन्दशकलसम्बलवन्त इत्यर्थः। 'राजहंसा' हंसविशेषाः [' राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैः लोहितैः सिताः ' इत्यमरः] 'नभसि' व्योम्नि 'भवतः तव 'आ कैलासात्' कैलासपर्य्यन्तम् [पदद्वयञ्चैतत्] 'सहायाः सयात्राः [' सहायस्तु सयात्रः स्यात् ' इति शब्दार्णवः] 'सम्पत्स्यन्ते' भविष्यन्ति ॥ ११ ॥

Notes on Malli.

1. The sense is, the mush-rooms being indicative of future good harvest Thus Nimittanidana says.—"The mush-rooms grown with the advent of black clouds speak of earth's fertility." 2 In other seasons the Manasa lake being covered with frost and frost being propagators of disease to swans, they go to other places at that time, but in rainy season they again proceed to Manasa

Charcha

1 च—Malli does not explain it in his Tika, and omits its propriety Along with बलाका, राजहंस too will join you This is also a शुभचिह्न in वर्षा and will add to your सहाय।

2 प्रभवति—प्र+भू+लट ति। Nom गर्जितम्।

3 उच्छिलीन्ध्राम्—शिलीन्ध्रा is कन्दली murshroom उद्भूता शिलीन्ध्रा अस्याः बहु—by the varttika प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहि-रुत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः"। ताम्। Qual महीम्। The growth of these in the rainy season forebodes bumper harvest in that year. Hence it is a reason why मही should be अवन्ध्या (बन्ध+ण्यत् कर्मणि स्त्रियाम्)। 'छत्रके वृक्षजातौ च शिलीन्ध्रं स्मर्य्यते बुधैः'।

4. श्रवण &c - श्रु+ल्युट करणे=श्रवण ears श्रवणयोः सुभगम् शेष-षष्ठ्यासमासः। Qual. गर्जितम्। The rumble of rain clouds are pleasing to the ears of all, cp'बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः"—*Ritu-samhara*

5. मानसोत्काः—मानस is the lake (manasa) उद्+कन् स्वार्थे =उत्क anxious उत्कण्ठित। The rule for कन् is "उत्क उन्मनाः"। मानसे उत्काः, सुप्सुपा—। Qual. राजहंसाः। The swans go to manasa lake in the rainy season Cp "यस्यास्तोयेकृतवसतयो मानसं न्न'निकृष्टम्" &c.—Sl. 80. *Infra.*

6 कैलासात्—५मी in connection with आङ् in the sense of मर्य्यादा exclusion) , आङ् in this sense is a कर्मप्रवचनीय by the rule आङ मर्य्यादावचने"। Then we get ५मी by the rule "पञ्चम्यपाङ्परिभि "। Kailasa is a famous mountain in the हिमालय and is the abode of Siva , cp verses 60-62 and notes thereon

7 बिस &c - बिस is lotus stalk, किसलय is tip (अग्र) here. छिद्+घञ कर्मणि=छेदः piece बिसस्य किसलयानि, ६तत् । तेषां छेदाः ६तत्— । पाथेय (पथिन+ढञ) is provender तदस्ति एषामिति पाथेय+ मतुप (मत्वर्थे)=पाथेयवन्तः । बिसकिसलयच्छेदैः पाथेयवन्तः, ३तत् । Qual राजहंसाः । Here the epithet बिसकिसलयच्छेदपाथेयाः with a बहुब्रीहि (at the end) would have served the purpose equally well Hence मतुप is superfluous, cp 'न कर्मधारयात् मत्वर्थीयो बहुब्रीहिश्चेत् अर्थप्रतिपत्तिकरः'। Vikramorvasi has a similar idea in - Act IV "पश्चातसरः प्रति गमिष्यसि मानसं त्वं पाथेयमुत्सृज बिसं ग्रहणाय भूयः"—

8 सम्पत्स्यन्ते—सम्+पद्+लृट् स्यन्ते। Nom. राजहंसाः। पद्यते, अपद्यत, पेदे।

9 नभसि अधि ७मी । Q In what other sense is नभस् used in your text ? —*Ans* See Sl 4

10. Voice येन प्रभूयते...मानसोत्कैः...पाथेयवद्भिः राजहंसैः सहायैः सम्पत्स्यते... ।

12 Embrace this mountain Ramgiri before start

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाष्पमुष्णम् ॥ १२ ॥

Prak & Prose—**प्रियसखम् अमुं तुङ्गं शैलम् आलिङ्गय आपृच्छस्व** [Embrace this lofty mountain, your dear friend, and honour him during **प्रस्थान**] Why this honour ?—**पुंसां वन्द्यैः रघुपतिपदैः मेखलासु अङ्कितं शैलम्** [This mountain bears on its slopes, marks of Rama's footprints Hence it deserves honour ' Again this **R**amgiri hill is a loving friend of thine ? | **काले काले भवतः संयोगमेत्य चिरविरहजं बाष्पं मुञ्चतः यस्य स्नेहव्यक्तिः भवति** [In every rainy season, clouds coming in contact with this hill, discharge waters And this discharge of first rain is hot, for summer has already made the roots of the hill heated The poet fancies this phenomenon as the shedding of tears at the union of friends after a long separation Thus the mountain availing itself of your meeting cannot but shed hot tears out of joy for his friend, and thereby show his flow of affection also for you] 12

Eng - Embrace and honour this yonder lofty mountain (Ramgiri), your favourite friend whose middle slopes are marked with the all-worshipped foot prints of Rama This mountain in every year getting your union, sheds warm tears due to long separation and thus manifests flow of affection (for you)

Beng — লোকবন্দ্য রামচন্দ্রের পদচিহ্ন মধ্যভাগে অঙ্কিত, তোমার প্রিয়বন্ধু ঐ উচ্চ রামগিরিপর্বতকে আলিঙ্গন করিয়া সম্ভাষণ কর। ঐ পর্বত প্রতি বর্ষাকালেই তোমার মিলন লাভ করিয়া, চিরবিরহজন্য উষ্ণবাষ্প ত্যাগ করতঃ প্রেমের পরিচয় দিয়া থাকে।

Sans आपृच्छस्वेति। प्रियं सखायं 'प्रियसखं [राजाहःसखिभ्यष्टच् '— इति टच्समासान्तः] तुङ्गम् उन्नतं' पुंसां वन्द्यैः रामपादन्यासैः 'मेखलासु' कटकेषु [अथ मेखला श्रोणिस्थानेऽद्रिकटके कटिबन्धेभबन्धने इति—यादवः] 'अङ्कितं' चिह्नितम् ; इत्थं सखित्वात् महत्वात् पवित्रत्वाच्च सम्भावनार्हम् 'अमुम् शैलं' चित्रकूटाद्रिम् आलिङ्गय आपृच्छस्व-साधो यामि इत्यामन्त्रणेन सभाजय ["आमन्त्रणसभाजने आप्रच्छनम्" इत्यमरः। 'आङि नुप्रच्छ्योः' इत्यात्मनेपदम्]

स खित्वं निर्वाहयति 'काले काले' प्रतिप्रावृट्कालं, सुहृत्समागमनकामश्च काल-शब्दे नोच्यते [वीप्सायां द्विरुक्तिः] भवतः संयोगं सम्पर्कं मेत्य चिरविरहजम् उष्णं बाष्पम् उष्माणं नेत्रजलञ्च ["बाष्पः नेत्रजलोष्मणोः"] मुञ्चतो यस्य शैलस्य 'स्नेहव्यक्तिः प्रेमाविर्भावो 'भवति'। स्निग्धानां हि चिरविरहसङ्गतानां वाष्पपातो भवति इति भावः ॥ १२ ॥

Charcha

✓1 आपृच्छस्व आ प्रच्छ+लोट स्व। Honour by addressing Nom त्वम् understood The आत्मनेपद here comes by the rule "आङ्नुप्रच्छयोः for here प्रच्छ is preceded by आङ्। The word means honour by addressing' "साधोयामि इति आमन्त्रणेन सभाजय - Malli पृच्छति पप्रच्छ अप्राक्षीत्।

2 प्रिय &c प्रियः सखा, कर्मधा । Here the समासान्त (अ is guided by the rule 'राजाहःसखिभ्यः टच्" in ततपुरुष। तम्। Qual. शैलम्।

3 आलिङ्ग्य—आ+लिङ्ग+ल्यप्। Having embraced

4 रघु &c रघु means by transference "those born in the race of रघु"। रघूणां पतिः, lord of the Raghus, ६तत्-। तस्य पदानि, ६तत् । तैः। अनुक्ते कर्त्तरि ३या। The word रघुपति will be declined like मुनि and not like पति ; for पति final in a समास is to be so declined by the rule 'पतिः समासे एव"।

✓5. काले काले वीप्सायां द्विरुक्तिः।

6. भवतः - शेषे ६ष्ठी related to संयोगम्।

7. एत्य आ+इ (गतौ)+ल्यप्। Having got

8. स्नेह &c — स्निह+घञ्भावे=स्नेहः affection. वि+अञ्च+क्तिन् भावे=व्यक्ति manifestation स्नेहस्य व्यक्तिः ६तत्—। Nom भवति।

9 चिर &c —चिर is here चिरकाल। चिरं (i e.) चिरकालं व्याप्य विरहः, चिरविरहः २तत्—by the rule "अत्यन्तसंयोगे च"—कालवाचक

words enter into a २या तत् compound चिरविरहात्जातः इति चिरविरह+जन+उ कर्त्तरि भूते=चिरविरहजः । तम् । Qual. बाष्पम् ।

10. मुञ्चतः—मुच (तुदादि)+लटः स्थाने शतृ=मुञ्चत् shedding. तस्य । Qual. यस्य ।

11. यस्य – Refers to शैल । Hence यद् being in a subsequent clause, तच्छब्द is not necessary "उत्तरवाक्यगतत्वेनोपादानात् न तच्छब्दापेक्षा" ।

12 Voice प्रियसखः असौ तुङ्गः शैलः मेखलासु अङ्कितः...त्वया आपृच्छ्यताम्...स्नेहव्यक्तिः या भूयते... ।

13 You are now to listen the route from me

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
सन्देशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ।
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र
क्षीणः क्षीणः परिलघुपयः स्रोतसाञ्चोपयुज्य ॥ १३ ॥

Prose—हे जलद, कथयतः मे त्वत्प्रयाणानुरूपं मार्गं तावत् शृणु, तदनु श्रोत्रपेयं सन्देशं श्रोष्यसि । यत्र (मार्गे) खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य, क्षीणः क्षीणः स्रोतसां परिलघुपयः उपयुज्य च गन्तासि (गमिष्यसि) ।

Beng.—হে মেঘ, আমি বলিতেছি—তোমার প্রয়াণযোগ্য পথ তবে শ্রবণ কর। তাহার পর শ্রোত্রগ্রাহ্য বার্তা শ্রবণ করিবে। পথে যখনই পরিশ্রান্ত হইবে তখনই পর্বতে পদন্যাস করিয়া, এবং ক্ষীণ হইলেই নদীসমূহের স্বাস্থ্যকর জলপান করিয়া যাইতে থাকিবে।

Eng.—O cloud, do indeed now listen as I say, to your befitting route ; afterwards you will hear the message to be taken by the ear On the way you will proceed resting thy foot on mountains whenever fatigued and drinking wholesome salubrious riverwater whenever emaciated

Sanj--सम्प्रति तस्य मार्गं कथयति, मार्गमिति। हे 'जलद', 'तावत् इदानीं कथयतः' मत्तः इति शेषः। 'त्वतप्रयाणस्य अनुरूपम' अनुकूलं मार्गमध्वा नम [मार्गो मृगपदेमामि सौम्यर्जे अन्वेषणेऽध्वनि इति यादवः] शृणु। तदनु' मार्गश्रवणान्तर' श्रोत्राभ्यां पेय'' पानार्हम अतितृष्णया श्रोतव्यमित्यर्थः [पेय-ग्रहणात सन्देशस्य अमृतसाम्य गम्यते।] 'मे सन्देश वाचिकम् [सन्देशोवाक् वाचिकं स्यात'' इत्यमरः | 'श्रोष्यसि'। यत्र मार्गे 'खिन्न.' खिन्नः अभीक्ष्णं क्षीणवलः सन ! नित्यवीप्सयो''—रिति नित्यार्थेद्विर्भावः]। 'शिखरिषु पर्वतेषु 'पदं न्यस्य निक्षिप्य, पुनर्वललाभार्थं क्वचित विश्रम्य इत्यर्थः। क्षीण क्षीणः' अभीक्ष्णं कृशाङ्गः सन् [अत्रापि कृदन्तत्वात पूर्ववत् द्विरुक्तिः] स्रोतसां परिलघु गुरुत्वदोषरहितम। उपलास्फालेनखेदितत्वात पथ्यमित्यर्थः [तथा च बागभटः -- "उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदे, खेदितोदकाः। हिमवन्मलयोद्भूता पथ्या नद्यो भवन्त्यमू" (२ पथ्यास्ता एव च स्थिराः) इति] पयः' पानीयम 'उपयुज्य शरीर-पोषणार्थमभ्यवहृत्य च 'गन्तासि' गमिष्यसि [गमेर्लुट] ॥१२ ॥

Notes on malli

1 The word **पेय** in **श्रोत्रपेय** indicates that the news is as good as nectar 2 Thus Vagbhata says – "Those rivers are salutary that arise from Himalaya or Malaya Hills and whose water strongly rushes against stones scattering throwing and breaking them at the sametime" (N B — The text of Malli every where is **आस्फालनाक्षेप** which should be **आस्फालनक्षेप**—and '**पथ्या नद्योभवन्त्यमू**" should be **पथ्यास्ता एव च स्थिराः**", for the extant editions of **वाग्भट्** read the last half thus We have herce corrected it accordingly)

CHARCHA

1 **तावत्** Malli's rendering is '**इदानीम्**' (now) Or—take **तावत्** to denote emphasis See *ante*

2 **शृणु** श्रु+लट् हि। Nom **त्वम्**।

3 **कथयतः** कथ+णिच् (चुरादि)+लटः स्थाने शतृ=कथयत् saying

तस्मात्, अपादाने ५मी। This is Malli's view for he says—'कथयतः मत्तः इति शेषः। Or—take it as an adj qual मे।

4. त्वत् &c — —प्र+या+ल्युट भावे=प्रयाणम् march रूपमनुगतः अनुरूपः suitable, प्रादितत् । तव प्रयाणम्, ६तत्-। तस्य अनुरूपः ६तत्—तम्। Qual मार्गम्। I will tell you the right way you are to take

5 तदनु The words are तत् and अनु। अनु here is a कर्मप्रवचनीय by the rule 'अनुर्लक्षणे'। Then तत has द्वितीया in connection with अनु by the rule 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'।

6 श्रोष्यसि—श्रु+लृट स्यसि। Nom त्वम्। शृणोति, अश्रौषीत् शुश्राव।

7 श्रोत &c = श्रूयते अनेन इति श्रु+ष्ट्रन=श्रोत्रम् ear पा+यत् कर्मणि =पेय to be drunk. i e, to be taken attentively, श्रोत्रेण पयः, ३तत - तम्। Qual. सन्देशम्। The epithet shows the importance of the message which should be attentively heard See also Malli The readin श्रव्यबन्धम् is not appealing बन्ध=composition, श्रव्यः बन्धः अस्य बहु—। etc

8 खिन्न &c.=खिद+क्त कर्त्तरि=खिन्नः tired Qual त्वम्। नित्यार्थे (to denote intensity) द्विरुक्ति। For the rule here see Malli

9 न्यस्य—नि+अस (क्षेपे) दिवादि ल्यप्। Having placed

10. गन्तासि—गम+लुट तासि। Nom त्वम्। लुट denotes अनद्यतन् futurity

11 यत्र—यद्+ङि (७मी)+त्रल स्वार्थे=यत्र refers to मार्ग। अधि ७मी।

12 क्षीणः &c—क्षि+क्त कर्त्तरि=क्षीणः emaciated Here also नित्यार्थे द्विरुक्ति। Malli says नित्य means intensity, and intensity refers to actions (क्रिया) only Hence कृत् forms here (e g,

खिन्न, क्षीण) take duplication to dennote नित्य। See Malli—अत्रापि कृदन्तत्वात् &c. By the rule "निष्ठायामण्यदर्थे" - क्षि takes दीर्घ in निष्ठा in other voices than भाव and कर्मवाच्य। Then निष्ठा 'त' is changed into न when क्षि is changed to क्षी by the rule "क्षियो दीर्घात्"। Hence we get क्षीणः। Qual त्वम्।

13 परिलघु—लघु here means clear, lucid See Malli--गुरुत्व-दोषरहितम् &c परि implies intensity परि अतिशयेन लघु प्रादितत् । Qual. पयः। Such salutary water will at once refresh you

14 उपयुज्य--उप+युज ल्यप्। Having taken Both उपयुज्य and उपभुज्य mean the same

15 Voice--- अनुरूपः...मार्गः श्रूयताम्। श्रोत्रपेयः सन्देशः श्रोष्यते। क्षीणेन...खिन्नेन...त्वया गन्ता...।

14 Journey northwards

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्विदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः।
स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥१४॥

Prak--हे जलद, अस्मात्स्थानात् उदङ्मुखः खम् उत्पत [O cloud, go hence straight northwards] If I am obstructed in the way ---पथि दिङ्नागानां स्थूलहस्तावलेपान् परिहरन् उत्पत[Why, go carefully and avoid onsets by trunks of the elephants of quarters. Thus you will be able to proceed unhampered] No other hindrances ?—मुग्धसिद्धाङ्गनाभिःचकितचकितंदृष्टोत्साहः सन् खमुत्पत [Not at all , rather you will go with double vigour, for your procedure will be amazingly watched by the simple wives

of *Siddhas*] Why will they be amazed ?=**पवनः अद्रेः शृङ्गं हरति किं स्वित्इति उन्मुखीभिः** [They will amazingly look up to you while rushing on, apprehending that some peaks of mountains are thrown down by the wind]

Prose.—**पवनः अद्रेः शृङ्गं हरति किं स्वित् इति उन्मुखीभिः मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः चकितचकितं दृष्टोत्साहः (सन्) अस्मात् सरसनिचुलात् स्थानात् पथि दिङ्नागानां स्थूलहस्तावलेपान्परिहरन् उदङ्मुखः खम् उत्पत।**

Beng.—বায়ু পর্ব্বতের শৃঙ্গ উৎক্ষেপ করিতেছে কি—এই ভাবিয়া উন্মুখী মূঢ়সিদ্ধনারী কর্তৃক চকিত ভাবে তোমার গমনোৎসাহ দৃষ্ট হইবে। তুমি সুন্দর স্থলবেতসপূর্ণ এই স্থান হইতে উত্তরাভিমুখে আকাশে গমন কর এবং (গমনকালে) পথে দিঙ্নাগগণের স্থূলশুণ্ডের আক্রমণ পরিহার করিবে।

Eng.=From this place, full of fresh cane-plants (*Nichula*) proceed northwards in the sky, avoiding on the way the onsets by thick trunks of the elephants of the quarters. While going your effort will be amazingly seen by simple *Siddha-wives* turned up apprehending if the wind is throwing down mountain peaks.

Sans.—अद्रेरिति। 'पवनो' वायुः 'अद्रेः' चित्रकूटस्य 'शृङ्गं' हरति किं स्वित्- [किंस्विच्छब्दो विकल्पवितर्कार्थादिषु पठितः] 'इति शङ्कया 'उन्मुखीभिः' उन्नतमुखीभिः ['स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात् असंयोगोपधाद्' इति ङीप्] मुग्धाभिः मूढाभिः' [मुग्धः सुन्दरमूढयोः, इत्यमरः] सिद्धानां' देवयोनिविशेषाणाम् 'अङ्गनाभिः चकितचकितं' चकितप्रकारं यथातथा ['प्रकारेगुणवचनस्य' इति द्विर्भावः (ततः कर्मधारयवद्भावः)] । दृष्टोत्साहः दृष्टसमारम्भः सन् 'सरसा' आर्द्रा 'निचुलाः' स्थलवेतसा यस्मिन् तस्मात् ['वाणीरे कविभेदे स्यात् निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवः] 'अस्मात् स्थानात्' आश्रमात् 'पथि नभोमार्गे 'दिङ्नागानां 'स्थूला ये हस्ताः' कराः तेषामवलेपान् ['हस्तौ नक्षत्रभेदे स्यात् करेभकरयोरपि' इति विश्वः] उदङ्मुखः' सन् अलकाया उदीचयत्वात् इत्याशयः। 'खम् आकाशम् 'उत्पत' उद्गच्छ [अत्र इदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति—'रसिको निचुलो नाम महाकविः

कालिदासस्य महाध्यायः, परापादितानां कालिदासप्रवन्धदूषणानां परिहर्त्ता यस्मिनस्थाने, तस्मात् स्थानात् उदङमुखः' निर्दोषत्वात् उन्नतमूखः सन् 'पथि सारस्वतमार्गे दिङ्नागानां ("पूजायां बहुवचनम्") दिङ्नागाचार्य्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान् 'हस्तविन्यासपूर्वकानि दूषणानि परिहरन् (अवलेपस्तुगर्वे स्यात लेपने दूषणेपि च" इतिविश्वः) अद्रिकल्पस्य दिङ्नागाचार्य्यस्य "श्रृङ्ग' प्राधान्यम (श्रृङ्ग प्राधान्यसान्वोश्च—इत्यमरः) 'हरतीति' हेतुना 'सिद्धैः' सारस्वतसिद्धैः महाकविभिः अङ्गनाभिश्च 'दृष्टोत्साहः' सन खम उत पत' उच्चैर्भव इति स्वप्रवन्धम आत्मानं वा प्रति कवेरुक्तिः इति' 1]॥ "संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि। स्थित्वानुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात्"—इत्येव श्लोकनिर्माणात् कवेर्निचुलसंज्ञा इति 2

1 N B --In Malli's alternative explanation of the sloka, (which is dubious indeed) we may translate the sloka after Prof Pathak thus —"From this place where stand thy champion *Nichula* ascend O Muse, the heaven of invention holding up thy head and avoiding in the course of thy effort the salient faults indicated by *Dinganaga* with his hands, while thy flight is admired by good poets and finer women filled with surprise and looking upwards as if the genius of the mighty *Dingnaga* were eclipsed by thee"

2 The poet attained the title Nichula for having composed the sloka "संसर्गतो" c —[N B -- Similarly भवभूति attained his name of his for having composed the sloka "—गिरिजायाः स्तनौ बन्दे भवभूतिसिताननौ" &c]

Charcha.

1 हरति—हृ+लट ति। Carries down, throws down. Nom. पवनः। अद्रि here refers to Ramgiri (See sl 1)

2. किं स्वित्—A compound अव्यय indicating doubtful interrogation (वितर्कगर्भप्रश्न) Cp, "आहो स्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधाम्"—Sak V

3 उन्मुखीभिः—उन्नतंमुखमासाम्, बहु—by the Varttika "प्रादिभ्यो-धातुजस्य" (*ante*) । hence उन्नतमुखीभिः is also correct Qual अङ्गनाभिः। In the final बहुव्रीहि we get उन्मुखी (for मुख has असंयुक्त penultimate) in the feminine by the rule "स्वाङ्गात् चोपसर्जनात् असंयोगोपधात्"। मुख is स्वाङ्ग। Thus उन्मुखाभिः is also correct

4 दृष्टोत् &c—उद्+सह+घञ् भावे=उत्साह i e., here गमनोत्साह। effort दृष्टः उत्साहः अस्य बहु—। Qual त्वम् understood

5 चकित c—चकित amazed It is गुणवचन word, hence duplication comes to denote प्रकार—the rule being "प्रकारे गुणवचनस्य"। Then the whole is treated like a कर्मधारय by the rule "कर्मधारयवदुत्तरेषु"। Adv Qual the क्रिया—दृष्ट in दृष्टोत्साह। See Malli also

6 मुग्ध &c—सिद्ध is a kind of demigod सिद्धानाम् अङ्गनाः, ६तत्—। मुग्धाः (मूढाः) सिद्धाङ्गना, कर्मधा—। ताभिः। अनुक्त कर्त्तरि ३या—, the क्रिया is in दृष्ट of दृष्टोत्साह। मुग्ध may also mean सुन्दर। See Malli दृष्ट is connected with अङ्गनाभिः, still it enters into compound with उत्साह by the force of the dictum सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः"।

7 सरस etc --सरस fresh निचुल cane, सरसाः निचुलाः अस्मिन्, बहु—। अस्मात् ।Qual स्थानात्। स्थानात् has अपादाने ५मी।

8 उत्पत--उद्+पत+लोट् हि। Nom त्वम्। पतति, पप्तात् पतिष्यति।

9 उदङ्मुखः—उदच north, i e, northward, उदक् मुखमस्य, बहु—। Pred to त्वम्।

10 दिङ्नागानाम्-दिशां नागाः (हस्तिनः) ६तत्—। तेषाम्। शेषे ६ष्ठी related to हस्तावलेप। These are the eight elephants of the quarters, cp— 'ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः"।

11. परिहरन्—परि+हृ+शतृ। Avoiding Qual त्वम्।

12 स्थूल etc अव+लिप+घञ् भावे=अवलेपः strike, onset, स्थूला हस्ता कर्मधा—। स्थूलहस्तानाम् अवलेपाः, ६तत्। Or—स्थूलहस्तैः अवलेपाः सुप्सुपा। तान्। Obj of परिहरन्। स्थूलशुण्डस्पर्शान् इत्यर्थः। The दिग्गज strike all that come in their way, but you are to avoid it

13 Voice—पवनेन ह्रियते......दृष्टोत्साहेन · त्वयाउदङ्मुखेन परिहरता उत्पत्यताम्।

14 Remark (1)—Mallinath here sees a pointed allusion by Kalidasa to his hated rival Dingnaga But this explanation is extremely dubious Thus Prof. MacDonell says—'This explanation is extremely dubious in itself Then it is uncertain whether Mallinath means the Buddhist teacher Dingnaga Thirdly, little weight can be attached to the Buddhistic tradition that Dingnaga was a pupil of Vasubandhu, for this statement is not found till the sixteenth century Fourthly the assertion that Vasubandhu belongs to the sixth century depends chiefly on the Vikramaditya theory and is opposed to Chinese evidence, which indicates that works of Vasubandhu were translated in A D 404'.

Further it is also not certain whether Kalidasa himself meant such an explanation We doubt if स्थूलहस्तावलेप can be legitimately compounded to mean "foolish vauntings as expressed by gesticulations" Even if this point is allowed, the plural in दिङ्नागानाम् becomes indefensible. when the word दिङ्नाग is not intended for many individual, the plural will indicate respect (गौरव) of दिङ्नाग on the part of the poet Would that be consistent in the case of a "hated rival," contempt for whom is already expressed by the ridicule in स्थूलहस्तावलेप ?

Again as Kalidasa flourished in B. C., this दिङ्नाग should be proved to be a poet of that age. Otherwise Malli's explanation fails Hence we do not accept Malli's view.

(2) "मुग्धसिद्धाङ्गनादृष्ट" also forebodes good.

15. Rainbow will colour thee.

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-
द्वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुष्खण्डमाखण्डलस्य ।
येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते
वर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥ १५ ॥

Prose —रत्नच्छायाव्यतिकरः इव (रत्नप्रभामिश्रणमिव) प्रेक्ष्यम् एतत आखण्डलस्य (इन्द्रस्य) धनुष्खण्डं पुरस्तात् वल्मीकाग्रात प्रभवति ; येन ते श्यामं वपुः, स्फुरितरुचिना वर्हेन गोपवेषस्य विष्णोः (श्यामं वपुः) इव अतितरां कान्तिम् आपत्स्यते ।

Beng.—পদ্মরাগাদিমণিপ্রভামিশ্রণের ন্যায় মনোরম এই ইন্দ্রধনু সম্মুখে বল্মীকস্তূপাগ্র হইতে উদিত হইতেছে। উহা দ্বারা তোমার শ্যামদেহ, দীপ্তকান্তি ময়ূরপুচ্ছ দ্বারা গোপ-বেশধারী বিষ্ণুর শ্যামদেহের ন্যায় অত্যন্ত শোভা পাইবে।

Eng.—There arises from the top of the yonder ant-hill, a piece of Rainbow as beautiful as the admixture of the lustre of several gems ; by this your blue body will attain excellent splendour just as the blue body of Vishnu dressed as a cowherd, does attain by peacock-plumes of glorious lustre.

Expl.—The cloud is compared to the body of Vishnu incarnated as cowherd in the form of Sri-Krishna. Now the cloud marked with rainbow will shine like Vishnu attired in peacock-plumes of veriegated colours.

Sanj.—रत्नेति। 'रत्नच्छायानां' पद्मरागादिमणिप्रभाणां 'व्यतिकरो' मिश्रणमिव प्रेक्ष्यं' दर्शनीयम् 'आखण्डलस्य' इन्द्रस्य धनुःखण्डमेतत् [इति हस्तेन निर्देशः] 'पुरस्तात्' अग्रे 'वल्मीकाग्रात्' वामलूरशिखराग्रात् ["वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः] 'प्रभवति' आविर्भवति। 'येन' धनुः-

खण्डेन (?) 'ते तव श्यामं वपुः स्फुरितरुचिना' उज्ज्वलकान्तिना 'बर्हेण पिच्छेन ["पिच्छबर्हे नपुंसके" इत्यमरः] 'गोपवेषस्य' गोपालस्य कृष्णस्य श्यामं वपुः इव अतितरां कान्तिम्' शोभाम् 'आपत्स्यते' ॥·१६ ॥

Charcha

1. रत्न &c —रत्न gem (like emerald, ruby &c) , छाया lustre. वि+अति+कृ+अप्भावे=व्यतिकर admixture रत्नस्य छायाः, ६तत्—। तासां व्यतिकरः ६तत्—। उपमान of धनुषखण्डम्। The उपमा is defective for धनुषखण्डम् is neuter, whereas रत्नच्छायाव्यतिकर is masculine The reading रत्नच्छाय is also seen. This may be optionally correct by the rule "विभाषा सेनासुराच्छायामाला-निशानाम्"—when छाया is final in a तत्पुरुष। Or—रत्नच्छाय got from रत्नानां छाया will be always neuter by the rule "छाया बाहुल्ये"। We however prefer Malli's reading as रत्नच्छाया; for in the above rules, छाया is generally taken in the sense 'shade' and *not* in the sense of lustre as we have here.

2. पुरस्तात्—पूर्वस्यां दिशि इति पूर्व+ङि (७मी)+अस्ताति स्वार्थे= पुरस्तात् in front. अधि ७मी। पूर्व is changed into पुर् by the rule "अस्ताति च"।

3 वल्मीकाग्रात्—वल्मीक is ant-hill, तस्य अग्रम् ६तत्—। तस्मात्। अपादाने ५मी by the rule "भुवः प्रभवः"। The rainbow is said to emanate from वल्मीकाग्र owing to the belief that it rises off the snakes hood that reside inside an ant hill. Thus वराह-मिहिर on the origin of rainbow says—..."केचित् अनन्तकुलोरगनिः-श्वासोद्भूतमाहुराचार्याः"।

3. धनुष्खण्डम्—धनुषः खण्डम्, ६तत्—। तत्। Nom. to प्रेभवति (प्र+भू+लट ति)। The reading धनुष्खण्डम् is better than Mallis धनुःखण्डम्, for षत्व of विसर्ग here is obligatory in samasa by Panini's rule "नित्यं समासे अनुत्तरपदस्थस्य"।

4. येन—करणे ३या। Refers to धनुषखण्ड।

5. अतितराम्—अति+तरप्=अतितर+आम्=अतितराम्। Adv. Qual. आपतस्यते। Here तरप् is स्वार्थे and आम् comes after it by the rule "किमेत्तिङ् अव्ययघात् आमु अद्रव्यप्रकर्षे"।

6. आपतस्यते—आ+पद+लृट स्यते। Nom. वपुः।

7. वर्हेण—वर्ह is peacockfeather. तेन। करणे ३या।

8. स्फुरति &c.—स्फुर+क्त कर्त्तरि=स्फुरित bright, रुचि lustre, स्फुरिता रुचिरस्य, बहु—। तेन। Qual. वर्हेण।

9. गोप &c.—गोप cowherd, तस्य वेषः ६तत्—। गोपवेष इव वेषः अस्य, वहु—। तस्य। Qual विष्णोः। The allusion is to the current belief that Vishnu in the incarnation of कृष्ण was a गोप in his childhood See भागवतपुराण। Here in the final बहुव्रीहि of गोपवेष and वेष, first वेष disappears by the rule "सप्तम्युपमानपूर्वस्य वहुब्रीहि रुत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः"। विष्णोः is related to वपुः (see Prose).

10. Voice—...व्यतिकरेण इव प्रेक्ष्येण धनुषखण्डेन प्रभूयते...श्यामेन वपुषा कान्तिः...आपद्यते।

11. Remark—Kalidasa was aware of the scientific reason of the origin of the halo of rainbow (cp "शीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विवस्वति। इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां निर्झराः प्रसवितुर्व्रजन्ति ते"—Kum. VIII, Sl. 31); here however he is referring to the general belief.

16. Northward course again.

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः।
सद्यः सीरोत्कर्षणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण॥ १६॥

Prak —Easy.

Prose.—कृषिफलं त्वयि आयत्तम् इति भ्रूविलासानभिज्ञैः प्रीतिस्निग्धैः जनपदवधूलोचनैः पीयमानः (त्वम्) मालं क्षेत्रं सद्यः सीरोत्कषणसुरभि (यथा तथा) आरुह्य किञ्चित् पश्चात् व्रज , लघुगतिः सन् भूय उत्तरेण एव व्रज ।

Beng.—কৃষিফল তোমার (বৃষ্টির) অধীন—এইহেতু গ্রাম্যনারীগণ, ভ্রূভঙ্গিতে অনভিজ্ঞ প্রেমার্দ্র লোচনে তোমাকে দেখিবে। তুমি পর্বতবহুল উন্নত ভূমি, সদ্য হলকর্ষণ ও বর্ষণ হেতু সুরভিত করিয়া আরোহণ করতঃ কিছু পশ্চিমে যাইবে এবং ক্ষিপ্রগমনে পুনরায় উত্তর দিকে গমন করিবে।

Eng.—Agriculture is dependent on you, so being drunk in (as it were) by the village women's eyes ignorant of playful looks and mild through affection, you rise the high hilly grounds making it fragrant (by shower) owing to its recent furrows; bending a little westward, you will again proceed in quick motion towards the north

San).—त्वयीति । 'कृषेः' हलकर्मणः 'फलं शस्यं त्वयि [अधिकरणविवक्षायां सप्तमी] 'आयत्तम्' अधीनम् ["अधीने निघ्न आयत्तः" इत्यमरः] 'इति' हेतोः प्रीत्या स्निग्धैः अकृत्रिमप्रेमार्द्रैरित्यर्थः । भ्रूविलासानामनभिज्ञैः 'भ्रूविकाराणां' अनभिज्ञैः पामरत्वात् इति शेषः । 'जनपदवधूनां' पल्लीयोषितां 'लोचनैः पीयमानः' सादरं वीक्ष्यमाणः सन् 'मालं' मालाख्यं क्षेत्रं शैलप्रायमुण्णतस्थलं [मालमुन्नत-भूतलम्" इत्युपलः] 'सद्यः' तत्कालमेव 'सीरैः' हलैः 'उत्कर्षणेन' कर्षणेन 'सुरभि' घ्राणतर्पणं यथा तथा 'आरुह्य' तत्र अभिवृष्य इत्यर्थ ["सुरभिर्घ्राणतर्पणः" इत्यमरः] 'किञ्चित् पश्चाद् व्रज' गच्छ । लघुगतिः तत्र निर्वृष्टत्वात् क्षिप्रगमनः सन् ["लघु क्षिप्रतरं द्रुतम्" इत्यमरः] भूयः' पुनः अपि 'उत्तरेण' उत्तरमार्गेणैव व्रज [तृतीया-विधाने "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति तृतीया] यथा कश्चिद्बहुवल्लभः पतिः कुत्रचित् क्षेत्रे गूढं विहृत्य ["क्षेत्रं शरीरकेदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः" इति विश्वः] दाक्षिण्यभङ्गभयात् नीचमार्गेण निर्गत्य पुनः सर्वाध्यक्षं सञ्चरति तद्वदिति ध्वनिः[1] ॥ १६ ॥

1 The suggestion is—this is just like a husband having

many wives, secretly gone to some one and through fear of breach of magnanimity comes out again by low means and behaves becoming lord of all

Charcha

1. त्वयि—अधिकरणविवक्षया ७मी। See Malli

2 कृषि &c—कृषेः फलम् result of husbandry, ६तत्—। तत्। Nom to भवति understood

3. इति—An अव्यय indicating हेतु (cause).

4 भ्रू &c—वि+लस+घञ भावे=विलास dalliance. न अभिज्ञानि, अनभिज्ञानि ignorant, नञ्तत्—। भ्रुवः विलासाः ६तत्—। तेषु, तेषां वा अनभिज्ञानि सुपसुपा, or ६तत्—। तैः। Qual लोचनैः। The simple village folks are usually unaccustomed to tricks or dalliances of eyes that are seen with townwomen Cp "स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं चारुण्यवक्राण्यपि वीक्षितानि गोपाङ्गनानां मुमुदे विलोक्य"—*Bhatti* Both the readings भ्रूविलास and भ्रूविकार are seen, former is better भ्रूविलास is correct

5 प्रीतिस्निग्धैः—For समास See Malli. Qual लोचनैः।

6. जनपद &c—जनपद village, तस्य वध्वः, ६तत्।—। तासां लोचनानि, ६तत—। तैः। अनुक्ते कर्त्तरि ३या, the verb being पीयमानः।

7 पीयमानः—पा+कर्मणि शानच्, Qual त्वम्। It implies great avidity of females, cp "ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यः"। To be seen by girls and also their sight during यात्रा are auspicious, cp "माङ्गल्यः पुरतरुण्यः"—Bh I, also cp—"त्वां प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः"—sl 8, and sl 14 etc

8 सद्यः &c- सीर plough, उद्+कष ल्युट भावे=उत्कषण plough ing. सीरेण उत्कषणम्, ३तत्। सद्यः सीरोत्कषणम्, सुप्सुपा। तेन सुरभि, ३तत्—। तत् यथा तथा। Adv, Qual. आरुह्य। Malli's reading (as above) is better, for ploughed lands become सुरभि

through वृष्टि। And this वृष्टि fell when the cloud ascended the क्षेत्र। The meaning is clearly manifest by taking it as an adverb as Malli does उत कषण only cannot impart सुरभित्व to क्षेत्र। Hence it is not advisable to take this epithet as a विशेषण of क्षेत्र। No better meaning can be got even if the whole (सद्यःसीरोत्कषणसुरभिक्षेत्रम्) be taken as one word In this last case take—मालम् meaning the country so named By माल Malli however understands उन्नतभूतल। मालम् obj of आरुह्य (आ+रुह्+ल्यप्)। If Mala means country, identify it with "Malda" a little north of Ratanpore.

9. व्रज—व्रज+लोट हि ; Nom त्वम्। व्रजति, वव्राज, अव्राजीत्।

10. लघु &c.—गम+क्तिन् भावे=गति pace. लघु quick. लघ्वी (लघुर्वा) गतिरस्य, बहु—। The shower before on the क्षेत्र has made the cloud light, hence it was लघगतिः। Pred to त्वम्। See also Malli.

11. उत्तरेण – उत्तर north तेन। प्रकृत्यादित्वात् तृया।

12 भूयः—बहु+ईयसुन् also gives भूयः ;–but this भूयस् is an अव्यय and is a different one It means 'again' Adv Qual. व्रज।

Voice—कृषिफलेन आयत्तेन भूयते...पीयमानेन त्वया लघुगतिना... व्रज्यताम्....।

n7. Next Amrakuta will be your resting resort

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना
वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः।
न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किंपुनर्यस्तथोच्चैः ॥१७॥

Prak.—सानुमान् आम्रकूटः मूर्ध्ना अध्वश्रमपरिगतं त्वां साधु वक्ष्यति

[Amrakuta hill take you on its peak, fatigued as you are]. Why will he show me this favour ?—आसारप्रशमितवनोपप्लवम् त्वाम् [Why not ; you have extinguished the forestfire in Amrakuta. And out of gratitude he will give you this shelter]. Is it so ?—मित्रे प्राप्ते क्षुद्रः अपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय विमुखः नभवति, किं पुनः यः तथा उच्चैः (भवति) [You by extinguishing the fire has done good to the mountain, is his मित्र ; and in return he will gladly protect you by all means Even a mean one cannot be अकृतज्ञ, what to speak of such a high personage as Mt Amrakuta].

Prose.- आम्रकूटः सानुमान् आसारप्रशमितवनोपप्लवम् अध्वश्रमपरिगतं त्वां मूर्ध्ना साधु वक्ष्यति। संश्रयाय मित्रे प्राप्ते सति प्रथमसुकृतापेक्षया क्षुद्रः अपि न विमुखः भवति यः तथा उच्चैः स किं पुनः।

Beng.—আম্রকূটপর্ব্বত পথশ্রান্ত তোমাকে তার শৃঙ্গ সম্যক ধারণ করিবে, কারণ তুমি বর্ষণদ্বারা তার দবাগ্নি প্রশমিত করিযাছ। আশ্রযের জন্য মিত্র আসিলে ক্ষুদ্রব্যক্তি ও প্রথম উপকার স্মরণ করিয়া বিমুখ হয় না। যেজন এতাদৃশ উন্নত তার ত কথাই নাই।

Eng. The mountain Amrakuta will well bear you on its peak fatigued of journey as you are, and because you have extinguished its fire by showers Out of gratitude for good service, even a mean one is not averse to a friend come for shelter ; what to speak of one, so high (like आम्रकूट and yourself) ?

Sanj —त्वामिति। आम्राश्चूताः कूटेषु शिखरेषु यस्य स 'आम्रकूटः नाम सानुमान्' पर्वतः ["आम्रकूटो रसालोऽसौ" इति, "कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इति चामरः] 'आसारो' धारावृष्टिः ["धारासम्पातः आसारः" इत्यमरः] तेन प्रशमितो वनोपप्लवः' दावाग्निः येन तं कृतोपकारमित्यर्थः, अध्वश्रमेण परिगतं व्याप्तं त्वां 'साधु' सम्यक् 'मूर्ध्ना वक्ष्यति वोढा [वहें लृट्]। तथाहि—'क्षुद्रः' कृपणः 'अपि' ["क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे नृशंसे" इति यादवः] 'संश्रयाय संश्रयणाय 'मित्रे' सुहृदि

'प्राप्ते' आगते सति प्रथमसुकृतापेक्षया पूर्वोपकारपर्य्यालोचनया 'विमुखो न भवति' यस्तथा तेन प्रकारेण 'उच्चैः' उन्नतः स आम्रकूटः 'किं पुनः' विमुखः न भवतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। एतेन प्रथमावसरे सौख्यलाभात् ते कार्य्यसिद्धिः इति सूचितम् [तदुक्तं निमित्तनिदाने 'प्रथमावसरे यस्य सौख्यं तस्याखिलेध्वनि। शिवं भवति यात्रायामन्यथात्वशुभं ध्रुवमिति"] ॥ १७ ॥

Notes on Malli.

1. By this is indicated success, for friendship is here got in the first place or instance, thus निमित्तनिदान says "In a journey all along good is assured of one who attains friendship at the first instance, otherwise evil attends him"

Charcha

1 आसार &c —आ+सृ+घञ् भावे=आसार downpour प्र+शम+णिच् क्त कर्मणि=प्रशमित। प्रशान्त is also correct by the rule "बा दान्त शान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञप्ताः"। उप+प्लु+अप् भावे=उपप्लवः (उत्पात), cp, 'उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोदितः"—Kumara, वनस्य उपप्लवः forest fire, ६तत्—। आसारेण प्रशमितः ३तत्—। तादृशः वनोपप्लवः अनेन, बहु—। तम्। Qual त्वाम्। Or—प्रशमितः वनोपप्लवः अनेन बहु—। आसारेण प्रशमितवनोपप्लवः, ३तत्—।

2. वक्ष्यति—वह+लृट् स्यति। Nom. सानुमान्। वहति—ते, उवाह, —ऊहे।

3 अध्व &c —अध्वनः श्रमः (श्रम्+घञ्), ६तत्—। तेन परिगतः (overpowered). ६तत्—। तम्। Qual त्वाम्।

4. सानुमान्—सानु slope or level spot. तानिसन्ति अस्य इति सानु+मतुप्=सानुमान् a hill.

5 आम्रकूटः—Qual. सानुमान्। Wilson identifies it with Amarakantaka. It is the source of नर्मदा and forms a range

of विन्ध्यपर्वत। The mountain is so called for abundance of mango-trees there ; see also next sloka.

6. प्रथम &c —कृ+क्त नपुंसके भावे=कृतम् deed. सु शोभनं कृतम्, प्रादितत्—। अप+ईक्ष+अ भावे=अपेक्षा regard. प्रथमं सुकृतम्, कर्मधा—। तस्य अपेक्षा, ६तत्– ; तया। हेतौ ३या। The first सुकृत here was in the shape of दावाग्निप्रशमन as spoken above, by showers.

7. संश्रयाय—सम्+श्रि+अच् भावे=संश्रय resort तस्मै। If the construction be संश्रयाय प्राप्ते then संश्रयाय has "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति ४र्थी। But if the construction be—संश्रयाय विमुखो न भवति, then we have तादर्थ्ये ४र्थी or कर्मणि ४र्थी by the rule "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः"। Thus संश्रयाय=संश्रयं दातुम्।

8. मित्रे—भावे ७मी by "यस्य च भावेन भावलक्षणम्"।

9 उच्चैः—An अव्यय, having the force of adjective here. Qual यः।

10. किं पुनः—For the force of these—see Malli—"किं पुनः...इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः"।

11. Voice—आम्रकूटेन सानुमता...—उपप्लवः · परिगतः त्वं वक्ष्यसे··· क्षुद्रेण विमुखेन न भूयते येन तेन··· ।

18. Your contact with Amrakuta will afford a worthy spectacle.

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-
स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥ १८ ॥

Prak,—भुवः स्तन इव अचलः अमरमिथुनप्रेक्षणीयाम् अवस्थां यास्यति

[Amrakuta will look like the breast of Matron Earth and will be watched by the pairs of gods] How is this possible ?—परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रैःछन्नोपान्तः अचलः [The sides of this mount are covered by wild mango trees and will look pale white, for all the trees are covered with ripe (hence almost white) fruits] But tips of breasts are blue—स्निग्धवेणीसवर्णे त्वयि शिखरम् आरूढे सति मध्ये श्यामः शेषविस्तारपाण्डुः (ततः) स्तन इव अचलः [The blue cloud will resort to आम्रकूट peak, hence the top looking blue will resemble the blue tip of breasts. Thus the mountain being pale white every where (through ripe mango-fruits) and blue in the top (through contact with the black cloud) will exactly resemble the breast of Matron Earth. The sight too will be worth-seeing].

Prose.—परिणतफलोद्यतिभिः काननाम्रैः छन्नोपान्तः अचलः स्निग्धवेणी-सवर्णे त्वयि शिखरम् आरूढे (सति), शेषविस्तारपाण्डुः मध्ये श्यामः भुवः स्तन इव (सन्) अमरमिथुनप्रेक्षणीयाम् अवस्थां यास्यति नूनम् ॥

Beng.—স্নিগ্ধ কেশপাশতুল্য কৃষ্ণবর্ণ তুমি শৃঙ্গে আরোহণ করিলে পর, ফলের পক্বতা হেতু পাণ্ডুবর্ণবিশিষ্ট বনচূত দ্বারা আবৃতপার্শ্ব ঐ আম্রকূটপর্বত, বিস্তৃত পার্শ্বভাগে পাণ্ডুবর্ণ এবং মধ্যে শ্যামবর্ণ হইয়া পৃথিবীদেবীর স্তনের ন্যায় দেবযুগলের দর্শনযোগ্য হইবে সন্দেহ নাই।

Eng You of a dark colour like oily braid of hair having mounted its peak, the mountain (Amrakuta) with its sides covered by wild mango-trees shining with ripe fruits will certainly attain the state of being looked at by pairs of gods, for it (the mountain) will then resemble the breast of Earth being black in the centre and palewhite in the surface

Sanj.—छन्नेति । हे मेघ, "परिणतैः परिपक्वैः, फलैः द्योतन्ते इति तथोक्तैः [आषाढ़े बनचूताः फलन्ति पच्यन्ते च मेघवातेन इत्याशयः] 'काननाम्रैः बनचूतैः

छन्नोपान्तः आवृतपार्श्वः 'अचलः' आम्रकूटाद्रिः 'स्निग्धवेणीसवर्णे' मसृणकेशबन्धच्छाये श्यामवर्णे इत्यर्थः ["वेणी तु केशबन्धे जलस्रुतौ" इति यादवः] 'त्वयि शिखरं' शृङ्गमारूढे सति ["यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति सप्तमी] 'मध्ये श्यामः शेषे' मध्यादन्यत्र 'विस्तारे' परितः 'पाण्डुः हरिणः [हरिणः पाण्डुरः प्राण्डुः" इत्यमरः] 'भुवः स्तन इव अमरमिथुनानां खेचराणामित्यर्थः, 'प्रक्षणीयां दर्शनीयामवस्थां नूनं यास्यति'। मिथुनग्रहणं कामिनामेव स्तनत्वेनोत्प्रेक्षा सम्भवतीति कृतम्। [यथा परिश्रान्तः कश्चित्कामी कामिनीनां कुचकलशे विश्रान्तः सन् स्वपिति तद्वत् भवानपि भुवो नायिकाया स्तने इति ध्वनिः1]॥ ३८ ॥

Notos on Malli.

1 The implication is, as a passionate being fatigued, lies and takes rest on the breast of a beloved woman so you will rest on the breast of matron Earth

CHARGHA

1. छन्नो &c —अन्तमुपगतः उपान्तः sides, प्रादि तत् । छद भ्वादि+क्त कर्मणि=छन्न covered , or better छद+णिच+क्त कर्मणि=छादितः or छन्नः (see शमित in sl 17) । cp 'तन्वभ्रपटलच्छन्न—' Bharavi *XI* छन्नः उपान्तः अस्य, बहु –। Qual अचल ।

2 परिणत &c. परि+नम+क्त कर्त्तरि=परिणत ripe. परिणतानि फलानि कर्मधा –। तैः द्योतन्ते इति परिणतफल+दुयत+णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि=परिणतफलद्योतिनः। तैः। Qual काननाम्रैः। Mangoes when ripe are of various colours—cp "अनेकवर्णं पवनावधूतं भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम्" । Here the fruits presented a pale white colour (पाण्डुवर्ण) and thus resembled the surface of a female breast, Also comp —"आताम्रहरितपाण्डुर"– Sak. IV.

3. काननाम्रः—काननस्य or काननस्थाः आम्राः ६तत्—or शाकपार्थिवादि तत्—। तैः। अनुक्ते कर्त्तरि ३या , the verb is छन्न in छन्नोपान्तः।

4. स्निग्ध &c.—वेणी braid of hair. स्निह्+क्त कर्त्तरि=स्निग्ध glossy. स्निग्धा वेणी, कर्मधा—। तस्याः सवर्णः ६तत्—। तस्मिन् i.e, तादृशे। Qual त्वयि (which has भावे ७मी—see Malli). The black cloud on the top well resemble the black nipple of a female breast. Thus the mount white on all sides शेष-विस्तारपाण्डुः and black on the top imitated a female breast.

5. नूनम्—An अव्यय meaning surely. Adv. Qual. यास्यति।

6. यास्यति—या+लृट् स्यति।Nom अचलः। याति, ययौ, अयासीत्।

7 अमर &c.—मिथुन pair अमराणांमिथुनम्, ६तत्—। प्र+ईक्ष+कर्मणि अनीयर=प्रेक्षणीया to be looked at अमरमिथुनेन प्रेक्षणीया, ३तत्—by the rule "कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्"। We here avoid the समास as मिथुनस्यप्रेक्षणीया, for in that case समास (acc to some) will be barred by the varttika "प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते", मिथुनस्य having कर्त्तरि षष्ठी by "कृत्यानां कर्त्तरि वा"। Acc to these "कृद्योगा षष्ठी समस्यते" is with respect to the rule "कर्त्तृकर्मणोः कृति" i e, इति याकृद्योगा सा षष्ठी। Hence Malli's अमरमिथुनानां प्रेक्षणीया is questionable The ६तत्—may however be allowed here if this षष्ठी be of all kinds of कृत्, or is taken as शेषे। Qual. अवस्थाम्।

8 शेष &c.—शिष+घञ् भावे=शेष remainder वि+स्तृ+घञ भावे =विस्तार expansion शेषश्चासौ विस्तारश्च, कर्मधा—। तत्र पाण्डुः (pale white), सुप्सुपा—। Qual अचलः and स्तनः।

9. Voice.- छन्नोपान्तेन अचलेन पाण्डुना श्यामेन स्तनेन प्रेक्षणीया अवस्था यास्यते।

19 Next you will meet Narmada

तस्मिन् स्थित्वा बनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्त्तं
तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः।

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमां विन्ध्यपादे विशीर्णां
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १६ ॥

Prose —वनचरवधूभुक्तकुञ्जे तस्मिन् (आम्रकूटे) मुहूर्तं स्थित्वा तोयोत्सर्गद्रुततरगतिः त्वं तत्परं वर्त्म तीर्णः (सन्), गजस्य अङ्गे भक्तिच्छेदैः (रचनाभङ्गिभिः) विरचितां भूतिमिव उपलविषमे विन्ध्यपादे (उन्नतानतभागे) विशीर्णां रेवां द्रक्ष्यसि ।

Beng.—বনচরবধূকর্তৃক ভুক্তকুঞ্জ সেই আম্রকূট পর্বতে মুহূর্ত্তকাল থাকিয়া, জলবর্ষণ হেতু ক্ষিপ্রগমনবিশিষ্ট তুমি পরবর্ত্তিপথ অতিক্রম করিয়া বিন্ধ্যপর্ব্বতের উন্নতানতভাগে পতিত নর্ম্মদানদীকে হস্তীর অঙ্গে রচনাভেদে বিন্যস্ত পত্রাবলীর ন্যায় দেখিবে।

Eng. Having for a moment rested on that mount whose bowers are enjoyed by wives of foresters, you of a light motion through discharge of water shall override the next path and shall see river Narmada fallen into the uneven slopes of Vindhya like decorations made by painting-patches on an elephant body.

Expl —The black elephant—back resemble the slope of Vindhya and the variegated streams of Narmada there will match the variegated painting works on elephant's body.

Sanj.—स्थित्वेति । हे मेघ,वने चरन्तीति 'वनचराः ['तत्पुरुषे कृति बहुलम्'' इति बहुलग्रहणात् अलुक् न भवति] तेषां वधूभिः भुक्ताः 'कुञ्जाः' लतागृहा यत्र तस्मिन् ["निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे" इत्यमरः] तत्र ते नयनविनोदोऽस्तीत्यर्थः । तस्मिन् आम्रकूटे मुहूर्त्तम्' अल्पकालं न तु चिरं स्वकार्य्यविरोधात् इति भावः ['मुहूर्त्तमल्पकाले स्यात् घटिकाद्वितयेऽपि च" इति शब्दार्णवः] 'स्थित्वा' विश्रम्य तोयोत्सर्गेण' "त्वामासार' इत्युक्तवर्षणेन "द्रुततरगतिः लाघवात् हेतोरिति क्षिप्रगमनः सन् । 'तस्मात्' आम्रकूटात् परम्' अनन्तरं 'तत्परं वर्त्म' मार्गं तीर्णः' अतिक्रान्तः । उपलैः पाषाणैः विषमे विन्ध्यस्याद्रेः पादे'प्रत्यन्तपर्वते [पादाः प्रत्यन्तपर्वताः" इत्यमरः] विशीर्णां समन्ततो

विस्रमराम् [एतेन कस्याश्चित् कामुक्याः प्रियतमचरणपातोऽपि ध्वन्यते] 'रेवां' नर्मदां ['रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका' इत्यमरः] 'गजस्याङ्गे' शरीरे भक्तयः' रचनाः, रेखा इति यावत् [भक्तिः निषेवणे भागे रचनायाम् "इति शब्दार्णवः] तासां छेदैःभङ्गिभिः 'विरचितां भूतिं शृङ्गारमिव भक्तिमिव वा ["भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे जातौ भस्मनि सम्पदि" इति विश्वः] 'द्रक्ष्यति' । अयमपि महांस्ते नयनकौतुकलाभः इति भावः ॥

CHARCHA

1 तस्मिन्—Refers to आम्रकूट । अधि ७मी ।

2. वनचर etc.—भुज+क्तमर्मणि=भुक्त enjoyed. वनेचरन्तीति वन-चराः forester वन+चर+ट कर्त्तरि—उपपदतत्— । चर takes ट in the कर्त्तृवाच्य by the rule "चरेष्टः" । By the rule "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" the विभक्ति in a ततपुरुष is optionally retained when कृदन्त word follows Thus वनेचर also might be allowed , cp. "युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः"—Kirat 1 वनचराणां वध्वः ६तत—। ताभिः भुक्ताः ३तत । तादृशाः कुञ्जा यत्र, वहु—। तस्मिन् । Qual. तस्मिन् । The epithet suggests existence of worthy solacing and auspicious sights there.

3. मुहूर्त्तम्—अत्यन्तसंयोगे (or)—व्याप्तयर्थे) २या by the rule "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" ।

4. तोयोत् etc —उद्+सृज+घञ् भावे=उत्सर्ग downpour. गम्+क्तिन् भावे = गति course. अतिशयेन द्रुता इति द्रुत+तरप् स्त्रियाम्=द्रुत-तरा । तोयानाम् उत्सर्गः, ६तत्—। तेन द्रुततरा, ३तत्—। तादृशी गतिरस्य वहु—। The cloud is already light through discharge of water See 17.

5 तत्परम्–पर next. तस्मात् परम् तत्परम् सुपसुपा—। Qual. वर्त्म ।

6. तीर्णः–तॄ+क्त कर्त्तरि=तीर्णः crossed. Pred. to त्वम् understood.

7. रेवाम्— –Reva is the rıver Narmada that rises from Amrakuta, obj. of द्रक्ष्यसि ।

8. द्रक्ष्यसि—दृश+लृट् स्यसि । Nom त्वम् ।

9. विन्ध्य etc.—पाद foot. विन्ध्यस्य पादः, ६तत्—। तस्मिन् । अधि ७मी । Vindhya was full of stones (उपलविषम) । Hence नर्मदा fallen into it and divided ın many ways gave one the impression of lınes of decoration on huge black elephant back.

10. विशीर्णाम्—वि+शॄ+क्त कर्त्तरि स्त्रियाम्—विशीर्णा fallen and divided variously. सारोद्धारिणी says "शतशः स्फूटितप्रवाहाम्" । Qual' रेवाम् ।

11. भक्तिच्छेदैः - भक्ति is paintıng, छेद is patch भक्तीनां छेदाः, ६तत्—। तैः । करणे ३या । cp "भक्तिभिर्बहुलाभिरर्पिता भूतिरिव मत्तदन्तिनः" —Kumara.

12. भूतिम्—भति ıs decoration. ताम् । उपमान of रेवाम् । भूति iscompared to रेवा and lines of paints (भक्तिच्छेद) with lines of streams. See also note 9.

13. Voice,—...—गतिना...तीर्णेन · त्वया ..विरचिता भूतिः इव... विशीर्णा रेवा द्रक्ष्यते ।

20. Narmada's fragrant water will refresh you.

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-
र्जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।
अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥२०॥

Prose—वान्तवृष्टिः (त्वं) तिक्तैः (सुरभिभिः) वनगजमदैः वासितं जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तस्याः तोयमादाय गच्छेः । हे घन, अन्तःसारं त्वाम् अनिलः तुलयितुं च शक्ष्यति । सर्वो हि रिक्तः लघुः भवति, पूर्णता गौरवाय (भवति) ।

Beng.—তুমি জল বর্ষণ করিয়াছ, সুতরাং এখন বনগজের সুরভিমদে বাসিত এবং জম্বুকুঞ্জে নিরুদ্ধবেগ (তাই নির্মল) নর্মদার জল গ্রহণ করিয়া যাইবে। হে মেঘ, অন্তঃর্বলযুক্ত তোমাকে বায়ুও আন্দোলিত করিতে পারিবে না। সারহীন সমস্ত দ্রব্যই লঘু হয় এবং পূর্ণতা গৌরবের হেতু।

Eng —With water poured down, you will proceed taking Narmada's water, scented by fragrant ichor of wild tuskers and clear having its force obstructed by Jambu-groves. O cloud, wind will not be able to agitate you full of substance as you are All emptied things are light and (their) fullness is conducive of weight

Expl,—The cloud having thrown down its accumulated water will get purified. Then refreshed with Narmada's fragrant fresh water, it will again gain in strength and stamina And thus will proceed to its work defyfng all external attacks by winds etc

Sanj —तस्या इति। हे मेघ ,'वान्तवृष्टिः उद्गीणवर्षः सन्। कृतवमनश्च व्यज्यते। 'तिक्तैः' सुगन्धिभिः, तिक्तरसवद्भिश्च ["तिक्तो रसे सुगन्धौ च" इति विश्वः] 'वनगजमदैः वासितं' सुरभितं भावितं च ["हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवा" इति विन्ध्यस्य गजप्रभवत्वात् इति भावः] जम्बूकुञ्जैः प्रतिहतरयं प्रतिरुद्धवेगम्। सुखपेयमित्यर्थः। अनेन लघुत्वं कषायभावना च व्यज्यते। 'तस्या' रेवायाः 'तोयमादाय गच्छेः व्रज। 'हे घन मेघ, अन्तः सारो वलं यस्य तं त्वामनिलः' आकाशवायुः, शरीस्थश्च गम्यते। 'तुलयितु" न शक्ष्यति न शक्तो भविष्यति। तथाहि रिक्तः' अन्तःसारशून्यः सर्वो हि लघुर्भवति प्रकम्प्यो भवति इत्यर्थः। 'पूर्णता' सारवत्ता 'गौरवाय' अप्रकम्प्यत्वाय भवति इत्यर्थः [अयमत्र ध्वनिः—आदौ वमनशोधितस्य पुंसः पश्चात् श्लेष्मशोषणाय लघुतिक्तकषायाम्बुपानात् लब्धवलस्य वातप्रकोपः न स्यात् इति। यथाह वाग्भटः - कषायाश्च हिमास्तस्य विशुद्धौ श्लेष्मणी हिताः। किमु तिक्तकषाया वा ये निसर्गात् कफापहाः। कृतशुद्धेः क्रमात्पीतपेयादेः पथ्यभोजिनः। वातादिभिर्न-वाधा स्यादिन्द्रियैरिव योगिनः॥" इति] ॥ २० ॥

Notes on Malli.

1. The implication here is—of one who has first cleansed himself by vomitting and purging, light bitter astringent things are to destroy the phlegm that lurks in the system ; thus having strength regained his वायु (nervous system) will not be agitated. [Here the quotation from Bagbhata is easy].

N. B—The cloud will first be (वान्त) then taking light astringent water will gain in strength and thus defy the onsets of wind.

Charcha.

1. तिक्तैः—तिक्त is fragrant here तैः । Qual. वनगजमदैः । वनगजानां मदाः (ichor), ६तत्—। तैः । अनुक्ते कर्त्तरि ३या—ths क्रिया is in वासितम् ।

2 वासितम्—वास (चुरादि—अदन्त)+क्त कर्मणि=scented. तत । Qual. तोयम् ।

3 वान्तवृष्टिः—वम+क्त कर्मणि स्त्रियाम् = वान्ता poured. Here वान्ता has a secondary sense (गौणवृत्ति) and is not faulty hence, cp. "निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते"—Dandin वान्ता वृष्टिः अनेन बहु—। Qual. त्वम् ; for the implication (ध्वनि) everywhere, see Malli and Notes thereon.

4. जम्बू c. प्रति+हन्+क्त कर्त्तरि = प्रतिहत obstructed. जम्बूनां कुञ्जाः ६तत्—। तेषु प्रतिहतः, सुप्सुपा । तादृशः रयः (वेगः) अस्य बहु—। तत् । Qual तोयम् । The water being obstructed will accumulate in large quantity and thus give facility for a good drink. Cp.— सुखपेयमित्यर्थः"—Malli The epithet also suggests that contact with जम्बूकुञ्ज will add to the lucidity and astringency of the water. Hence it will be refreshing too.

5. गच्छेः—गम्+लिङ् यास्। Nom. त्वम्।

6 अन्तःसारम्—सारis strength. अन्तः सारः अस्य, बहु—। तम्। Qual त्वाम्। See also Malli. अन्तर् (अव्यय)=मध्ये।

7 तुलयितुम्—तुलां करोति इति तुला+णिच्+तुमुन्=तुलयितुम् lit 'to' measure,' hence secondarily 'to overcome' 'to agitate,' Cp.—"तुलयति, तुलना इत्यादौ तुलाशब्दात् णिच ।तत्करोति तदाचष्टे इति णिच्"। चुरादि तुल however will give तोलयितुम्। शक-धातुयोगे तुमुन्।

8. शक्ष्यति—शक+लृट् स्यति। Nom अनिलः।

9 गौरवाय—गुरोः भाव इपि गुरु+अण्=गौरवम् weight तस्मै। "क्लृपि सम्पद्यमाने च" इति ४र्थी। The cloud was first light through its downpour, then by taking fresh water it will gain in weight

10 Voice.—...वान्तवृष्टिना गम्येत...अनिलेन शक्ष्यते...रिक्तेन लघुना भूयते पूर्णतया गौरवाय भूयते ·।

21 Deer will mark out your path

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढै-
राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्।
जग्ध्वारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्व्याः
सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥२१॥

Prak —सारङ्गास्ते मार्गं सूचयिष्यन्ति [Deer will mark and thus show your adopted path] But clouds always go on in the sky—जललवमुचः ते मार्गम् [The cloud will shed waters as it will go and thus leave marks whereby its track will be traced]. But waters dry up on grounds—अरण्येषु उर्व्याःअधिकसुरभिं गन्धं च आघ्राय [The downpour impart fragrance to wild earth. Thus the smell will help the deer in tracing the course of clouds].

Is it the only guide to trace the track ?—अनुकच्छम् आविर्भूत-प्रथममुकुलाः कन्दलीः जग्ध्वा च मार्गं सूचयिष्यन्ति [Downpour helps abundant growth of plantain trees in marshy lands And the deer will partake of those plantain trees as their favourite meal Thus their ingress thither will indicate the course the cloud took] Is this all to infer cloud s course ?—अर्द्धरूढ़ैः केसरैः हरितकपिशं नीपं दृष्ट्वा मार्गं सूचयिष्यन्ति [Further, rains put Kadambas to blossom And these are a lovely sight to deer On the way they will surely stare at these flowers. Thus in this way, deer will go to those places only where clouds have imparted new growth ; hence in a way they will mark the track the cloud took]

Prose—सारङ्गाः अर्द्धरूढ़ैः केसरैः हरितकपिशं नीपं दृष्ट्वा, अनुकच्छमाविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीः जग्ध्वा च, अरण्येषु उर्व्याः अधिकसुरभिं गन्धम् आघ्राय च, जललवमुचः ते मार्गं सूचयिष्यन्ति ।

Beng —অর্দ্ধোদ্গত কেসরদ্বারা হরিৎ ও কপিশবর্ণ কদম্বপুষ্প দেখিয়া, জলপ্রায় স্থলে কদলীর প্রথমোৎপন্ন মুকুল খাইয়া এবং অরণ্যে ভূভাগে অধিকসুরভি গন্ধ আঘ্রাণ করিয়া হরিণগণ (প্রকারান্তরে) জলবর্ষণকারী তোমার মার্গ সূচিত করিয়া দিবে। [অর্থাৎ হরিণগণের কদম্বদর্শন, কদলী ভক্ষণাদি ক্রিয়ায় তোমার পথ অনুমিত হইবে] ।

Eng —Looking up to Kadamba flowers, green and brown through half-grown filaments, eating near marshy lands plantain trees with first buds on, and smelling highly fragrant scent of Earth the deer will indicate (and thus show) the path of cloud, marked by the sprinkling drops of rain.

Sanj.—नीपमिति । सारङ्गा मतङ्गजा कुरङ्गा वा ["सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे" इति विश्वः] 'अर्द्धरूढ़ैः एकदेशोद्गतैः 'केसरैः' किञ्जल्कैः 'हरितं' पालाशवर्णं 'कपिशं श्यामवर्णमितियावत् | "पालाशो हरितो हरित्" इति, "श्यावः स्यात् कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते" इति चामरः] 'हरितं च तत् 'कपिशं' च ["वर्णो वर्णेन इति समासः] नीपं' स्थलकदम्बकुसुमं [अथ स्थल-

कदम्बके नीपः स्यात् पुलके" इति शब्दार्णवः] 'दृष्ट्वा संप्रेक्ष्य विदित्वा इति यावत् तथा कच्छेषु अनूपेषु 'अनुकच्छम्' ["अव्ययं विभक्ति - " इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । "जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः" इत्यमरः] 'आविर्भूताः प्रथमाः प्रथमोत्पन्ना' मुकुला यासां ताः 'कन्दलीः' भूमिकदलीः [द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपि' इति शब्दार्णवः; जग्ध्वा' भक्षयित्वा ["अदो जग्धि—" इति जग्ध्यादेशः] 'अरण्येषु अधिकसुरभिम्' अतिघ्राणतर्पणम् [दग्धारण्येषु इति पाठे दग्धम्' इत्यधिकविशेषणम् । अर्थवशात् कदलीश्च दृष्ट्वैव इत्यन्वयो द्रष्टव्यः] उर्व्या भूमे'र्गन्धमाघ्रायजलल्वमुचः' मेघस्य ते तव 'मार्गं' सूचयिष्यन्ति [यत्र यत्र वृष्टिकार्य्यं नीपकुसुमादिकं दृश्यते तत्र तत्र त्वया वृष्टमिति अनुमीयते इति भावः ।] ॥ २१ ॥

Notes on Malli.

1. Wherever are seen Kadamba flowers etc, the effect of rain, there your downpour is inferred—this is the sense here.

Charcha

1. दृष्ट्वा—दृश+क्त्वा । Sights of newly blossoming Kadambas are attractive indeed to the deer

2. हरित &c —हरित green, कपिश brown, हरितश्च तत् कपिशं च कर्मधा – by the rule "वर्णो वर्णेन' । तत् । Qual नीपम् ।

3. अर्द्ध &c.—रुह+क्त कर्त्तरि=रूढ grown. अर्द्धं यथतथा रूढाः, सुप्सुपा – । Half-grown. तैः । Qual. केशरैः । केशरैः has हेतौ ३या ।

4. आविर्भूत &c. —आविस् is an अव्यय meaning प्रकाश (manifestation). 'प्रकाशे प्रादुराविः स्यात्' इत्यमरः । आविस्+भू+क्त कर्त्तरि= आविर्भूताः grown. प्रथम is first, hence 'new', प्रथमे मुकुलाः, कर्मधा—। आविर्भूताः प्रथममुकुलाः आसां वहु—। ताः । Qual. कन्दलीः ।

5. अनुकच्छम्—विभक्त्यर्थे अव्ययीभावसमासः । See Malli Adv. Qual. आविर्भूत— ।

6. जग्ध्वा - अद्+क्त्वा। Having eaten जग्ध is ordered in place of अद by the rule "अदो जग्धिर्ल्यप्तिकिति"।

7. अधिक &c—अधिकं यथा तथ सुरभि, सुप्सुसा -। तम्। Qual गन्धम्।

8 Remark.—The reading दग्धारण्येषु is preferable here; for that states the reason for अधिकसुरभित्व in उर्वी i. e. सुरभि better comes out from scorched भूमि। In this reading the construciton will be नीपं दृष्टा कदलीं च दृष्ट्वा।

9. सारङ्गाः—सारम् (सबलम्) अङ्गमस्य इति सारङ्गः deer. सार+अङ्ग gives सारङ्ग meaning पशु वा पक्षिन्, by the vartika 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्" । By सारङ्ग Malli means both 'deer' and elephant. Indeed कदलीभक्षण is highly characteristic of elephants, and विन्ध्य is a hot bed of wild elephants (see sl. 20 above) : further कदलीभक्षण is not definitely known to be favourite with stags So if the reading be जग्ध्वा then सारङ्ग should better mean elephant' But as दग्धारण्य &c seems to be a better reading, so we take सारङ्ग to mean 'deer 'or stag' only. Kalidasa by सारङ्ग elsewhere means 'stag' only, cp. "एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा"---Sak I and "इमं तावत् प्रिया-प्रवृत्तिनिमित्तं सारङ्गमासीनमभ्यर्थये"—Vik. IV. In rainy season stags come out and jump about through joy. Hence take सारङ्ग to mean 'deer' here. cp. Bhatti II 17.

10 जल &c --लव drop जलस्य लवाः, ६तत्—। तान् मुञ्चन्ति इति जललव+मुच+क्विप् कर्त्तरि=जललवमुक्, तस्य। Qual. ते।

11, सूचयिष्यन्ति—सूच+णिच् (चुरादि)+लृट् स्यन्ति। Nom. सारङ्गाः।

12 Voice.--- ...सारङ्गैः मार्गः सूचयिष्यते ..।

(21A) Sidahas will honour you

अम्भोविन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान् वीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि ॥

N B.—Prof K B, Pathak has shown that poet Jinasena utilised the 120 verses of our Meghaduta in his work called **पार्श्वाभ्युदय** । The present verse is not seen in his work, hence it seems to be spurious Malli, however gives its commentary which is appended herewith The verse is also somewhat indelicate, so we do not elaborately explain it

Prose.—अम्भोविन्दुग्रहणचतुरान् चातकान् वीक्षमाणाः, श्रेणीभूताः बलाकाः परिगणनया निर्दिशन्तः सिद्धाः (देवयोनिविशेषाः) स्तनितसमये सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि आसाद्य त्वां मानयिष्यन्ति ।

Sanj अम्भ इति। 'अम्भोबिन्दूनां वर्षोदबिन्दूनां ग्रहणे [सर्वंसहापतितमम्बु न चातकस्य हितम् इति शास्त्रात् भूपृष्ठोदकस्य तेषां रोगहेतुत्वादन्तराले एव स्वीकारे] चतुरान् चातकान् वीक्षमाणाः' कौतुकात् पश्यन्तः 'श्रेणीभूताः' बद्धपङ्क्तीः [अभूततद्भावे च्विः] 'बलाकाः बकविशेषपङ्क्तीः परिगणनया' एका द्वे तिस्र इति संख्यानेन निर्दिशन्ती' हस्तेन दर्शयन्तः 'सिद्धाः स्तनितसमये' त्वत्गर्जितकाले 'सोत्कम्पानि' उत्कम्पपूर्वकाणि 'प्रियसहचरीणां ससम्भ्रमेण आलिङ्गितानि आसाद्य' स्वयंग्रहमाश्लेषसुखमनुभूय इत्यर्थः। 'त्वां मानयिष्यन्ति'—त्वन्निमित्वात् सुखलाभस्य इति भावः ॥

22 I fear your delay near hills.

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते।
शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥२२॥

Prak —Easy.

Prose.—हे सखे, मत्प्रियार्थं द्रुतमपि यियासोः (गन्तुमिच्छोः) ते ककुभ-सुरभौ पर्वते पर्वते कालक्षेपम् उत्पश्यामि। केकाः स्वागतीकृत्य सजलनयनैः शुक्लापाङ्गैः (मयूरैः) प्रत्युद्यातः भवान् कथमपि आशु गन्तुं व्यवस्येत्।

Beng —হে বন্ধো, আমার প্রিয় কার্যের জন্য (অথবা আমার প্রিয়ার জন্য) দ্রুত যাইতে ইচ্ছা হইলেও কুটজপুষ্পের গন্ধে আমোদিত প্রতি পর্বতে তোমার বিলম্ব ঘটিবে—ইহা আমি অনুমান করি। কেকা দ্বারা অভ্যর্থনা করিয়া আনন্দে অশ্রুজলবর্ষী ময়ূরগণ আকাশে তোমার প্রত্যুদ্গমন করিবে এবং তুমি তখন কোন মতে শীঘ্র যাইতে চেষ্টা করিবে।

Eng - O friend, wishing to go quick for my good news (Or—for my darling) I see your delay in every hill fragrant with *Kutaja* flowers Having greeted with their cries, the peacocks shedding tears of joy (at the advent of rain) will follow you up (in the sky), then you too will strive to go fast,

Sanj.—उत्पश्यामि इति। हे 'सखे' मेघ 'मत्प्रियार्थं' यथा यथा 'द्रुतं' क्षिप्रम्। [लघु क्षिप्रमथ द्रुतं" इत्यमरः| 'यियासोः' यातुमिच्छोः अपि' यातेः सन्नन्तात् उप्रत्ययः] 'ते' तव ककुभैः' कुटजकुसुमैः 'सुरभौ' सुगन्धिनि ['ककुभः कुटजोऽर्जुनः' इति शब्दार्णवः] 'पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतम् [वीप्सायां द्विरुक्तिः] 'कालक्षेपं' कालविलम्बम् ['क्षेपो विलम्बे निन्दायाम्' इति विश्वः] 'उत्पश्यामि उत्प्रेक्षे। विलम्बहेतुं दर्शयन्नाशुगमनं प्रार्थयते शुक्लेति—'सजलानि' सानन्द-वाष्पाणि 'नयनानि' येषां तैः 'शुक्लापाङ्गैः मयूरैः ["मयूरो बर्हिणो बर्ही शुक्लापाङ्ग शिखावलः" इति यादवः] 'केकाः' स्ववाणीः ['केका वाणो मयूरस्य' इति अमरः] स्वागतीकृत्य स्वागतवचनीकृत्य 'प्रत्युद्यातः'• प्रत्युद्गतः कृतातिथ्य इत्यर्थः। 'भवान् कथमपि' यथा कथञ्चित् आशु गन्तुं व्यवस्येत' उद्युञ्जीत [प्रार्थने लिङ्। 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः। शेषश्चायं भवच्छब्दो युष्मदस्मद्व्यतिरेकात्]। स्वागतीकृत्य केका इत्यत्र केकासु आरोप्यमाणस्य स्वागतवचनस्य प्रकृतप्रत्युद्-गमनोपयोगात् परिणामालङ्कारः। तदुक्तमलङ्कारसर्वस्वे— आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति 1 ॥ २२ ॥

Notes on malli

1. In स्वागतीकृत्य केकाः &c.—the figure is परिणाम in as much as the स्वागतवचन which is attributed to केका helps the प्रत्युद्गमन। Thus the .*Alamakarsarvaswa* says—the figure is *Par nama* when the thing attributed helps the matter on hand.

CHARCHA

1. उत्पश्यामि -उद्+ दृश+लट् मि। Nom. अहम् understood. The word means 'infer'.

2. मत् &c —प्रियः अर्थः, कर्मधा—। मम प्रियार्थः, ६तत्—। तत् यथा तथा। for my good news —Adv. Qual. यियासोः। or - प्रिया darling, मम प्रियाः ६तत्—। मत्प्रियायै इदम् &c. नित्यतत i. e नित्यसमास of the ४र्थीतत् class by the rule "अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च वक्तव्या"। Rest as above. Both meanings suit the context.

3 यियासोः यातुमिच्छुरिति या+सन्+उ=यियासुः wishing to go. तस्य। Qual ते।

4 ककुभ &c —सुरभि fragrant. ककुभ is Kutaja flowers. These flowers are fragrant and begin to blossom from spring to rainy season ककुभैः सुरभिः ६तत्—। तस्मिन्। Qual. पर्वते पर्वते (which has अधि ७मी and वीप्सायां द्वित्व)।

5 शुक्लापाङ्गैः—शुक्लापाङ्ग is peacock see Malli. तैः। अनुक्ते कर्त्तरि ३या—the क्रिया is in प्रत्युद्यातः।

6 स्वागतीकृत्य स्वागत welcome (*Deriv ante*). अस्वागतंस्वागतं कृत्वा इति स्वागत+च्वि (अभूततद्भावे)+कृ+ल्यप्। Having welcomed, केकाः स्वागतीकृत्य=केकारवेणशुभागमनम् आपृच्छ्य। The peacocks will ask his welfare by केका shouts

7. प्रत्युदयातः प्रति+उद+या+क्त कर्मणि। Qual. भवान्। The word here means "followed by going up" This will expedite you, for peacocks will also gladly move on with thee

1. कथमपि—A compound अव्यय meaning 'somehow'. Cp. "क्लेशात् कथमप्यपक्रामति" &c *Raghu.*

9. व्यवस्येत् - वि+अव+सो+लिङ् यात्। Nom. भवान्। The लिङ् is प्रार्थनायाम् here ; see Malli

10 Voice —मया कालक्षेपः......उद्दृश्यते......प्रत्युद्यातेन भवता......व्यवस्येत...... ।

23. *Then Dasarna country is to be favoured by you*

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-
र्नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।
त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः
सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २३ ॥

Prak.—त्वयि आसन्ने दशार्णाः कतिपयदिनस्थायिहंसाः सम्पत्स्यन्ते [In the rainy season swans go to *manasa* lake ; and on the way they tarry where rain heavily pours Thus as the cloud will pass over Dasarna country, swans will stay there for a few days—the downpour being expected to be heavy there ; for the cloud is already पूर्ण and is to pass rapidly on]. How Dasarna will be known ?—सूचिभिन्नैः केतकैः पाण्डुच्छायोपवनवृतयः दशार्णाः [The country has all around it garden-hedges And these will be all white through the blossoming of Ketaka buds in the rainy season] A beautiful sight indeed !—गृहबलिभुजां नीडारम्भैः आकुलग्रामचैत्याः दशार्णाः The sacred trees like Peepul etc there, will also be crowded with crows etc eager to make nests for shelter against rains] Is this all ?—परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः दशार्णाः [Another beauty there will be that all the Jambu forests there will wear an attractive black colour owing to maturity of black berries ; thus the country will be wealthy at the advent of clouds and will attract notice by these signs]

Prose—त्वयि आसन्ने दशार्णाः सूचिभिन्नैः केतकैः पाण्डुच्छायोपवनवृतयः, गृहवलिभुजां (पक्षिणां) नीड़ारम्भैः आकुलग्रामचैत्याः, परिणतफलश्यामजम्बू-वनान्ताः कतिपयदिनस्थायिहंसाः सम्पत्स्यन्ते ।

Beng—তোমার আগমনে দশার্নদেশ, উপবনেরসীমাভূত মুকুলাকারে প্রস্ফুটিত কেতকীপুষ্পে পাণ্ডুবর্ণ হইবে, সেখানে গ্রামবৃক্ষগুলি গৃহবলিভক্ষণশীল কাকাদিপক্ষিগণের নীড়ারম্ভহেতু পরিপূর্ণ হইবে, বনান্ত পরিপক্কজম্বুফলে শ্যামবর্ণ হইবে, এবং সেখানে (মানসগমনোন্মুখ) হংসগণ কিছুকাল থাকিবে।

Eng—At your approach, the Dasarna country will have its garden-hedges white through blossoming of *Ketaki* flowers buds)—its sacred-trees will be crowded with the nest-buildings of domestic birds—the outskirts of its Jambu-forest will look black by ripe fruits—it will also have swans resting and tarrying there for a few days

Sanj—पाण्डिति । हे मेघ, 'त्वयि आसन्ने' सन्निकृष्टे सति दशार्णा नाम जनपदाः1 (? जनपदः 'सूचिभिन्नैः' सूचिषु मुकुलेषु भिन्नैः विकसितैः ['केतकी-मुकुलाग्रेषु सूचिः स्यात्' इति शब्दार्णवः] 'केतकैः' केतकीकुसुमैः 'पाण्डुच्छाया' हरिद्वर्णा 'उपवनानां वृतयः' कण्ठकशाखावरणा येषु तु तथोक्ताः [प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः' इत्यमरः] तथा 'गृहबलिभुजां' काकादिग्रामपक्षिणां 'नीड़ारम्भैः' कुलायनिर्माणैः [कुलायो नीड़मस्त्रियाम्" इत्यमरः] चित्याया इमानि 'चैत्यानि' रथ्यावृक्षाः ['चैत्यमारचने वुद्धविम्बे (? बन्धे) चोद्देशपादपे' इति विश्वः] 'आकुलानि सङ्कीर्णानि ग्रामेषु 'चैत्यानि' येषु ते तथोक्ताः । तथा 'परिणतैः' पक्वैः 'फलैः श्यामानि यानि 'जम्बूवनानि' तैः अन्ताः' रम्याः ["मतावबसिते रम्ये समाप्तौ अन्त इष्यते" इति शब्दार्णवः] तथा कतिपयेषु एव दिनेषु स्थायिनो येषु ते तथोक्ता एवंविधाः 'सम्पत्स्यन्ते' भविष्यन्ति ["पोटायुवतिस्तोककतिपय—" इत्यादिना कतिपयशव्दस्य उत्तरपदत्वे अपि न तच्छब्दस्योत्तरत्वमस्ति, अस्य शास्त्रस्य प्रायिकत्वात्] ।

Notes on Malli.

1. N B.– Here the usual reading जनपदाः is faulty The singular is expected, for only one जनपद is intended ; hence say दशार्णा नाम जनपदः। 2 In कतिपयदिन, the word कतिपय should have been placed later i e, as उत्तरपद by the rule 'पोटायुवतिस्तोक कतिपय-गृष्टिधेनुवसावेहद्वष्कयणी-प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैः जातिः'। But as this rule is not obligatory in all cases and being प्रायिक, the present instance does not come under its operation Hence कतिपय is placed first in the compound

Charoha

1 पाण्डु &c.– वरणं वृतिः (वृ+क्तिन् भावे) hedge उपवन is here garden. उपवनानां वृतिः garden hedge, ६तत्। पाण्डुछाया (lustre) यस्या सा बहु -। पाण्डुच्छायाः उपवनवृतयः एषाम्, बहु—। Pred. to दशार्णाः।

2. केतकैः हेतौ ३या। Ketaka plants are thorny and serve the purpose of hedges round gardens Now these Ketaka plants serving as garden hedges would now be in blossoms. Hence the hedges will look white owing to their white buds.

3 सूचि etc भिद+क्त कर्त्तरि वा आदिकर्मणि=भिन्न blossoming. सूचि bud सूचिषुभिन्नः, सुप्सुपा । तैः। Qual. केतकैः।

4. नीढ़ा etc — आ+रभ+घञ् भावे=आरम्भ beginning. नीड़ nest. नीड़ानाम्आरम्भः, ६तत्—। तैः। हेतौ ३या।

5 गृह etc – बलि offering. गृहाणां बल्यः, ६तत् -। तान् भुञ्जते इति गृहबलि+भुज+क्विप् कर्त्तरि=गृहबलिभुजः those that take offerings of householders i e, birds like crows etc. तेषाम्। Adj used substantively शेषे ३ष्ठी related to नीड़ारम्भ।

6. आकुल etc चिता or चित्या is a funeral ground तस्या इमानि इति चित्या+अण्=चैत्यानि sacred trees The old Hindu

practice was to bury a सन्न्यासिन् on a river side and to plant a tree like वट on that grave. The foot of that tree was cemented and was held in great esteem. Hence चैत्य came to mean a sacred tree, ग्रामस्य चैत्यानि ३तत्— । आकुलानि ग्राम-चैत्यानि एषाम् वहु— । Pred. to दशार्णाः । The domestic birds were busy in nest-building on these trees to protect themselves from coming rains

7. आसन्ने—आ+सद+क्त कर्त्तरि=आसन्न near. तस्मिन् । Pred. to त्वयि (which has भावे ७मी) ।

8. परिणत &c —परि+नम+क्त कर्त्तरि=परिणत mature. जम्बूवनस्य अन्तः (outskirt) जम्बूवनान्तः,६तत् –। परिणतानिफलानि कर्मधा— । परिणतफलैः श्यामाः, ६तत् । तादृशाः जम्बूवनान्ताः एषाम् वहु । Qual दशार्णाः । Here Malli ingeniously expounds as परिणतानिफल-श्यामानि जम्बूवनानि, कर्मधा । तैः अन्ता (रम्याः) ३तत् । But we take अन्त (in वनान्त) as outskirts for our poet uses वनान्त elsewhere in the sense of 'outskirt, of a forest' Cp "तमावर्त्तमानं वनिता वनान्तात्' and 'वृतः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते' Raghu II ; also see 'शुचिमाससाद स वनान्तभुवम् Kirat and 'यत्र रम्यो वनान्तः'— Uttar Such ingenious explanation of Malli is also seen under 'विमलोपलमेखलान्ताः' Sisu IV Sl 40. Pred to दशार्णाः ।

9 सम्पतस्यन्ते—सम+पद+लृट स्यन्ते । Nom. दशार्णाः । Cp. सम्पत्स्यते वः कालोऽयम्' Kumara.

10 कतिपय &c.—Some editors and indeed the वाचस्पत्य too derives कतिपय from कति with अयच and the augment पुक् । But the rule 'प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च' seems to be against this. There तय stands for अयच also i.e., अयचप्रत्यायन्त

words. So तय includes कतिपय if it is अयच्प्रत्ययान्त and then कतिपय needs no separate mention in the sutra. The separate mention of कतिपय shows therefore that कतिपय is not अयच् प्रत्ययान्त at all. Besides there is no rule to attach अयच् to कति or to have पुक् either. Hence we take it as a primitive word (अव्युत्पन्नप्रातिपदिक)। कतिपयानि दिनानि कर्मधा -। We do not get दिनकतिपयानि by 'पोटायुवति -' &c. for the rule is प्रायिक। See Malli & notes thereon तानि (व्याप्य) स्थायिनः, २तत्—by 'अत्यन्त संयोगे च' । कतिपयदिनस्थायिनः हंसाः एषु- , वहु—। Pred. to दशार्णाः। Swans will halt there to enjoy climatic beauty o rainy season Malli's—कतिपयेषुदिनेषु स्थादिनो हंसा येषु &c. are only elucidatory

11. दशार्णाः- दशार्णाः is the name of a क्षत्रियजाति। तेषां निवासी जनपदः इति दशार्ण+अण्=दशार्णाः the country Dasarna The affix अण् which is to be attached here by 'तस्य निवासः", disappears by the rule जनपदेलुप् । Again the word दशार्ण though meaning a single country is in the plural by the rule "लुपि युक्तवत् व्यक्तिवचने'—when disappearance of an affix is enjoined by the word लुप् it is to be understood that the *gender* and *number* of the word derived are to be the same as those of the stem Thus we get दशार्णाः जनपदः and not जनपदाः। Derive दशार्ण thus :— दश ऋणानि (दुर्गाणि) एषामिति दशार्णाः क्षत्रियविशेषाः। दश+ऋण gives दशार्ण with वृद्धि by the Vartika 'प्रवत्सतरकम्बल-वसनार्णदशानामृणे'। The derivation here as—दश ऋणानि येषु ते दशार्णाः जनपदाः is wrong. Here as also in "सप्तव्याधा दशार्णेषु' follow the derivation given by us If we have only दशार्णो देशः or दशार्णानदी then दश ऋणानि अस्मिन् अस्याम् वा is all right Prof Wilson thinks that it may correspond with the modern District of छत्तीसगढ़।

12 Voice दशार्णैः... वृतिभिः... ग्रामचैत्यैः...जम्बुवनान्तैः...—स्थायिहंसैः...सम्पत्स्यते ।

24 Arrival at Vidisa and Vetravati then

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।
तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्
सभ्रूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि ॥ २४ ॥

Prose—दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां तेषां राजधानीं गत्वा सद्यः कामुकत्वस्य फलं लब्धा (प्राप्स्यते)। यस्मात् स्वादु चलोर्मि वेत्रवत्याः पयः सभ्रूभङ्गं मुखमिव तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि ।

Beng—চারিদিকে বিদিশা নামে খ্যাত দশার্ণজনপদের রাজধানীতে যাইয়া তুমি তখনই বিলাসিত্বের ফল লাভ করিবে ; কারণ তুমি বেত্রবতীর স্বাদু তরঙ্গসমন্বিত জল ভ্রূভঙ্গযুক্ত মুখের (অধরের) ন্যায় তটপ্রান্তে গর্জন করিতে করিতে পান করিবে ।

Eng—Having gone to the capital of Dasarna, well known all around by the name of Vidisa, you will forthwith attain the full benefit of a lover, for you will drink the sweet rippling waters of Vetravati like the frowning face (of a woman) making at the same time a sweet rumbling near the river-edge.

Sanj—तेषामिति । दिक्षुप्रथितं प्रसिद्धं विदिशेति लक्षणं नामधेयं यस्यास्ताम् ["लक्षणं नाम्नि चिह्ने च" इति विश्व] तेषां दशार्णानाम् । धीयन्ते अस्यामिति धानी [करणाधिकरणयोश्च" इति ल्युट] राज्ञां धानी 'राजधानी ["कृद्योगा षष्ठी समस्यते" इति वक्तव्यात् समासः] तां प्रधाननगरीम् ["प्रधाननगरी-राज्ञां राजधानीति कथ्यते" इति शब्दार्णवः] 'गत्वा सद्यः कामुकत्वस्य विलसितायाः ["विलासी कामुकः कामी स्त्रीपरो रतिलम्पटः" इति शब्दार्णवः]

'अविकल' समग्रं 'फलं' प्रयोजनं 'लब्धा' लप्स्यते इति शेषः [कर्मणि लुट्]। कुतः — यस्मात्' कारणात्—स्वादु मधुरं चला उर्मयः यस्य तत् चलोर्मि' तरङ्गितं वेत्रवत्याः' नाम नद्याः 'पयः सभ्र भङ्गं' भ्रुकुटियत्तं' दशनपीड़या इति भावः मूखमिव इत्यर्थः। 'तीरोपान्ते' तटप्रान्ते यत् स्तनितं' तेन सुभगं यथा तथा। [स्तनितशब्देन मणितमपि व्यपदिश्यते। "उल्बंमुच्चलितकण्ठनासिकं हुङ्कृतं स्तनितमल्पघोषवत्" इति लक्षणात्] 'पास्यसि' [पिबतेर्लृट्]। 'कामिनामधरास्वादः सुरतादतिरिच्यते' इति भावः॥ २४॥

Charcha

1. तेषाम्--Refers to Darsana country. शेषे ६ष्ठी related to राजधानीम्।

2 प्रथित &c —प्रथ+क्त=प्रथित well known. विदिशा इति लक्षणम् विदिशालक्षणं कर्मधा —। प्रथितं विदिशालक्षणम् अस्याः ब्रहु—। The capital was known as Vidisa, the modern Bhilsa (in Malava). It is situated on river Vetravati For deriv of राजधानी see Malli

3. लब्धा लभ+लुट् ता कर्मणि। लुट implies अनद्यतन futurity. Nom is त्वया understood

4. तीरो &c --अन्त end. अन्तमुपगतः उपान्त edge, प्रादितत्—। तीरस्य उपान्तः ६तत्। तत्र स्तनितम् (rumbling), सुप्सुपा। तेन सुभगम्, ३तत्। तत् यथा तथा। Adv Qual पास्यसि। Lovers enjoy their beloved with a suppressed sound of joy. The cloud will also imitate a lover and kiss the rippling waters (i, e. the lower lip) of Vetravati (the lady.).

5. पास्यसि पा+लृट स्यसि। Nom. त्वम्। पिबति, पपौ, अपिबत्।

6. यस्मात्—हेतौ ५मी।

7. सभ्रभङ्गम् भ्रूभङ्गः frowns, ६तत्। तेन सह वर्त्तमानः, बहु— by the rule तेन सहेति तुल्ययोगे"। तत्। Qual. मुखम्। The

frowning face corresponded with rippling water सहभ्रूभङ्गम is also correct by 'वोपसर्जनस्य"।

8 चलोर्मि—ऊर्मि -ripple चलतीति चला (moving) पचाद्यच्। चला ऊर्मयः अस्य बहु। Qual. पयः। This reading is surely better, for it corresponds the epithet सभ्रूभङ्गम् and thus completes the simile The reading चलोर्म्याः keeps up the alliteration only, but does not commend itself

9 Voice त्वं...फलं...लब्धासे...त्वया पास्यते (पायिष्यते वा)।

25. *Take rest on mount Nichaih (near Bhilsa)*

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-
स्त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः।
यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-
मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ २५ ॥

Prose तत्र विश्रामहेतोः नीचैराख्यं प्रौढपुष्पैः कदम्बैः त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव गिरिम् त्वम् अधिवसेः। यः (गिरिः) पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिः शिलावेश्मभिः नागराणां उद्दामानि यौवनानि प्रथयति।

Beng—সেই বিদিশায় বিশ্রামের জন্য, পূর্ণবিকসিত কদম্বপুষ্পে যেন তোমার সমাগমেই পুলকিত নীচৈঃ নামে পর্বতে তুমি বাস করিবে। সেই গিরি পণ্যস্ত্রীগণের রতিকালে সুরভিবিকীর্ণকারী শিলাগৃহ দ্বারা নগরের উচ্ছৃঙ্খল যুবকগণের যৌবনের পরিচয় দিতেছে।

Eng.—You will there (near Vidisa) stay for rest on the hill named *Nichaih* which is horripilated as it were by your touch owing to fullblown Kadamba flowers That hill testifies to the dissipated youth of country-folks by its rock-rooms emitting fragrance used by harlots during dalliances.

Sanj—नीचैरिति। हे मेघ तत्र विदिशासमीपे 'विश्रामः' खेदापनयः [भावे घञ् प्रत्ययः] तस्य 'हेतोः विश्रामार्थम् इत्यर्थः ["षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी (१)] 'प्रौढ़पुष्पैः' प्रचुरकुसुमैः 'कदम्बैः नीपवृक्षैः 'त्वत्सम्पर्कात्' तत्सङ्गात् पुलका अस्य जाता 'पुलकितमिव' सञ्जातपुलकमिवस्थितम् [तारकादित्वात् इतच् प्रत्ययः] नीचैरित्याख्या यस्य तं नीचैराख्यं गिरिमधिवसेः' गिरौ वस इत्यर्थः ["उपान्वध्याङ् वसः" इति कर्मत्वम्]। 'यो नीचैः गिरिः 'पण्याः' क्रेयाः स्त्रियः' —'पण्यस्त्रियो वेश्याः ["वारस्त्री गणिका वेश्यापण्यस्त्री रूपजीविनी' इति शब्दार्णवः] तासां 'रतिषु' यः 'परिमलः' गन्धविशेषः ['विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इति अमरः तमुद्गिरन्ति आविष्कुर्वन्तीति तथोक्तानि तैः 'शिलावेश्मभिः कन्दरैः 'नागराणां' पौराणाम् 'उद्दामानि' उतकटानि 'यौवनानि प्रथयति प्रकटयति। उत्कठयौवनाः कचिदनुरक्ता वाराङ्गना विश्रम्भविहार-काङ्क्षिण्यो भात्रादिभयात् निशीथसमये क्वचन विविक्तं देशमाश्रित्य रमयन्ति इति प्रसिद्धिः [अत्र उद्गारशब्दः गौणार्थत्वात्न जुगुप्सावहः प्रत्यत काव्यस्य अतिशोभाकरः एव, तदुक्तं दण्डिना—"निष्ठ्यतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्ति-व्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते" इति 1]॥ २५॥

Notes on Malli.

1. Here the word उद्गार being used in a secondary sense is not at all indelicate but rather ornates the poem. Thus Dandin sys—"निष्ठ्यतोद्गीर्ण—&c. (which see under वान्तवृष्टि *ante*)

CHARCHA

1. नीचैराख्यम्—आख्यानमाख्या (आ+ख्या+अङ् भावे) name नीचैः आख्या अस्य, named Nichaih, बहु—।. तम्। Qual. This is perhaps a hill near Bhilsa.

2, अधिवसेः—अधि+वस+लिङ् यास्। Nom. त्वम्। This root वस is सकर्मक here being preceded by अधि। Hence गिरिम and *not* गिरौ। The rule is—"उपान्वध्याङ् वसः"।

3. तत्र—अधि ७मी। Refers to the neighbourhood of Vidisa,

4 विश्रामहेतोः—वि+श्रम+णिच्+अच् भावे=विश्राम rest. अच् coming in by the rule "एरच्"। The usual derivation as—वि+श्रम+घञ् is against Panini, the वृद्धि being barred by the rule "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य अनाचमेः'—and श्रम is an उदात्तोपदेश (मान्त) root. This वृद्धिनिषेध however does not apply to णिजन्त श्रम for the sutra refers to कृत् only, cp "न च णिच्यपि वृद्धिनिषेधः शङ्क्यः। 'नोदात्त' इत्यत्र 'कृति' इत्यनुवृत्तया णिचि निषेधाभावात्" —*Jnanendra Bhikshu* In वि+श्रम+णिच्, the rule "मितां ह्रस्वः" also does not stand in the way For in this rule वृत्तिकार brings in "वा" from the previous sutra "वा चित्तविरागे'। But the "वा" is restricted to certain cases (व्यवस्थितविभाषा) and thus establishes विश्रामयति &c cp. "केचिदत्र 'वा' इत्यनुवर्त्तयन्ति सा च व्यवस्थितविभाषा"—*Vritti* Also see our noteson—सधुर्य्यान् विश्रामयेति &c Raghu and विश्राम is Sak II 6 विश्राम एव हेतुः कर्मधा—। तस्य or तस्मात। हेतौ ५मी or शेषे षष्ठी। ३या is also correct here, हेतौ ५मी is better. Here the rule "षष्ठी हेतुप्रयोगे does not at all apply For this rule does not regulates the षष्ठी in हेतुशब्द but that in the word of which the हेतुत्व is implied (द्योत्य)। Hence it may be cited if विश्राम had appeared with the षष्ठी विभक्ति attached to it. Besides, the विभक्ति to explain here is that in the प्रातिपदिक विश्रामहेतु। Again this *directly states* the हेतुत्व of विश्राम and does not leave it to be inferred. This is another reason why the rule does not apply here cp हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्—*Bhattoji*. Also cp—सिद्धमेलोकहेतोः—Sak, Act V and "निवासहेतोरुटजंवितेनुः" - Rag XIV.

5 पुलकितम् इव—पुलकित (deriv, in Malli) तम्। Qual. गिरिम्। इव implies उत्प्रेक्षा (surmise) This horripilation is supposed to be due to joy.

6 प्रौढ़ &c —प्र+वह+क्त कर्त्तरि = प्रौढ़ well matured तादृशानि पुष्पाणि येषु, वहु—तैः। Qual. कदम्बैः। कदम्बैः has अनुक्तो कर्त्तरि ३या। Here प्र+उठ gives प्रौढ with वृद्धि by the varttika "प्रात् ऊहोढोढेयषेष्येषु"।

7 पण्य &c—पण्यस्त्री is a harlot तासां रतयः (enjoyment) ६तत्। तासु परिमलः (perfume) सुप्सुपा —। तमुद्गिरन्ति इति पण्यस्त्री-रतिपरिमल+उद+गृ+णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि = पण्यस्त्रीरतिपरिमलोत्-गारीणि। तैः। Qual वेश्मभिः। These harlot secretly came to rockcaves and enjoyed their beloved at night. Their fragrant toilet used during enjoyment made those caves fragrant, thus from these perfumes youthful lincenses could be inferred वेश्मभिः has करणे ३या।

8 नागराणाम् - नगरे भवा इति नगर+अण् = नागराः born in city तेषाम्। शेषे षष्ठी।

9 उद्दामानि दाम्नः शृङ्खलाया उद्गतानि इति उद्दामानि unrestrained प्रादितत्। Qual यौवनानि। उद्दाम as अकारान्त from दामा (Tem) is also seen cp "उद्दामेन द्विरदपतिना" &c.—Uttaracharita

10. प्रथयति—प्रथ+णिच भ्वादि (घटादि)+लट् ति। Discloses. Nom. यः। The चुरादि root प्रथ however gives प्राथयति।

11. यौवनानि—युवन् young one तस्य भाव इति युवन्+अण= यौवनम् youth. तानि। Obj. of प्रथयति। "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्" इति अत्र भावे अण्।

12. त्वत् &c,—सम्+पृच+घञ् भावे=सम्पर्कः contact. तव सम्पर्कः ६तत्—तस्मात्। हेतौ ५मी।

13. Voice.—नीचैराख्यः गिरिः पुलकितः···अभ्युपेत···येन प्रथ्यन्ते

26 Then start after rest

विश्रान्तः सन् व्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च-
न्नुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि ।
गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां
छायादानात् क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥ २६ ॥

Prose —**विश्रान्तः सन् वननदीतीरजातानि उद्यानानां यूथिकाजालकानि नवजलकणैः सिञ्चन्, गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां पुष्पलावीमुखानां छायादानात् क्षणपरिचितः (सन्) व्रज ।**

Beng —বিশ্রাম করিয়া আরামোদ্যানের বনস্থ নদীতীরজাত যূথিকাকলিসমূহ নব জলকণা দ্বারা আর্দ্র করত:, পুষ্পগ্রহণতৎপর স্ত্রীলোকের মুখোপরি ছায়া দান করিবে। কারণ আতপতাপহেতু কপোলের ঘর্ম মুছিতে মুছিতে তাদের কর্ণোৎপল ম্লান হইয়াছে। তখন ছায়াদানহেতু মুহূর্ত্তকাল তাদের সহিত পরিচিত হইয়া যথানির্দ্দিষ্ট পথে যাইবে।

Eng.—Having rested, you proceed sprinkling with fresh water-drops the buds of garden Jasmine flowers grown on the banks of forest rivers, and also being known for a moment for offering shade to the faces of flower-gathering women, the ear lotuses of whose faces have faded owing to rubbing for removal of sweat on the cheeks.

Expl —The cloud will pass over gardens full of Jasmine buds, and during its passage there it will give shade and thus do service to women gathering flowers there. Sun-heat has already made them perspire and the constant rubbing on their faces to remove those sweats will cause their ear-lotuses fade. Thus the shade at this juncture will be all the more hailed and the cloud will also thus be acquainted with those women. This will surely cheer up the cloud as well.

Sanj.—विश्रान्तेति । 'विश्रान्तः सन्' तत्र नीचैगिरौ विनीताध्वश्रमः सन् 'वने अरण्ये या नद्यस्तासां तीरेषु 'जातानि' स्वयंरूढानि अकृत्रिमानीत्यर्थः [नदन-दीति पाठे "पुमान स्त्रिया" इत्येकशेषः दुर्वारः] 'उद्यानानाम्' आरामाणां सम्बन्धीनि 'यूथिकाजालकानि' मागधीकुसुममुकुलानि ["अथ मागधी गणिका यूथिका' इत्यमरः । 'कोरकजालककलिकाकुड्मलमुकुलानि तुल्यानि" इति हलायुधः] "नवजलकणैः सिञ्चन्" आर्द्रीकुर्वन [अत्र सिञ्चतेरार्द्रीकरणार्थत्वे द्रवद्रवस्यकरणत्वम् यत्र तु क्षरणमर्थः तत्र कर्मत्वम्, यथा 'रेतः सिक्ता कुमारीषु' मुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि' इत्येवमादि । एवं किरतीत्यादीनामपि—'रजः किरति मारुतः', 'अवा-किरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः-इत्यादिषु अर्थभेदाश्रयणेन रजोलाजानां कर्मत्वकरणत्वे गमयितव्ये ।] तथा 'गण्डयोः' कपोलयोः स्वेदस्य अपनयेन' प्रमार्जनेन या 'रुजा' पीडा [भिदादित्वादङ् प्रत्ययः] तया 'क्लान्तानि' म्लानानि 'कर्णोत्पलानि' येषां तेषां तथोक्तानाम् पुष्पाणि लुनन्तीति 'पुष्पलाव्यः' पुष्प-चायिकाः स्त्रियः [कर्मण्यण्' । (? ततः) "टिड्ढाण्—"इत्यादिना ङीप्] तासां 'मुखानि' । तेषां 'छायाया' अनातपस्य 'दानात्' कान्तिदानञ्च ध्वन्यते ['छाया सूर्य्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्वमनातपे' इत्यमरः] कामुकदर्शनात् कामिनीनां मुखविकाशो भवति इति भावः । 'क्षणपरिचितः' क्षणं संसृष्टः सन् न तु चिरं, 'व्रज' गच्छ ॥ २६ ॥

Notes on Malli

1. Here in नवजलकणैः सिञ्चन्, the verb सिच् means to wet. hence the करणत्व of the liquid (जलकण); but where the meaning is sprinkling there the liquid takes कर्म, cp. "रेतः सिक्ता"—&c ; similar is the case with कृ etc. In रजः किरति मारुतः' and in अवाकिरन् लाजैः,—रजः and . लाज take कर्म and करण respectively for the meaning differs

Charoha

1. विश्रान्तः—वि+श्रम+क्त कर्त्तरि । Pred to त्वम् under-stood. सन् (अस+शतृ) is also pred. to त्वम् ।

2 व्रज—व्रज+लोट हि। Nom त्वम्।

3 वननदी &c —वनस्य or वनस्थाः नद्यः इति ६तत्—or शाकपार्थिवादि। वननद्याः तीरम् ६तत्—। तत्र जातानि इति सुप्सुपा—। Qual. यूथिका-जालकानि।

4 उद्यानानाम्—उद्यान garden, तेषाम्। शेषे ६ष्ठी related to जालकानि। This sense is - jasmine buds were in the gardens on the bank of forest-river They grew naturally

6 सिञ्चन्—सिच+लटः स्थाने शतृ=सिञ्चन् wetting सः। Qual त्वम्। Here सिच means आर्द्रीकरण—see Malli

7 यूथिका &c जालक bud यूथिका jasmine यूथिकाया जालकानि। ६तत। तानि। Obj सिञ्चन्।

8 गण्ड &c —स्विद्+घञ् भावे=स्वेद perspiration अप+नी+ल्युट भावे=अपनयन removal रुज+अङ् भावे (भिदादि)=रुजा trouble (पीड़ा)। क्लम+क्त कर्त्तरि=क्लान्त fade गण्डयोः स्वेदः ६तत्—। तस्य अपनयनम्, कर्म षष्ठ्याः समासः। तेन रुजा, ३तत्—। कर्णयोः उत्पलानि, ६तत्—। The ear-lotuses were fashions for decoration of female faces. गण्डस्वेदापनयनरुजया क्लान्तानि सुप्सुपा –। तादृशानि कर्णोत्पलानि यासाम्, बहु—। तेषाम्। Qual पुष्पलावी मुखानाम्।

9 छायादानात्—छायायाः (shade) दानम्, ६तत्—। तस्मात्। हेतौ ५मी।

10 क्षणपरिचितः—परि+चि+क्त कर्त्तरि=परिचित known क्षणं (व्याप्य) परिचितः, (अत्यन्तसंयोगे) २या तत्—। The temporary recognition will be beneficial for both the cloud and the women—the cloud being a lover, see Malli 'कामुकदर्शनात् —भवति।" And this is considered auspicious as well, see next also. Qual त्वम्।

11 पुष्प &c—पुष्प+लू+अण् कर्त्तरि ङीप् स्त्रियाम्=पुष्पलावी a female flower-gatherer A variety of मालाकार perhaps Indeed Prof Wilson thinks that पुष्पलावी refers to a class of मालाकार। तासां मुखानि, ६तत्—। तेषाम्। शेषे षष्ठी related to छायादानात्।

12 Voice—...विश्रान्तेन सता सिञ्चता...परिचितेन त्वया अज्यताम्।

27 Your circuitous way through ujjain will be of benefit to you.

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्मभूरुज्जयिन्याः।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि ॥२७॥

Prose—उत्तराशां प्रस्थितस्य भवतः पन्थाः यदपि (यद्यपि इत्यर्थः) वक्रः (स्यात्), (तथापि) उज्जयिन्याः सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखः मा स्म भूः। तत्र विद्युद्दामस्फुरितचकितैः लोलापाङ्गैः पौराङ्गनानां लोचनैः यदि न रमसे, (तदा) वञ्चितः असि।

Beng—উত্তরদিকে গমনোদ্যত তোমার পথ উজ্জয়িনী হইয়া গেলে, যদিও বক্র হইবে তথাপি তুমি উজ্জয়িনীর হর্ম্ম্যের উপর আরোহণসুখে বিমুখ হইও না। সেখানকার পৌরনারীগণের, বিদ্যুৎমালার আবির্ভাবহেতু সন্ত্রস্তলোলাপাঙ্গ নয়ন দর্শনে যদি তোমার মনের আনন্দই না হয়, তবে তুমি বঞ্চিত হইবে (অর্থাৎ তাদৃশ সুখ হইতে বঞ্চিত হইবে)।

Eng.—Proceeding northwards your way will no doubt be circuitous (if you go via Ujjaini), but still don't be averse to the enjoyment of mounting the palace-roofs there. If you do not delight in the lovely looks of city damsels there—looks, that are restless in the corners and agitated at the advent of streaks of lightning—then surely you will be deceived (of enjoying their charming auspicious sights)

Sanj. – वक्र इति। 'उत्तराशाम्' उदीचीं दिशं प्रति 'प्रस्थितस्य भवतः पन्थाः' उज्जयिनीमार्गः 'वक्रः यदपि' दूरः इत्यर्थः [विन्ध्यात् उत्तरवाहिन्याः निर्विन्ध्यायाः प्रागभागे कियति अपि दूरे स्थिता उज्जयिनी, उत्तरपथस्तु निर्विन्धयायाः पश्चिमे इति वक्रत्वम्] 'तथापि उज्जयिन्याः' विशालानगरस्य ["विशालोज्जयिनी समा" इत्युत्पलः] 'सौधानाम् उत्सङ्गेषु' – उपरिभागेषु 'प्रणयः' परिचयः [प्रणयः स्यात् परिचये याच्ञायां सोहृदेऽपि च' इति यादवः—] 'तस्य (? तत्र) विमुखः' 'मा स्म भू' न भवेः इत्यर्थः ["स्मोत्तरे लङ् च" इति चकारादाशीरथे लुङ्। 'न माङ् योगे' इत्यड़ागमप्रतिषेधः 1] तत्र, उज्जयिन्यां 'विद्युद्दाम्नां' विद्युल्लतानां 'स्फुरितेभ्यः' चकितैः 'लोलापाङ्गैः' चपलकटाक्षैः 'पोराङ्गनानां लोचनैः न रमसे यदि तर्हि त्वं वञ्चितः' प्रतारितः 'असि' जन्मवैफल्यं भवेत् इत्यर्थः ॥ २७ ॥

Notes on Malli

1 In 'मा स्म भूः—लङ् is enjoined in the sense of आशिस् (benediction or wish), see माङि लुङ्। by the rule "स्मोत्तरे लङ् च" लङ् is optional with स्म। अ of लुङ् is prohibited by the rule 'न माङ्योगे'। Malli's चकारादाशीरथे should be आशीरर्थे [N. B — Here प्रर्थना suits better than आशिस्। He entreats cloud to go via Ujjaini to enjoy the enviable and auspicious sight of damsels there]

1 वक्रः—Course via Ujjaini was surely round about. See Malli—'विन्ध्यात्......इति वक्रत्वम्'। Qual. पन्थाः।

2 यदपि—A compound व्यय meaning यद्यपि (though)

3. प्रस्थितस्य—प्र+स्था+क्त कर्त्तरि। Qual. भवतः।

4 उत्तराशाम—आशा quarter "दिशस्तु ककुभः काष्ठाः आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः। उत्तरा आशा, कर्मधा–। ताम्। Obj. of प्रस्थितस्य प्र+स्था is सकर्मक ; even if held as अकर्मक, उत्तराशा here becomes its कर्म by the maxim "देशकालभावाध्वगन्तव्या कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्"।

5. सौधोत् etc.—उद्+सञ्ज+घञ् अधिकरणे=उत्सङ्गः top (here). प्र+नी+अच् भावे=प्रणय love, pleasure ; hence 'pleasure of mounting.' सौध mansion तेषाम् उत्सङ्गः mansion tops, ६तत्—। तेषु प्रणयःpleasure of mounting mansion tops, सुपसुपा—। तत्र विमुखः, सुपसुपा—। Pred. to त्वम्। Palaces of Ujjain are worth seeing, Ujjain was perhaps one of Kalidasa's favourite place hence he particularly mentions it, and extols it It is also named as विशाला, अवन्ती etc

6 भूः—भू+लुङ्+स्। Nom त्वम्। Here अट् in लुङ् is prohibited by 'न माङ्योगे" । भवः (with लङ्) is optional here See Malli and notes thereon. Here लुङ् is rather used in the sense of लोट् प्रार्थनायाम्। Between friends request sounds better that wish even. The rule "स्मोत्तरे लङ् च" directs लुङ् as well with लङ् when स्म follows. So Malli's चकारादाशीरर्थे should be आशीरर्थे only

7 उज्जयिन्याः—A famous city from the earliest time to the present day तस्याः। शेषे ६ष्ठी, related to सौध in सौधोत् सङ्ग etc 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः', hence सौध is compounded.

8 विद्युद्दाम etc—दामन् is माला (wreath) वि+द्युत+क्विप् कर्त्तरि=विद्युत् lightning स्फुर+क्तनपुंनके भावे=स्फुरित flash चक्+क्त कर्त्तरि=चकित frightened. विद्युतां दाम, ६तत् । तस्य स्फुरितानि (विलासाः) ६यत्—। विद्युद्दामस्फुरितेभ्यः चकितानि, सुपसुपा or स्फुरितैः चाकितानि, तत्—। तैः। Qual, लोचनैः। लोचनैः =करणे ३या।

9. तत्र तस्मिन् स्थाने इति तद्+त्रि (७मी +त्रल् स्वार्थे=तत्र। Refers to उज्जयिनी। अधि ७मी। Not only Ujjaini's palaces are enjoyable but aslo the restless auspicious female looks there will immensely delight you. Hence go via that city,

10. पौर etc.—पुरे भवा इति पुर+अण्=पौराः living in the city. पौराणां अङ्गनाः। तासाम्। शेष ६ष्ठी related to लोचनैः।

11, लोला etc — लोल is restless अपाङ्ग corners of eyes. लोलः अपाङ्गः एषाम्, बहु—। तैः। Qual. लोचनैः। Quivering eyes of beautiful women are charming And this charm you will get in Ujjaini If you miss it, your life and यात्रा will be deprived of real enjoyment, and goodness.

12 रमसे—रम+लठसे Nom त्वम्। अरंस्त, रंस्यते।

13. वञ्चितः—वञ्च+णिच् चुरादि+क्त कर्त्तरि। Pred to त्व।

14 असि—अस्+लट् सि। Nom त्वम्।

15 Voice पथा वक्रेण भूयते...—विमुखेन मा भावि...रम्यते त्वया...वञ्चितेन भयते...।

28 Contact with **निर्विन्ध्या** *river on the way*

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याःस्खलितसुभगं दर्शितावर्त्तनाभेः।
निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः सन्निपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २८ ॥

Prak —पथि रसाभ्यन्तरः भव [Be water-loaded and full of love as well on the way] How will this water and love will come to me ? — निर्विन्ध्यायाः सन्निपत्य भव [In contact with the river निर्विन्ध्या you will get these] निर्विन्ध्या may supply me with water but whence will love come to me ?— वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः निर्विन्ध्यायाः [निर्विन्ध्या is not only a river, but she is a lady-love to you Rows of twittering birds there will be her waist chain Thus she will give you the appearance of a lady and her sight will excite you] This is not all ?— स्खलितसुभगं संसपन्त्याः दर्शितावर्त्त-नाभेः निर्विन्ध्यायाः [The river moving beautifully and stumbling on rocks will attract you like the dalliances of a lover. Again the whirlpool there will exactly imitate the deep navels of

beautiful women. Thus she being a lady love to you can not but excite you with the sentiment of love]. She may not lean towards me—स्त्रीणां प्रियेषु विभ्रमः हि आद्यं प्रणयवचनम् [The fact that she shows you the navel and moves dalliantly before you speak of her attraction towards you. In fact amorous gestures of the females speak of their internal love. Hence your approach will be welcomed by her. And thus you will enjoy love sentiment also in contact with her—This is शुभयात्रा too]

Prose —पथि वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः स्खलितसुभगं संसर्पन्त्याः दर्शितावर्त्तनाभेः निर्विन्ध्यायाः सन्निपत्य रसाभ्यन्तरः भव। स्त्रीणां प्रियेषु विभ्रमः हि आद्यं प्रणयवचनम्।

Beng.—তরঙ্গক্ষোভে মুখরিত বিহগকুল যাহার কাঞ্চীমালা এবং উপলে স্খলিত হইয়া যে সুন্দরভাবে প্রবহমান হইতেছে এবং যে আবর্তরূপ নাভি প্রদর্শন করিতেছে এরূপ নির্বিন্ধ্যা নদীর সহিত মিলিত হইয়া তুমি জলপূর্ণ এবং শৃঙ্গার রসযুক্ত হও। বিলাসজন্য হাবভাবই স্ত্রীলোকের প্রথম প্রণয় বাক্য।

Eng.—Being in contact on the way with the river Nirvindhya be full of water (and love sentiment as well)—for Nirvindhya has for her waist-chain rows of swans etc screaming owing to agitation by waves Again she is flowing beautifully though stumbling on rocks and shows her navel-like whirlpools Amorous gestures towards lovers are indeed women's first word of love

Expl —Here the river is compared to a lady-love. And she having shown this love by gestures, the cloud in contact with her will enjoy love sentiment and will have water-supply as well. Also see Prak.

Sanj—सम्प्रत्युज्जयिनीं गच्छतस्तस्य मध्येमार्गं निर्विन्ध्यासम्बन्धमाह—वीचीति। हे सखे पथि उज्जयिनीपथे 'वीचिक्षोभेण' तरङ्गचलनेन स्तनितानां

मुखराणाम् [कर्त्तरि क्तः] 'विहगानां' श्रेणिः' पङ्क्तिरेव काञ्चीगुणो यस्याः तस्याः स्खलितेन' उपलस्खलनेन मदस्खलितेन च 'सुभगं' यथा तथा 'संसर्पन्त्या प्रवहन्त्याः गच्छन्त्याश्च तथा 'दर्शिता प्रकटिता आवर्त्तः' भ्रम एव 'नाभिः' यया ["स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः" इत्यमरः]। विन्ध्यात् निष्क्रान्ता निर्विन्ध्या नाम नदी ["निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" इ॰ समासः। "द्विगुप्राप्तापन्न—" इत्यादिना परवल्लिङ्गताप्रतिषेधः 1] तस्याः' नद्याः 'सन्निपत्य' सङ्गत्य 'रसो' जलमभ्यन्तरे यस्य सः अन्यत्र 'रसेन' शृङ्गारेण अभ्यन्तरः अन्तरङ्गःभव सर्वथा तस्या रसमनुभव इत्यर्थः ["शृङ्गारादौ जले वीर्य्ये सुवर्णे विषशुक्रयोः। आस्वादे च रसं प्राहुः" इति शब्दार्णवः] ननु ततप्रार्थनामन्तरेण कथं तत्रानुभवः युज्यते इत्यत्र आह 2—स्त्रीणामिति। 'स्त्रीणां प्रियेषु विभ्रमः विलासः 'आद्यं प्रणयवचनं' प्रार्थना-वाक्यं हि। स्त्रीणामेष स्वभावः यद्विलासैः एव रागप्रकाशनंन तु कण्टत इति भावः विभ्रमश्चात्र नाभिदर्शनादिरुक्त एव 3 ॥ २८ ॥

1. The समास in निर्विन्ध्या is प्रादितत्—by the Varttika, 'निरादयः —" (Malli), again विन्ध्य the later word here being पुंलिङ्ग the whole ought to be so by the rule 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" ; but the Varttika—द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः prohibits this परवल्लिङ्गता in cases of प्रादितत्— etc. Hence we get निर्विन्ध्या in the feminine 2. How enjoyment is possible without being courted by her—on this he says 3 The sense is—women's nature is to manifest love by gestures and not by words. And gestures in the form of showing navel are (already) said indeed.

Charcha

1. वीचि etc —क्षुभ+घञ्भावे=क्षोभः agitation. स्तन्+क्त कर्त्तरि= स्तनित here screaming. काञ्चीगुण is waist chain. वीचीनां क्षोभः, ६तत्—। तेन स्तनिताः ३तत्—। वीचिक्षोभस्तनिता विहगश्रेणयः, कमधा—। ता एव काञ्चीगुणःयस्याः बहु—। तस्याः। Qual. निर्विन्ध्यायाः। [Screaming rows of swans etc are compared to jingling waistchains of women.

2. संसर्पन्त्याः—सम्+सृप+लट् स्थाने शतृ+ङीप् स्त्रियाम्=संसर्पन्ती

moving तस्याः। Qual. निर्विन्ध्यायाः। सृप is भ्वादि, hence नुम् in the feminine by the rule "शप्श्यनोर्नित्यम्"।

3. स्खलित etc.—स्खलित is 'stumbling on rocks' तेन सुभगम्, ३तत्—। तत् यथा तथा। Adv Qual संसर्पन्त्याः। Here स्तनितसुभग is also seen।

4 दर्शित etc.—दृश+णिच्+क्त कर्मणि=दर्शित shown आवर्त is whirlpool, आवर्त एव नाभिः, कर्मधा—। दर्शिता आवर्तनाभिः यया, बहु—। तस्याः। Qual. निर्विन्ध्यायाः। These are stated by way of amorous gestures.

5. निर्विन्ध्यायाः—Deriv etc—(See Malli and notes thereon) सम्बन्धविवक्षयाषष्ठी। This is a river near Ujjaini and rises from the Vindhya Hill

6. भव भू+लोट हि। Nom त्वम्।

7 रसाभ्यन्तरः—रस means both 'water' and love-sentiment, रसः अभ्यन्तरे यस्य। व्यधिकरण बहु—। Pred to त्वम्। व्यधिकरण बहु—is unavoidable in such cases, cp, "नीवाराः शुकगर्भकोटर" Sak. Act. 1. "गड्वादेराकृतिगणत्वात सप्तम्यन्तस्य अभ्यन्तर-शब्दस्य परनिपातः"। Or—रसेन अभ्यन्तरः &c. ३तत्—(See Malli).

8 सन्निपत्य—सम+नि+पत+ल्यप। Having come in contact.

9. प्रियेषु—विषये ७मी।

10. हि—'हि हेतौ अवधारणे। Here the word implies अवधारण (certainty).

11. Voice.- रसाभ्यन्तरेण भूयताम् त्वया। विभ्रमेण आद्येन...प्रणय-वचनेन भूयत...।

11. Remark—It is usual with poets to represent a river as a lady-love, the screaming swans being her jingling waistchain, pair of Chakravakas being her breasts,

whirls being her navels—cp "आवर्तशोभानतनाभिकान्तेर्भङ्गोभ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम्"–Raghu XVI Here स्तनित is deliberately used for विहगरव ; for रसयुक्त cloudwas there, so no प्रसिद्धहतदोष here.

29 You are fortunate – She is devoted to you so try to dispel her emaciationdue to separation

वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः
सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥

Prak.—हे सुभग, पाण्डुच्छाया असौ सिन्धुः अतीतस्य ते सौभाग्यं व्यञ्जयन्ती [O Fortunate one, this river is devotedly attached to you. You were abroad ; and so long following the vow of a पतिव्रता she is now pale indeed]. How is She pale — ? तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैःपाण्डुच्छाया] Dry leaves have fallen on the river from trees on the banks—this has rendered her waters pale. Methinks she is pale through separation from you] Any other sign of separation ? वेणीभूतप्रतनुसलिला असौ सिन्धुः [The river's water is thin now through last summer heat Thus it is as if she has a thin braid of hair due to separation and consequent observance of the vow of a सती]. I understand, but what can I do ? येन विधिना सिन्धुः कार्श्यं त्यजति तथा त्वयाउपपाद्यः [Act and behave her in such a way as she might shake off emaciation and become of usual size through enjoyment of your company in the shape of rain and union. In fact enliven up this river निर्विन्ध्या a ladylove to you. And you are fortunate of having such a devoted lady love]. 29

Prose.—हे सुभग, वेणीभूतप्रतनुसलिला तटरुहतरुभ्रंशिभिः जीर्णपर्णैः पाण्डुच्छाया असौ सिन्धुः विरहावस्थया अतीतस्य (प्रोषितस्य) ते सौभाग्यं व्यञ्जयन्ती (आस्ते), येन विधिना काश्यं त्यजति सः (विधिः) त्वया एव उपपाद्यः।

Beng.—হে সুভগ, বেণীরূপ ক্ষীণজলধারিণী এবং তটজাত বৃক্ষ হইতে পতিত জীর্ণপত্রে পাণ্ডুবর্ণ এই নদী বিরহাবস্থা দ্বারা প্রোষিত তোমার প্রতি অনুরাগহেতুক সৌভাগ্য প্রকাশ করিতেছে। এখন যাহাতে এর কৃশতা দূর হয় তাহা তুমি অবশ্যই করিবে।

Eng.—O Fortunate one, this river is manifesting your good fortune by her wretched state of separation from you who were abroad. She has her waters thin like a thin braid of hair and she is pale through dry leaves fallen from trees grown on river banks. So now act in such a way whereby she may give up her thinness.

Expl—See Prak (Clouds in the rainy season visit us once a year It was abroad so long and the lover river was consequently thin and slender, so the cloud must again enliven the river by its shower and thus union as well)

Sanj. निर्विन्ध्यायाः विरहावस्थां वर्णयन् तन्निराकरणं प्रार्थयते वेणीति। अवेणी वेणीभूतं' वेण्याकारं 'प्रतनु' स्तोकञ्च सलिलं यस्याः सा तथोक्ता, वेणीभूत-केशपाशा इति च ध्वन्यते। रोहन्तीतिरुहाः [इगुपधलक्षणः कः] तटयोः रुहा ये तरवः तेभ्यः भ्रश्यन्तीति तथोक्तैः जीर्णपर्णैः शुष्कपर्णैः 'पाण्डुच्छाया' पाण्डुवर्णा अतएव 'हे सुभग', विरहावस्थया' पूर्व्वोक्तप्रकारया कारणेन एतावन्तं काल-मतीत्यगतस्य प्रोषितस्य इत्यर्थः ते' तव 'सौभाग्यं' सुभगत्वम् ['हृद्भग-सिन्ध्वन्ते पूर्व्वपदस्य च' इत्युभय पदवृद्धिः] 'व्यञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती। स खलु सुभगः यमङ्गनाः कामयन्ते इति भावः। 'असौ पूर्व्वोक्ता 'सिन्धुः नदी निर्विन्ध्या ["स्त्री नद्यां ना नदे सिन्धुर्देशभेदे अम्बुधौ गजे" इति वैजयन्ती] 'येन विधिना' व्यापा-रेण 'कार्श्यंत्यजति सविधिः 'त्वया उपपाद्यः कर्त्तव्यः इत्यर्थः। स च विधिरेकत्र वृष्टिः, अन्यत्र सम्भोगः, तदभावनिबन्धनत्वात् कार्श्यस्य इति भावः। इयञ्च पञ्चमी मदनावस्था, तदुक्तं रतिरहस्ये—"नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ

सङ्कल्पः। निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः। उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशस्युः' इति [तामतीतस्य' इति पाठमाश्रित्य सिन्धुर्नाम नद्यन्तरमिति व्याख्यातम्, किन्तु सिन्धुर्नाम कश्चित् नदः काश्मीरदेशे स्थितः, नदी तु कुत्रापि नास्तीति एतत उपेक्ष्यम् इत्याचक्षते 1]।

1 Mallınath says that some here read वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धुः and say that there is a river of this name; but here there being no river of that designation though a river so named is found in Kashmır, that reading is neglected [N. B —Modern researches have shown that there is a river *Kala-sindhu* in Malwa. Perpaps this river is meant here. So we prefer the reading तामतीतस्य सिन्धुः meaning—'ताम्' निर्विन्ध्याम् 'अतीतस्य अतिक्रम्य गतस्य ते तव सौभाग्यं व्यञ्जयन्ती 'सिन्धुः' तदाख्या नदी &c].

Charcha.

1. वेणी &c – अवेणी वेणीभूतम् इति वेणी+च्वि (अभूत-तद्भावे)+भू+क्त कर्त्तरि=वेणीभूत turned to braid वेणीभूतं प्रतनु सलिलंयस्याः इति त्रिपद बहु—। Qual, सिन्धुः। This water is compared to a braid of hair.

2. अतीतस्य –अति+इ+क्त कर्त्तरि=अतीत gone abroad. तस्य। Qual ते।

3. पाण्डु &c —पाण्डु pale, छाया lustre. पाण्डुः छाया (कान्तिः) अस्याः, बहु—। Separation made her so Qual सिन्धुः।

4. तट &c.—रुह+क कर्त्तरि=रुहा grower क here comes by the rule 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'। See also Malli तटयोः रुहाः, ६तत्—or, सुप्सुपा—। तटरुहाः तरवः कर्मधा—। तेभ्यः साधु भ्रंश्यन्तीति तटरुहतरु+भ्रंश+णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि=तटरुहतरुभ्रंशीनि। तैः। Qual. जीर्ण पर्णैः।

Or—तटे रुहन्ति इति तट+रुह+क कर्त्तरि=तटरुहाः उपपद तत्—। Such उपपद तत् are guided by the rule 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" for there is no special rule like "कर्मण्यण्" to bar उपपदतत्—here Witness अम्भोरुह etc. Rest as above

5. जीर्णपर्णैः—हेतौ ३या। Dry leaves discolour waters

6, विरहावस्थया—विरहस्य अवस्था, ६तत्—। तया। करणे ३या। The river's attitude gave the appearance of a विरहिणी। By this your luck as to have such a विरहिणी is indicated. Cp.— सखलु सुभगः यमङ्गनाः कामयन्ते"—Malli, and 'सुभग, ते कान्ता सदा, etc -Dasakumar.

7 व्यञ्जयन्ती—वि+अञ्ज+णिच् (स्वार्थे)+शतृ+ङीप् स्त्रियाम्=व्यञ्जयन्ती manifesting Pred to सिन्धुः। See Prose.

8. कार्श्यम्—कृश+कक्त्त रि=कृश thin, this is irregularly formed by the rule "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः"। कृशस्य भाव इति कृश+ष्यञ्=कार्श्यम् thinness. Obj of त्यजति।

9 विधिना—करणे ३या।

10. उपपाद्यः—उप+पद+णिच्+यत् कर्मणि=उपपाद्य to be done. Nom. त्वया। तव is also correct by the rule "कृत्यानां कर्त्तरि वा"।

11. Remark—Here the river being represented as a lover, the sloka admits of two meanings (for which see Malli). Her कृशता is the fifth मदनावस्था। For the ten मदनावस्था—see Malli

12. Voice.—सलिलया...छायया असुया सिन्धुना...व्यञ्जयन्त्या...त्यज्यते त्वं उपपाद्यैः (or – त्वया उपपाद्ये न तेन भूयते...)।

30. Go up to the city of Ujjain.

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्
पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम्।

स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिनां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥३० ॥

Prose.—उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान् अवन्तीन् प्राप्य पूर्वोद्दिष्टां श्रीविशालां (सम्पत्तिमहतीं) विशालां, सुचरितफले स्वल्पीभूते गां गतानां स्वर्गिनां शेषैः (उपभुक्तशिष्टैः) पुण्यैः हृतम् (आनीतम्) दिवः कान्तिमत् एकं खण्डमिव पुरीम् अनुसर।

Beng.—বৎসরাজ উদয়নের কথায় অভিজ্ঞ গ্রামবৃদ্ধযুক্ত অবন্তিদেশে যাইয়া পূর্ব্বকথিত শ্রীসম্পন্ন বিশালা (অর্থাৎ—উজ্জয়িনী) পুরীতে গমন করিবে। ঐ নগরী যেন স্বর্গের একটী কমনীয় অংশবিশেষ, এবং সুকৃত ক্ষয় হওয়ায় পৃথিবীতে আগত স্বর্গবাসিগণের ভুক্তাবশিষ্ট পুণ্য দ্বারাই আনীত বটে।

Eng —Going to the country of the Avantis having old-villagers conversant with the story of Udayana, you proceed to Ujjaini mentioned before, rich in wealth and which is like a beautiful part of Heaven and brought down by virtue of the remaining merits of gods who have descended on earth when the results of their meritorious acts have run short (or waned)

Sanj. प्राप्येति। विदन्तीति विदाः [इगुपधलक्षणः कः] ओकसो वेद्यरथानस्य 'विदाः'—कोविदाः' [ओकारलुप्ते पृषोदरादित्वात् साधुः] 'उदयनस्य' वत्सराजस्य 'कथानां' वासवदत्ताहरणाद्यद्भुतोपाख्यानानां 'कोविदाः' तत्त्वज्ञाः ग्रामेषु ये 'वृद्धाः' ते सन्ति येषु तान् अवन्तीन्' तन्नामजनपदान् (? पदम्) 'प्राप्य' तव 'पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां "सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः—इत्युक्तां 'श्रीविशालां' सम्पत्तिमहतीं ['शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वतः] 'विशालां पुरीम्' उज्जयिनीम् 'अनुसर' व्रज। कथमिव स्थिताम् ?—सुचरितफले' पुण्यफले स्वर्गोपभोगलक्षणे स्वल्पीभूते' अत्यल्पावशिष्टे सति इत्यर्थः। 'गां' भूमिं 'गतानां पुनरपि भूलोकमागतानामित्यर्थः, 'स्वर्गिनां' स्वर्गवतां जनानां 'शेषः' भुक्तशिष्टः 'पुण्यः' सुकृतैः 'हृतम्' आनीतं कान्तिरस्यास्तीति 'कान्तिमत् उज्ज्वलं सारभूतमित्यर्थः 'एकं मुख्यात् अन्यत् ['एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः] 'दिवः' स्वर्गस्य 'खण्डमिव' स्थितामित्युत्प्रेक्षा। एतेन अतिक्रान्तसकलभूलोकनगरसौभाग्यसारत्वम् उज्जयिन्या व्यज्यते। ॥३०॥

Notes on Malli

1 By this is implied Ujjaini's essence of wealth surpassing other mundane cities

Charcha.

1. प्राप्य - प्र+आप+ल्यप् । Having reached.

2. अवन्तीन्—अवन्ति is name of a Kshattriya class तेषां निवसी जनपदः इति अवन्ति+अण्=अवन्तयः Avanti country ; अण् disappears by the rule "जनपदेलुप्" । Then we get बहुवचन by the rule 'लुपि युक्तवत्—" (see sl 23 under दशार्णाः) । तान् । Obj. of प्राप्य । अवन्ति is a part of Malawa—its capital is Ujjain.

3 उदयनकथा &c.—For deriv of कोविद - see Malli. ग्रामेषु वृद्धाः, सुप्सुपा - । cp. घोषवृद्धान् उपस्थितान्"— Raghu I The story of उदयन is this—"चण्डमहासेन was a king of उज्जयिनी । He had a daughter named वासवदत्ता । This princess saw king उदयन (वत्सराज) in a dream and fell in love with him. She then sent this news to उदयन through some contrivance And उदयन managed to carry her off from her father's house." उदयनस्य कथा (वासवदत्ताहरणरूपकथा &c.), ६तत्— । उदयनकथायाः कोविदाः ६तत्— । उदयनकथाकोविदाः ग्रामवृद्धाः येषु, बहु - । तान् । Qual. अवन्तीन् । The old villagers of अवन्ति country were aware of this वत्सराज story.

4. पूर्वो &c.—पूर्वं (यथा स्यात् तथा) उद्दिष्टा इति पूर्वोद्दिष्टा (previously told), सुप्सुपा—। ताम् । Qual. पुरीम् ।

5. अनुसर - अनु+सृ+लोट् हि । Nom. त्वम् । सरति, ससार असार्षीत् ।

6. श्री etc.—श्री is wealth. विशाला is rich. श्रिया विशाला, ३तत्—। ताम् । Qual. पुरीम् । Ujjain was rich in varieties of wealth, (see below, sl. 31 etc.)

7. विशालाम्—This is another name of उज्जयिनी। Qual. पुरीम्। सारोद्धरिणी explains it as 'वि विविधा 'शाला प्राकाराः अस्याम्।

8. स्वल्पीभूते—अतिशयेन अल्पम् इति स्वल्पं प्रादितत्। अस्वल्पं स्वल्पं सम्पद्यमानं भूतम् इति स्वल्प+च्वि (अभूततद्भावे)+भू+क्त कर्तरि=स्वल्पीभूतम् waned. तस्मिन्। Pred. to सुचरितफले (which has भावे ७मी)।

9. गाम्–Here गो means पृथिवी (earth); ताम्। Obj. of गतानाम्। "स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले लक्ष्यदृष्ट्यां स्त्रियां पुंसि गौः"।

10. स्वर्गिनाम्—स्वर्ग heaven. तदस्ति अस्य स्वर्ग+इनि मत्वर्थे=स्वर्गिणः gods. तेषाम्। शेषे ६ष्ठी, related to पुण्यैः।

11. शेषैः—शिष्यते इति शिष+घञ् कर्मणि=शेषः that which is left, residue. तैः। Qual. पुण्यैः। God or god-like men come down on Earth from Heaven when their पुण्य wanes, cp. 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति"—Gita. Though on earth, they then enjoy celestial beauties on account of the little पुण्य that remain with them. Now the poet says that this Ujjain was brought down through the remaining meritorious act (शेषैः पुण्यैः) of god-like personages. पुण्यैः has करणे ३या।

12. हृतम्–हृ+क्त कर्मणि=हृत brought (आनीत)। तत्। Qual. खण्डम्।]

Voice.—पूर्वोद्दिष्टा श्रीविशाला विशालापुरी अनुसियताम् त्वया... ।

31. Breeze pleasant at Ujjain.

दीर्घीकुर्वन् पटुमदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः॥ ३१॥

[N. B.—This sloka is rather indelicate, so the prose. Eng. and Malli only follow].

Prose.—यत्र (उज्जयिन्यां) प्रत्यूषेषु सारसानां मदकलं पटु कूजितं दीर्घीकुर्वन् (विस्तारयन्) स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः अङ्गानुकूलः शिप्रावातः, प्रार्थनाचाटुकारः प्रियतम इव स्त्रीणां सुरतग्लानिं हरति।

Eng —Where (in Ujjain) at dawn the breeze of the river Sipra lengthening the clear sweet cacklings of the cranes or swans fragrant through contact with the smell of blown lotuses and agreeable to the body,—removes like the dearest one putting flatteries in requesting (for enjoyment), women's langour due to sexual enjoyment

Sanj —दीर्घीकुर्वन्निति। 'यत्र' विशालायां 'प्रत्यूषेषु' अहर्मुखेषु ["प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्" इत्यमरः] 'पटु' प्रस्फुटं 'मदकलं मदेन अव्यक्तमधुरं (ध्वनौ तु मधुरास्फुटेकलः" इति अमरः] 'सारसानां पक्षिविशेषाणाम् ['सारसी मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः" इति यादवः] यद्वा—'सारसानां हंसानां ["चक्राङ्गः सारसी हंसः" इति शब्दार्णवः] 'कूजितं' रुतं दीर्घीकुर्वन्' विस्तारयन् इत्यर्थः। यावद्वातं शब्दानुवृत्तेः इति भावः। एतेन प्रियतमः स्वचाटुवाक्यानुसारि क्रीडाकूजितम् अविच्छिन्नीकुर्वन् इति गम्यते। 'स्फुटितानां विकसितानां कमलानाम् आमोदेन' परिमलेन सह या 'मैत्री संसर्गः तेन 'कषायः सुरभिः ["रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्य्यासे सौरभे रसे" इति यादवः] अन्यत्र विमर्दगन्धीत्यर्थः ["विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे आमोदः सोऽतिनिर्हारी" इत्यमरः] 'अङ्गानुकूलः' मान्द्यात् गात्रसुखस्पर्शः। अन्यत्र गाढालिङ्गनदत्तगात्रसंवाहन इत्यर्थः भवभूतिना चोक्तम्—"अशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि"। "संवाह्यते च सुरतश्रान्ता प्रियैर्युवतयः"। एतत् कविरेव वक्ष्यति "सम्भोगान्ते मम समुचितहस्तसंवाहनानाम्" इति] शिप्रा नाम काचित् तत्रत्या नदी तस्या वातः 'शिप्रावातः'। शिप्राग्रहणं शैत्यद्योतनार्थम्; 'प्रार्थना' सुरतस्य याच्ञा तत्र चाटु करोतीति तथोक्तः'। पुनः सुरतार्थं प्रियवचनप्रयोक्ता इत्यर्थः [कर्मणि अण्

प्रत्ययः] 'प्रियतमः' वल्लभ इव स्त्रीणां सुरतग्लानिं' सम्भोगखेदं 'हरति नुदति। चाटूक्तिभिः विस्मृतपूर्वरतिखेदाः स्त्रियः प्रियतमप्रार्थनां सफलयन्तीति भावः ['प्रार्थनाचाटुकारः' इत्यत्र "खण्डितनायिका अनुनीता" इति व्याख्याने सुरतग्लानिहरणं न सम्भवति।

तस्याः पूर्वसुर ताभावात् पश्चात्तनसुरतग्लानिहरणं तु नेदानीन्तनकोपशमनार्थचाटुवचनसाध्यम् इत्युपेक्षैवोचिता विवेकिनाम्। "ज्ञाते अन्यासङ्गविकृते खण्डितेऽर्याकषायिता" इति दशरूपके (दशरूपकम्)] ॥ ३१ ॥

Charcha

1. दीर्घीकुर्वन्—दीर्घ long अदीर्घं दीर्घं कुर्वन् इति दीर्घ+च्वि+कृ+शतृ। Lengthening That is, the sound goes as far as the winds—hence the lengthening Qual. शिप्रावातः।

2. मदकलम्—मद infatuation. कल is अव्यक्तमधुर—see also Malli. मदेन कलम्, ३तत्—। Qual कूजितम् (कूज+क्त नपुंसके भावे)।

3. सारसानाम्—सरसि चरन्तीति सरस्+अण् सारसाः cranes, also swans. See Malli. तेषाम्। शेषे षष्ठी।

4. स्फुटित etc. स्फुट+क्त कर्त्तरि=स्फुटित blown, कमल lotus. स्फुटितानि कमलानि कर्मधा—। तेषाम् आमोदः (fragrance), ६तत—। तेन मैत्री, सुप्सुपा । मित्रस्य भावइति मित्र+ष्यञ् or अण् स्त्रियाम्=मैत्री friendship; hence here it means 'contact.' कषाय is सुरभि (See Malli). कमलामोदमैत्र्या कषायः। ३तत्—। Qual शिप्रावातः। Thus the wind was favourable in all ways

5. हरति – हृ+लट्ति। Nom शिप्रावातः।

6. शिप्रावातः—वात wind शिप्रा is the name of a famous river near Ujjaini शिप्रायावातः ६तत्—।

7. प्रार्थनाचाटुकारः—प्र+अर्थि+युच् भावे=प्रार्थना request. i e., request for enjoyment, चाटु करोति इति चाट+कृ अण् कर्त्तरि=चाट

कारः maker of flattery. प्रार्थनायां चाटुकारः सुपसुपा—। Qual, प्रियतमः (which is उपमान of शिप्रावात)। For the double meaning of theepithets see Malli Cp "अचचाम सलवङ्गकेशर-श्चाटुकार इव दक्षिणानिलः"—kumara VIII.

8. Voice.—दीर्घी कुर्वता...—कषायेन अङ्गानुकूलेन...वातेन...चाटुकारेण प्रियतमेन...ग्लानिः ह्रियते।

32. *Various narration of* वत्सराज *in Ujjain*

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जह्रे
हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः।
अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाट्यदर्पा-
दित्यागन्तून् रमयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः॥ ३२॥

[N. B —Malli and दक्षिणावर्त्तनाथ also reject this and the next sloka as spurious But as these two slokas are mentioned in the पार्श्वाभ्युदय (which we have referred to before) so we are inclined to take these as authoritative Hence Prose Eng and Tika only follow]

Prose.—अत्र (उज्जयिन्यां) वत्सराजः प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं जह्रे। अत्र तस्यैव राज्ञः (प्रद्योतस्य) हैमं तालद्रुमवनम अभूत्। नलगिरिः तदाख्यःगजः दर्पात् उद्भ्रान्तः (उत्पत्य गतः,) इति अभिज्ञ. जनः अत्र आगन्तून बन्धून रमयति।

Eng —Here Vatasaraja stole away the dear daughter of king Pradyota, here indeed was the golden palm-tree forest of that king (Paradyota), here the elephant Nalagiri broke the tyingpost through infatuation and roamed away —with these stories, conversant persons regale their new-coming friends.

Tika. —'अत्र' प्रदेशे 'वत्सराजो' वत्सदेशीयाधीश्वरः उदयनः। 'प्रद्योतस्य' उज्जयिनीनाथस्य 'राज्ञः' 'प्रियदुहितरं' वासवदत्तां 'जह्रे' जहार। 'अत्र तस्यैव राज्ञः प्रद्योतस्य हैमं सौवर्णं तालद्रुमवनमभूत्। अत्र नलगिरिः' नाम इन्द्रदत्तः प्रद्योतस्य गजः 'दर्पात्' मदात् स्तम्भमुत्पाट्य उद्भ्रान्तः' उत्पत्य भ्रमणं कृतवान् 'इति

इत्यद्भुताभिः कथाभिः इत्यर्थः 'अभिज्ञः' पूर्वोक्तकथाभिज्ञः कोविदो 'जनः आगन्तून्' देशान्तरादागतान् [औणादिकः तुन् प्रत्ययः] 'बन्धून् यत्र' विशालायां 'रमयति' विनोदयति। भाविकालङ्कारः—तदुक्तम् "अतीतानागतं यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्ष्यते। अत्यद्भुतार्थकथनात् भाविकं तदुदाहृतम्" ॥ ३२ ॥

1. प्रद्योतस्य—प्रद्योत was another name of king चन्ड महासेन।

2. जह्रे हृ+लिट् ए। Nom वत्सराजः।

3 उद्भ्रान्तः—उद्+भ्रम+क्त कर्त्तरि। Nom. नलगिरिः। अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः। Nalagiri was the name of प्रद्योत's elephant given unto him by Indra. All this story is from the बृहत् कथा of Gunadhya ; or from कथासरित्सागर। For the story see Sl 31.

4 रमयति—रम+णिच लट् ति। Nom. जनः।

5. यत्र—यस्याम् पुर्य्याम् इति यद्+ङि (ॅमी)+त्रल् स्वार्थे। अभि ॅमी। उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादानात तच्छब्दोपादानं नापेक्षते।

33 *Wealth at Ujjain*

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान् कोटिशः शङ्खशुक्तीः
शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान्।
दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान् विद्रुमाणाञ्च भङ्गा-
न्संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥ ३३ ॥

Prose—यस्याम् (उज्जयिन्यां) विपणिरचितान् तारान् (शुद्धान्) तरलगुटिकान् हारान्, कोटिशः शङ्खशुक्तीः, उन्मयूखप्ररोहान् (उद्गतरश्म्यङ्कुरान्) शष्पश्यामान् मरकतमणीन्, विद्रुमाणां भङ्गान् (खण्डान्) च दृष्ट्वा सलिलनिधयः तोयमात्रावशेषाः संलक्ष्यन्ते।

Eng. Where seeing lustrous necklaces set with precious stones in the centre, innumerable pearls and oysters,

grass-green emeralds emitting rays, and pieces of corals exposed for sale in shops,—the oceans are supposed to have only water left in them

Tika—हारानिति। यस्या विशालायां कोटिशः, विपणिषु पण्यवीथिकासु ["विपणि पण्यबोथिका" इत्यमरः] 'रचितान् प्रसारितान् [इदं विशेषणं यथा-लिङ्गं सर्वत्र सम्बध्यते] 'तारान् शुद्धान् ["तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धि-मौक्तिके" इति विश्वः] 'तरलगुटिकान् मध्यमणीभूतमहारत्नान् [तरलो हारमध्यः इत्यमरः। पिण्डे मणौ महारत्ने गुठिका कृद्रपारदे' इति शब्दार्णवः] हारान् मुक्तावलीः तथा 'कोटिशः शङ्खांश्च शुक्तीश्च मुक्तास्फोटाश्च ["मुक्तास्फोटः स्त्रियांशुक्तिः शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियोः' इत्यमरः] 'शष्पं वालतृणं नद्वत् 'श्यामान्' ["शष्पं वालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम्" इत्यमरः] उन्मयूख-प्ररोहान्' उद्गतरम्याङ्कुरान् 'मरकतमणीन्' गारुडरत्नानि, तथा विद्रुमाणा भङ्गान्' प्रवालखण्डान् च दृष्ट्वा सलिलनिधयः समुद्राः 'तोयमात्रामशेषाः' येषां ते तादृशाः 'संक्ष्यन्ते अनुमीयन्ते जनैः। रत्नाकरात् अपि अतिरिच्यते रत्नसम्पत्तिः इति भावः ॥ ३३ ॥

34 *Journey-fatigue removed on palaces there*

जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-
र्बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः।
हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखेदं नयेथाः
लक्ष्मीं पश्यन् ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३४ ॥

Prose. जालोद्गीर्णैः केशसंस्कारधूपैः उपचितवपुः बन्धुप्रीत्या भवन-शिखिभिः दत्तनृत्योपहारः, कुसुमसुरभिषु ललितवनितापादरागाङ्कितेषु हर्म्येषु अस्याः (उज्जयिन्याः) लक्ष्मीं पश्यन् अध्वखेदं नयेथाः।

Beng —গবাক্ষ হইতে নির্গত রমণীগণের কেশসংস্কার্য দ্রব্যের ধূপ দ্বারা পরিপুষ্ট হইয়া বন্ধুর প্রতি স্নেহহেতু গৃহময়ূর কর্তৃক নৃত্যরূপ উপহার পাইয়া এবং কুসুমসুরভি সুন্দরী স্ত্রীর পদালক্তকে চিহ্নিত হর্ম্যেতে উজ্জয়িনীর সম্পৎ অবলোকন করিয়া তুমি পথগমন জনিত শ্রম দূর করিবে।

Eng.—With the body fattened by thy incense-smoke of toilets issuing through the windows, being honoured with the present of dance by the domestic peacocks owing to affection for thee a friend, and looking at Ujjain's wealth on the palaces, scented by flowers and dyed with feet-lac of beautiful women, you will allay the fatigue of your journey

Sanj —जालोद्‌गीर्णैरिति। 'जालोद्‌गीर्णैः' गवाक्षमार्गनिर्गतैः ["जालं गवाक्षे आनाये जालके करकेऽपि च" इति यादवः] केशसंस्कारधूपैः' वनिताकेश-वासनार्थं गन्धद्रव्यधूपैरित्यर्थः [अत्र संस्कारधूपयोः तादर्थ्येऽपि यूपदार्वादिवत् प्रकृतिविकाराभावात् (? विकारभावभावात्) अश्वघासादिवत् षष्ठीसमासो, न चतुर्थीसमासः ।] 'उपचितवपुः' परिपुष्टशरीरः, बन्धौ बन्धुरिति वा 'प्रीत्या भवनशिखिभिः गृहमयूरैः 'दत्तः नृत्यमेव उपहारः उपायनं यस्मै स तथोक्तः ['उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः] 'कुसुमैः सुरभिषु सुगन्धिषु 'ललित-वनिताः सुन्दरस्त्रियः ("ललितं त्रिषु सुन्दर" मिति शब्दार्णव) तासां 'पादरागेण' लाक्षारसेन 'अङ्कितेषु' चिह्नितेषु 'हर्म्येषु—' धनिकभवनेषु 'अस्याः' उज्जयिन्याः 'लक्ष्मीं पश्यन्, अध्वना अध्वगमने खेदं क्लेशं 'नयेथाः अपनय । ॥ ३४ ॥

Notes on Malli

1 In the compound संस्कारधूप we have षष्ठीतत्पुरुष समास and not चतुर्थीतत् though तादर्थ्यं is implied, yet प्रकृतिविकृतिभाव here is not implied as in यूपदारु (दारु wood is the प्रकृति and it is made into यूप—sacrificial stakes, the विकृति । In our present instance however there being no प्रकृतिविकृतिभाव, चतुर्थीतत् cannot take place) N. B—Here the reading in Malli should be प्रकृतिविकारभावाभावात् and not प्रकृति-विकाराभावात् ।

Charcha

1 जालो &c.—उद्+गॄ+क्त कर्त्तरि=उद्‌गीर्ण issued out जाल here means 'window' जालेभ्य उद्‌गीर्णाः, सुपसुपा— । तैः । Qual. संस्कारधूपैः ।

2. उपचितवपुः—उप+चि+क्त कर्त्तरि=उपचित swollen. तादृशं वपुः अस्य, वहु—। Qual. त्वम्। Smoke being one of the constituents of cloud will surely augment cloud

3. केशु &c - सम्+कृ+घञ् करणे=संस्कार toilet i. e things for perfuming hair. Here सुट् comes by the rule 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे।' केशानां संस्कारः ६तत्—। तस्य धूपाः। तैः। करणे ३या। Or—संस्कार may mean 'toiletting' (with भावे घञ्)। In that case केशसंस्कारस्य धूपाः has अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये ६ष्ठीतत्—। Witness धर्मपत्नी। The rule चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः" direct ४र्थीतत in प्रकृतिविकृतिभाव only ; but as there is no such प्रकृतिविकृतिभाव, we have recourse to ६तत् -as in अश्वघास। "अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः"—*Bhattoji* See also Malli & notes thereon

4 वन्धुप्रत्या वन्धौ प्रीतिः सुप्सुपा। तया। हेतौ ३या। Friendship between clouds and peacocks are well-known cp. '—नीलकण्ठः सुहृद्धः'—sl 87 *Intfra.*

5 भवनशिखिभिः—भवनस्य शिखिनः, ६तत—। तैः, अनुक्ते कर्त्तरि ३या। The verb is दत्त in दत्तनृत्योपहारः।

6 दत्त &c,—उप+हृ+घञ् भावे=उपहार present नृत्त animal. dance. नृत्तमेव उपहारः कर्मधा -। दत्तः नृत्तोपहारः, यस्मै, वहु—। Qual. त्वम्। Peacocks dance at the sight of clouds Here Malli reads नृत्य। But a distinction is made between नृत्य and नृत्त। The दशरूपक has 'भवेद्भावाश्रयं नृत्तं नृत्यं ताललयाश्रयम्'। We can have नृत्तम् only in case of lower animals Thus the poet says in Raghu "नृत्तं मयूराः कुसुमानि वृक्षाः'। Bhatti also recognises this difference in "गोपाङ्गनानृत्यमनन्दयत्तम्"। Compare also —देवत्व्या प्रतीतौ यस्तालमानरसाश्रितः। सविलासाद्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः। we therfore prefer दाक्षिणात्त्यनाथ's reading as नृत्त।

7 हर्म्येषु हर्म्यं mansions। तेषु। अधि ७मी

8, अध्वखेदम् -खिद+घञ् भावे=खेद fatigue. अध्वनः खेदः ६तत्—तम्। Obj of नयेथाः।

9. नयेथाः—नी+लिङ् विधौ+थास्। Nom. त्वम् understood. कर्मभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम।

10. लक्ष्मीम्—लक्षयति नीतिमन्तं पुमांसमिति लक्ष+ई (औणादि)= लक्ष्मीः with मुट् added Here the words means beauty, wealth ताम्। Obj of पश्यन्। The word is derived like नदी except in 1st sing, where the form is लक्ष्मीः—with विसर्ग।

11. पश्यन्—दृश+लटः स्थाने शतृ=पश्यन् seeing. Qual, त्वम्।

12. ललित &c—ललित beautiful, रज्यते अनेन इति रञ्ज+घञ् करणे (or—भावे)=राग dye. 'घञि च भावकरणयोः" इतिरञ्जे नं-लोपः। But in अधिकरणवाच्य the न does not elide, witness रङ्ग। ललिता वनिताः, कर्मधा। पादानां रागाः dyes on feet. ६तत् । ललितवनितानां पादरागाः, ६तत्—। तैः अङ्कितानि, ३तत्—तेषु। Qual. हर्म्येषु।

13 Voice.—...उपचितवपुषा...नृत्तोपहारेण पश्यतात्वया...खेदः नोयेत...

35. Proceed then to the abode of चण्डीश्वर *there*

भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य।
धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः॥ ३५॥

Prak. गणैः वीक्ष्यमाणः (सन्) त्वं चण्डीश्वरस्य पुण्यं धाम यायाः [You will be looked at by the *ganas*, but all along proceed towards the holy abode of "Chandiswara"]. Who is this चण्डीश्वरः—त्रिभुवनगुरोः चण्डीश्वरस्य [I mean Lord Siva, the all in all

in the threeworlds]. Why the *ganas* will look up to me ?—भर्तुः कण्ठच्छविः इति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः [You are of a dark colour. Siva's throat too is such. Hence your colour having resembled Siva's throat, the *ganas* will wonderfully look up to you]. But what will I gain by going there ?—कुवलयरजोगन्धिभिः तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैः गन्धवत्याःमरुद्भिः धूतोद्यानंधाम यायाः [There the gardens are fanned by breezes coming from the river Gandhavati. Then again the breeze is fragrant being scented with pollens of blue lotuses and hence suitable to allay fatigue. Fragrance is always refreshing. The breeze will be doubly so being also perfumed with the toilets used by ladies bathing in the river. Hence you will be immensely benefited by going there]

Prose.—भर्तुः कण्ठच्छविः इति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः (सन्) कुवलयरजोगन्धिभिः तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैः गन्धवत्याः (नद्याः) मरुद्भिः धूतोद्यानं पुण्यं त्रिभुवनगुरोः चण्डीश्वरस्य धाम यायाः ।

Beng.—হে মেঘ, তুমি ত্রিভুবনগুরু চণ্ডীশ্বরের পবিত্র ধামে যাইবে। সেখানে উদ্যানগুলি নীলপদ্মসংযোগহেতু সুরভি এবং জলক্রীড়ারত যুবতিগণের স্নানীয়দ্রব্যে বাসিত গন্ধবতীনদীর বায়ুদ্বারা নিয়ত সঞ্চালিত হইয়া থাকে। যাইবার সময় শিবের অনুচরগণ প্রভুর কণ্ঠের বর্ণের ন্যায় তোমার বর্ণ—এই হেতু তোমাকে দেখিতে থাকিবে।

Eng.—Being looked at by the *ganas*, for your colour resembles that of the throat of their lord (Siva), you go to the holy place of *Chandiswara*, the lord of the three worlds. In that place the gardens are wafted by Gandhavati river's breezes, scented by the pollens of blue-lotuses and perfumed as well by powders of young ladies engaged in watersports.

Sanj. भर्तुरिति। 'भर्तुः' स्वामिनो नीलकण्ठस्य भगवतः कण्ठस्येव छविर्यस्यास्ते कण्ठच्छविः इति' हेतोः 'गणैः' प्रमथैः [गणस्तु गणनायां स्यात् गणेशे प्रमथे चये" इति शब्दार्णवः] 'सादरं' यथा तथा वीक्ष्यमाणः' सन् प्रियवस्तुसादृश्यात् अतिप्रियं भवेत् इति भावः। त्रयाणां भुवनानां समाहारः 'त्रिभुवनं ["तद्धितार्थ—" इत्यादिना समासः] तस्य 'गुरोः चण्डीश्वरस्य' कात्यायनीवल्लभस्य 'पुण्यं' पावनं 'धाम महाकालाख्यं' स्थानं 'यायाः गच्छ [विध्यर्थे लिङ्। श्रेयस्करत्वात् सर्वथा यातव्यमिति भावः। उक्तञ्च स्कान्दे— "आकाशे तारकं लिङ्गं पाताले हाटकेश्वरम्। मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा काममवाप्नुयात्॥'] । न केवलं मुक्तिस्थानमिदं किन्तु विलासस्थानमपि इत्याह धूतेति—'कुवलयरजोगन्धिभिः' उत्पलपरागगन्धवद्भिः 'तोयक्रीडासु निरतानाम्' आसक्तानां 'युवतीनां स्नानं' स्नानीयं चन्दनादि तैः 'तिक्तैः' गन्धवद्भि ["कटुके तिक्तकषायास्तु सौरभे च प्रकीर्त्तिता" इति हलायुधः] । सौगन्ध्यातिशयार्थं विशेषणद्वयम्। 'गन्धवत्या' नाम नद्याः तत्रत्यायाः 'मरुद्भिः धूतोद्यानं' कम्पिताक्रीडम् इति धाम्नो विशेषणम्॥ ३५॥

Charcha

1 कण्ठच्छविः—छवि is lustre कण्ठस्य छविः, ६तत्—। कण्ठच्छविरिव छविः अस्य, बहु—by the varttika "सप्तम्युपमानपूर्वस्य उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः।" Thus in the final compound कण्ठच्छवि+छवि the first छवि elides Qual मेघः understood. भर्तुः is connected with कण्ठ of कण्ठच्छविः। "सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः"। The sentence भर्त्तुः कण्ठच्छविः इति is elliptical for "असौ मेघः भर्त्तुः कण्ठच्छविः इति हेतोः &c. मेघः being nom. to भवति understood.

2. इति—An अव्यय implying 'हेतु' here. See malli.

3. वीक्ष्यमाणः—वि+ईक्ष+शानच् कर्मणि। Being seen. pred. to त्वम् understood. अनुक्त कर्त्ता is गणैः। Siva was नीलकण्ठ by swallowing poison The cloud too is blue. Hence this resemblance will attract *gana's* notice.

4 यायाः - या + लिङ् विधौ + यास। Nom त्वम्। See also Malli

5 त्रिभुवनम्—त्रयाणां भुवनानां समाहारः इति त्रिभुवनम्, समाहारद्विगु by the rule "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च"। भुवनशब्दस्य पात्रादित्वात् नपुंसकैकत्वम्। त्रिभुवनस्य गुरुः ६तत् -। तस्य। Qual चण्डीश्वरस्य। Siva was our poet's petgod, hence perhaps he is called त्रिभुवन गुरु। Also cp—"उज्जयिन्यां महाकालम् इति देवतायतनमस्ति। तत्- परमेश्वरः सदा संनिधत्ते, सर्वेभ्यो वरांश्च ददातीति प्रसिद्धम्। तस्मात् त्रिभुवनगुरोः इत्युक्तम्"।

6. चण्डीश्वरस्य—चण्डी is a name of *Durga* तस्याः ईश्वरः, ६तत्— तस्य। शेषे ६ष्ठी related to धाम The धाम being connected with चण्डीश्वर is holy, again it is a place to regale the sense as well cp न केवलं मुक्तिस्थानं किन्तु विलासस्थानमपि"—Malli All this is auspicious as well.

7. धूतोद्यानम्—धू+क्त कर्मणि"धूत shaken. धूतम् उद्यानं यत् बहु—। तद्—। Qual धाम।

8. कुवलय &c—कुवलय is 'blue-lotus'. रजस् pollen. कुवलयस्य रजांसि ६तत्—। तेषां गन्धः ६तत्—। स अस्ति एषाम् इति कुवलयरजोगन्ध +इनि मत्वर्थे = कुवलयरजोगन्धिनः। तैः। Qual मरुद्भिः। This epithet as well as the next indicates fragrance The गन्ध here being आगन्तुक, the समासान्त 'इ' cannot come by the rule "गन्धस्य इत् उत्पूतिसुसुरभिभ्यः"। This समासान्त comes where the गन्ध is नैसर्गिक' and in-separable or part and parcel of the thing - "गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्"। Thus we have recourse to इनि प्रत्यय।

9 गन्धवत्याः—This is the name of a river in Malva

10 तोय &c.—स्नाति अनेन इति स्ना+ल्युट् करणे· स्नानम् i e स्नानीय द्रव्य like sandal etc see Malli करणे ल्युट् comes by the rule "कृत्य ल्युटो बहुलम्—कृत्य and ल्युट affixes are irregularly attached in other than भाव and कर्मवाच्य। तिक्त here means 'सुरभि' as कषाय in फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः' means। तोयक्रीडासु निरताः, सुप्सुपा—। तादृशा युवतयः कर्मधा—। तासां स्नानानि, ६तत्—। तेन तिक्ताः, हेतुतृतीया, तत् –। सुपसुपावा। तैः। Qual. मरुद्भिः।

11 मरुद्भिः—मरुत् here means 'wind' "मरुतौ पवनामरौ" अनुक्ते कर्त्तरि ३या। The verb is धूत in धूतोद्यानम्।

12 Voice —कण्ठच्छविना अनेन भयते···वीक्ष्यमानेन त्वया यायेत

36 The cloud serves the purpose of a पटह in Mahakala.

अप्यन्यस्मिन् जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः।
कुर्वन्सन्ध्या-बलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥ ३६ ॥

Prose —हे जलधर, अन्यस्मिन् अपि काले महाकालमासाद्य भानुः यावत् नयनविषयम् अत्येति (तावत्) ते स्थातव्यम्। शूलिनः श्लाघनीयां सन्ध्या-बलिपटहतां कुर्वन् आमन्द्राणां गर्जितानाम् अविकलं फलं लप्स्यसे।

Beng —হে জলধর, (যাইতে যাইতে) অন্য সময় মহাকালমন্দিরে উপস্থিত হইয়া সূর্য যতক্ষণ নয়নের গোচরে থাকিবে ততক্ষণ তুমিও থাকিবে। তারপর শিবের সান্ধ্য পূজায় প্রশংসনীয় পটহের কার্য্য করিয়া গম্ভীর গর্জনের সম্পূর্ণফল লাভ কর।

Eng.—O cloud, reaching Mahakala in another time you should remain there till the sun crosses your range of sight. Then playing the laudable part of a drum at the evening worship of Siva the bearer of trident, you will gain the full benefit of your deep rumbling

Sanj.—अपोति। 'हे जलधर, महाकालं' नाम पूर्वोक्तं चण्डीश्वरस्थानम् 'अन्यस्मिन्' सन्ध्याव्यतिरिक्तेऽपि काले 'आसाद्य' प्राप्य 'ते' तव स्थातव्यं-" त्वया स्थातव्यमित्यर्थः ["कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति षष्ठी] 'यावत्' यावता कालेन 'भानुः' सूर्य्यः 'नयनविषय' दृष्टिपथं 'अत्येति' अतिक्रामति, अस्तसमय-कालपर्य्यन्तं त्वया स्थातव्यमित्यर्थः [यावत् इति अवधारणार्थे। "यावत्तावच्च साकल्ये अवधौ मानेऽवधारणे" इत्यमरः] किमर्थमत आह कुर्वन्निति='श्लाघनीयां प्रशस्यां 'शूलिनः' शिवस्य 'सन्ध्याया बलिः' पूजा तत्र 'पटहतां' कुर्वन् सम्पादयन् "आमन्द्राणाम्' ईषद्गम्भीराणां गर्जितानामविकल्पम्'अखण्डं 'फलं लप्स्यसे' प्राप्स्यसि [लभेः कर्त्तरि लृट्] महाकालनाथबलिपटहत्वेन विनियोगात् ते गर्जितसाफल्यं स्यात् इति भावः 1॥ ३६ ॥

Notes on Malli

1 The sense is, being engaged as a drum in the worship of the lord at Mahakala, your rumbling will be significant

Charcha

1. जलधर—धरतीति धरः (पचाद्यच्); जलानां धरः, कर्मषष्ठ्याः समासः। जलधर is cloud. तत्सम्बुद्धौ। Here जलधर is significant, for loaded clouds deeply rumble Note that जलं धरतीति would give जलधार with अण by the rule "कर्मण्यण्"।

2. महाकालम्—This is the name of a sacred place near Ujjain; the image of Siva there also goes by this name. This image is one of the 12 *jyotirlingas* Obj of आसाद्य।

3. आसाद्य – आ+सद्+णिच्+ल्यप्। Having reached.

4. स्थातव्यम्—स्था+तव्य भावे। Nom is ते। The अनुक्तकर्त्ता takes षष्ठी here by "कृत्यानां कर्त्तरि वा"। त्वया is also correct. Such short forms of युष्मद् and अस्मद् as मे ते &c. are not used at the beginning of a sentence, cp. 'वाक्यादौ मा भूत्। त्वां पातु" &c—*Bhattoji*.

5 नयन etc.—नी+ल्युट् करण=नयन eye नयनस्य विषयः (गोचरः), range of sight ६तत्। तम्। Obj of अत्येति।

6. यावत् -Adv Qual अत्येति। For its meaning, see Malli

7 अत्येति—अति+इ+लट्ति। Crosses. Nom भानुः। The cloud is to remain till the sun crosses the vision i e., till it's or he sets

8 सन्ध्या &c—वलि worship, पटह drum तस्यभाव इति पटह+तल्=पटहता। सम्यक् ध्यायत्यस्याम् इति सम्+ध्यै+अङ् अधिकरणे=सन्ध्या evening सन्ध्यायाः वलिः, ६तत्—। तस्य पटहता। ताम्। Obj. of कुर्वन् (कृ+लट् स्थाने शतृ)। The cloud acting as a drum in शिवपूजा will gain Siva's grace and will be successful in its mission Thus यक्ष will also succeed in consequence.

9. श्लाघनीयाम्—श्लाघ+अनीयर कर्मणि स्त्रियाम्=श्लाघनीया laudable. ताम्। Qual पटहताम्।

10 आमन्द्राणाम्—आमन्द्र is 'deep rumble' (ईषद्गम्भीर); तेषाम्। Qual गर्जितानाम्। cp. 'मन्थध्वनिदत्ततालम्' Bhatti.

11. लप्स्यसे—लभ+लृट्स्यसे। Nom त्वम्। लभते, लेभे, अलब्ध।

14 Voice— भानुना नयनविषयः अतीयते त्वं तिष्ठेः···त्वया कुर्वता लप्स्यते --।

37 There you will derive double benefit

पादन्यासैः क्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतैः
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैःक्लान्तहस्ताः।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रबिन्दू-
नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान्॥ ३७॥

Prak.—वेश्याः त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् आमोक्ष्यन्ते [The harlots, come at Mahakala to worship Siva, will cheer you

up with their long side-glances. In fact their eyes are like so many lotuses and the long-side-glances with the black pupil at the corner of the eye will look like a long row of black bees thereon Thus this sight will delight the cloud]. They are engaged in worship, will they look up to me ?—त्वत्तः नखपदसुखान् वर्षाग्रविन्दून् प्राप्य आमोक्ष्यन्ते [Why not ; your drops will favourably fall on the nail-marks on their cheeks. And these being made by their lovers will at once remind them of this fact and out of excess of joy, the harlots will look up to you] What are their engagements in the worship ?—तत्र पादन्यासैः क्वनितरशनाः वेश्याः [These harlots will dance there and during dancing their waistchains will surely jingle] Is this all ?—लीलावधूतैः रत्नच्छायाखचितवलिभिः चामरैः क्लान्तहस्ताः वेश्याः [Again during worship they will take and sportingly fan *chowries* having handles set with gems, and thus performing the *Daisika* variety of dancing will get tired But all the while this sight will please you, just as their long side-glances will delight thee. Hence you will gain double benefit of seeing dance and worship there].

Pros.— तत्र (सन्ध्याकाले) पादन्यासैः क्वनितरशनाः, लीलावधूतैः रत्नच्छायाखचितवलिभिः चामरैः क्लान्तहस्ताः वेश्याः त्वत्तः नखपदसुखान् वर्षाग्रविन्दून् प्राप्य त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् आमोक्ष्यन्ते ।

Beng—সেখানে সন্ধ্যাকালে, (নৃত্যযোগে) পাদক্ষেপ করায় যাহাদের কটি-ভূষণ শব্দ করিবে এবং বিলাসচালিত রত্নপ্রভামণ্ডিতদণ্ড চামর বহন করায় যাহাদের হস্ত অবশ হইবে সেই বেশ্যাগণ তোমার নিকট হইতে তাদের গণ্ডের নখক্ষতে সুখবিধায়ক বর্ষাজলবিন্দু প্রাপ্ত হইয়া ভ্রমরশ্রেণীর ন্যায় সুদীর্ঘ কটাক্ষ তোমার প্রতি নিক্ষেপ করিবে।

Eng.—There in the evening the harlots, whose waist-chain will jingle owing to their movements of feet and whose hands will tire out owing to fanning of chowries, the hand-

les of which are tinged by lustres of gems and which are being sportively wafted, will on reciept of the first drops of rain soothing to their nailmarks, cast on you side-glances long like rows of bees.

Sanj.—पादन्यासैरिति। 'तत्र' सन्ध्याकाले 'पादन्यासैः' चरणनिक्षेपैः क्वनिता शब्दायमाना 'रसना' यासां तथोक्ताः [क्वणतेः अकर्मकत्वात् "गत्यर्थाकर्मक—" इत्यादिना कर्त्तरिक्तः] 'लील्या' विलासेन अवधतैः' कम्पितैः रत्नानां' कङ्कणमणीनां छायया कान्त्या खचिता' रुषिता 'बलयः' चामरदण्डो येषां तैः। ["बलिश्चामरदण्डे च जराविश्रथचर्मणि" इति विश्वः] 'चामरैः' बालव्यजनैः 'क्लान्तहस्ताः'। [एतेन दैशिकं नृत्यं सूचितम्। तदुक्तं नत्यसर्वस्वे –"खड्गकन्दूकबस्त्रादिदण्डिकाचामरस्रजः। बीणाश्च धृत्वा यत्कुर्य्युर्नृत्यं तद्दैशिकं भवेत्॥" इति] 'वेश्याः' महाकालनाथमुपेत्य नत्यन्त्यः गणिका 'त्वत्तो नखपदेषु–' नखक्षतेषु 'सुखान्' सुखकरान् ["सुखहेतौ सुखे सखम्" इति शब्दार्णवः] 'वर्षस्य अग्रबिन्दून् प्राप्य त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्' कटाक्षान्' अपाङ्गान् 'आमीक्ष्यन्ते। परै उपकृताः सन्तः सद्यः प्रत्युपकुर्वन्ति इति भावः कामिनीदर्शनीयतुलक्षणं शिवोपासनाफलं सद्यो लप्स्यसे इति ध्वनिः॥

Charcha

1. पाद &c.—नि+अस (क्षेपे दिवादि)+घञ भावे=न्यास movement, पादस्य न्यासः, ६तत्—। तैः। करणे ३या। Here पादन्यास means न्यस्तपाद by the maxim "भावानवने द्रव्यानयनम्"।

3 क्वनित &c. रशना is waist-chain. क्वण+क्त कर्त्तरि=क्वणित jingling; क्वण being अकर्मक takes कर्त्तरि क्त by the rule "गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्य्यतिभ्यश्च"। क्वणिता रशनाः आसाम्; बहु-। Qual. वेश्याः।

3. तत्र—The word refers to time. 'तत्र सन्धाकाले'—Malli. Or—it may refer to the place महाकाल। But पूर्वपरामर्शित्व of तद् being more easily accessible, reference to काल seems more reasonable. तद्+ङि (७मी)+त्रल् स्वार्थे=तत्र।

4 लीला &c —अव+धू (कम्पने)+क्त कर्मणि= अवधूत wafted. लीला is a peculiar movement लीलया (विलासेन) अवधूतानि, ३तत्— । तैः । Qual चामरैः । All these movements are peculiar to देशिक variety of dancing (for which see Malli)

5. रत्न &c.—छाया is lustre खच+क्त कर्मणि=खचित tinged. वलि is here staff (दण्ड) of चामर । (Note its different meanings). रत्नानां छाया, ६तत्— । (see also रत्नच्छाया—sl. 15) ताभिः खचिता. (रञ्जिताः) ३तत् । तादृशा वल्यः एषाम्, बहु— । तैः Qual चामरैः (this also takes करणे ३या) being the instrument of क्लान्तता of हस्त ।

6 क्लान्ता &c—क्लान्ताः हस्ताः आसां बहु-- । ताः । Qual वेश्याः ।

7 त्वत्तः - त्वत् इति युष्मद्+ङसि (५मी)+तस् स्वार्थे=त्वत्तः from you. अव्यय - अपादाने ५मी ।

8. वेश्याः—वेश dress तस्मै हिता इति वेश+यत्=वेश्याः harlots. Nom. to आमोक्ष्यन्ते ।

9 नख &c —पद is चिह्न । सुखयतीति सुखाः (पचाद्यच्) । For this sense of सुख, comp. - "सर्वर्त्तुसुखान्" Bhatti नखस्य पदानि ६तत्— । नखपदेषु सुखाः (सुखकराः) सुप्सुपा— । तान् । Qual. वर्षाग्र-बिन्दून् । The rain-drops falling on these nail-marks made by their lovers will soothe and delight them by association of ideas Or—नखपदस्य सुखम्, ६तत्— । नखपदसुखमिव सुखमेषाम् बहु— । See कण्ठच्छविः—*ante* The piercing rain-drops will be as pleasurable as the Pleasure of nail-marks Both the meanings suit us

10. वर्ष &c,—अग्राः (प्रथमाः) बिन्दवः कर्मधा— । वर्षस्य अग्रबिन्दवः ६तत्— । ताम् । obj. of प्राप्य ।

11. आमोक्ष्यन्ते—आ+मुच्+लृट् स्यन्ते । Nom. वेश्याः । मुञ्चति—ते अमुचत, मुमोच etc. कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।

12 मधुकर &c.—मधुकुर्वन्ति इति मधु+कृ ट ताच्छील्ये=मधुकर bee Here ट comes by the rule "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु"। Here ताच्छील्य (habit) is implied, hence the rule applies मधुकराणां श्रेणयः (rows of bees), ६तत्—। ता इव दीर्घाः, उपमान कर्मधा—। तान्। Qual कटक्षान्। By the epithet is implied—that their eyes were like lotuses and black eye-corners are like bees hovering over lotuses Thus such कटाक्ष will be welcome to the cloud

13. कटाक्षान्—कटं गण्डं अक्षन्ति व्याप्नुवन्ति इति कटाक्षाः, उपपदतत्—। "कर्मण्यण्" इति अण्। Obj of आमोक्ष्यन्ते। This means that they will return you service out of gratitude cp 'परैः उपकृताः सन्तः सद्यः प्रत्युकुर्वन्ति'—Malli

14 Voice—क्वणितरशनाभिः...क्लान्तहस्ताभिः वेश्याभिः... दीर्घाः कटाक्षा आमोक्ष्यन्ते...।

38 Cloud's service at Siva's furious dance after worship

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजवापुष्परक्तं दधानः।
नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ ३८ ॥

Prak—पश्चात् पशुपतेः नृत्यारम्भे (तस्य) आर्द्रनागाजिनेच्छां हर [There pleased by worship, Siva will then out of joy begin his ताण्डवनृत्य। But in this dance of the Lord, the hide of गजासुर that was slain by him serves as his upper wrap And Siva wants this to be wet in blood. Now at Mahakala this wrap of गजासुर's hide being wanting, you must supply his this want For you are a votary of Siva]. How is this possible ?—प्रतिनवजवापुष्परक्तं सान्ध्यं तेजः दधानः [Like

गजासुर's skin wetin blood you will also look red like fresh Jaba flower, For the evening crimson sun rays (though the sun is set) will be reflected on you]. This isnot complete resemblance—उच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेन अभिलीनः [While dancing Siva's large hands will be thrown up. Just at that time you will encricle his hands And thy touch will to him appear like the touch of गजासुर's skin which is उत्क्षिप्त during ताण्डवनृत्य। In this way you will serve his desire for गजासुर s skin] But who will appreciate my service ? —भवान्या शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिः (सन्) त्वं हर *Bhavani* Siva's spouse will observe your devotion with winkless eyes].

Prose —पश्चात् पशुपतेः नृत्यारम्भे, प्रतिनवजवापुष्परक्तं सान्ध्यं तेजः दधानः उच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेन अभिलीनः भवन्याशान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिः (सन्) त्वम् आर्द्रनागाजिनेच्छां हर।

Beng.—পরে শিবের তাণ্ডবনৃত্যের সময় তুমি, নবজবাপুষ্পের ন্যায় অরুণবর্ণ সান্ধ্য সূর্য্যকিরণ ধারণ করিয়া এবং তাঁর উচ্চতরুতুল্য ভুজ অভিব্যাপ্তকরতঃ তাঁর আর্দ্র গজাসুরের চর্মের ইচ্ছা পূরণ করিবে। এই সময় তোমার ভক্তি দেবী ভবানী শান্ত ও স্তিমিত নয়নে দেখিবেন।

Eng —Afterwards, bearing the evening sun-rays red like fresh Jaba flower, and encircling the tree-like large arms (of Siva), you just remove his desire for the wet skin of Gajasura Bhavani will all along look to your devotion with eyes, motionless and free from agitation

Sanj.—पश्चादिति। 'पश्चात्' सन्ध्यावल्यनन्तरं पशुपतेः शिवस्य 'नृत्यारम्भे ताण्डवप्रारम्भे प्रतिनवजवापुष्परक्तं' प्रत्यग्रजवाकुसुमारुणं सन्ध्यायां भवं 'सान्ध्यं' तेजः दधानः। उच्चैः 'उन्नता' 'भुजा एव तरवः तेषांवनं मण्डलेन' मण्डलाकारेण 'अभिलीनः' अभिव्याप्तः सन् (कर्त्तरि क्तः) 'भवान्या भवपत्न्या ['इन्द्रवरुण-भवशर्वरुद्रमृड़हिमारण्ययव यवनमातुलाचार्य्याणमानुक्" इति ङीष् आनुगागमश्च] 'शान्त उद्वेगः गजाजिनदर्शनभयं ययोस्ते, अतएव स्तिमिते नयने यस्मिन् कर्मणि तत् तथोक्तम् ["उद्वेगस्त्वरिते क्लेशे भये मन्थरगामिनि" इति शब्दार्णवः] 'भक्तिः'

पूज्येषु अनुरागः [भावार्थे क्तिन् प्रत्ययः] दृष्टं दृष्ट्वा वा भक्तिर्यस्य सदृष्टभक्तिः सन् 'पशुपतेः आर्द्र" शोणितार्द्रं यत् 'नागाजिनं' गजचर्म ['अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री" इत्यमरः] तत्रेच्छां 'हर' निवर्त्तय। त्वमेव तत्स्थाने भव इत्यर्थः। गजासुर-मर्दनान्तरं भगवान् महादेवः तदीयमार्द्राजिनं भुजमण्डलेन बिभ्रत् ताण्डवं चाकर इति प्रसिद्धिः 1। [दृष्टभक्तिरिति कथं रूपसिद्धिः? दृष्टशब्दस्य "स्त्रियाः पुंवत् –" इत्यादिनापुंवद्भावस्य दुर्घटत्वात, "अपूरणीप्रियादिषु' इति निषेधात्। भक्ति-शब्दस्य च प्रियादिषुपाठात् इति। तदेतत्* चौद्यम्—दृढ़भक्तिरिति शब्दमाश्रित्य प्रतिविहितं गणव्याख्याने–दृढ़ं भक्तिर्यस्येति नपुंसकं पूर्वपदम्। अदार्ढ्यनि-वृत्तिपरत्वे दृढ़शब्दात् लिङ्गविशेषस्य अनुपकारित्वात् (?कारकत्वात्)स्त्रीत्वमविवक्षि-तम्। भोजराजस्तु 'भक्तौ च कर्मसाधनायाम्" इत्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्यते इति भवानीभक्तिरित्यादि भवति। भावसाधनायां तु "स्थिरभक्तिर्भवान्याम् भवति इत्याह। तदेतत् सर्वं सम्यक् विवेचितं रघुवंशसञ्जीवन्यां 'दृढ़भक्तिरिति ज्येष्टे' इत्यत्र तस्मात् दृढ़भक्तिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वेन नपुं सकत्वेन च रूपसिद्धिरस्तीति स्थितम् 2 ॥ ३८॥ [*चौद्य= पूर्वपक्ष]।

Notes on Malli

1. It is well-known that Almighty Mahadeva killed the demon Gajasura and then taking its blood-wet skin on hand performed the ताण्डवनृत्य। 2. How do we get दृष्टभक्ति? For दृष्ट cannot have पुंवद्भाव by "स्त्रियाः पुंवत्"—(*char*), for भक्ति being of the प्रियादि class, the पुंवद्भाव is barred in connection with it by "अपूरणीप्रियादिषु" (char) This is to be said here But Gankara regarding the word दृढ़भक्ति says—दृढं भक्तिर्यस्य with दृढ़ in the neuter Gender after the word दृढ़ being not at all emphasised - the word दृढ़ meaning only exclusion of what is not दृढ़ the स्त्रीत्व of दृढ़ becomes अविवक्षित।" Thus he establishes दृढ़भक्ति। Bhojaraja however says—"words like भवानीभक्ति are established with भक्ति derived as कर्मणि क्तिन्

by the Ganasutra "भक्तौ च कर्मसाधनायाम्' ; but derived as भावे क्तिन् will give पुंवद्भाव as in स्थिरभक्ति। All this has been said in Raghu XII (sl. 19)under 'दृढ़भक्तिः। Thus either स्त्रीत्व *or* by नपुंसकत्व of पूर्वपद (as above), the formation of दृढ़भक्ति &c is concluded. (See also our Sak 1 विदितभक्ति)।

Charcha

1. पश्चात्—Refers to the period after evening worship, See Malli. सन्ध्यावल्यनन्तरम्। अपर+आति (सप्तम्याम्)=पश्चात्—an अव्यय। अपरशब्दस्य पश्चादेशः।

2 उच्चैः—An अव्यय। अव्ययत्वात् विभक्तिलोपः। Qual. भुजतरुवनम्।

3 भुज &c—भुजा एव तरवः, कर्मधा-। तेषां वनम्। Obj, of अभिलीनः।

4 मण्डलेन—मण्डल circle, तेन। प्रकृत्यादित्वात् ३या।

5 अभिलीनः—अभि+ली+क्त कर्त्तरि=अभिलीन spread. Qual त्वम्। The cloud circling the hand of Siva will give him the impression of गजासुर's skin on the hand

6. प्रति &c—नवं प्रतिगतः प्रतिनवः fresh, प्रादितत—। जवायाः पुष्पम् ६तत—। प्रतिनवं जवापुष्पम्, कर्मधा—। तदिव रक्तम्—उपमानकर्मधा by the rule उपमानानि सामान्यवचनैः" Qual, तेजः।

7. दधानः—धा+शानच् कर्त्तरि। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्। The action will benefit the cloud Siva loves the blood-wet elephant skin of Gajasura in his ताण्डवनृत्य। The allusion is—that Siva killed the गजासुर to save the gods and took his elephant skin and casting it over his shoulders performed his ताण्डवनृत्य।

8. हर—हृ+लोट हि। Nom. त्वम्। The cloud is to serve the Purpose of Siva's elephant-skin The cloud being red through failing sunrays will well resemble the blood-wet elephant skin

9. पशुपतेः—पशूनां पतिः, ६तत्। तस्य। शेषे ६ष्ठी, related to

इच्छाम्। The base is declined like मुनि, the rule being "पतिः समास एव"।

10 आर्द्र &c.—नाग is here 'elephant' तस्य अजिनं (चर्म) ६तत्—। आर्द्र (wet) नागाजिनम् कर्मधा—। तत्र तस्यवा इच्छा, सुपसुपा, or—६तत्। ताम्। Obj, of हर। See note 7 above. This नागाजिन is worn by Siva as a wrap for the upper part of his body, cp "क्षणं क्षणोत्क्षिप्त गजेन्द्रकृत्तिना...शम्भना"—*Sisu L*

11 शान्त &c —शम+णिच् क्त कर्त्तरि=शान्त abated. उद्+विज+घञ भावे=उद्वेग fear i e, fear of गजासुर's skin. शान्त उद्वेगः ययोः ते, बहु—। शान्तोद्वेगे च स्तिमिते च नयने यस्मिन् बहु—। तत् यथा तथा। Adv Qual दृष्ट in दृष्टिभक्तिः।

12 दृष्टभक्ति—भज+क्तिन् भावे=भक्ति devotion दृष्टाभक्तिरस्य, बहु—। Or—दृष्टं भक्तिरस्य इति दृष्टभक्तिः। Pred त्वम्। Here in the first explanation पुंवद्भाव may by questioned by the rule 'स्त्रियाः पुंवत भाषितपुस्काद्नूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम् अपूरणीप्रियादिषु'—An attributive word in the feminine which applies equally to males and females (भाषितपुंस्क) will have the masculine form (पुवत), if leading in a compound in which the word it qualifies is in the feminine; but the masculine form is not allowed to ऊङन्त words nor when a पूरणप्रत्ययान्त word or a word of the प्रियादि class follows—for भक्ति is of the प्रियादि। Hence the पुंवद्भाव of दृष्टा in दृष्टभक्ति comes under the prohibition—"अपूरणीप्रियादिषु"। Bhoja however explains—that भक्ति in the प्रियादि list is to be derived as क्तिन् कर्मणि meaning the object of worship'. It thus bars पुवद्भाव in compounding भवानी भक्तिरस्य which gives भवानीभक्तिः without पुंवद्भाव। Comp—Panini's rule 'भक्तिः with कर्मणि क्तिन्। But भक्ति in compounds like दृष्टभक्ति, विदितभक्ति &c. is derived with भावे क्तिन्। Hence the prohibition does not apply and we have पुंवद्भाव getting दृष्टभक्ति as here Vamana

and others however give a different explanation They start with a सामान्यनिर्देश like दृष्टमस्य अस्ति। The विशेष comes in afterwards thus—दृष्टं किमस्ति? *Ans* - यत् दृष्टमस्ति सा भक्तिः। Thus we have दृष्टभक्ति with दृष्ट in neuter सामान्ये। cp—'दृढ़भक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्य अविवक्षितत्वात् सिद्धम्" *Vamana* "सामान्ये नपुंसकम्। दृढं भक्तिर्यस्य स दृढ़भक्तिः। स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः'—*Bhattoji* Also see Malli and notes thereon.

18 भवान्या—भवस्य जाया इति भव+आनुक्+ङीप=भवानी। See Malli नया। अनुक्ते कर्त्तरि ३या। The क्रिया is दृष्ट in दृष्टभक्तिः। 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः।

14 Voice ···दधानेन···अभिलीनेन···दृष्टभक्तिना सता त्वया··· इच्छा ह्रियताम।

39 *Cloud is to help the ladies going to lover's places*

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः।
सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मास्मभूर्विक्लवास्ताः ॥३६॥

Prose.—तत्र नक्तं रमणवसतिं गच्छन्तीनां योषितां, सूचिभेद्यैः तमोभिः रुद्धालोके नरपतिपथे कनकनिकषस्निग्धया सौदामन्या उर्वीं दर्शय। तोयोत्सर्गस्तनितमुखरः मा स्मभूः। ताः विक्लवाः (भवन्ति)।

Beng,—সেই স্থানে রাত্রে নিবিড় অন্ধকারে রুদ্ধালোক রাজপথে প্রিয়তমের আলয়ে গমনশীল রমণীগণকে, কষ্টিপাথরে সুবর্ণরেখার ন্যায় উজ্জ্বল বিদ্যুৎ দ্বারা পথ দেখাইও। বারিবর্ষণ ও গর্জনবাহুল্য করিও না। কারণ তারা ভয়শীল।

Eng—There on the highways the sight being obstructed by impenetrable darkness, just show, by the lightning bright like a line of gold on a touch-stone, the path to women going to their lover's abodes at night; but be not noisy with roarings and rains; for they are frightful.

Sanj.—इत्थं महाकालनाथस्य सेवाप्रकारमभिधाय पुनरपि नगरसञ्चार-प्रकारमाह गच्छन्तीति 1—'तत्र उज्जयिन्यां 'नक्त" रात्रौ 'रमणवसतिं प्रियभवनं प्रति 'गच्छन्तीनां' योषिताम् अभिसारिकाणाम इत्यर्थः। सचिभिः भेद्यैः' अतिसान्द्रैः इत्यर्थः, तमोभिः' रुद्धालोके' निरुद्धदृष्टिप्रसारे "नरपतिपथे" राजमार्गे कनकस्य निकषः, निकष्यते इति व्युत्पत्त्या निकषोपलरेखा 'तस्य इव स्निग्धं" तेजः यस्य तया ["स्निग्धन्तु मसृणे सान्द्रे रम्ये, च, तेजसि" इति शब्दार्णवः] सुदाम्ना अद्रिण्णा एकदिक् इति "सौदामनी' विदुवत [तेनैकदिक्' इत्यण प्रत्ययः] तया 'उर्वीं मार्गं दर्शय। किञ्च 'तोयोत्सर्गस्तनिताभ्यां वृष्टिगर्जिताभ्यां 'मुखरः' शब्दायमानः 'मा स्मभूः। कुतः? ता यीषितः विक्लवाः भीरवः ततो बृष्टिगर्जिते न काम्ये इत्यर्थः। [नात्र तोयोत्सर्गसहितं स्तेनितम् इति विग्रहः विशिष्टस्य इव केवलस्तनितस्यापि अनिष्टत्वात्। न च द्वन्दुपक्षे अल्पाच्तरपूर्वनिपातशास्त्रविरोधः, "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इत्यत्र सूत्रे एव विपरीतनिर्देशेन पर्वनिपातशास्त्रस्य अनित्यत्वनात् इति 2] ॥ २९॥

Notes on Malli

1 Thus speaking of the worship of the lord of Mahakala the poet again by गच्छन्तीनाम् etc speaks of its travel in cities 2. In तोयीत्सर्गस्तनित, the विग्रह can not be तोयीत्सर्गसहितं स्तनितम्, for स्तनित alone like its qualified state is not desired Again if we take it as a द्वन्द्व compound, then the violation of the rule अल्पाच् तरम् guiding the word with fewer vowels to lead in a द्वन्द्व compound, shall not stand in the way, for Panini himself writing 'लक्षणहेत्वीः and not हेतुलक्षणयीः in his rule "लक्षणहेत्वीः क्रियायाः" violates the rule and thus makes the rule "अत्पाच्तरम्' not at all obligatory.

CHARCHA

1. गच्छन्तीनाम्—गम+शतृ+ङीप्=गच्छन्ती going, [illegible]। Qual

योषिताम्। नुम् in the feminine comes by the rule "शप्श्यनोर्नित्यम्"—गम being भ्वादि।

2 रमण &c —रमयतीति रम+णिच्+ल्यु कर्त्तरि=रमण a lover वस+अति (औणादि)=वसति abode रमणानां वसतिः ६तत्—। ताम्। Obj. of गच्छन्तीनाम्।

3. तत्र—Refers to उज्जयिनी।

4 नक्तम्—A मान्त अव्यय in the sense of सप्तमी। अधि ७मी here.

5. रुद्ध &c —आ+लोक+घञ् करणे=आलोक। रुध+क्त कर्मणि=रुद्ध obstructed. रुद्धः आलोकः अस्मिन्, बहु—। तस्मिन्। Qual. नरपतिपथे।

6 नर &c —नाराणां पतिः ६तत्—। नरपतेः पन्थाः ६तत्—। तस्मिन् अधि ७मी। Here समासान्त अ comes by the rule "ऋक्पूरप्धःपथमानक्षे।

7 सूचि &c —भेत्तुं योग्यमितिभिद+ण्यत् कर्मणि=भेद्य। सूचि needle. सूचिभिः भेद्यानि३तत्—। तैः। Qual तमीभिः (which has अनुक्ते कर्त्तरि ३या—the क्रिया is रुद्ध in रुद्धालोके)। The darkness was so great that it can as if be pierced by needles. Thus सारोद्धारिणी says "अतिनिविडत्वात् तमसां कविसमये सूचिभेद्यत्वमिष्यते। औपचारिकोऽयं धर्मः"।

8. सौदामन्या—सुदामन is a mountain. सुदाम्ना पर्वतेन एकदिक् इति सुदामन्+अणङीप् सौदामनी lightning. It is believed to be grown out of that mountain, hence is so called. तया। करणे ३या।

9. कनक &c —निकष्यते इति नि+कष+अच् or घ कर्मणि=निकष the line on the stone. कनकस्य निकषः (निकषोपरि रेखा) ६तत्—। स इव स्निग्धा ([illegible]) उपमानकर्मधा—। Qual. सौदामन्या। निकष also means the test, stone cp: "निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी—" Rahu.

10. दर्शय—दृश+णिच्लोट हि । Nom त्वम् ।

11. उर्वीम—The earth is called उर्वी for she was once saved by the उरु of Kasyapa and it is great as well. It also means any 'piece of land' : ताम—obj. of दर्शय ।

12. तोयोत् &c--स्तनित rumbling(*deriv ante 2S*). उद्+सृज+घञ् भावे=उत्सर्ग pouring. तोयानाम् उत्सर्गः ६तत् । तोयोत्सर्गश्च स्तनितञ्च, तोयोत्सर्गस्तनिते, द्वन्द्व—। ताभ्यां मुखरः, ३तत्—। Pred to त्वम् । Here the द्वन्द्व compound is an evident violation of the rule "अल्पाच्तरम्', but as Panini himself violates the rule in "लक्ष्मणहेत्वोः क्रियायाः" and "समूद्राभ्राद्घः, so such occasional violations are tolerable. See also Malli and notes thereon. If the compound be otherwise analysed—तोयोत्सर्गं स्तनितम, सुप्सुपा—। तेन मुखरः etc.—then this diffeulty of grammar does not at all arise but then तोयीत्सर्ग is not emphasised.

13. मा स्म भूः—For gram and deriv, see under—"विमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः"—Sl. 27. The reading मा च भूः is better for च well cennects the verb दर्शय and भूः । cp. "मा च भूरिति चकारो दर्शय इति क्रियया सेवासमुच्चयार्थः—दक्षिणावर्त्तनाथः ।

14. Voice—उर्वी दर्श्यताम् त्वया मुखरेण मा भावि ताभिः विक्लवाभिः भूयते ।

40. *Rest is assured to the cloud.*

तां कस्याश्चिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
दृष्टे सूर्य्ये पुनरपि भवान वाहयेदध्वशेषं
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ४० ॥

Prose—चिरबिलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः भवान सुप्तपारावतायां कस्याश्चित् भवनवलभौ (गृहाच्छादनोपरिभागे) तां रात्रिं नीत्वा सूर्य्ये दृष्टे पुनरपि अध्वशेषं वाहयेत्। सुहृदाम् अभ्युपेतार्थकृत्या न मन्दायन्ते खलु।

Beng,—চিরস্ফুরণ হেতু তোমার বিদ্যুৎ-স্ত্রী ক্লান্ত হইবে, সুতরাং তুমি, গৃহাচ্ছাদনের উপরিভাগে যেখানে পারাবত নিদ্রা যাইতেছে তথায় সেই রাত্রি যাপন করিয়া পুনরায় সূর্য্য উঠিলে অবশিষ্ট পথ গমন করিবে। বন্ধুগণের কার্য্যকরণে প্রতিজ্ঞা করিয়া কেহ বিলম্ব করে না।

Eng.—Having passed that night on some house-roof where pigeons are asleep along with your lightning-wife fatigued through constant shining, you, the sun having risen again, will traverse the remaining path Men having undertaken errands of friends do not indeed tarry

Sans.—तामिति। 'चिर' विलसनात्' स्फुरणात् 'खिन्ना विद्युदेव कलत्र" यस्य सः भवान्, सुप्ताः पारावताः' कलरवा यस्यां, विविक्तायामित्यर्थः ["पारावतः कलरवः कपोतः' इत्यमरः], जनसञ्चारः तत्रासम्भावित एव इतिभावः। 'कस्याश्चित् भवनबलभौ गृहाच्छादनोपरिभागे इत्यर्थः ["आच्छादनं स्याद्वलभी गृहानाम' इति हलायुधः] 'तां रात्रिं नीत्वा दृष्टे सूर्य्ये" सति दिने सति इत्यर्थः। पुनरपि अध्वशेषं वाहयेत्। तथाहि—'सुहृदां' मित्राणाम 'अभ्युपेता' अङ्गीकृता 'अर्थस्य प्रयोजनस्य 'कृत्या (? कृत्यम्) क्रिया यैः ते अभ्युपेतसहृदर्थाः इत्यर्थः [सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः। "कृत्या क्रिया देवनयोः कार्य्ये स्त्री" इति यादवः] "न मन्दायन्ते खलु' न मन्दा भवन्ति हि, न विलम्बन्ते इत्यर्थः : ["लोहितादि डाच्भ्यः क्यष्"। "वा क्यषः" इत्यात्मनेपदम]॥

1. भवन etc.—वलभि is top of house-roof. See Malli. भवनस्य वलभिः ६तत्—। तस्याम्। अधि ভমী। In this sense of वलभि cp. "सौधान्यत्यर्थतापात् वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि"—*Malavinutram.*

2. सुप्त &c.—पारे आपतति इति पारावतः or पारापतः (पचाद्यच्)। पृषोदरादित्वात् पस्य वः। स्वप+क्त कर्त्तरि—सुप्त sleeping, सुप्ताः पारावताः

यस्याम्—। तत्राम। Qual' भवनवलभौ। The epithet suggests quietness of the place, hence good sleep is assured there.

3. चिरविलसनात्—चिरं विलसनम्, २या तत्—by "अत्यन्तसंयोगे च'। तस्मात्। हेतौ ५मी।

4. खिन्न etc. खिद्+क्त कर्त्तरि=खिन्न tired. वि विशेषेण द्योतते इति वि+द्युत+क्विप् कर्त्तरि=विद्युत्। विद्युदेव कलत्रम्, कर्मधा। खिन्नं विद्युत्कलत्रमस्य, बहु—। Qual. भवान्। For your wife's sake you must take rest.

5. सूर्य्ये—सरति इति सृ+क्यप्=सूर्य्यः Sun. निपातनात् साधुः। तस्मिन्। भावे ७मी।

6. पुनरपि—Malli connects it with वाहयेत्।

7. भवान्—भातीति भा+डवतु कर्त्तरि=भवत you. सः। Nom. to वाहयेत्। Its fem is भवती। cp "भवतीनां सूनृतया गिरा"—Sak There is another भवत् (भू+शतृ). but the fem, of that is भवन्ती।

8. वाहयेत—वह+णिच् लिङ् (विधौ)+यात। Nom. भवान्। वह +णिच् means 'to pass', cp—'नरपतिरति वाहयाम्बभूव त्रियामाम्" —Raghu.

9. मन्दायन्ते मन्दा भवन्ति इति मन्द+क्यष=मन्दाय (नामधातु) +लट् अन्ते=मन्दायन्ते tarrying. Nom, जनाः understood. मन्द being included under लोहितादि class it takes क्यष (च्व्यर्थे) by the rule "लोहितादि डाच्भ्यः क्यष्"। Here मन्दायन्ति is also correct, for आत्मनेपद is optional by "वा क्यषः"।

10. खलु—The word here implies अवधारण (certainty) cp. "प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः"—Kirat I.

11. सुहृदाम्—सुशोभनं हृदयमेषाम् इति सुहृदः friends तेषाम्। शेषे षष्ठी। The word is connected with अभ्युपेतार्थकृत्य, hence its separation from.—

the compound is not justifiable. But the connection being obvious समास is allowed by— 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः' । सुहृद् in the sense of मित्र is irregularly formed by the rule 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' ।

12. अभ्युपेत etc — अभि+उप+इ+क्त कर्मणि = अभ्युपेत accepted. अर्थस्य (प्रयोजनस्य) कृत्यम् इतत्—। अभ्युपेतम् अर्थकृत्यम् यैः ते, बहु—। Adj. Qual.** जनाः understood. Or—it may be taken as an adjective used substantively' cp 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्योपपत्तौ' *Vamana* कृ + क्यप भावे = कृत्य work Malli uses कृत्या in fem. But it is a rare use

13 Voice विद्युत्कान्तेन च भवता अध्वनि न वास्येत। अभ्युपेतार्थकृत्यैः जनैः न मन्दाय्यते।

41 The cloud is to avoid obstruction to lovers.

तस्मिन् काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु।
प्रालेयास्रं कमलवदनात् सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥ ४१ ॥

Prose—तस्मिन् काले प्रणयिभिः खण्डितानां योषितां नयनसलिलं शान्तिं नेयम् अतः आशु भानोः वर्त्म त्यज। सोऽपि (भानुरपि) नलिन्याः कमलवदनात् प्रालेयास्रं (हिमाश्रु) हर्तुं प्रत्यावृत्तः (प्रत्यागतः)। त्वयि कररुधि (सति) अनल्पाभ्यसूयः स्यात्।

Beng—সেই প্রভাত সময়ে প্রণয়িগণ খণ্ডিতা স্ত্রীগণের নয়ন জলের অবসান করিবেন, সুতরাং তুমি সত্বর সূর্য্যের পথ ত্যাগ করিবে। সূর্য্যও নলিনীর কমলরূপ বদন হইতে হিমরূপ অশ্রু অপহরণ করিতে সমাগত হইবেন। তুমি তাহার কর রোধ করিলে তিনি ক্রুদ্ধ হইবেন।

Eng—At that morning hour the lovers are to put an end to tears of women (angry through infidelity); therefore quickly go away from the path of the sun. The sun too is come back to remove tears of frost from the lotus-face of Nalini (the lotus-plant). If you obstruct his rays (hands) he would be highly incensed

Expl—The cloud must not cover the sun in the morning for then morning not being known, lovers will not try to pacify the खण्डिता नारि their hours of quarrel will be prolonged And the sun too in that case will be denied the privilege of pacifying his spouse the नलिनी।

Sanj—तस्मिन्निति। 'तस्मिन्काले' पूर्वोक्ते सूर्योदयकाले 'प्रणयिभिः' प्रियतमैः 'खण्डितानां योषितां' नायिकाविशेषाणां ['ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता' इति दशरूपकम्] 'नयनसलिलं शान्तिं नेयं' नेतव्यम् [नयतिर्द्विकर्मकः] 'अतो हेतोः 'भानोः वर्त्म त्यज तस्यावरको मा भूरित्यर्थः। किं पचे अनिष्टमाचष्टे—'सोऽपि भानुः', नलिनाः ... जानि यस्याः सन्तीति 'नलिनी' पद्मिनी तस्याः स्वकान्तायाः 'कमल' स्वकुसुममेव 'व नं तस्मात् 'प्रालेयं' ... 'शमयितुं' प्रत्यावृत्तः' प्रत्यागत [नलिन्याश्च भ... ...नो ...न्तरगमनात् खण्डितात्वम् इत्याशयः 1]'तत त्वयि करान्' अंशून् रुणद्धीति कर... न ...क्रप्] तस्मिन् 'कररुधि' सति हस्तरोधिनि सति इति च गम्यते ['बलिहस्तांशव ...कराः' इत्यमरः] 'अनल्पाभ्यसूयः' अधिकविद्वेषः स्यात्। प्रायेण इच्छाविघातविघा ...द्वेषो ह्येष कामिनां भवतीति भावः। किञ्च 'ब्राह्मणं बालकं मौञ्जानं विप्रं वा ...ष्ट यो जनः। श्रेयांसि तस्य नश्यन्ति रौरवं च भवेद्ध्रुवम्' इति निषेधात् कार्यहानिर्भविष्यति इति ध्वनिः 2॥

Notes on Malli

The sense is-नलिनी will also become a खण्डिता नायिका for her husband भानु being abroad so long 2 The sense is, generally the lovers get angry through obstruction of of their desires moreover, the implication is that (in

that case) you will fail in your mission for there is the saying "one who enrages the Brahman, the sun, Siva or Vishnu loses his good, surely then he attains the Hell, called रौरव' ।

Charcha.

1. तस्मिन्काले—Refers to the morning following the night. अधि ७मी ।

2. खण्डितानाम्—खण्डिता योषित् is one who i angry on account of infidelity on the part of her lover. See दशरूपक quoted by Malli

3. नेयम्—नी + यत् कर्मणि । अनुक्तकर्त्ता is प्रणयिभिः । The root नी is द्विकर्मक, the two कर्मs here being (i) नयनसलिलम् (direct), and (ii) शान्तिम् (indirect) , The dictum being 'ण्यादे, प्रधानं' here the प्रधानकर्म—नयनसलिलम् becomes voiced in the कर्मवाच्य ।

4 त्यज – त्यज + लोट् हि । Nom. त्वम् understood. ततयाज, अतयाक्षीत् ।

5, प्रालेयास्रम्...प्रालेय is frost. प्र + ली ' अच् भावे – प्रलयः destruction. प्रलये भवमिति प्रलय + अण् = प्रालेयम् frost. Here the form is प्रालेय and *not* प्रालय as was expected, the rule being 'केकय मित्रयुप्रलयानां यादेरियः' । अस्र or अश्रु is tears. प्रालेयमिव अस्रम्, मयूरव्यंसकादिकर्मधा ।—तत् । Obj of हर्त्तुम् ।

6 कमलवदनात्—For समास see Malli अपादाने ५मी ।

7, नलिन्याः—नलिन is lotus flower, तानि सन्ति अस्याः इति नलिन + इनि मत्वर्थं + ङीप् = नलिनी the whole lotus plant. तस्याः । शेषे ६ष्ठी, related to कमलवदनात् । नलिनी is represented as sun's spouse In this sense of नलिनी, cp 'सुरगज इव बिभ्रतपद्मिनीदन्तलग्नाम्'—Kum. 'नितान्तपद्मा नलिनी ' *ante*, 'न पर्वताग्रे नलिनी प्ररोहति' ***Mrichhakatika.***

8. प्रत्याहृत — प्रति + आ + हृत + क्त कर्मणि । Nom स. । गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः ।

9. करवधि—कर rays. ताम् इयत्तीति कर + बध + क्विप् कर्तरि = करबध् । तस्मिन् । Pred. to त्वयि (which has भावे ७मी)। By कर there is also hint to हस्त । See Malli

10 अनल्प &c. अभ्यसूया anger अल्प little न अल्पा अनल्पा great नञ् तत—। तादृशी अभ्यसूयायस्य, बहु -। Pred to स ।

11. स्यात्—अस लिङ् (विधौ) यात् । Nom सः । अस्ति, आसीत्, अभूत् ।

12. Voice—प्रयायिन. . नयेषु ताज्यताम् त्वया ..तेन प्रत्याहृतम् .. अनल्पाभ्यासूयेन भूयते ।

42. The cloud is to please the river गम्भीरा

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।
तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-
न्मोघीकर्त्तुं चटुलशफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि ॥ ४२ ॥

Pros —गम्भीरायाः सरितः प्रसन्ने चेतसि इव पयसि प्रकृतिसुभग ते छायात्मा अपि प्रवेशं लप्स्यते । तस्मात् कुमुदविशदानि अस्याः चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि त्वं धैर्यात् मोघीकर्त्तुं न अर्हसि ।

Beng.—গম্ভীরা নামক নদীর, প্রসন্নচিত্তের ন্যায় নির্ম্মল জলে তোমার স্বভাবসুন্দর উজ্জ্বল আত্মাও প্রবেশলাভ করিবে। সুতরাং তুমি ধৈর্য্য অবলম্বন করিয়া তার কুমুদের ন্যায় শুভ্র শফরীর উল্লম্ফন-রূপপ্রেক্ষণ বিফল করিবে না।

Eng.—Even your lustrous self, beautiful by nature will find access into the clear water of the river *Gambhira* as unto a clear mind. Then through self-control it does

not behove thee to render fruitless her lily-white looks in the shape of gambols of *Safari fishes*

Expl —The *Gambhira* river as a नायिका will be captivated by yon and she will then cast wistful eyes on you At that time ycu must fulfil her wishes

Sanj.—गम्भीराया इति । 'गम्भीरा नाम सरित', उदात्ता नायिका च ध्वन्यते 'तस्या' प्रसन्ने अनुरक्तत्वात दोषरहिते चेतसि इव अतिनिर्मले पयसि प्रकृत्या स्वभावेन सुभगः सुन्दर. ['सुन्दरे अधिकभागेर च दुर्दिनेतरवासरे तुरीयाशे श्रीमति च सुभगः' इति शब्दार्णवः] 'ते' तव छाया चासौ आत्मा च' सोऽपि प्रतिबिम्बशरीरञ्च 'प्रवेशं लपस्यते' । साक्षात प्रवेशमनिच्छोर्गाः इति भावः। तस्मात छायाद्वारापि प्रवेशावश्यम्भावित्वात् अस्याः गम्भीराया. कुमुदवन (?) 'विशदानि' धवलानि 'चटुलानि' शीघ्राणि शफराणां मीनानां 'उद्वर्तनानि' उल्लुण्ठनान्येव 'प्रेक्षितानि' अवलोकनानि ['त्रिषु-स्थिति चटुलं शीघ्रम्' इति विश्व] एतावदेव गम्भीरायाः अनुरागलिङ्गम् । धैर्यात्, धाष्टर्यात वैयात्यादिति यावत 'मोघीकर्त्तुं' विफलीकर्त्तुं 'नार्हसि' नानुरक्ता विप्रलब्धव्या इत्यर्थः । [धूर्त्तलक्षणन्तु हिंस्रति नित्यं दयितामङ्गस्मामतिसुन्दरः । अस्वन्यरक्तां यदि न रक्तां धूर्त्तो विमुञ्चति--इति] ॥ ५२ ॥

Charcha.

1 गम्भीरायाः—गम्भीरा is the name of a river at Malwa. Qual सरितः (which has शेषे षष्ठी) ।

2 प्रसन्ने चेतसि—प्र + सद क्त कर्त्तरि—प्रसन्न clear. तस्मिन् । Qual both चेतसि and पयसि । It is natural with poets to compare the clear water with a clear mind, cp. 'सुप्रसन्न इव ह्रदः'—Raghu I.

3. छायात्मा—छाया चासौ आत्मा च,कर्मधा—। The cloud is no better then an image, hence it is called छायात्मा । अपि implies गर्हा (disregard) here.—'गर्हासमुच्चयाशङ्काप्रश्नसम्भावनास्वपि' । The sense is though छायात्मा, (disregarding this state) you will gain access into her (the river).

4. प्रकृति &c. सुभग beautiful. प्र+कृ क्तिन् भावे प्रकृति nature प्रकृतया सुभग:, इतत्—। प्रकृत्यादित्वात् तृतीया। Qual. छायात्मा।

5. लप्स्यते—लभ लृट स्यते। Nom. छायात्मा।

6. कुमुद &c. कुमुदानि इव विशदानि, 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः। Qual. प्रेक्षितानि। Malli's कुमुदवत् विशदानि is rather unsound . वति can not be got without a क्रिया the r'lr being 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। The epithet suggests clear and sincere looks (of a lover).

7. धैर्यात्—Malli renders as—धाष्ट्यात्। This is not sound for धैर्य्य is rarely used in this sense. Better take in its literal sense "through self-control." She is loving you, but don't control yourself away from her. हेतौ पञ्चमी।

8 मोघीकर्तुम्—मोघ fruitless अमोघानिमोघानि कर्तुमर्हति मोघ+च्वि (अभूततद्भाव)+कृ+तुमुन्।

9. चटुल &c.—शफर is a kind of small fish that jumps on the surface of waters उद्+वृत्+ल्युटभावे—उद्वर्तन gambol. शफराणाम् उद्वर्तनानि, इतत्—। चटुलानि (लोलानि) शफरोद्वर्तनानि कर्मधा—। प्र+ईक्ष क्त नपुंसके भावे प्रेक्षित seeing, look चटुलशफरोद्वर्तनानि एव प्रेक्षितानि, मयूरव्यंसकादित्वात कर्मधा—। तानि। Obj. of मोघीकर्तुम्।

10—Remark—It is, as remarked before (see ante) natural with poets to compare rivers to नायिकाs! Here rapidly darting fishes are the glances of the river. Thus female beauty is everywhere in Sanskrit literature assigned to rivers, cp 'स ततार सैकतवतीरभितः शफरोपरिस्फुरितचारुदृशः। ललितासखीरिव बृहज्जघना सुरनिम्नगामुपयतीः सरितः॥" Kirat.

43. The cloud cant leave behind the river, the loving नायिका.

तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं
हृत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।
प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ॥ ४४ ॥

N. B.—The sloka is indelicate, so we give Prose and Malli only [The Reading कोनुहातुं समर्थः will be better in sense here].

Prose—हे सखे, प्राप्तवानीरशाखम् (अतएव) किञ्चित करधृतमिव मुक्तरोधोनितम्बं नीलं तस्याः सलिलवसनं हृत्वा लम्बमानस्य ते प्रस्थानं कथमपि भावि । ज्ञातास्वादः कः विवृतजघनां विहातुं समर्थः ।

Sanj—तस्या इति । हे सखे, प्राप्ता वानीरशाखा' वेतसशाखा येन तत्तथोक्तम् अतएव 'किञ्चित्' ईषत् 'करधृत' हस्तावलम्बितमिव स्थितं मुक्तः 'रोधः' तटमेव 'नितम्बः' कटकः येन तत्तथोक्तम् ['नितम्ब. पश्चिमे श्रोणिभागेऽद्रिकटके कटौ' इति यादवः] 'नील' कृष्णवर्णं' 'तस्या' गम्भीरायाः सलिलमेव वसनम् । नीलाम्बरधारणं विरहतापनिवारणमिति प्रसिद्धम् । 'हृत्वा' अपनीय 'लम्बमानस्य' पीतसलिलभरात् लम्बमानस्य, अन्यत्र जघनारूढस्य 'ते ' तव 'प्रस्थान ' प्रयाणं 'कथमपि' कृच्छ्रेण भावि । कृच्छ्रत्वे हेतुमाह—ज्ञातेति । 'ज्ञातास्वाद ' अनुभूतरसः 'कः' पुमान् 'विवृत''प्रकटीकृतं 'जघन'' कटिः तत्पूर्वभागो वा यस्याः ताम् ['जघनं स्यात् कटौ पूर्वश्रोणिभागापरांशयोः' इति यादवः] 'विहातु ' त्यक्तुं 'समर्थ.' न कोऽपीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

Charcha.

1. Remark—The cane plants on the river-banks hanged on the water and almost touched them. Hence the cloth in the shape of water was as if touched by the hand of the cloud.

2. भावि—अवश्यं भविष्यति इति भू णिनि कर्त्तरि भविष्यदर्थे क्लीबे—भावि shall be. Nom प्रस्थानम् । यद्वा—भुवः पर इनिर्णित वत ।

44. *Favourable wind attends the cloud.*

त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः
स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः।
नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्॥ ४४॥

Prose.—त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः दन्तिभिः स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं पीयमानः काननोदुम्बराणां परिणमयिता शीतो वायुः देवपूर्वं गिरिम् उपजिगमिषोः ते (तव सम्बन्धे) नीचैः वास्यति (वीजयिष्यति)।

Beng—তোমার ধারাপাতে উজ্জীবিত পৃথিবীর গন্ধেতে রমণীয়, হস্তীগণকর্ত্তৃক নাসারন্ধ্রের ধ্বনিসহকারে আঘ্রায়মাণ, বনডুমুরের পরিপক্কতারনিমিত্তভূত শীতল বায়ু, দেবগিরিতে গমনেচ্ছু তোমাকে মৃদুভাবে বীজিত করিবে।

Eng—On you, wishing to proceed to Devagiri, the wind will blow slowly—the wind that is charming owing to contact with the smell of earth refreshed by showers, that is being pleasantly enjoyed by elephants with the sound of their nostrils and that causes ripeness of wild figs.

Sanj—त्वदिति। 'त्वन्निष्यन्देन' तव वृष्ट्या 'उच्छ्वसितायाः' उपबृंहितायाः 'वसुधायाः' भूमेः 'गन्धस्य सम्पर्केण रम्यः'। सुरभिः इत्यर्थः। स्रोतःशब्देन इन्द्रियवाचिना तद्विशेषो घ्राणं लक्ष्यते ['स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः' इति विश्वः] 'स्रोतोरन्ध्रेषु'—नासाकुहरेषु यद् 'ध्वनितं' शब्दः तेन 'सुभगं' यथा तथा 'दन्तिभिः' गजैः 'पीयमानः' वसुधागन्धलोभात् आघ्रायमाण इत्यर्थः। अनेन मान्द्यमुच्यते। 'काननेषु' वनेषु 'उदुम्बराणां' जन्तुफलानाम् ['उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः' इत्यमरः] 'परिणमयिता' परिपाचयिता ['मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः] 'शीतो वायुः देवपूर्वं' देवशब्दपूर्वं गिरिं देवगिरिमित्यर्थः। 'उपजिगमिषोः' उपगन्तुमिच्छोः [गमेः सन्नन्तात् उप्रत्ययः] 'ते' तव 'नीचैः' शनैः 'वास्यति' त्वां वीजयिष्यति इत्यर्थः [सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी]। देवपूर्वं गिरिमित्यत्र देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य न तु तच्छिन्नः तदर्थस्य। संज्ञायाः छन्त्वा-

भाजत अवचावचन दोषमिङ्गालङ्कारिकाः। यदुक्तमेकावल्याम्—'यदवाच्यस्य वचनम् अवाच्यवच' हि तत् इति। समाधानं तु देवशब्दविशेषितेन गिरिशब्देन शब्दपरेण अर्थः मेव पगतनयोग्य देवगिरिः लक्ष्यते इति कथंचित् सम्पाद्यम्]॥४४॥

Notes on Malli

1. Here in देवपूर्वं गिरिम्, the word देव precedes गिरि and not the *object* of which it is the name (संज्ञित्). Thus the ' गिरि which stands for the *word* only, can not be used as designating the *object*. Yet it is so used Hence the rhetoricians say that here there is the defect of *thought* known as अवाच्य—वचन। Thus the Ekavali says "the use of word in a sense it cannot express is अवाच्यवचन"। In such cases the possible solution should be that the word गिरि qualified by the word देव points by लक्षणा in the matter of अर्थ applied to something restricted to शब्द only, to देवगिरि to be gone by the cloud.

Charcha

1. त्वन्निष्यन्द etc नि स्यन्द घञ भावे निष्यन्द rain "अनुविपर्यभिनिभ्य. स्यन्दतेरप्राणिषु—" इति पाक्षिक षत्वम्। उद्+श्वस क्त कर्मणि=उच्छ्वसित enlivened. swollen. तव निष्यन्दः, ष्तत्—। तेन उच्छ्वसिता, ३तत्—। तादृशी वसुधा—कर्मधा। तस्याः गन्ध, ६तत्—। तस्य सम्पर्कः (contact). ६तत्—। तेन रम्यः, ३तत्। Qual. वायु। The epithet suggests सुरभित्व of वायु। Downpour scents the earth, cp 'गन्धश्च धारोहत पल्वलानाम् &c."—Raghu.

2. स्रोतो &c. By स्रोतस् here घ्राण (nose) is referred to See Malli. स्रोतसः रन्ध्रम्, ६तत्। तस्य ध्वनितम्, ६तत्। तेन सुभगम्, ३तत्। तत् यथा तथा। Adv. Qual. पीयमानः। Out of joy for the good smell of Earth, the elephants made sounds with their nostrils.

3. पीयमान.—पा+शानच् कर्मणि। Qual वायुः। In making sounds the elephants drank in wind.

4. नीचैः An अव्यय meaning 'lowly'. Adv. Qual. वास्यति। This suggests मान्द्य of the वायु. hence the wind was favourable to ourney.

5. वास्यति वा लृट् स्यति। Nom. वायु.।

6 उप &c. उपगन्तुमिच्छोः इति उप+गम सन् उ=उपजिगमिषु.। Qual. ते। ते has सम्बन्धविवक्षया षष्ठी।

7. देवपूर्वम् देवः पूर्वः यस्य, बहु। Qual. तम्। Here the discussion of Malli, seems to me to be uncalled for. It would have been relevant if the poet had said देवपूर्वः गिरिः पर्वतः, in that case पर्वत – the thing mountain cannot be देवपूर्वं गिरिः। The meuntain's very name is देवपूर्वं गिरिः। This is what the poet says here by – देवपूर्वं गिरिम् उपजिगमिषोः (going to गिरि with देव preceding it) Thus there is no absurdity in this Malli perhaps recognised this for in Sisupala under हिरण्यपूर्वं कशिपु प्रचक्षते (canto 1. Sl. 42)— 'विशेषणत्वात—यं दैत्यमुद्दिश्य 'हिरण्यपूर्वं' कशिपुं प्रचक्षते संज्ञात्वेन प्रयुज्यते। Also see 'धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश=" Kirat

8. परिणमयिता – परि+नम+णिच्+तृच् कर्तरि=परिणमयिता ripener Qual. वायुः। 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः। Here the affix is तृच् and *not* तृन् hence 'न लोकाव्यय निष्ठाखलर्थ तृनाम्' does not apply and apply and we get कर्मणि षष्ठी in उदुम्बराणाम्। वायु is thus उदुम्बरगन्धयुक्त too.

9. Voice. – ···–रम्येण ··पीयमानेन ··परिणमयित्रा शीतेन वायुना वास्यते ··।

45, Cloud's presence will delight Skanda's peacock there.

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः।

रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना—

मत्यादित्यं हुतवहमुखे सम्भृतं तद्धि तेजः ॥ ४५ ॥

Prak—तत्र नियतवसति स्कन्दं भवान् स्नपयतु [You will at Devagiri shower Skanda, a permanent settler there]. whereby shall I shower him ? व्योमगङ्गाजलार्द्रैः पुष्पासारैः स्नपयतु [why, you bathe him with showers of flowers wet with water-particl-...the Divine river Mandakini]. Is it possble with a cloud ? पुष्पमेघीकृतात्मा भवान् [You are कामरूप, so you turn into such a cloud as will shower flowers only]. But why this honour to Skanda ? तत् नवशशि भृता हुतवहमुखे सम्भृतम् अत्यादित्यं तेजः हि [Skanda is but the poworful all-surpassing energy of Siva, the crescent—moon-bearer, Siva cast his seed unto Fire. And from this seed sprang Skanda. Hence he deserves worship] Had Siva any misson in this ? वासवीनां चमूनां रक्षाहेतोः सम्भृतम् [Siva cast his seed in fire to produce Skanda only to save the army of Indra from the oppression of the Demon Tadaka. Hence Skanda is not an ordinary personage]

Prose.—तत्र (देवगिरौ) पुष्पमेघीकृतात्मा भवान् नियतवसतिं स्कन्दं व्योम-गङ्गाजलार्द्रैः पुष्पासारैः स्नपयतु । तत् (स्कन्दः) वासवीनां चमूनां रक्षाहेतोः नवशशिभृता हुतवहमुखे सम्भृतं अत्यादित्यं तेजः हि ।

Beng—সেই দেবগিরিতে পুষ্পবর্ষণশীল মেঘের বিগ্রহ ধারণ করিয়া নিয়তবাসী ভগবান্ স্কন্দকে (কার্ত্তিকেয়কে) তুমি আকাশ-গঙ্গা মন্দাকিনীর জলসিক্ত পুষ্পধারায় স্নান করাইবে। সেই স্কন্দ, ইন্দ্রের সেনার রক্ষার জন্য শশিভূৎ শিবকর্ত্তৃক অগ্নিমুখে নিক্ষিপ্ত তেজবটে। এই তেজঃ প্রভাবে আদিত্যকেও সে অতিক্রম করে।

Eng. There at Devagiri you assuming the form of a

flower-pouring cloud, bathe Skanda (Kartikeya) the permanent settler, with showers of flowers wet with waters of the heavenly Ganges (Mandakini). He is indeed the sun-surpassing energy cast on the mouth of Firegod, by Siva the bearer of new lunar digit, for the protection of Indra's army.

Sanj —तत्रेति । 'तत्र देवगिरौ 'नियता वसतिर्यस्य तं नित्यसन्निहितमित्यर्थः । पुरा किल तारकाख्यासुरविजयसन्तुष्टःसुरप्रार्थनावशात् भगवान् भवानीनन्दनः स्कन्दो 'नित्यमिह सह शिवाभ्यां वसामि इति उक्त्वा तत्र वसतीति प्रसिद्धिः 1 । 'स्कन्दं' कुमारं स्वामिनं पुष्पाणां मेघः पुष्पमेघः । 'पुष्पमेघीकृतात्मा' कामरूपत्वात् पुष्पवर्षुकमेघीकृत विग्रहः सन् 'व्योमगङ्गाजलार्द्रैः पुष्पासारैः 'पुष्पसम्पातैः ['धारासम्पात आसारः' इत्यमरः] 'भवान्' स्वयमेव 'स्नपयतु, स्वयं पूजायाः उत्तमत्वात् इति भावः 2 [तथा च शम्भुरहस्ये — 'स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा सोदरात्मजैः। मध्यमा याजयेत भृत्यैरधमा याजनक्रिया' इति] । स्कन्दस्य पूज्यत्वसमर्थनेन मर्थेन अर्थान्तरं न्यस्यति रक्षेति— 'तत्' भगवान् स्कन्द इत्यर्थः [विधेयप्राधान्यात नपुंसकनिर्देशः] वासवस्य इमा 'वासव्यः' ['तस्येदम्' इत्यण् 'A'] तासां 'वासवीनाम' ऐन्द्रीनां 'चमूनां' सेनानां 'रक्षाहेतोः' रक्षार्थं 'नवशशिभृता' भगवता चन्द्रशेखरेण । वहतीति वहः [पचाद्यच्] हुतस्य वहः 'हुतवह' वह्निः तस्य मुखे सम्भृतं' सञ्चितम् आदित्यमतिक्रान्तम् 'अत्यादित्यम्' ['अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः] 'तेजः हि साक्षात् भगवतो हरस्यैव मूर्त्यन्तरम् इत्यर्थः । अतः पूज्यमिति भावः । [मुखग्रहणन्तु शुद्धत्वसूचनार्थम्। तदुक्तं शम्भुरहस्ये—'गवां पश्चात् द्विजस्याङ्घ्रि—र्योगिनां हृत् कवेर्वचः । परं शुचितमं विद्यात मुखं स्त्रीवह्निवाजिनाम्' 3] ॥ ४५ ॥

1 The tradition is—that formerly being glad at his victory over the demon Tadaka and being requested by gods, Lord Skanda son of Bhavani promised to livethere at Devagiri saying "I willal ways live here with Siva and Durga " 2 The sense is worship by one's ownself is the best. 3. By मुख in हुतवहमुखे purity is indicated. Thus it is said in शम्भुरहस्य—The latter half of cow. the feet of a Brahman. the mind of the

yogins, words of poets and the mouths of females, horses and fire are very pure." ["A"—वासव being a वस word should take क in this sense, so some suggest अण् in the sense 'वास देवता' here। or वसु is इन्द्र, तस्य इयम् इति वसुअण्=वासव then ङीप]

1. तद—Refers to देवगिरि। अधि ७मी। Deriv ante.

2. नियतवसतिम्—नि+यम—क्त कर्त्तरि नियत fixed. नियता वसतिर्यस्य बहु। तम्। Qual, स्कन्दम्। स्कन्द is another name of कार्त्तिकेय। He is also called अग्रजन्मा (see ante)। For the reason of his permanent residence at देवगिरि, see Malli and notes thereon.

3. पुष्पमेघी &c.—पुष्पाणां मेघः, ६तत्—। पुष्पमेघ will be a cloud showering flowers only. अपुष्पमेघ. पुष्पमेघः कृतः इति पुष्पमेघ +च्वि+कृ+क्त कर्मणि=पुष्पमेघीकृत। तादृशः आत्मा (स्वरूपः) यस्य बहु—। Qual.भवान्।

4. पुष्पासारै—पुष्पाणाम् आसारः (धारापात) ६तत्- । तैः। करणे ३या।

5. स्नपयतु—स्ना+णिच् लोट तु। Nom भवान्। स्नापयतु is also correct, but when preceded by any उपसर्ग there is no मित्व —witness प्रस्नापयति। The गणसूत्र is 'ग्लास्नावनुवमां च'।

6. व्योम &c—व्योमगङ्गा is आकाशगङ्गा i.e मन्दाकिनी। व्योमगङ्गा जलेन आर्द्रैः, ३तत्—। तैः। Qual, पुष्पासारैः। Skanda deserved worship for he was as good as शिव। See Malli 'साक्षात भगवतः पूजाम्'।

7. रक्षाहेतोः—See विश्रामहेतो. (sl. 25) हेतौ ५मी or षष्ठी ६ष्ठी।

8. अत्यादित्यम्—For समास see Malli. Qual तेजः।

9. हुत &c.—Deriv. Malli, अधि ७मी। The allusion is—कार्त्तिकेय was born of the semen of Siva. The lord cast it on fire-god, but she was too weak to bear it transferred it to Divine Ganges, Thence sprang कार्त्तिकेय। The seed of

Siva is also said to be cast in a forest of sara grass. it was swallwed by the six कृत्तिकाs and each gave birth to a male child These six combined formed one having six heads and twelve hands. He as the commander of Indra's army defeated and killed Taraka. See also Malli's quotation from Ramayana under 'सुरवरिदिव तेजो ... तनेयम" —Raghu II. sl 75.

13 सम्भृतम—सम + भृ + क्त कर्मणि, Nom. is नवशशिभृता। Qual. तेज.।

11. तत—विधेयप्राधान्यात क्लीवत्वम। Refers to स्कन्द। cp. 'तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया &c'—Kirat I. sl. 6

12. हि—अवधारणे (certainty) अव्ययम। 'हि हेतावधारणे चाव्ययम्.।

13, Voice,—वसति: स्कन्द ···कृतात्मना भवता उपास्ताम। तेन .. सम्भृतेन अत्यादित्येन तेजसा भूयते .।

46 *Propitiate Skanda at Devagiri.*

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति।
धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिः गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४६ ॥

Prose.— ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य (मयूरस्य) बर्हं भवानी पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति, हरशशिरुचा धौतापाङ्गं पावकेः (स्कन्दस्य) तं मयूरं पश्चात् अद्रिग्रहणगुरुभिः गर्जितैः नर्तयेथाः।

Beng—যে ময়ূরের উজ্জলরেখামণ্ডলযুক্ত এবং পতিত পালক (বর্হ) দেবী ভবানী অপত্যস্নেহবশতঃ নীলপদ্মশোভিত কর্ণে গ্রহণ করিয়া থাকেন, শিবের শিরশ্চন্দ্রকিরণে ধৌতাপাঙ্গ কার্ত্তিকেয়ের সেই ময়ূরকে তুমি গিরিগুহার প্রতিধ্বনিতে দীর্ঘ গর্জন দ্বারা নর্তিত করিবে।

Eng Afterwards with umblings prolonged through reverberation in mountains you will make Kartikey's peacock dance on—peacock whose outer eye-corners are illumined by the ray's of Siva's crescent-moon and whose cast-off plumes having circles of lustrous lines Bhavani wears out of filial affection on her ears already decorated with petals of blue-lotuses.

Sanj.—ज्योतिरिति। 'ज्योतिषः तेजस: 'लेखा:' राजयः तासां 'वलयं' मण्डलं यस्यास्तीति तथोक्तं 'गलितं' भ्रष्टं न तु लौल्यात् स्वयं छिन्नमितिभावः, तस्य मयूरस्य बर्ह'' पिच्छम् ['पिच्छबर्हे नपुंसके' इत्यमरः] 'भवानी' गौरी 'पुत्रप्रेम्णा' पुत्रस्नेहेन 'कुवलयस्य दलं' पत्रं तत्प्रापि दलभाजि दलाश्रयि'' कर्णे करोति [छिन्नात सप्तमी] दलं परिहृत्य तत्स्थाने बर्ह' धत्ते इत्यर्थः । [नायसु कुवलयत्वं पि' इति पाठमाश्र । क्षेपो निन्दा ...' वा] 'हरशशिरुचा' हरशिरश्चन्द्रिकया 'धौतापाङ्ग' स्वतोऽपि शौक्ल्यात् धवलितनेत्रान्तम् ['अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ' इत्यमरः] पावकस्य अग्नेः अपत्यं 'पावकिं' स्कन्दः ['अत इञ्'] तस्य 'तं' पूर्वोक्तं मयूरं पश्चात्' पुष्पाभिषेकानन्तरम् 'अद्रेः' देवगिरेः कर्तृ. 'ग्रहणेन' गुहासंक्रमणेन 'गुरुभिः' प्रतिध्वानमहद्भिरित्यर्थः । गर्जितैः नर्तयेथाः नृत्यं कारय मार्दङ्गिकभावेन भगवन्तं कुमारमुपासस्वेति भाव । [नर्तयेथा इत्यत्र 'अणौ अकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्' इत्यात्मनेपदापवादः 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदं वा (? इति द्विवा परस्मैपदं) न भवति, तस्य (? तयोः) "न पादमियाङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः" इति प्रतिषेधात् ।] ॥ ४६ ॥

Notes on Malli.

1. In नर्तयथा: आत्मनेपदम् should be barred by the rule 'अणौ अकर्मकात—' (roots which are अकर्मक and have a living being as कर्ता in the non-causal form, take परस्मैपद in the causal form) Or परस्मैपद should not take place by the rule 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' (roots having the sense of eating and moving, take परस्मैपद in the causal form), for those rules are barred by the rule 'नपादमि आङ्यम आङ्यस-परिमुह रुचि नृति-

वद वस.' which directs आत्मनेपद in all these cases. [N. B. —Here Malli's reading is corrupt and seems to be an interpol ation. The reading strictly should be—नर्त्तयेथा इत्यत्र 'अणावकर्मकात—' इत्यात्मनेपदापवादः परस्मैपदं न भवति तस्य 'पादमि—' इति प्रतिषेधात] (See char).

Charcha.

1. ज्योति &c.—ज्योतिस् is lustre, लेखा line, वलय circle, ज्योतिष. लेखा. । इतत—। तदस्ति अस्य इति ज्योतिर्लेखावलय + इनि मत्वर्थे = ज्योतिर्लेखावलयि । Qual बर्हम् । This speaks of the beauty of plumes.

2 पुत्र &c —पुत्र प्र म, सुप् सुपा तेन । इतो श्या ।

3, कुवलय etc —कुवलय blue lotus दल petal. कुवलयस्य दलानि इतत—। तानि प्राप्नोति (धारयति) यस्मिन् कर्मणि तत इति कुवलयदल + प्र आप + णिनि = कुवलयदलप्रापि, तत यथा तथा । Adv. Qual करोति । In this case the epithet means—दलेन सह धारयति । Or—प्राप्नोति भजति इति प्राप् [कर्त्तरि क्विप्], दलस्य प्राप् इतत । Qual तस्मिन् । In this case the meaning is—दलं परित्यज्य बर्हं धत्ते । See Malli. We prefer the former reading For such क्विबन्त use of प्राप् is rare. Or—take the whole as one word But then कर्ण loses its force । कुवलयदलप्रापि is also the reading here —the epithet qualifying बर्हम् । But the reading does not commend itself, For बर्ह is worn out of पुत्रप्रेम and not for its कुवलयदल—surpassing beauty.

3. धौता &c.—धौत. अपाङ्गः यस्य, बहु—। तम । Qual. मद्रम । द्रवयितुम् made the bright eye-corners all the more resplendant

5. पावकी —पावकि (deriv—Malli) is a name of स्कन्द for he was in a manner son of *Agani* See Allusion in sl- 45, मयूर was कार्त्तिकेय's वाहन ।

6. ग्रहि &c.—ग्रह्+ल्युट् भावे=ग्रहण 'taking' i. e., taking in the caves. ग्रहैः ग्रहणम्, इतत्। तेन युक्त इतत्—। तः। Qual. गर्जितैः (which has कर्त्री स्या). See also Malli.

7. गमयेथाः—गम+णिच्+लिङ् विधौ+ईयास्। Nom. त्वम्। Here Mallis quotation of both the rules "अणावकर्मकात्—" and "निगरण—" is uncalled for. The rule "निगरण—" (See Malli and notes thereon) is for सकर्मक roots and roots having no चित्तवत्कर्त्ता in the noncausal form. cp. "अयमपि योगः सकर्मकार्थः। अचित्तवत्कर्त्रर्थश्च'—*Vritti*. Here गम is चलनार्थ no doubt (in as much as गमन implies motion) but it being अकर्मक its कर्त्ता being चित्तवत (living), the rule "निगरण—does not apply but the rule "अणौ—" operates here, Then the rule "न पादमि—" (Malli) comes and bars both these rules directing आत्मनेपद in the cases of these roots by the rule "णिचश्च"—when the action benefits the agent. Here गम being under the rule "पादमि—" takes आत्मनेपद by the rule "णिचश्च" for the action will benefit the cloud. cp. "··इतिवदवसहत्यं तेभ्यःआन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति। 'णिचश्च इत्यात्मनेपदंभवति। तव पिबतिनिगरणार्थः। दमिप्रभृतयचित्तवत्कर्त्रर्थाः।"—*Kasika*, under the rule" न पादमि—"।

8. Voice—भवान्या ·क्रियते···धौतापाङ्गः स मयूरः गमयितव्यः।

47 The cloud is to proceed to चर्मण्वती river.

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा
सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम्॥ ४७॥

Prose.—शरवणभवम् एनं देवमाराध्य उज्झिताध्वा, जलकणभयात् वीणिभिः (वीणायुक्तैः) सिद्धद्वन्द्वैः मुक्तमार्गः सुरभितनयालम्भजां (यज्ञस्य गोवधजाताम्) भुवि स्रोतोमूर्त्या परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्त्तिं (चर्मण्वतीं नदीं) मानयिष्यन् त्वं व्यालम्बेथाः ।

Beng—শরবণজাত এই দেব স্কন্দকে পূজা করিয়া পথ অতিক্রম করতঃ তুমি জলকণার ভয়ে বীণাহস্ত সিদ্ধমিথুনগণ কর্ত্তৃক দত্তমার্গ হইয়া, নদীরূপে পরিণত। রাজা রন্তিদেবের গোবধজন্য কীর্ত্তি (অর্থাৎ রন্তিদেবের কীর্ত্তির পরিচায়ক নদীকে) সম্মানিত করিবার জন্য অবতরণ করিয়া বিলম্ব করিবে।

Eng.—Having worshipped god Kartikeya, born of the ***Sara forest*** you will traverse road-way with thy path left free out of fear for water drops by pairs of ***siddhas*** holding lutes. But then you will tarry to honour Rantideva's fame due to sacrifices of cows, but now transformed on earth into a stream (i. e., the Charmanwati river)

Sanj.—आराध्येति । 'एनं' पूर्वोक्तं, 'शरा बाणतृणानि ['शरो बाणे बाणतृणे' इति शब्दार्णवः] तेषां वनं 'शरवणम्', ['प्रनिरन्तः शर—' इत्यादिना णत्वम्] तत्र भवः जन्म यस्य तं 'शरवणभवम्' ['भवज्यौ बहुव्रीहिष्वधिकरणो जन्मादुत्तरपदे' इति वामनः । अवश्यं गतिकत्वात् आश्रयणीयः इत्यर्थः] देवं' स्कन्दम् 'आराध्य' उपास्य 'वीणिभिः' वीणावद्भिः [वीह्यादित्वात् इनिः] 'सिद्धद्वन्द्वैः' सिद्धमिथुनैः, भगवन्तं स्कन्दमुपवीणयितुमागतैः इत्यर्थः । 'जलकणभयात्' जलसेकस्य वीणाक्वण-प्रतिबन्धकत्वात् इति भावः । 'मुक्तमार्गः, त्यक्तवर्त्मा सन् 'उज्झिताध्वा' कियन्तमध्वानं गत इत्यर्थः । सुरभितनयानां गवाम् 'आलम्भेन' संज्ञपनेन जायत इति तथोक्ताम् 'भुवि' लोके 'स्रोतोमूर्त्या' प्रवाहरूपेण 'परिणतां' रूपविशेषमापन्नां 'रन्तिदेवस्य' दशपुरपतेः महाराजस्य 'कीर्त्तिं' चर्मण्वत्याख्यां नदीमित्यर्थः 'मानयिष्यन्' सत्करिष्यन् 'व्यालम्बेथाः' आलम्ब्य अवतरेः इत्यर्थः । [पुरा किल राज्ञो रन्तिदेवस्य गवालम्भेषु एकत्र सम्भृतात् रक्तनिष्यन्दात् चर्मराशेः काचित् नदी प्रसस्यन्दे । सा चर्मण्वती इति आख्यायते इति] ॥ ४७ ॥

Charcha

1. एनम्—अन्वादेशे इदम्शब्दस्थाने एनादेशः। This एन comes in द्वितीया, तृतीया sing. and षष्ठी सप्तमी dual ; the rule is "द्वितीया टौस्स्वेनः" । This एन is ordered in place of एतद् as well. But we prefer इदम् here, for स्कन्द was rather at a distant from the speaker—cp 'इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्' । Qual. देवम which is—Obj. of आराध्य (आ+राध् चुरादि+ल्यप) । In the sense of पूजा, राध is चुरादि generally, cp, "आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा"—Raghu.

2. शरवण &c.—भवनम् इति भू+अप भावे बाहुलकात्— भवः 'birth. or भवतीति भवः (कर्तरि अच्)। शराणां वनम् ६तत्—। शरवणेभवः (जन्म) यस्य, बहु—। Qual. देवम् । The seed from which कार्त्तिकेय sprang was also cast in a *sara* forest ; where the कृत्तिकाs swallowed it. So he is शरवणभव । See Sl. 45. The rule for शरवण is 'प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि' । Malli says here the final बहु—is व्यधिकरण and it is unavoidable in such cases.

3. उल्लङ्घित &c.—उद्+लङ्घ+क्त कर्मणि—उल्लङ्घित traversed. उल्लङ्घितः अध्वा अनेन बहु—। Qual. त्वम् understood.

4. जल &c.—जलानां कणाः ६तत्—। तेभ्यः भयम्, ५तत्—। तस्मात्—पञ्चमी । The Siddhas feared waterdrops, for these might damage their lutes. See 'जलसेकस्य वीणाक्वणनप्रतिबन्धकत्वात्'—। Malli.

5. वीणिभिः—वीणा lute. सा अस्ति एषामिति वीणा+इनि (व्रीह्यादित्वात्) =वीणिनः , having lutes. तैः। Qual. सिद्धवृन्दैः (which has अनुक्त कर्त्तरि ३या)।

6. मुक्तमार्गः—मुच्+क्त कर्मणि=मुक्त left. मुक्तः मार्गः यस्य बहु—। Qual. त्वम । मुक्तमार्गः sounds well than त्यक्तमार्गः here

7. व्यालम्बेथाः—वि+आ+लम्ब+विङ् (विधौ)+ईयास्। Should tarry. Nom. त्वम्।

8. सुरभि &c.—सुरभि is the celestial cow. तस्याः तनयः (तन्—ष+लभ+घञ्—आ+लम्भ =आलम्भ sacrifice. सुरभितनयानाम् आलम्भः कर्मषष्ठ्या समासः। तस्मात् जाता इति सुरभितनयालम्भ+जन+ड कर्त्तरि भूते—सुरभितनयालम्भजा issued from the slaughter, sacrifice of cows. ताम्। Qual. कीर्त्तिम्। The allusion is—Rantideva, king of Dassapura is said to have killed in sacrifice many cows and their bloody skins heaped in a place sent orth a stream of blood which in time turned into river Charmanvati— (modern Chambal river).

9. मानयिष्यन्—मान+णिच् शतृ (लृटि)—मानयिष्यन् in orderto honour. हेतौ शतृ by the rule 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः'— this being the cause (हेतु) of व्यालम्बेन। The cloud is to tarry over the river.

10. स्रोतो &c.—परि+णम्+क्त कर्त्तरि स्त्रियाम्—परिणता। ताम्। Qual. कीर्त्तिम्। स्रोत एव मूर्त्तिः कर्मधा—। इया। प्रकृत्यादित्वात् तृतीया। See also Note 8. above.

11. रन्तिदेवस्य कीर्त्तिम्—Rantideva was a king of दशपुर। He was Sankriti's son and sixth in descent from Bharata. He was famous for having done many sacrifices. The चर्मण्वती river being the result of his famous cow-sacrifice, is called his कीर्त्ति transformed into river.

12. Voice.—··· उल्लङ्घिताध्वना···सुतमार्गेण मानयिष्यता त्वया व्यालम्ब्येत···।

48. The cloud will be a sapphire in the stream-necklace of the river.

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात् प्रवाहम्।

प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४८ ॥

Prak—त्वयि जलमादातुम् अवनते सति, गगनगतयः दृष्टीः आवर्ज्य तस्याः सिन्धोः प्रवाहम् प्रेक्षिष्यन्ते [When you will stoop down on the river चर्मण्वती, the Siddhas &c, will lower their eyes and observe the current of this river]. Is there anything worth-seeing ?—स्थूलमध्येन्द्रनीलं भुवः एकं मुक्तागुणमिव प्रवाहं प्रेक्षिष्यन्ते [Yes, there the stream will look like a pearl necklace set with a blue sapphire in the middle, on the neck of Lady Earth] But the stream is too wide to assume the appearance of necklace—पृथुमपि दूरभावात् तनुं प्रवाहं मुक्तागुणमिव प्रेक्षिष्यन्ते [The Siddhas will look from a distance, hence the bulky current will but look like a slender necklace set with sapphire. But where do you find saphire here ?शार्ङ्गिणः वर्णचौरे त्वयि अवनते सति [The blue cloud resembles a blue sapphire in colour And as this blue cloud will hover over the white current of the river, the stream will appear from a distance as a white pearl necklace set with a blue sapphire in the middle Thus the resemblame is complete and will present a good spectacle for the Siddhas &c, to look at].

Prose—शार्ङ्गिणः वर्णचौरे त्वयि जलमादातुम् अवनते (सति) गगनगतयः (सिद्धादयः) दृष्टीः आवर्ज्य पृथुमपि दूरभावात् तनुं अस्याः सिन्धोः प्रवाहं स्थूलमध्येन्द्रनीलं भुवः एकं मुक्तागुणमिव प्रेक्षिष्यन्ते नूनम् ।

Beng.—শার্ঙ্গধর কৃষ্ণের তুল্য বর্ণবিশিষ্ট তুমি জল লইবার জন্য (চর্মণ্বতী নদীর উপর) অবনত হইলে, গগনচারী সিদ্ধগণ নীচে দৃষ্টিক্ষেপ করিয়া, স্থূল হইলেও দূরত্বহেতু ক্ষীণবোধ হওয়ায় সেই নদীর স্রোতকে বৃহৎ ইন্দ্রনীলরূপ মধ্যমণিযুক্ত পৃথিবীদেবীর মুক্তাহারের ন্যায় দেখিতে থাকিবে।

Eng,—When you, an imitator of Krishna's colour will stoop down to draw water (from the river), the sky-rangers, having bent down their eyes, will look upon the stream, though large still slender through distance, as a pearl-necklace of lady Earth set with a blue sapphire in the middle.

Sanj.—त्वयीति। 'शार्ङ्गिणः' कृष्णस्य 'वर्णस्य' कान्तेः 'चौरे'—वर्णचौरे तत्तुल्यवर्ण इत्यर्थः, त्वयि जलमादातुमवनते सति 'पृथुमपि दूरभावात् दूरत्वात् 'तनु' सूक्ष्मतया प्रतीयमानं तस्याः सिन्धोः चर्मण्वत्याख्यायाः प्रवाहं गगने गतिर्येषां ते गगन-गतयः खेचराः सिद्धगन्धर्वादयः [अयमपि बहुव्रीहिः पूर्ववत् जन्माद्युत्तरपदेषु द्रष्टव्यः] 'नूनं सत्यं 'दृष्टीरावर्ज्य' नियम्य 'एकम्' एकयष्टिकं स्थूलो महान् मध्ये' [मध्य-मणीभूत 'इन्द्रनीलः यस्य तं 'भुवः भूमेः 'मुक्तागुणं' मुक्ताहारमिव प्रेक्षिष्यन्ते। अत्र अत्यन्तनीलमेघसङ्गतस्य प्रवाहस्य भूकण्ठमुक्तागुणत्वेन उत्प्रेक्षा एवायम्—इति इव-शब्देन व्यज्यते। निरुक्तकारस्तु तत्र तत्रोपमा यत्र इव शब्दस्य दर्शनम् इति इव-शब्द दर्शनात् अत्रापि उपमेव इति बभाम।] ॥ ४८ ॥

Notes on Malli

1 Here the word इव indicates—that the stream united with the dark blue cloud is surmised as a pearl-necklace on the neck of Earth. The निरुक्तकार however through mistake took it as उपमा from the presence of the word इव, he says that wherever there is इव, there is उपमा।

Charcha

1. अवनते—अव+नम+क्त कर्त्तरि ∙अवनत hanging down तस्मिन्। Pred to त्वयि (which has भावे सप्तमी)।

2, वर्णचौरे—चोरयतीति चोर =चुर+णिच् अच् कर्त्तरि। चोर एव इति चौरः—प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्। वर्णस्य चौरः इतत्—तस्मिन्। Qual. त्वयि। The dark cloud well resembles Krishna in colour. cp.— "कान्तिमापत्स्यते गोपवेषस्य विष्णोः"—sl. 15. *ante.*

3. दूरभावात्—भू + घञ् भावे = भाव: existence, state. दूरस्य भाव:, ष तत्—। तस्मात्। हेतौ पञ्चमी। A large thing appears small from a distance.

4, प्रेक्षिष्यन्ते—प्र + ईक्ष + लृट् सामने। Nom, गगनगतय:। For समास (बहुव्रीहि) in गगनगतय.—see Malli.

5. आवर्ज्य—आ + वृज + णिच् ल्यप्। Having bent down.

6. मुक्ता etc—गुण string i. e. necklace. मुक्ताया: गुण:, ष तत्—। उपमान of प्रवाहम्। The current resembles a pearl-necklace, for both are clear and shining.

7. स्थूल &c.—मध्य: इन्द्रनील: कर्मधा—। स्थूल: मध्येन्द्रनील: यस्य, बहु—। तम्। Qual. मुक्तागुणम्। The dark cloud just above the white stream was like a pearl-necklace set with blue sapphire in the centre.

Voice.—गतिभि: पृथु: अपि तनु: प्रवाह: ···—मध्येन्द्रनील:···एक: मुक्तागुण: इव प्रेक्षिष्यते···।

Remark—Comparing river streams with pearl-necklaces is favourite with our poet cp—एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी। मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमे: ॥' Raghu XIII.

49. The cloud will be a good spectacle all along

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णसारप्रभाणाम्।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ४९ ॥

Prose—तां (चर्मण्वतीम्) उत्तीर्य आत्मबिम्बं परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां

পক্ষোৎক্ষেপাত্ উপরিবিলসত্কৃষ্ণসারপ্রভাণাং কুন্দক্ষেপানুগমধুকরশ্রীমুষাং দশপুরবধূনেত্রকৌতূহলানাম পাত্রীকুর্বন্ ব্রজ।

Beng.—চর্মণ্বতী নদী পার হইয়া, ভ্রূলতার বিলাসে অভ্যস্ত, চক্ষুর পক্ষ্ম উৎক্ষিপ্ত হওয়াতে উপরিভাগে কৃষ্ণশুভ্রপ্রভাবিশিষ্ট, (অতএব) ক্ষিপ্যমাণ শুভ্র কুন্দানুসারি কৃষ্ণমধুকরের শোভানুকারী, দশপুরনারীবর্গের সতৃষ্ণ নয়নের বিষয়ীভূত হইয়া তুমি গমন কর।

Eng—Having crossed the river Charmanvati you go on making your own image the object of the eager eyesight of Dasapura ladies—eyesight which is habituated to gestures of creeper like eyebrows and which has a black and white lustre at the top owing to the uplifting of the eyelashes and which (thus) resembles the beauty of black-bees hovering over white Kunda-flowers.

Sanj—তামিতি। 'তাং চর্মণ্বতীমুত্তীর্য্য, ভ্রূবো লতা ইব 'ভ্রূলতা' [উপমিতসমাসঃ] তাসাং 'বিভ্রমাঃ' বিলাসাঃ, 'পরিচিতাঃ' ভ্রূলতা যেষু তেষাম। 'পক্ষ্মাণি' নেত্রলোমানি ['পক্ষ্ম সূত্রে চ সূক্ষ্মাংশে কিঞ্জল্কে নেত্রলোমনি' ইতি শাশ্বতঃ] তেষামুৎক্ষেপাত্ উন্নমনাত্ হেতোঃ, কৃষ্ণাশ্চ সারাশ্চ কৃষ্ণসারাঃ' নীলশারাঃ ['বর্ণো বর্ণেন' ইতি সমাসঃ। 'কৃষ্ণব্যামিশ্রা সারাঃ' ইতি যাদব। ততশ্চ সারশব্দাদেব সিদ্ধে কার্ষ্ণ্যে পুনঃকৃষ্ণপদোপাদানং কার্ষ্ণ্যপ্রাধান্যার্থম্। রক্তত্বন্তু ন বিবক্ষিতমুপমানানুসারাত্ তস্য (i.e. রক্তত্বস্য) ভ্রমবিভ্রমেষ্বভাবাত্, সামুদ্রিকবিরোধাত্, ইতরস্য (i.e. সিতত্বস্য) অপ্রসঙ্গাত্! কচিত ভাবকথনন্তু উপ[?]িত বপয়ম্] উপরি বিলসন্ত্যঃ কৃষ্ণসারাঃ প্রভাঃ' যেষাং তেষাম্, 'কুন্দানি' মাধ্যকুসুমানি তেষাং 'ক্ষেপঃ' ইতস্ততশ্চালনং তস্য 'অনুগাঃ' অনুসারিণো যে মধুকরাঃ তেষাং শ্রিয়ং মুষ্ণন্তীতি তথোক্তানাং, ক্ষিপ্যমানকুন্দানুধাবিমধুকরকল্পানাম্ ইত্যর্থঃ। 'দশপুরং রন্তিদেবস্য নগরং', তস্য 'বধ্বঃ স্ত্রিয়ঃ [বধূর্জায়া স্নুষা স্ত্রী চ' ইত্যমরঃ] তাসাং 'নেত্রকৌতূহলানাং' নেত্রাভিলাষাণাং সাভিলাষদৃষ্টীনাম্ ইত্যর্থঃ। 'আত্মবিম্বং' স্বমূর্তিং 'পাত্রীকুর্বন্' বিষয়ীকুর্বন্ ব্রজ গচ্ছ ॥ ৪৯ ॥

Charcha.

1. ताम्—Refers of river चर्मण्वती। Obj of उत्तीर्य्य।

2. उत्तीर्य्य—उद्+तृ+ल्यप्।

3. व्रज—व्रज+लोट् हि। Noun त्वम्। Conj ante.

4. परिचित &c—भ्रुवो लता इव, उपमितकर्मधा—। विभ्रम is हाव gestures. भ्रूलतानां विभ्रमाः। इतत्। परिचिताः भ्रूलताविभ्रमाः येषु, बहु—। तेषाम्। Qual. नेत्रकौतूहलानाम्। The ladies' good gestures will delight the cloud. hence it is to go enjoying these familiar female looks.

6 उपरि etc —प्र+भा+अङ् भावे=प्रभा lustre. कृष्णाश्च ता साराश्च, कर्मधा—(See Malli) उपरि विलसन्त्य, सुप्सुपा—। उपरिविलसन्त्यः कृष्णसाराः प्रभाः येषु, विपद बहु—। तेषाम्। Qual नेत्रकौतूहलानाम्। सार (शार) means here black. The eye ball was white no doubt but eye-lashes and pupils were black. Hence abundance of black is indicated. Thus Malli says 'सारशब्दादेव कि [illegible] कार्ष्ण्ये पुन कृष्णपदोपादानं कार्ष्ण्यप्राधान्यार्थम्'।

7. कुन्द &c – क्षिप+घञ भावे=क्षेप tossing कुन्द is a variety of white flower, cp 'कुन्दावदाता. कलहंसमाला."—*Bhatti* अनुगच्छन्तीति अनु+गम+डकर्त्तरि=अनुगा followers कुन्दाना क्षेपाः, इतत—। Here it means क्षिप्यमानकुन्द by the maxim 'भावानयने द्रव्यानयनम्'। कुन्दक्षेपानाम् अनुगा, इतत्—। तादृशाः मधुकराः कर्मधा—। तेषा श्रीः, इतत्—। ता मुष्णन्तीति कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्री+मुष+क्विप्। कर्त्तरि—कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुष। तेषाम्। Qual, नेत्रकौतूहलानाम्। White Kunda flowers with black bees hovering over these well compares to the dark iris and white ball of a fully black eye.

8. पान्थीकुर्वन्—अपान्थं पान्थं कुर्वन् इति पान्थ+च्वि+कृ+शतृ। Qual. त्वम्।

5. पक्ष्मोत्, &c.—पक्ष्मन् eye lashes, उद्+क्षिप+घञ भावे=उत्क्षेप up-lifting पक्ष्मणाम् उत्क्षेपः, इतत्—। तस्मात्। इतौ भूनी।

9. दशपुर &c—दश पुराणि यत्र तत् दशपुरम् name of a town बहु—। तस्य वध्वः, इतत्—। तासां नेत्राणि। तेषां कौतूहलाः (साभिलाषदृष्टयः) इतत्—। तेषाम्। सम्बन्धविवक्षया षष्ठी। Dasapura is modern mandasor or Dasor. It is the chief town of the western district of Malwa.

10. Voice.— ··पान्थीकुर्वता त्वया व्रज्यताम्··।

50. *Cloud's access to Kurukhetra.*

ब्रह्मावर्त्तं जनपदमथ च्छायया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ॥ ५० ॥

Prose.—अथ ब्रह्मावर्त्तं जनपदं छायया गाहमानः (सन्) क्षत्रप्रधनपिशुनं तत् कौरवं क्षेत्रं भजेथाः, यत्र गाण्डीवधन्वा (अर्जुन) शितशरशतैः, त्वं धारापातैः कमलानि इव राजन्यानां मुखानि अभ्यवर्षत्।

Beng—অনন্তর ছায়ারূপে ব্রহ্মাবর্ত্তদেশে প্রবিষ্ট হইয়া ক্ষত্রিয়দিগের যুদ্ধের চিহ্নযুক্ত কুরুক্ষেত্রে যাইবে। এইস্থানে গাণ্ডীবধারী অর্জ্জুন, তুমি যেমন ধারাপাত দ্বারা পদ্মসমূহকে অভিবৃষ্ট কর, সেইরূপ শত শত তীক্ষ্ণশরদ্বারা রাজন্যবর্গের মুখ সমাচ্ছন্ন করিয়াছিল।

Eng.—Then entering in the shape of a shadow, the Bhramavarta country, you will land on that Kurukshetra having signs of Kshattriya's warfare. Here Arjuna the wielder of Gandiva pervaded with hundreds of sharp arrows the faces of Kshatriya printes, like you covering lotuses with showers of rains.

Sanj—ब्रह्मावर्त्तमिति। 'अथ, अनन्तर ब्रह्मावर्त्तनाम जनपद् देशम्

[मनुः—'सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्। तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते' इति] 'छायया' अनातपमार्गेण 'गाहमानः' प्रविशन्, न तु स्वरूपेण। पीठमर्दनाथमादीनि परिहृत्य अन्यतो व्रजेदिति वचनात्। 'क्षत्रप्रधनपिशुनं' अद्यापि शिरःकपालादिमत्तया कुरुपाण्डवयुद्धसूचकं ['युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्' इत्यमरः] 'तत्' प्रसिद्धं कुरूणामिदं कौरवं क्षेत्रं भजेथाः।' कुरुक्षेत्रं व्रजेत्यर्थः। 'यत्र' कुरुक्षेत्रे, गाण्डिः धनुरस्यास्तीति गाण्डीवं धनुर्विशेषः ['गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम्' इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः]। 'कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ' इति अमरः] तत् धनुर्यस्य स गाण्डीवधन्वा अर्जुनः ['वा संज्ञायाम्' इत्यनङादेशः] 'शितशरशतैः' निशितबाणसहस्रैः 'राजन्यानां' राज्ञां 'मुखानि' धाराणामुदकधाराणां पातैः कमलानि त्वम् इव अभ्यवर्षत् अभिमुखं दृष्टवान् शरवर्षेण शिरांसि चिच्छेद इत्यर्थः॥ ५० ॥

Charcha

1. ब्रह्मावर्तम्—This is the country (जनपद) between the rivers सरस्वती and दृषद्वती। See Manu quoted by Malli.

2. छायया—छाया shade. तया। प्रकृत्यादित्वात् or करणे तृतीया।

3. गाहमानः—गाह + शानच् कर्तरि। Qual. त्वम्।

4. क्षत्र &c.—प्रधन battle. पिशुन is lit. sign, thence it means 'indicator' (सूचक)। क्षत्राणां प्रधनम्, इतत्—। तस्य पिशुनम्, इतत्—। Qual. क्षेत्रम् In Kurukshetra the well known battle of the Kurus and Pandava's took place and vestiges of it were still there, hence it is so called.

5. तत्—Here तद् is प्रसिद्धार्थक। Qual. क्षेत्रम्।

6. कौरवंक्षेत्रम्—This is कुरुक्षेत्र। Its modern name is Thaneswar. The Allusion is well known and needs no special mention.

7. भजेथाः—भज + लिङ् विधौ + थास्। Nom. त्वम्। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् as in भजे st. 32 or नयेथाः st. 34 etc.

8. राजन्यानाम्—राजन्य is Kshatriya. तेषाम्। षेषे षष्ठी। The word राजन्य may be derived from राजन्+यत्, or it is a रूढ़िशब्द।

9. शित &c—शो+क्त कर्त्तरि=शित sharp. शात is also correct. here by the rule 'शाच्छोरन्यतरस्याम्'। But in the sense of व्रत the form is शित only cp. 'श्यतिर्वि' व्रते नित्यम्''। ...णां शतानि। द्वन्द्व--। शितानि शरशतानि, कर्मधा—। तैः। करणे ३या।

10 गाण्डीव &c—For deriv. of गाण्डीव—see Malli गाण्डीवं धनुरस्य इति बहु--। Here समासान्त अनङ् optionally comes by 'वा संज्ञायाम' yielding गाण्डीवधन्वन्। गाण्डीवधनु. is also correct. This is a name of अर्जुन। See Malli, Nom to अभ्यवर्षत्।

11. धारापातै—करणे ३या।

12 अभ्यवर्षत्--अभि+वृष+लङ द। Nom. गाण्डीवधन्वा।

13. Voice—गाहमानेन त्वया ·भव्यते ·धन्वना· ·अभ्यवृष्यन्त।

51 Saraswati s water is purifying to all

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्कां
बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे।
कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीनां
अन्तःशुद्धस्त्वमसि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः॥ ५१॥

Prose—बन्धुप्रीत्या समरविमुखः लाङ्गली (बलरामः) अभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्कां हालां (सुरां) हित्वा याः (अपः) सिषेवे, तासां सारस्वतीनाम् अपाम् अभिगमं (सेवां) कृत्वा हे सौम्य, त्वम् अन्तःशुद्धः (सन्) वर्णमात्रेण कृष्णः भविता असि।

Beng—বন্ধুভূত কুরুপাণ্ডবদিগের প্রতি স্নেহবশতঃ সমরবিমুখ হইয়া হলধর বলরাম, সুস্বাদু ও তদীয় পত্নী রেবতীর (লোচনচিহ্নযুক্ত) মদ্য ত্যাগ করিয়া যে পবিত্র জলপান করিয়াছিলেন, সরস্বতীনদীর সেই পবিত্র জল সেবন করিয়া হে সাধো, তুমি বর্ণে কাল হইলেও অন্তরে শুদ্ধ হইবে।

Eng —O Good one, you though dark in colour will be internally purified by partaking of those waters of Saraswati, which the plough-bearer Balarama averse to warfare owing to his affection for relatives (Kurus and Pandavas), drank in place of well-flavoured wine having the reflection of Revati's (his wife's) eyes.

Sanj.—हित्वेति । 'बन्धुप्रीत्या' कुरुपाण्डवस्नेहेन न तु भयेन 'समरविमुखो' युद्धनिःस्पृहः. लाङ्गलमस्यास्तीति 'लाङ्गली' हलधरः 'अभिमतरसाम्' अभीष्टस्वादां, तथा रेवत्याः स्वप्रियायाः लोचने एव अङ्कः प्रतिबिम्बत्वात् चिह्नं यस्याः तां 'हालां' सुरां ['सुराः हलिप्रिया हाला' इत्यमरः । 'अभिप्रयुक्तं देशभाषापदम्' इत्यत्र (? सूत्र) 'हाला इति देशभाषापदमपि अतीव कविप्रयोगात् साधु इत्युदाजहार वामनः] 'हित्वा' त्यक्त्वा, दुस्त्यजामपि इति भावः । याः सारस्वतीरपः सिषेवे । हे सौम्य' सुभग 'त्वं' तासां सरस्वत्या नद्या इमाः 'सारस्वत्यः' तासामभिगमं' सेवां कृत्वा 'अन्तः' अन्तरात्मनि 'शुद्धो' 'निर्मलः' निर्दोषो भविता ['ण्वुल्तृचौ' इति तृच] 'असि' सद्य एव पूतो भविष्यसीत्यर्थः ['वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति वर्तमानप्रत्ययः] 'वर्ण'-मात्रेण' वर्णेनैव 'कृष्णः' श्यामः, न तु पापेन इत्यर्थः । [अन्तःशुद्धिरेव सम्पाद्या न बाह्या । बहिःशुद्धोऽपि सुहृद्वधप्रायश्चित्ताय सारस्वतसलिलसेवी तत्रभगवान् बलभद्र एव निदर्शनम । अतो भवतापि सरस्वती सर्वथा सेवितव्या इति भावः ।] ॥ ५१ ॥

Notes on Malli

1. The sense is—Internal and *not* external purification is to be done. Almighty Balarama furnishes an example here, for he though externally pure, partook of Saraswati's water for internal purification—(due for सुहृद्वध). So you should serve Saraswati by all means.

Charcha.

1. हित्वा—हा+क्त्वा । Having given up

2 हालाम्—'हाला'—a colloquial word meaning 'wine' साम्, obj. of हित्वा । Wine was Balaram's favourite (cp—

'मदिरास्वादमदपाटलितद्युती'—Sisu) so much so that its abandonment in favour of Saraswatis water, makes the latter unsurpassably pure. 3. रेवती &c.—रेवती was 'बलराम's dear wife. रेवत्याः लोचनम्., इतत्—। लोचनमित्यत्र जातौ एकवचनम्. रेवतीलोचनम्. अङ्क' (चिह्न') यस्याः, बहु—। ताम्.। Qual. हालाम्.। The epithet suggests that this wine drunk in company with Revati made it all the more attractable, still he had foregone it. As Revati's eyes were reflected in clear wine, so it was रेवतीलोचनाङ्का। cp 'सङ्पानात् रेवतीलोचनप्रतिबिम्बधारणः' —*Sarodharini.*

4. बन्धु &c—By बन्धु is taken कुरुs and पाण्डवs। बन्धौ प्रीतिः, सुपसुपा—। तया। हेतौ ३या।

5. समर &c.—समरे विमुखः सुप्सुपा—।Qual. लाङ्गली।

6. याः—Refers to water of the river Saraswati.

7. सिषेवे—सेव+लिट्.ए। Nom. लाङ्गली। The allusion is—that once Balarama killed a charioteer through Krishna's instigation. At the next stage being penitent of his deed he traversed the several well-known holy places and at last was absolved of his sinful action by ablution in the River Saraswati. Thus it is indicated that Saraswati's waters are very holy indeed.

8. अभिगमम्—अभि+गम+अप् भावे=अभिगम serving, i. e., drinking. तम। obj. of कृत्वा।

9. अपाम्—अप् water. The base is always feminine plural ताषाम्.। कृद्योगे कर्मणि षष्ठी—the कृत् is in अभिगम।

10. सारस्वतीनाम्—सरस् is water, तानि सन्ति अस्या इति सरस्+मतुप् स्त्रियाम्=सरस्वती। It is a very holy river in India. It flows by the north-west of कुरुक्षेत्र। सरस्वत्या इमा इति सरस्वती+अण्+ङीप्=सारस्वती। तासाम्.। Qual. अपाम्.। Cp.

the verse—'गङ्गा कनखले पुण्या कुरुक्षेत्रे सरस्वती। ग्रामे वा यदि वारण्ये पुण्या सर्वत्र नर्मदा॥'

11. असि—अस्+लटसि। Nom. त्वम्। Malli connects it with भविता, thereby getting a future sense. The वर्तमान् in the sense of future is supported by the rule 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा'। Prof. Pathak says that असिभविता=भवितासि (भू+लुट् Second sing) But it should be remembered that such separation of a verb from its affixes is unusual. Separation of आमप्रत्ययान्त from the root (as 'पातयां प्रथममास', 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार'—Raghu&c.) cannot be taken as similar instances. But if the reading be अपि in place of असि then the last half gains in force. जाह्नवी शुद्धा बभूव त्वमपि अन्तःशुद्धो भविता sounds very good, the connection of the two halves being wellesta-blished. So we prefer अपि here As'कौतुकात् समर्थः' is a better reading for ''कपित्वात् समर्थः'' in sl 43 ante.

12. भविता—भविष्यति इति भू+तृच् कर्तरि—भविता। Pred. to त्वम्।

13. वर्णमात्रेण=प्रवर्णएव इति वर्णमात्रम्, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः। तेन। प्रकृत्यादित्वात् तृतीया। For the force of the epithet see Malli—न तु पापेन &c.

14. Voice—=विशुद्धेन जाह्नविना यः शिवशिरे त्वया...शुद्धेन कर्णेन भविता भूयते...।

52. Cloud's procedure to Kanakhala.

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम्।

गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ ५२ ॥

Pros.—तस्मात् (कुरुक्षेत्रात्) अनुकनखलं शैलराजावतीर्णां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिं जह्नोः कन्यां (गङ्गाम् इत्यर्थः) गच्छेः । या फेनैः गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां विहस्य इव इन्दुलग्नोर्मिहस्ता (सती) शम्भोः केशग्रहणमकरोत् ।

Beng.—সেই কুরুক্ষেত্র হইতে, কনখলসমীপে শৈলরাজ হিমালয় হইতে পৃথিবীতে পতিত সগরতনয়গণের স্বর্গপ্রাপ্তির পঙ্‌ক্তিস্বরূপ জহ্নুকন্যা গঙ্গার সমীপে যাইবে। গঙ্গা ফেনদ্বারা গৌরীর ভ্রূভঙ্গি উপহাস করিয়াই যেন ঊর্মিরূপহস্ত চন্দ্রে লগ্ন করিয়া শিবের কেশগ্রহণ করিয়াছিলেন।

Eng.—Then from Kurukshetra go to the river Ganges, the step to heaven for the sons of sagara and who descends on earth from the Himalayas near Kanakhal. She laughing the frowns in the face of Gauri by foam as it were, caught hold of the hairs of Siva with her hands of waves stuck to Lord's crescent-moon.

Sanj.—तस्मादिति । 'तस्मात्' कुरुक्षेत्रात् 'कनखलस्य अद्रेः (?) समीपे 'अनुकनखलम्' ['अनुर्यत्समया' इत्यव्ययीभावः] 'शैलराजात्' हिमवतः (अद्रेः) अवतीर्णां सगरतनयानां स्वर्गसोपानपङ्क्तिं स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतामित्यर्थः जह्नोर्नाम राज्ञः (? मुनेः) 'कन्यां, जाह्नवीं गच्छेः' गच्छ [विध्यर्थे लिङ्] या जाह्नवी 'गौर्या वक्त्रे या भ्रुकुटिरचना सपत्नीरोषात् भ्रूभङ्गकरणं तां फेनैः विहस्य' अवहस्य 'इव धावल्यात् फेनानां हासत्वेनोत्प्रेक्षा । 'इन्दौ' शिरोमाणिक्यभूते लग्ना ऊर्मय एव हस्ता यस्याः सा 'इन्दुलग्नोर्मिहस्ता' सती 'शम्भोः केशग्रहणमकरोत् । यथा काचित् प्रौढा नायिका सपत्नीमवहसमाना स्वभर्तारं सह शिरोरत्नेन केशेषु आकर्षति तद्वत् इति भावः । [इदञ्च—पुरा किल भगीरथप्रार्थनया भगवती गगनपथात् पतन्तीं गङ्गां गङ्गाधरो जटाजूटेन जग्राह इति कथामुपजीव्य उक्तम् ।] ॥ ५२ ॥

Notes on Malli.

1. This is said with reference to the fact that at the request

of Bhagiratha, Siva (the holder of Ganga) held her by his matted locks as she fell on Earth from the heaven. [N. B.—Here Mallis reading is unsound. पदैः should be placed after हिमवतः। And राज्ञः should be मुनेः]।

Charcha

1. तस्मात्—Refers to कुरुक्षेत्र। अपादाने ५मी।

2. गच्छेः—गम+लिङ् विधौ+यास्। Nom. त्वम्। जगाम अगमत्, अगच्छत, गमिष्यति।

3. अनु etc.—Kanakhal is a place near Hardwar where the river Ganges descends into a low plain uphills. Hence at कनखल Ganges is शैलराजावतीर्णा (i. e शैलराजात् हिमालयात् अवतीर्णा भूम्यां पतिता)। Prof. Wilson thus by a verse shows the meaning of कनखल—'खलः को नावमुक्तिं वैभजतेतत्र मज्जनात्। अतः कनखलं तीर्थं नाम्ना चक्रुर्मुनीश्वराः॥' Again Ganga's purity is mostly seen at कनखल, hence the cloud is to go there (see Note 10. sl. 51). कनखलस्य समीप इति अनुकनखलम्, अव्ययी—। Adv. Qual. गच्छेः। The rule quoted by Malli 'अनुर्यत् समया'—means that the अव्यय 'अनु' is compounded with the thing taken as mark near which something occurs etc.

4. जह्नोः कन्याम्—Obj. of गच्छेः। By जह्नु कन्या Ganga is meant. The allusion is to the fact that when the first flow of Ganges current disurbed the sage Jahnu, he [illegible] auk her up But being requested by Bhagiratha the sage reissued her from his knee Hence she is जह्नो कन्या। Thus गङ्गा is called जाह्नवी। Mall's जह्नोर्नाम राज्ञ. कन्या should be जह्नोर्नाम मुनेः कन्या।

5. सगर &c.—सोपान step. पङ्क्ति row. सोपानानां पङ्क्तिः ६तत—। स्वर्गस्य सोपानपङ्क्तिः the rows of steps leading to Heaven, ६तत—,

सगरतनयानां स्वर्गसोपानपङ्क्तिः, इतत—। ताम। Qual. कन्याम। Bhagiratha the great-grandson of Sagara, a king of the solar dynasty, brought down Ganga on Earth from Heaven to rescue his fore-fathers the sons of Sagara, who were reduced to ashes at Patala by the curse of sage Kapila. Thus Ganga purified them of their sins and caused their access to Heaven, hence she is so called,

6, गौरी &c.—भ्रुवौ कुटि इति भ्रुकुटि इतत। तस्य रचना, इतत—। गौरीवक्त्रं भ्रुकुटिरचना सुपसुपा—। ताम। Obj. of विहस्य। भ्रुकुटि is also correct by the vattrika 'अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम',—ह्रस्व being optional in these cases According to some again भ्रकुटि is also available, the varttika being explained as—भ्रकुंसादीनाम् 'अ' भवति। Note भ्रकुटि is also used in this sense Ganges first fell on Earth on the Siva's head for earth was not sufficiently strong to bear her burden. This provoked गौरी's jealousy The poet writes the last half of this verse with an allusion to this fact Thus he surmises that Ganga laughed away Parvati's jealous frowns by her laughs in the shape of white foams (फेनैः विहस्य) and seized Siva's hair

7. अकरोत—कृ+लङ् द। Nom. या। करोति—कुरुते, चकार—चक्रे, करिष्यति—ते।

8. इन्दु &c.—ऊर्मय इस्ता इव इति ऊर्मिहस्ता, उपमित—मधा—। इन्दौ लग्नाः सुप्सुपा—। इन्दुलग्ना ऊर्मिहस्ता अस्या, बहु।—Pred to या। Kalidasa elsewhere also compares waves with hands, cp 'मांतरङ्गहस्तै कपगृहतीव''—*Raghu*,

9. Voice.—शैलराजावतीर्णा —पङ्क्तिः कन्या गनेरस.. यया हस्तया .. चक्रियत. ।

53 Cloud's union with crystal-water of Ganges.

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्द्धलम्बी ।
त्वञ्चेदच्छ स्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्य्यगम्भः ।
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ
स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥ ५३ ॥

[N B,—The dark cloud in union with the crystal waters of Ganges will give one the impression of the confluence of Ganges and Jamuna there—Jamuna's water being dark]

Prose—सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्द्धलम्बी (सन्) त्वम् अच्छस्फटिकविशदं तस्याः (गङ्गायाः) अम्भः तिर्य्यक् पातुं तर्कयेः चेत, (तदा) सपदि स्रोतसि संसर्पन्त्या भवतः छायया असौ (गङ्गा) अस्थानोपगतयमुनासङ्गमा इव अभिरामा स्यात ।

Beng—সুরগজের ন্যায় আকাশে পশ্চাদ্ভাগ দ্বারা লম্বমান হইয়া তুমি স্ফটিকের ন্যায় গঙ্গার নির্ম্মল জল যদি বক্রভাবে থাকিয়া পান কর, তবে তখনই গঙ্গাস্রোতে তোমার ছায়া প্রতিবিম্বিত হওয়ায় নদী অস্থানে যমুনাসঙ্গমপ্রাপ্ত হইয়া মনোহর হইবে।

Eng—If you in an oblique position think of drinking the crystal-clear water of Ganges like a divine elephant resting in the sky with its hinder part only, then Ganges with your image entered into her, will be as beautiful as if it had conjoined with Jamuna not in its usual place (at Allahabad).

Sanj—तस्या इति । 'सुरगज इव' कश्चित् दिग्गज इव 'व्योम्नि पश्चादर्द्धं' पश्चार्द्धं [पृषोदरादित्वात साधु' (?) 1] तेन लम्बते इति 'पश्चार्द्धलम्बी' सन् पश्चाद्भागेन व्योम्नि स्थित्वा पूर्वार्द्धेन जलोन्मुखः इत्यर्थः । [केचित पूर्वार्द्धलम्बी इति पठन्ति] 'अच्छस्फटिकविशदं' निर्म्मलस्फटिकावदात' 'तस्याः' गङ्गायाः 'अम्भः' 'तिर्य्यक्' तिरश्चीनं यथा तथा पातुं त्वं तर्कयेः विचारयेः 'चेत' । 'सपदि स्रोतसि' प्रवाहे 'संसर्पन्त्या भवतः छायया' प्रतिबिम्बेन 'असौ' गङ्गा 'अस्थाने' प्रयागादन्यत्र उपगतः प्राप्तः यमुनासङ्गमः यया सा तथाभूता 'इव अभिरामा स्यात ॥ ५३ ॥

Notes on Malli

1. In the formation of पश्चार्द्ध Malli resorts to पृषोदरादि, but this is unsound, the Vartika 'अपरस्य अर्द्धे पश्चभावो वक्तव्य' directs पश्च to be ordered in the place of अपर when अर्द्ध follows. (See *char*).

Charcha

1. पश्चार्द्धलम्बी—अपरम् अर्द्धम् पश्चार्द्धम्, कर्मधा—। पश्च comes in place of अपर (see Malli and notes thereon). समेंऽशके अर्द्धं नपुंसकम्। cp, 'पश्चार्द्धेन प्रविष्ट.'—Sak. I. पश्चार्द्धेन लम्बते इति पश्चार्द्ध+लम्ब+णिनि कर्त्तरि=पश्चार्द्धलम्बी resting by hinder part. Pred, to त्वम्। Standing on the sky, the cloud is to stoop down by his fore-part to drink water

2. अच्छ &c—विशद white (here). अच्छ clear. अच्छः स्फटिक, कर्मधा—। सदृश विशदम, उपमान कर्मधा—by उपमानानि सामान्यवचनैः। Qual. अम्भ ।

3, तकर्ये —तर्क+णिच (चुरादि)+लिङ् यास । Nom त्वम ।

4 तिर्यक्—तिरः वक्रमञ्चतीति तिरस+अञ्च+क्विन्=तिर्यक। तत् यथा तथा। Qual पातुम्। He is to drink standing on the bank with his face directed towards the other bank This is an oblique position

5 [illegible] —[illegible] [illegible] —[illegible]। [illegible] तथा। Qual [illegible] which has [illegible]।

6 सपदि—An अव्यय meaning 'immediately Adv Qual [illegible]।

7 अस्थान etc —यमुनायाः सङ्गम इतत्—। अस्थाने उपगत. सुप्सुपा।

अस्थानोपगत: यमुनासङ्गमः अस्या, बहु—। Pred. to असौ। The simile is very apt ; see 'N B." above.

8. स्यात्—अस+लिङ (सम्भावनायाम)+यात्। Nom असौ।

9 Voice—गर्जन ··लम्बिना त्वया—तर्कित—असुया . सङ्गमया . अभिरामया भूयेत ।

Remark —Ganges waters are white and Jamuna's waters are black At the confluence their flows can be distinguished, cp, क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य, पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः.'--*Raghu XIII*

54 ***Cloud's fatigue to be allayed on Himalaya***

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः।
वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः
शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५४ ॥

[N B.—The idea is that the dark cloud on the snow-clad white peak of Himalaya will look like black mud sticking on the horn of the white bull of Siva]

Prose —आसीनानां मृगाणां नाभिगन्धैः सुरभितशिलं, (तथा) तुषारैः गौरं तस्याः (गङ्गायाः) एव प्रभवं (उत्पत्तिस्थानम्) अचलं (पर्वत) प्राप्य, अध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः (सन्) त्वं शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयां शोभां वक्ष्यसि (धारयिष्यसि)।

Beng —উপবিষ্ট মৃগগণের কস্তূরীগন্ধে গন্ধিতপ্রস্তর এবং তুষারহেতু গৌর, গঙ্গার উৎপত্তিস্থান সেই পর্বত হিমালয়কে প্রাপ্ত হইয়া, তুমি পথশ্রমবিনোদের জন্য সেই পর্বতের শৃঙ্গে বসিয়া থাকিয়া শিবের শুভ্রবৃষের শৃঙ্গে লগ্ন কর্দমের ন্যায় শোভা ধারণ করিবে।

Eng.—Having reached that mountain (Himalaya) the source of Ganges, white with snow, and having its slabs of stones perfumed with the musks of seated deer, you will sit there to allay your fatigue, you will also then ... in the similarity of mud dug up by the white bull of ... ee-eyed Siva

Sanj--आसीनानामिति । 'आसीनानाम्' उपविष्टानां 'मृगाणां 'कस्तूरिकामृगाणाम्, अनाथा नाभिगन्धानुपपत्तेः । 'नाभिगन्धैः' कस्तूरीगन्धैः तेषां तदुद्भवत्वात्, अतएव मृगनाभिसंज्ञा च ["मृगनाभि मृगमद कस्तूरी" इत्यमरः] अथवा—नाभयः कस्तूर्यः ["नाभिः प्रधाने कस्तूर्यां मदे च क्वचिदीरित" इति विश्वः] तासां गन्धैः "सुरभिता" सुरभीकृताः "शिला" यस्य सः तं तस्याः गङ्गाया एव प्रभवत्यस्मादिति प्रभवं कारणं तं, तुषारैः गौरं सितम् ["अवदात सितो गौरः" इत्यमरः] 'अचलं प्राप्य विनीयते अनेन इति विनयनं [करणे ल्युट्] 'अध्वश्रमस्य' विनयनं अपनोदनं तस्य हिमाद्रेः शृङ्गे 'निषण्ण' सन् शुभ्रो यो 'त्रिनयनस्य' त्र्यम्बकस्य वृषभः [सुकृते वृषभो वृष' इत्यमरः] तेन 'उत्खातेन' विदारितेन पङ्केन सह 'उपमेयाम्' उपमातुमर्हां 'शोभा वक्ष्यसि [वहते लृट । विनयन' इत्यत्र "पूर्वपदात संज्ञायामगः" इति णत्वं न भवति । "क्षुभादिषु च" इति निषेधात] । तस्याः प्रभवमित्यादिना हिमाद्रौ वैवाहिको गरुडविहारो ध्वन्यते ॥ ५४ ॥

Charcha

1 आसीनानाम—आस+शानच् कर्त्तरि=आसीनः seated, तेषाम् । Qual मृगाणाम । By मृग we are to understand those having "musk' in their navels आसीन is formed with ई added, by the rule "ईदास" ।

2 सुरभित &c.—सुरभि करोति सुरभि+णिच+लटति=सुरभयति । "तत करोतितदाचष्टे' इति णिच् । सुरभिनामधातु+क्त कर्मणि=सुरभित scented. नाहृश्याः शिलाः यस्य, बहु— । तम । Qual अचलम ।

3 नाभि etc.—नाभीनां गन्धाः, इतत । तैः । अनुक्ते कर्त्तरि ३या —the क्रिया being सुरभित in सुरभितशिलम । For meanings of नाभि see

Malli. कस्तूरिकामृगs abound in Himalayan plains thom fragrant, cp, प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि'—Kum.

5. प्रभवम्—प्रभवत्यस्मात इति प्र+भू अप् अपादाने—। प्रभव: Source. तम्—Qual. अचलम्। Ganges rises from Himalaya.

6 तुषारैः—तुषार snow, तैः। प्रकृत्यादित्वात ३या।

7 वत्स्यसि—वस्+लृट स्यसि। Nom त्वम्। वत्स्यति—ते, —न्ति etc.

8. अध्व etc—विनीयते अनेन इति वि+नी ल्युट् करणे=विनयन the instrument by which is dispelled (Malli). अध्वश्रमस्य विनयनम्, ६तत—। तस्मिन्। Qual. शृङ्गे। Or—विनयतीति विनयनम्, कर्त्तरि ल्युट by 'कृत्यल्युटोबहुलम्'। Rest as above. Or—वि नी ल्युट्=भावे विनयनम् dispelling अध्वश्रमस्य विनयनम्। ततः अर्थं चाद्यथ —तस्मिन्। Or—श्रमविनयने means श्रमविनयनविषये। विषयाधिकरणे ७मी। 'विवक्षातःकारकाणि' इति विवक्षया ७मी।

8. निषण्णः—नि+सद क्त कर्त्तरि=निषण्ण seated. Pred to त्वम्। 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्। Then by the rule 'रषाभ्यां नोणः समानपदे' we get प्रथमनकारस्य णत्वम्। ततः सन्निना द्वितीयनकारस्यापि णत्वम।

9. शुभ्र etc.—विनयन is Siva. तस्य वृषः, ६तत—। उद्+खन क्त कर्मणि=उतखात dug up in वप्रक्रीडा। शुभ्रः विनयनवृष., कर्मधा—। तेन उतखात ३तत—। तादृशः पङ्क, कर्मधा—। तेन उपमेया, ३तत—। ताम। Qual. शोभाम। The white bull is compared to snow-clad Himalaya. The mud dug up by the bull and stuck on its horns is compared to the dark cloud Malli says—in त्रिनयन we do not get cerebral though as a संज्ञा of Siva णत्व should have come by the rule 'पूर्वपदात संज्ञायामगः'—the cause for the change being in the पूर्वपद 'त्रि' here, for 'त्रिनयन' is read under the क्षुभ्नादि class. And क्षुभ्नादि is an open

list (আকৃতিগণ)। Thus *Kasika* says 'अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेध: क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्य.'।

10 Voice — ..त्वया निषण्णेन.. उपमेया शोभा वक्ष्यते ।

55 Extinction of forest-fire there

तञ्चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसङ्घट्टजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्नि:।
अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-
रापन्नार्त्तिप्रशमनफला: सम्पदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५५ ॥

Prose — वायौ सरति (सति) सरलस्कन्धसङ्घट्टजन्मा उल्काक्षपितचमरीबाल-भार: दवाग्नि: तं (हिमाद्रिं) बाधेत चेत् (तदा) वारिधारासहस्रै: एनम् अलं (अशक्तत्वात सर्वप्रकारेण) शमयितुं अर्हसि उत्तमानां सम्पद: आपन्नार्त्ति-प्रशमनफला हि।

Beng —বায়ু বহিতে থাকিলে সরলবৃক্ষের প্রকাণ্ডের ঘর্ষণে উৎপন্ন বনাগ্নি, অগ্নিস্ফুলিঙ্গ দ্বারা চমরীমৃগের পুচ্ছলোমাদি দগ্ধ করিয়া যদি হিমাদ্রিকেও উৎপীড়ন করে, তবে তুমি অগ্নিকে সর্বপ্রকারে নির্বাপিত করিবে। আপন্নের ভয় দূর করাই উত্তমদিগের সম্পৎ ফল বটে।

Eng—The wind having blowing, if the forest-fire grown by collision of trunks of Sarala trees, overpowers Himalaya even after burning by its sparks the hairs of Chamari deer, then it behoves thee to extinguish it by all means Indeed the wealth of the good results in the destruction of the pain of the distressed.

Sanj —तं सति—'वायौ' वनवाते सरति सति 'सरलाणां' देवदारुद्रुमाणां (?) 'स्कन्धा' प्रदेशविशेषा ["अस्त्री प्रकाण्ड: स्कन्ध: स्यात मूलात् शाखावधि तरो:" इत्यमर:] 'तेषां सङ्घट्टनेन' सङ्घर्षणेन जन्म यस्य स तथोक्त: [जन्मोत्तरपदत्वात् व्यधिकरणोऽपि बहुव्रीहि: साधुरित्युक्तम्] 'उल्काभि: स्फुलिङ्गै: 'क्षपिता: निर्दग्धा:

'चमरीणां वालभाराः बैग्रसमूहा येन, दव एव अग्निः 'दवाग्निः' वनवह्निः ['वने च वनवह्नौ च दवो दाव इवेष्यते' इति यादवः] 'तं' हिमाद्रिं' बाधेत चेत' पीडयते यदि 'एनं दवाग्नि'' 'वारिधारासहस्रैः' शमयितुमर्हसि। युक्तम् एतत् इत्याह—'उत्तमानां' महतां 'सम्पदः' समृद्धयः 'आपन्नाना' आर्तानाम् 'आर्तिप्रशमनम्' आपन्निवारणमेव 'फलं' प्रयोजनं यासां तास्तथोक्ता हि। अतः हिमालयस्य दावानलस्त्वया शमयितव्य इति भावः॥ ५५॥

Charcha

1. तम्—Refers to Himalaya Obj of बाधेत।

2. सरति—सृ लटः स्थाने शतृ=सरत blowing तस्मिन्। Pred to वायौ (which has भावे ७मी)।

3 सरल &—सरल is a variety of देवदारु and not देवदारु proper, Malli's देवदारु for सरल is an oversight. Charaka's 'शटीसरलदार्वेलामञ्जिष्ठागुरुचन्दनैः' and 'देवदारुवचाकुष्ठं सरलं शिग्रुसैन्धवम्', make देवदारु and सरल as different varieties of trees under the same species स्कन्ध trunk सङ्घट्ट friction, collision, This friction is due to blowing of winds. सरलाणां स्कन्धाः, तत—। तेषां सङ्घट्टनम्, तत—। तस्मात (तत वा) जन्म अस्य बहु—। Qual. दवाग्निः। See also Malli

3 बाधेत—बाध लिङ (सम्भावनायाम्)+ईत। Nom दवाग्निः।

4 उल्का &c.—उल्का spark. क्षप+णिच (चुरादि) क्त कर्मणि= क्षपित burnt. उल्कयाक्षपितः। चमरी is a kind of deer famous for their hairs (वाल)। वालानां भारः, bush of hairs, तत—। चमरीणां वालभारः, तत—। उल्काक्षपितः चामरीवालभारः अनेन, बहु—। Qual. दवाग्नि। The ravishes of दवाग्नि is well described in the Ritursamhara 'ज्वलति पवनवृद्धः पर्वतानां दरीषु स्फुटति पटुनिनादैः शुष्कवंशस्थलीषु ,—। प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन ग्लपयति मृगवर्गं प्रान्तलग्नो दवाग्निः॥'

5. अर्हसि—अर्ह लट सि। Nom. त्वम्। आनर्ह, आर्हीत।

6. अलम्—An अव्यय meaning here 'by all means' (सर्वथा) cp. 'अलमतिमयेन'—वारीक्षारिणी । Adv Qual शमयितुम । see Mallis also.

7. वारिधारा &c —वारिधाराणां सहस्राणि इतत—। तै. । करणे तृया ।
8 आपन्न &c—आ+पद+क्त कर्त रि=आपन्न distressed. आ+ऋ क्तिन् भावे=आर्त्ति affliction. प्र शम लुाट भावे=प्रशमन extinction. आपन्नानां आर्त्ति. इतत—। तस्याः प्रशमनम । इतत—। तदेव फलं यासाम, बहु —। ताः Pred to सम्पदः । The good always succour the distressed. cp 'आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिता. खलु पौरवाः'—Sak.

9. सम्पद —सम्पद्यन्ते इति सम+पद क्विप् भावे=सम्पदः wealth ता' । Nom to भवन्ति understood

10. Voice. .. सङ्कटजन्मना . वालभारेण दवाग्निना स वाधेत त्वया भज्यते .सम्पद्भिः फलाभिः भूयते . ।

56 Sarava's *futile attempt for the Suppression of cloud.*

ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्
मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।
तान् कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्
के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥ ५६ ॥

Prose—तस्मिन् (हिमाद्रौ) संरम्भोत्पतनरभसाः ये शरभाः स्वाङ्गभङ्गाय (आत्मदेहभङ्गाय एव) मुक्ताध्वानं भवन्तं लङ्घयेयुः , तान् सपदि (सद्यः) तुमुल करकावृष्टिपातावकीर्णान् कुर्वीथाः । निष्फलारम्भयत्नाः के वा परिभवपदं न स्युः.

Beng—সেই হিমাদ্রিতে, রাগের সহিত বেগে উৎপতিত যে সমস্ত শরভমৃগ, পথ ছাড়িয়া দিলেও তোমাকে নিজ দেহ নাশের জন্যই আক্রমণ করিবে তাদের তুমি শিলাবৃষ্টিদ্বারা বিক্ষিপ্ত করিবে। নিষ্ফল-কার্য্যে যত্নবান্ হইলে কে বা পরিভূত না হয়।

Eng.—The Sarava deer that is eager to scamper up angrily and will in that Himalaya attack you for the breach of their own limbs only though you left their path, should be scattered by you with a heavy shower of hail-stone. Engaged in futile works who indeed does not become an object of defeat ?

Expl —The cloud is very powerful Thus the Sarava deer that will assail it in Himalaya will in return be defeated by hail-storms to be hurled by the cloud. Indeed quarrel with a powerful one ends in defeat only.

Sanj.—ये इति। 'तस्मिन्' हिमाद्रौ 'संरम्भः' कोपः ['संरम्भ, सम्भ्रमे कोपे' इति शब्दार्णवः] 'तेन उत्पतने उत्प्लवने 'रभसो वेगः येषां ते तथोक्ताः ['रभसो वेगहर्षयोः' इत्यमरः;] 'ये शरभाः' अष्टापदमृगविशेषाः। ['शरभः शलभे चाष्टापदे प्रोक्तो मृगान्तरे' इति विश्वः] 'मुक्तोऽध्वा' शरभोत्प्लवनमार्गो, येन तं भवन्तं सपदि स्वाङ्गभङ्गाय लङ्घयेयुः [सम्भावनायां लिङ्] भवतोऽतिदूरत्वात् स्वाङ्गभङ्गातिरिक्तं फलं नास्तिलङ्घनस्य इत्यर्थः। 'तान्' शरभान् 'तुमुला' सङ्कुला 'करकाः' वर्षोपलाः ['वर्षोपलस्तु करका' इत्यमरः] 'तासां वृष्टिः' तस्याः पातेन अवकीर्णान् विक्षिप्तान् 'कुर्वीथाः' कुरुष्व [विध्यर्थे लिङ्] क्षुद्रोऽपि अधिक्षिपन् प्रतिपक्षं सद्यः प्रतिषेद्धव्य इति भावः। तथा हि आरभ्यन्ते इति 'आरम्भाः' कर्माणि तेषु यत्नः उद्योगः स निष्फलो येषां ते तथोक्ताः, निष्फलकर्मोपक्रमा इत्यर्थः। अत्र केवा परिभवपदं तिरस्कारपदं न स्युः न भवन्ति सर्वे एव भवन्तीत्यर्थः। [यद्य 'घनोपलस्तु करकः' इति यादववचनात् करकशब्दस्य नियतपुंलिङ्गताभिप्रायेण करकाणां वृष्टिः इति केषाञ्चित् व्याख्यानं तदन्ये नानुमन्यन्ते, 'वर्षोपलस्तु करका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामिना 'कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायके इति नानार्थे पुंस्यापि वक्ष्यति' इति वदता उभयलिङ्गताप्रकाशनात्। यादवस्य तु पुंलिङ्गताविधाने तात्पर्यं न तु स्त्रीलिङ्गतानिषेधे इति न तद्विरोधोऽपि। करकस्तु करङ्के स्यात् दाडिमे च कमण्डलौ पक्षिभेदे करे चापि, करका च घनोपलः' इति विश्वप्रकाशवचने तु उभयलिङ्गता व्यक्तैव इति न कुत्रापि विरोधवार्त्ता। अतएव रुद्रः 'वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि दृश्यते' इति] ॥ ५६ ॥

Notes on Malli

1. Some on the strength of Yadava's 'वर्षोपलस्तु' etc stated fixed maculinity of the word करक and explained as करकाणां वृष्टिः, but others do not approve it, Kshiraswamin while explaining Amara's 'वर्षोपलस्तु करका'' says 'कमण्डलौ etc whereby उभयलिङ्गता (masc. and fem) of the word is shown. Yadava's motive is to establish its masculine gender and not to disapprove of its feminine use Thus there is no contradiction In the saying of विश्वप्रकाश (e. g 'करकस्तु etc) he openly avows उभयलिङ्गता of the word करक । Thus Rudra has 'वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि' । Hence no contradiction anywhere.

Charcha

1. संरम्भ etc — सम रभ+घञ् सरम्भः anger. उद्+पत ल्युट् भावे=उत्पतन jumping. रभस force. संरम्भेण उत्पतनम्, ३तत –। संरम्भोत्पतने रभसः वेगः एषाम्, बहु—। Or—रभस is furious वेगयुक्त। सरम्भोत् पतने रभसाः सुप सुपा— । Thus expounding we avoid व्यधिकरण बहु—as Malli has it.

2 खाङ्ग etc.—खाङ्गाना भङ्गः (breach) ६तत—। तदर्थ । तादर्थ्ये ४र्थी। Their forceful rush will only lead to their own destruction.

3. मुक्त etc —अध्वन् way मुक्तः अध्वा यर्नेन, बहु। तम। The cloud is afar on the sky, hence it was out of the range of शरभ deer

4 लङ्घयेयुः—लङ्घ णिच् लिङ् (सम्भावनायाम) युस। Nom. शरभाः। शरभ is a kind of eight-footed deer

5. कुर्वीथाः—कृ लिङ (विधौ) थेयास्। Nom. त्वम्। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम।

6 तुमुलां etc,—करका hail-stone. करकाणां वृष्टिः ६तत। तुमुला

करकाहष्टिः, कर्मधा—। तस्याः पातः, इतत। तेन अवकीर्णाः (विक्षिप्ताः), इतत। ताम्। Qual. तान्। The hail-storm is sure to scatter away the *Saravas.* The poet aptly states this fact. For in the cold regions of Himalaya the cloud's water—particles will condense into hail-stones,

7. परिभव etc.—परि+भू अप भावे परिभव defeat. पद is object. परिभवस्य पदम्। इतत्। विधेयविशेषण of के। विधेयप्राधान्यात नपुंसकलिङ्गता। Also cp.—'विधेयोद्देश्ययोः लिङ्गवचनेषु न तन्त्रता'।

8. निष्फल etc....आरभ्यन्त इति आ रभ घञ्, कर्मणि=आरम्भाः works. निर्गतं फलमेषाम् इति निष्फला.। निष्फला. आरम्भाः यस्य बहु। तादृश यत्न. एषाम्, बहु। Qual. के। Fight on an unassailable one is unsuccessful.

9. मूढा.—अत्र लिङ् (विधौ)+जुस। Nom. के।

10, Voice .. रभसैः यैः अम्भैः मुक्ताध्वा भवान् लङ्घितः तैः...अवकीर्णाः क्रियेरन् त्वया..... यत्नैः क:......पदेन . भूयते।

57. Cloud will then find श्रीचरणन्यास
at Himalaya

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः
शश्वत्सिद्धैरुपचितवलिं भक्तिनम्रः परीयाः।
यस्मिन् दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः
सङ्कल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्दधानाः ॥ ५७ ॥

Prose —तत्र (हिमाद्रौ) दृषदि व्यक्तं सिद्धैः शश्वत् उपचितवलिं अर्धेन्दुमौलेः (शिवस्य) चरणन्यासं भक्तिनम्र (सन्) परीयाः. (प्रदक्षिणं कुरु), यस्मिन् दृष्टे उद्धूतपापाः (अतः) श्रद्दधानाः करणविगमात (देहत्यागात) ऊर्ध्वं स्थिरगणपदप्राप्तये सङ्कल्पन्ते।

Beng—সেই হিমালয়ে কোন শিলায় শিবের পাদন্যাস স্পষ্ট দেখিতে পাইবে ; তাহা নিরন্তর সিদ্ধ ও যোগিগণকর্তৃক পূজিত হয় এবং তাহার দর্শনে পাপমুক্ত হয় অতএব শ্রদ্ধাবান লোক শরীরনাশের পর প্রথমগণের শাশ্বত পদ প্রাপ্ত হয়। সুতরাং তুমি ভক্তিনম্র হইয়া সেই চরণাঙ্ক প্রদক্ষিণ করিও।

Eng—Bowing with devotion you just cricumambulate the footmark to be seen on a rock there of Siva who has lunar digit on his ferehead This footprint is ever and anon worshipped by the *siddhas* and yogins , and at its sight being sinless the devoted persons become fit for attainment of the permanent position of the Ganas.

Sanj.—तत्रेति। 'तत्र' हिमाद्रौ दृषदि कस्याञ्चित् शिलायां 'व्यक्तं' प्रकटं 'शश्वत' सदा 'सिद्धैः' योगिभिः ['सिद्धिः निष्पत्तियोगयोः' इति विश्वः] 'उपचितबलिं' रचितपूजाविधिम् ['बलिः पूजोपहारयोः' इति यादवः] अर्धं शासौ इन्दुश्च 'अर्धेन्दुः' ['अर्धं खण्डे समेंऽशके' इति विश्वः] स 'मौलौ' यस्य तस्य ईश्वरस्य 'चरणन्यासं' पादविन्यासं, 'भक्तिः' पूज्येष्वनुरागः तया 'नम्रः' सन् 'परीयाः' प्रदक्षिणं कुरु [परिपूर्वात् इणो लिङ्] 'यस्मिन्' पादन्यासे 'दृष्टे' सति 'उद्धूतपापाः' निरस्तकल्मषाः सन्तः 'श्रद्दधानाः' विश्वसन्तः पुरुषाः [श्रद्धा विश्वासः आस्तिक्यबुद्धिरिति यावत्। 'श्रदन्तरोरुपसर्गवत् वृत्तिर्वक्तव्या' इति श्रत्पूर्वात् दधातेः शानच्] 'करणस्य' च तस्य ऊर्ध्वं देहत्यागानन्तरं ['करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेषु च' इत्यमरः] 'स्थिरं' शाश्वत 'गणानां' प्रमथानां 'पदं' स्थानं ['गणाः प्रमथसंख्यौघाः' इति वैजयन्ती] तस्य 'प्राप्तये' 'कल्पन्ते' समर्था भवन्ति [क्लृपेः पर्याप्तिवचनस्य अलमर्थत्वात् 'नमः स्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी। अलमिति पर्याप्त्यर्थं ग्रहणम्—इति भाष्यकार.1]। 'अव्यक्तं श्रीचरणन्यासं साधकः स्थिरयेत् तनुम्। इच्छाधीनशरीरो हि विचरेच्च जगत्त्रयम्॥'—इति शम्भुरहस्ये (? रहस्यम्) ॥2

Notes on Malli

1. As here in कल्पन्ते, the root क्लृप means समर्थ, so in connection with it प्राप्तये takes चतुर्थी by the rule 'नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषट

योगाश्च । समर्थ being श्लसमर्थ । And Bhashykara says that पर्व in the sutra stands for words having the sense of proficiency' (पर्याप्तिवचन) । 2 (N B.—As remarked before Malli mostly ends with प्रथमा whenever he quotes something. So we prefer ब्रह्मरहस्याम here to ब्रह्मरहस्ये] ।

Charcha.

1. तत्र—Refers to Himalaya.

2 व्यक्तम—वि अञ्ज क्त कर्त्तरि व्यक्त manifest तम । Qual. चरणन्यासम् । It is व्यक्त, hence you are sure to see it

3 चरण etc—नि+अस (चे पेदिवादि) घञ भावे न्यास placing. चरणयो: न्यास , इतत । तम । Obj. of परीया: । The reference is to the spot श्रीचरणन्यास as said in ब्रह्मरहस्य । Wilson says that it has some connection with Haraka-pairi a hill near Hardwar.

4 अर्द्धेन्दु etc—For अर्द्धेन्दु see Malli न मौली यस्य स' व्यधिकरु । तया । The word refers to Siva—'गड्वादिभ्य. सप्तमी परा वाच्या' इति गडवादे आकृतिगणत्वात सप्तम्यन्तस्य'मौलिशब्दस्य परनिपातः ।

5. शश्वत—An अभ्यय meaning 'always', cp "शश्वत परिचित विविक्त मनसा" Sak V.

6. सिद्ध:—अनुक्त कर्त्तरि श्या । By सिद्ध, we may refer to to both सिद्ध (demi-gods) or to सिद्ध yogin,

7. उपचित etc.—बलि worship. उप+चि क्त कर्मणि=उपचित gathered, performed. उपचिता: बलय. यस्य, ·बहु । तम । Qual. चरणन्यासम् ।

8. परीया:—परि इ (गतौ) लिङ यास । Sould go round. Nom. त्वम् । एति ऐत, इयाय, अगात ।

9. तस्मिन्—भावे ७मी by the rule 'यस्य च भावेन भावलक्षणम' ।

10 करण etc—क्रियते अनेन इति कृ+ल्युट करणे=करण body. वि+गम+अप भावे=विगम destruction, cp 'ईतिविगमप्रभृति प्रजानाम' etc *Malavikagnimitram* करणस्य विगम इतत । तस्मात ऊर्ध्वम इति दिक्शब्दयोगे पञ्चमी । The rule is 'अन्यारादितरर्त्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ।' Here दिक्शब्द is explained as 'दिशिदृष्ट' शब्दो दिक्शब्द' *Bhattoji*

11. उद्धूत etc—उद धूञ क्त कर्मणि उद्धूत forsaken. उद्धूतानि पापानि एषाम । बहु । The धूञ is seen almost in all the गणs, cp 'धनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम । वायुर्विधुनयति चम्पकपुष्परेणून् यत् काननं धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥' Qual जना: understood

12 सङ्कल्पन्ते—सम+कृप लट अन्ते । Nom. जना. । Become able, see 'समर्था भवन्ति' in Malli cp "कल्पसे रक्षणाय' Sak

13. स्थिर etc—गणानां पदम । इतत । स्थिरं गणपदम कर्मधा । तस्य प्राप्तिः, इतत । तस्यै । अलमर्थक (i. e., समर्थक) सम कृप' धातुयोगे चर्थी । See Malli and notes thereon. Here is no scope for the varttika 'कृपिसम्पद्यमाने च', for in the sentence—जना: पदप्राप्तये सङ्कल्पन्ते, उत्पत्ति, is not implied.

14 श्रद्दधाना—श्रत धा शानच कर्त्तरि । Qual, जना: । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम । As they were उद्धूतपापा: so they were श्रद्धावान् । Also see Malli

15. Voice व्यक्त:...उपचितवलि . .नाम नमे च परीतेन (त्वया) उद्धूतपापै श्रद्दधानै: सङ्कल्प्यते ।

58, Nature Supplies for शिवपूजा ।

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्य्यमाणाः
संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरीभिः ।

निर्ह्रादस्तेमुरज इव चेत् कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्
सङ्गीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥ ५८ ॥

Prose —अनिलैः पूर्य्यमाणा कीचकाः मधुरं शब्दायन्ते । संसक्ताभि (वंशादि-वादने अनुषक्ताभिः) किन्नरीभिः त्रिपुरविजयः गीयते । कन्दरेषु ते निर्ह्रादः मुरजे इव ध्वनिः चेत (यदि) स्यात, (तदा) तत्र पशुपतेः सङ्गीतार्थः समग्रः भावी (भविष्यति)।

Beng —বায়ুতে পূর্ণ হইয়া সেখানে কীচকবংশসমূহ মধুর শব্দ করিতেছে। বংশাদিবাদনে অনুষক্ত কিন্নরীগণ সেখানে ত্রিপুরবিজয়ের গান করিতেছে। আর সেখানে যদি তোমার ধ্বনি গুহাতে প্রতি-ধ্বনিত হইয়া শব্দ উৎপাদন করে, তবে শিবপূজার সঙ্গীত কাজ সম্পূর্ণ হইবে সন্দেহ নাই।

Eng.—The bamboos filled by wind sweetly sound there; the Kinnara women are singing of Siva's victory over Tripura in consonance with the instruments; and if thy rumbling resounding in the caves sounds like a drum, then indeed Siva's musical apparatus will be complete there

Sanj.—शब्दायन्त इति । हे मेघ 'अनिलैः पूर्य्यमाणा कीचकाः' वेणुविशेषाः ['वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः] 'मधुरं' अतिमधुरं यथा तथा 'शब्दायन्ते' शब्दं कुर्वन्ति स्वनन्तीत्यर्थः ['शब्दवैर—' इत्यादिना क्यङ्] अनेन वंशवाद्यसम्पत्तिरुक्ता । 'संसक्ताभिः' संयुक्ताभिः, वंशवाद्यानुषक्ताभिर्वा । [मत्ताभिः— इति पाठे मत्तकण्ठीभिः इत्यर्थः] 'किन्नरीभि' किन्नरस्त्रीभि । त्रयाणां पुराणां समाहारः 'त्रिपुरम्' ['तद्धितार्थोत्तरपद—' इति समासः । पात्रादित्वात् नपुंसकत्वम्] तस्य 'विजयः गीयते' । 'कन्दरेषु' दरीषु ['दरीतु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमर] ते तव 'निर्ह्राद' 'मुरजे' वाद्यभेदे 'ध्वनिरिव' मुरजध्वनिरिव इत्यर्थः । 'स्यात् चेत' तर्हि 'तत्र' शौचरणसमीपे पशुपतेः'नित्यसन्निहितस्य शिवस्य 'सङ्गीत' सम्यक्गीत'तदेवार्थः सङ्गीतवस्तु ['अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः] 'समग्रः' सम्पूर्णो 'भावी ननु भविष्यति खलु ['भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यदर्थे णिनिः] ॥ ५८ ॥

Charcha.

1, शब्दायन्ते—शब्द sound. शब्दं कुर्वन्ति इति शब्द+क्यङ्=शब्दाय

(नाम धातु) + लट अन्ते = शब्दायन्ते । Nom कीचकाः । कीचक is a kind of rattling bamboo sounding when its holes are filled up by wind, cp. 'स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम्"—*Raghu,* also—यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन"—*Kum.* Nature thus supplied with pipes in Siva's worship. See also Malli.

2. पूर्यमाणाः—पूर + णिच (चुरादि) + शानच् कर्मणि = पूर्यमाण being filled ते । Qual कीचकाः ।

3 संसक्ताभि—सम् + सञ्ज + क्त कर्त्तरि स्त्रियाम् = संसक्ता meaning "being in consort to pipes." ताभिः । Qual किन्नरीभिः । The reading संरक्ताभि here seems better, for the word then indicates all the more devotion on the part of the किन्नरी । Then the गान is expected to be more natural andappealing as well.

4. त्रिपुर &c —त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरम् a collection of three cities , समाहार द्विगु । See Malli. पात्रादित्वात् नपुंसकत्वम् as in त्रिभुवनम् (ante 35) तस्य विजय., इतत् । Siva conquered this by killing the powerful demons that resided there. उक्त कर्मणि १मा ।

5. गीयते—गै धातु + लट् ते कर्मणि । Nom किन्नरीभि

5 A. निर्ह्रादः मुरजे इव—निर्ह्राद is sound. Nom. to स्यात् । मुरजे—has अधि ७मी ।

6. सङ्गीतार्थः—For समास see Malli. Nom to भावी । The cloud's rumbling echoed in the caves will resemble the drum sound

7. भावी - भविष्यतीति भू + णिनि भविष्यदर्थे (or औणादिक इनिः णित्वत)= भावी shall be. See also Malli and ante ; Also see the औणादिकसूत्र 'भावी' ।

8. Voice —पूर्यमाणैः कीचकैः शब्दायते...संसक्ता किन्नर्याः त्रिजयं गायन्ति.. निर्ह्रादेन , ध्वनिना...भूयेत...सङ्गीतार्थेन समग्रेण भाविना (भूयेत) ।

Remark—the यक्ष desires that the cloud should for gaining दैवकृपा help nature in supplying with all the instruments favourite to Lord Siva.

59 *Clouds passage to* Krauncha *hill.*

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान्
हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम् ।
तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्य्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥५८॥

Prose—प्रालेयाद्रेः (हिमाचलस्य) उपतटं तान् तान् विशेषान् (द्रष्टव्यवस्तूनि) अतिक्रम्य, हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम् (क्रौञ्चाद्रेः बिलम् अस्ति) तेन, बलिनियमनाभ्युद्यतस्य विष्णोः श्यामः पाद इव तिर्य्यगायामशोभी (सन्) त्वं उदीचीं दिशम् अनुसरेः ।

Beng—হিমালয়ের তট-সমীপে সেই সমস্ত (কনখলের নিকট গঙ্গাদি) দ্রষ্টব্য বস্তু অতিক্রম করিয়া, মানস-সরোবরে যাইবার দ্বারস্বরূপ এবং পরশুরামের যশের নিদান ক্রৌঞ্চ পর্বতের যে সুরঙ্গ আছে, তাহা দ্বারা তুমি বক্রভাবে দীর্ঘ হইয়া বলিদমনে সমুদ্যত বিষ্ণুর শ্যামবর্ণ পাদের ন্যায় শোভিত হইয়া উত্তর দিকে যাইও।

Eng—Having crossed those worth-seeing objects (e g. Ganges near Kanakhala &c), you in an obliquely long posture and thus appearing like the blue feet of Vishnu about to control Bali, shall proceed northwards by the fissure of ***Krauncha*** hill, which caused Parasurama's fame to spread and which is used by swans as doors (for their way to and back from Manasa lake).

*S*anj.—प्रालेयेति ; 'प्रालेयाद्रेः' हिमाद्रेः 'उपतटं' तटसमीपे ['अव्ययं विभक्ति—' इत्यादिना समीपार्थे अव्ययीभावः] तान् तान् [वीप्सार्थे द्विरुक्तिः] 'विशेषान्' द्रष्टव्यार्थान् ['विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि' इति शब्दार्णवः] 'अतिक्रम्य अनुसरेः' इत्यानामनेन सम्बन्धः । 'हंसानां द्वारं' मानसप्रस्थायिनो हंसाः क्रौञ्चरन्ध्रेण सञ्चरन्ते इत्यागमः 'भृगुपतेः' जामदग्न्यस्य 'यशोवर्त्म' यशःप्रवृत्तिकारक-

मित्यर्थः। यत क्रौञ्चाद्रेः रन्ध्रम् अस्ति 'तेन' क्रौञ्चबिलेन 'बल.' देत्यस्य 'नियमने' बन्धने 'अभ्युद्यतस्य' प्रवृत्तस्य 'विष्णो.' व्यापकस्य त्रिविक्रमस्य 'श्याम ' कृष्णवर्णः पाद इव तिर्यग्गायामेन 'चिप्रप्रवेशनाय' तिरश्चीनं घनेन शोभते इति तथाविधः सन् 'उदीचीमुत्तरां 'दिशम्' अनुसरेरनुगच्छ। [पुरा किल भगवतो देवात् धूर्जटेः धनुर्वेदमधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य स्पर्द्धया क्रौञ्चशिखरिणम् अतिनिशितशिखिमुखेन हेलया मृत्पिण्डमिव भित्वा तत एव क्रौञ्चक्रोडादिव सद्यः समुज्जृम्भिते कस्मिन्नपि यशःचीरनिधौ जगज्जालमाप्लावितम् इति कथा श्रूयते 1] ॥ ५९ ॥

Notes on Malli

1. The tradition is—that in ancient times son of Vrigu who received instructions on धनुर्वेद from the Almighty Siva easily pricked the mountain Krauncha being challenged by Skanda, like a clump of clay, by a very sharp arrow and the whole world was washed by the sea of fame issued as if from the very lap of that hill

Charcha

1. प्रालेयाद्रे —प्रालेयस्य (हिमस्य) अद्रि, ६तत्—। तस्य। शेषे षष्ठी related to विशेषान्। For deriv of प्रालेय see *ante* sl 41 (प्रलयशब्दात् अण्, यादि. तस्य एयादेशश्च)।

2. उपतटम—तटस्य समीपे उपतटम्, अव्ययी। see Malli अधि ७मी। उपतटे is also correct here by the rule "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम"।

3. तान् तान् विशेषान्—वीप्सायां द्विवचनम्। By विशेष are meant the Ganges near Kankhala, श्रीचण्डनाग etc as seen in the foregoing verses. Obj. of अतिक्रम्य।

4. हंस &c.—हंसानां द्वारम्, ६तत—। Qual क्रौञ्चरन्ध्रम्। see next.

5. भृगु &c.—भृगुपति (the lord of the भृगुवंश) is परशुराम। तस्य यशः, ६तत—। तस्य वर्त्म (पन्थाः) ६तत—। Qual क्रौञ्चरन्ध्रम्। अश्नोति व्याप्नोति इति अश+असुन=यशस् fame. The Allusion is to the fact

that once Parsurama, a favourite disciple of Siva was envied by Karttikeya. Now to settle the precedence among them a stake was laid before the Krauncha Hill. Parasurama however outran Karttikeya in the dual and blew off the stake by even splitting the mount ***Krauncha.*** Hence this क्रौञ्चबिल was the cause (वर्त्म) of his fame, and this fissure in the said Hill is used by हंस in their way to मानस lake and back from it, so it was हंसद्वार। Bhavabhuti also alludes to this fact in his Viracharita (e g वीर. क्रौञ्चस्य भेदात् कृतभरणितत्त्वापूर्वहंसावतारः') where वीरराघव remarks 'पूर्वाह्न हंसा मानससरसि स्थिता भूभौ नावरोहन्ति तदनन्तरं भगवता परशुरामेण क्रौञ्चपर्वते सरन्ध्रीकृते सति तेषां रन्ध्रे भौ हंसा मानससरसो भुतलमवतरन्तीति पौराणिकी प्रसिद्धि.'।

6 तेन—Refers to क्रौञ्चरन्ध्र। करणे ३या।

7 उदीचीम्—उद्+अञ्च क्विन्=उदक् north स्त्रियाम् ङीप्, इति उदीची। "उदईत्' इति ईत्वम्। ताम्। Qual. दिशम्।

8. अनुसरे—अनु+सृ+लिङ् विधौ+थास। Nom. त्वम्। Here the reading अनुपते is also seen But अनुसरेः is better, for the cloud was proceeding uphills, whereas अनुपतन् suggests some descent.

9. तिर्यग् &c—आ+यम घञ् भावे=आयाम length For तिर्यक्. See *ante* तिर्यक्, आयाम कर्मधा—। तेन शोभते य. सः इति तिर्यगायाम+शुभ+णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि=तिर्यगायामशोभी। Qual त्वम्।

10 बलि &c.—नि+यम+ल्युट् भावे=नियमन subduing. नियाम also नियम are correct in घञ् by the rule 'यम समुपनिविषु'। अभि+उद्+यम+क्त कर्त्तरि=अभ्युद्यत। बले नियमनम्, कर्मषष्ठ्या समासः। तत्र अभ्युद्यतः, सुप्सुपा—तस्य। Qual. विष्णो, (वेवेष्टि इति विष+क्)। Here dark feet of

Vishnu is compared to the dark cloud, The allusion is to the fact that विष्णु as वामनावतार deprived Baliof his heavenly kingdom by placing a footstep on his head. Bali was thus again thrust back to his Patala kingdom.

11 Voice—हंसद्वारेण वर्त्मना क्रौञ्चरन्ध्रेण (भूयते)···श्यामेन पादेन—शोभिना त्वया उदीची दिक् अनुसर्त्तव्या।

60. Cloud, the guest of Kailasa Mount.

गत्वा चोर्द्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः
कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः।
शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः॥ ६०॥

Prose.—ऊर्ध्वं गत्वा च (त्वं) दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः त्रिदशवनितादर्पणस्य कैलासस्य अतिथिः स्याः। कुमुदविशदैः शृङ्गोच्छ्रायैः खं वितत्य यः कैलासः प्रतिदिनं राशीभूतः त्र्यम्बकस्य (शिवस्य) अट्टहास इव स्थितः।

Beng—ঊর্দ্ধদিকে গমন করিয়া, রাবণহস্তোত্তলিত হওয়ায় বিশ্লেষিত প্রস্থ এবং স্বর্বনিতাগণের দর্পণস্বরূপ কৈলাস পর্বতের অতিথি হইও। সেই কৈলাস কুমুদশুভ্র উন্নতশৃঙ্গ দ্বারা আকাশ ব্যাপিয়া যেন রাশীভূত শিবের অট্টহাসের ন্যায় দণ্ডায়মান আছে।

Eng. Going upwards, you become a guest unto mount Kailasa, the very mirror of divine damsels and whose slopes (or-levels) were slackened by the arms of Ravana the ten-necked. The mount with its high lily-white peaks pervades the sky and stands as if like the condensed loud-laugh of the three-eyed Siva

Expl The snow-white mount Kailasa is so very white that it is compared to a mirror for the divine damsels, and also to the collected and embodied laughter of Lord Siva.

*S*anj.—गत्वेति। क्रौञ्चबिलनिर्गमनानन्तरं 'ऊर्ध्वं' च गत्वा, दशमुखस्य' रावणस्य 'भुजैः' बाहुभिः 'उच्छ्वासिताः' विश्लेषिताः 'प्रस्थानां' सानूनां 'सन्धयः' यस्य तस्य।

त्रिदश परिमाणमेषामस्तीति ['संख्ययाव्यय—' इत्यादिना बहुव्रीहिः। 'बहुव्रीहौ संख्येये—' इत्यादिना समासान्तो डजिति क्षीरस्वामी] 'त्रिदशानां देवानां वनिताः तासां दर्पणस्य। कैलासस्य स्फटिकत्वात रजतत्वात वा बिम्बग्राहित्वेन इदमुक्तम्। 'कैलासस्यातिथिः स्याः' । 'यः' कैलासः 'कुमुदविशद निर्मलैः' 'शृङ्गाणामुच्छ्रायैः' शिखरैः खम आकाशं 'वितत्य' व्याप्य प्रतिदिनं' दिने दिने 'राशीभूतः त्र्यम्बकस्य' त्रिलोचनस्य 'अट्टहासः' अतिहास इव स्थितः' ['अट्टावतिशयितक्षौमौ' इति यादवः] धावल्यात हासत्वेनोत्प्रेक्षा। हासादीनां धावल्यं कविसमयसिद्धम् ॥ ६० ॥

Charcha

1 दशमुख &c —दश मुखानि यस्य स दशमुख a name of Ravana बहु—। तस्य भुजाः, इतत —उद्+श्वस+णिच्+क्त कर्मणि=उच्छ्वासित slackened, दशमुखभुजैः उच्छ्वासितः, ३तत्—। तादृश प्रस्थसन्धि. अस्य बहु—। तस्य। Qual. कैलासस्य। Ravana once tried to uproot Kailasa. cp. 'पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम्'—Raghu, The Allusion is to the fact that while warring on Kuvera, Ravana had occasion to pass by the mount Kailasa where Lord Siva resided at the time with his spouse parvati. He picked up a quarrel with Siva's followers and in a pique tugged at the mount to uproot it. The hill shook to its foundation but the Lord steadied it with the pressure of his toe which pressed Rakshasa's arms so hard that he shrieked with pain and thenceforth received the name Ravana. Magha alludes to this in Sisupalavadham cp 'समुत क्षिपन् य पृथिवीभृतांवर वरप्रदानस्य चकार शूलिन' &c

2, त्रिदश &c.—तिस्र दशा बाल्यकौमारयौवनादि एषाम् इति त्रिदशाः gods बहु—। Or त्रि: (वारत्रं) दश परिमाणमेषाम्, इति बहु। See Malli. Malli's त्रिदश &c. makes them 30 years of age. The rule for this is संख्यया अव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये—अव्यय &c are com-

pounded in a बहुव्रीहि with a संख्या when the compound refers to what is counted. Next we have डच् added by 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्'। Thus त्रिदशन्+डच्=त्रिदश। Bhanuji however thinks that gods do not go through बाल्य and कौमार, but are always in the enjoyment of यौवन and appear like one on his 25th year. 'स्थिरं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशतिवर्षवत्' *Ramayana*. Hence he expounds (त्रिसः) तृतीया दशा एषाम् त्रिदशाः, बहु—। Here and in like cases (e. g. त्रिदिव, त्रिभाग &c) त्रि means तृतीय cp 'वृत्ति-विषये संख्याशब्दस्य क्वचित् पूरणार्थत्वम्''। त्रिदशानां वनिता इतत्—। तासां दर्पणः—। तस्य। Qual कैलासस्य। Kailasa is so called owing to its whiteness and abundance of crystals &c

3 स्याः—अस्+लिङ्. यास् 1 Nom. त्वम् 1 विध्यर्थे लिङ्।

4 शृङ्ग &c.—श्रि+घञ्= श्राय. loftiness. उत्कृष्ट श्राय. इति उच्छ्रायः प्रादितत्—।शृङ्गाणाम् उच्छ्रायः, इतत्=। तैः। करणे इया। Though श्रि will not take घञ् with उपसर्ग the rule being—श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे—, still उद् श्रि takes घञ् by the special rule 'उन्न्योर्ग्रः'...'उदिश्रयतियौतिपूद्रुवः'। But still we here render as—उत्कृष्टः श्राय to bring out loftiness better to the reader, though both are correct Here the abstract शृङ्गोच्छ्राय stands as a concrete object उच्छ्रितशृङ्ग, by the maxim 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते'।

5 वितत्य—वि+तन ल्यप्। Having pervaded.

6. राशीभूत.—राशि heap अराशि. राशि.सम्पद्यमान भूत. इति राशि च्वि भू क्त=राशीभूत heaped. Qual अट्टहासः।

7. इव—An अव्यय implying उत्प्रेक्षा here. The mount was as if the embodied laugh heaped together by and by

8. त्र्यम्बकस्य—त्रीणि अम्बकानि (नयनानि) अस्य, इति त्र्यम्बक. (शिवः), बहु। तस्य। शेषे षष्ठी।

9. Remark—Poets often compare laugh, fame etc, with something white—cp "या विहसीरफेनैः—ante 'सिता यमनाः खलु कीर्त्तिमौक्तिका'—Naishada See also Malli.—'हासादीनां धावल्यं कविसमयसिद्धम्' ।

10 Voice—मतिधना भूयत त्वया येन शार्णाभूतेन अद्रस्थेन स्थितम्

61. Black cloud on white mount resembles dark cloth on white Balarama

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य ।
शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री—
मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥ ६१ ॥

Prose.—स्निग्ध भिन्नाञ्जनाभे त्वयि तटगते (सति) सद्यःकृत्तद्विरददशनच्छेद-गौरस्य तस्य अद्रेः, मेचके वाससि अंसन्यस्ते सति हलभृतः इव स्तिमितनयनप्रेक्ष-णीयां शोभां भवित्रीं उत्पश्यामि ।

Beng —মসৃণ ও মর্দিত অঞ্জনের আভাযুক্ত তুমি কৈলাস-পর্বতের তটদেশে উপস্থিত হইলে সদ্যঃকর্ত্তিত হস্তিদন্তের ন্যায় শুভ্র সেই অদ্রির শোভা, স্কন্ধন্যস্ত শ্যামবস্ত্রধারী হলভৃৎ বলরামের শোভার ন্যায়, স্থির-নয়নদ্বারা দর্শনযোগ্য হইবে মনে হয় ।

Eng.—You of a colour like the glossy and powdered collyrium having reached the slope of that mount(Kailasa) which is white like a piece of ivory just cut, it will, I think, imitate the beauty, to be seen with motionless eyes, of Balarama, the plough-bearer with a blue cloth thrown over his (white) shoulder.

Sanj —उत्पश्यामीति । 'स्निग्धं' मसृणं 'भिन्नं' मर्दितञ्च 'अञ्जनं' कज्जलं तस्य 'आभा इव आभा' यस्य तस्मिन् 'त्वयि तटगते' सानुं गते सति, 'सद्यः कृत्तस्य' छिन्नस्य 'द्विरददशनस्य' गजदन्तस्य तद्वत् 'गौरस्य' धवलस्य तस्य 'अद्रेः' कैलासस्य,

'मेचकै' श्यामले ['कालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः] 'वाससि' वस्त्रे 'अंसन्यस्ते सति हलभृतो' बलभद्रस्य 'इव', स्तिमिताभ्यां नयनाभ्यां प्रेक्षणीया शोभा भवित्री भाविनी-मुत्पश्यामि' शोभाभविष्यति इति तर्कयामि इत्यर्थः । श्रौती पूर्णोपमालङ्कारः ॥६१॥

Notes on Malli

1. उत्पश्यामि—उद्+दृश+लट्+मिप् । Nom अहम् । Here दृश is ज्ञानार्थक (अनुमानार्थक) । ददर्श, द्रक्ष्यति, अपश्यत • अद्राक्षीत् ।

2. तटगते—तट is here प्रस्थ । तं गत, २तत । तस्मिन् । Pred to त्वयि (which has भावे ७मी) ।

3. स्निग्ध etc —स्निह+क्त कर्तरि=स्निग्ध glossy भिद क्त+कर्मणि =भिन्न powdered. स्निग्धञ्च तत् भिन्नञ्च स्निग्धभिन्नम्, कर्मधा । तादृशम् अञ्जनम्, कर्मधा । तस्य आभा, ६तत । स्निग्धभिन्नाञ्जनाभा इव आभा यस्य, बहु—by the Varttika—सप्तम्युपमानपूर्वस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः (*ante*). तस्मिन् । Qual, त्वयि । Such dark cloud will well compare with the मेचकवस्त्र of white बलराम ।

4. सद्यः &c.—कृत+क्त कर्मणि=कृत्त cut छिद+घञ कर्मणि =छेद piece. रदन teeth. द्वौ रदौ यस्य इति द्विरदः elephant, बहु—। द्विरदस्य दशनम्, ६तत । सद्यःकृत्तं द्विरदशनम्, कर्मधा । तस्य छेदः, ६तत । स इव गौरः इति उपमानकर्मधा—by the rule 'उपमानानि सामान्यवचनैः' । तस्य । Qual अद्रेः । The ivory-white mount will resemble the proverbially white body of Balarama The reading द्विरद्—रदन is preferable. for it keeps up the alliteration

5. स्तिमित &c.—स्तिमित motionless स्तिमिते नयने, कर्मधा । ताभ्याम प्रेक्षणीया, ३तत । ताम । Qual शोभाम । The sight will be attractive indeed.

6. भवित्रीम—भविष्यति इति भू+तृच् (भविष्यदर्थे)+ ङीप् स्त्रियाम भवित्री । ताम । Pred to शोभाम । Also compare—भविता—*Ante.*

7. अंसन्यस्ते—नि+अस (क्षेपे दिवादि)+क्त कर्मणि—न्यस्त placed. अंस shoulder. अंसे न्यस्तम सुप् सुपा—तस्मिन्। Pred to बाहुसि (which has भावे ७मी)।

8 Voice— ··प्रेक्षणीया शोभा भवितो त्वद्दृश्यते मया—।

62. *Cloud's probable service to Gauri there.*

हित्वा तस्मिन् भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता
क्रीड़ाशैले यदि च विचरेत् पादचारेण गौरी।
भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥ ६२ ॥

Prose.—शम्भुना दत्तहस्ता सती गौरी भुजगवलयं (हस्तं) हित्वा यदि तस्मिन् क्रीडाशैले पादचारेण विचरेत, (तदा) अग्रयायी स्तम्भितान्तर्जलौघ. त्वं भङ्गीभक्त्या (पर्वरचनया) विरचितवपु. (सन्) मणितटारोहणाय सोपानत्वं कुरु ।

Beng.—শিব হাত বাড়াইয়া দিলেও গৌরী (সর্পভয়ে) সর্পবলয়-যুক্ত শিবের হস্ত ত্যাগ করিয়া যদি ঐ ক্রিয়াশৈলে পাদচারে বিচরণ করিতে থাকেন, তবে অগ্রযায়ী তুমি তোমার জলরাশি স্তম্ভিত করিয়া নিজদেহ পর্বক্রমে বিরচিত করিয়া কৈলাসের মণিতটে আরোহণের জন্য গৌরীর সোপানের কাজ করিবে।

Eng.—If on that pleasure-hill (Kailasa) Parvati setting aside the hand of Siva, having serpent-bracelets on—though Siva may stretch his helping hand—walks on foot, then going in front of her having condensed the internal water, you just arrange yourself in the form of steps for Gauri's ascent to the jewelled slopes (or levels) of that mount.

Expl.—Gauri is ever eager to get on the jewelled slopes of Kailasa. But when Siva will go forward to help her in this, then surely through fear of serpents she will not hold his arms. Then you just form yourself into a line of steps and thus help and serve the goddess.

Sanj —हित्वेति । 'तस्मिन् क्रीडाशैले' कैलासे ['कैलास कनकाद्रिश्च मन्दरो गन्धमादनः। क्रीडार्थं निर्मिता शम्भोर्देवै क्रीडाद्रयोऽभवन्' इति शम्भुरहस्यम्]

'शम्भुना शिवेन भुजगमेव वलयं कङ्कनं' 'हित्वा' गौर्य्या भीरुत्वात् तत्त्यक्त्वा 'दत्तहस्ता सती गौरी पादचारेण विचरेत् यदि तर्हि' 'अग्रयायी' पुरोगतः तथा'स्तम्भित. घनीभावं प्रापित. 'अन्तर्जलौघ.' प्रवाहोयेन स तथाभूतः 'भङ्गीना' पर्वणा 'भक्त्या' रचनया 'विरचितवपुः' कल्पितशरीरः सन् मणीनां तटं 'मणितटं' तस्य 'आरोहणाय सोपानत्वं' कुरु ।

Charcha

1. भुजगवलयं हित्वा दत्तहस्ता &c -Malli construes here as शम्भुना भुजगवलयं हित्वा दत्तहस्ता सती गौरी &c (see sanj), but this is faulty —(i) no wife can set aside her lover's hand if there be no fearful cause, here Siva forsook his भुजगवलय to help Gauri, why then गौरी should not hold it? (ii) secondly in the construction शम्भुना हित्वा गौरी विचरेत the rule 'समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले'—which requires that the same nominative should govern both the finite and the infinite verb—stands in the way, शम्भुना is the nom. of हित्वा, but of विचरेत, गौरी is the nom. thus there is no समान कर्त्तृकता here. The construction शम्भुना हित्वा दत्तहस्ता for समानकर्त्तृकता निर्वाह, will also be unsound, see reason (i) above. We thus reject Malli's construction and render as शम्भुना दत्तहस्ता गौरी भुजगवलयं हस्तं हित्वा विचरेत चेत (See prose above). In this समानकर्त्तृकता of हित्वा and विचरेत is well kept up. Again when Siva will stretch his helping hand Gauri will forsake it only through fear of serpent-bracelet there. Thus she will be compelled to walk on foot. In our rendering भुजगवलयम् should be expounded as—भुजगः वलयः यस्मिन्—। Qual. हस्तम् understood. It is curious enough that all the editions follow Malli's rendering though faulty.

2. क्रीडाशैले—अधि ७मी। The क्रीडाशैल is कैलास here. see Malli.

3 विचरेत—वि+चर+लिङ् (सम्भावनायाम)+यात। Nom. गौरी।

5. पाद &c—पादाभ्यां चारः (विचरणं) इति पादचारः, ३तत—। तेन। करणे ३या। Or प्रकृत्यादित्वात ३या।

6. भङ्गीभक्त्या—भङ्गी is step. भङ्गि is also correct भक्ति is रचना, cp 'भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य—" sl, 19 *ante*. भङ्गीनां भक्तिः, ६तत—। तया। करणे ३या।

7. विरचित etc—वि+रच+क्त कर्मणि विरचित made. तादृशं वपुरस्य बहु—। Qual. त्वम्। The cloud is to form into steps and help Gauri thereby in her walks to the slopes of कैलास।

8. स्तम्भित etc—जलानाम् ओघः (समूहः), ६तत—। अन्तःस्थितः जलौघ. शाकपार्थिवादिवत कर्मधा—। स्तम्भितः अन्तर्जलौघ येन, बहु—। Qual त्वम्। The cloud must not shower on Gauri.

8. कुरु—कृ+लट हि। Nom. त्वम् 1

9. मणि etc—मणीनां तटः (प्रस्थः), ६तत—। तस्य आरोहणम् कर्मषष्ठ्या समासः। तस्मै। तादर्थ्ये ४र्थी।

10. अग्रयायी—अग्रे यातुं शीलमस्य इति अग्र+या णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये =अग्रयायी going in front. Qual त्वम्। The cloud is to form into steps beforehand.

11 Voice. .....दत्तहस्तया... गौर्या...विचर्येत अग्रयायिना स्तम्भितजलौघेन विरचितवपुषा त्वया क्रियताम्।

63. ***Still more services by the cloud.***

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्‌घट्टनोद्‌गीर्णतोयं

नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम्।

ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे घर्मलब्धस्य न स्यात्
क्रीड़ालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः ॥ ६२ ॥

Prose.—तव (कैलासे) सुरयुवतय वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयं त्वाम् अवश्यं यन्त्रधारागृहत्वं नेष्यन्ति (प्रापयिष्यन्ति)। हे सखि, यदि घर्मलब्धस्य (निदाघे प्राप्तस्य अतः सुखकरस्य) तव ताभ्यो (युवतिभ्यो) मोक्षः न स्यात, तदा क्रीड़ालोलाः ताः श्रवणपरुषैः गर्जितैः भाययेः (विनाशयेः)।

Beng.—সেই কৈলাসপর্বতে সুরঙ্গনাগণ বলয়াগ্রভাগের আঘাতে তোমার বারিধারা উদ্গীর্ণ করাইয়া তোমাকে দিয়া যন্ত্রধারাগৃহের কাজ করাইয়া লইবে। হে সখে তোমাকে গ্রীষ্মকালে পাইয়া তাহারা যদি তোমাকে ছাড়িতে না চায় তবে তুমি ভীষণ গর্জনে ক্রীড়ালোল সেই যুবতিদিগকে ভয় দেখাইও।

Eng—In that mount surely the divine damsels will make you attain the state of a shower-bath by having brought out rain from you by the strike of their points of bracelets. If, O friend, your release from them be not possible you being got at summer time, then you must frighten those sportive girls by your rumblings jarring to the ear.

Expl—The cloud being got by divine damsels at summer they will not easily allow it to go. Then its work will be delayed, so to get rid of those girls the cloud must scare them away by terrifying roars.

Sanj.—तवेति। 'तव' कैलासे 'अवश्यं' सर्वथा 'सुरयुवतयः' वलयकुलिशानि कङ्कणकोटयः [शतकोटिवाचिना कुलिशशब्देन कोटिरालक्ष्यते 1] तैः 'उद्घट्टनानि प्रहाराः तैः 'उद्गीर्णम्' उत्सृष्टं तोयं येन तं 'त्वां' यन्त्रेषु धाराः 'यन्त्रधाराः' तासां गृहत्वं' कृत्रिमधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति। 'हे सखे' मित्र 'घर्मे' निदाघे 'लब्धस्य' [घर्मलब्धत्वञ्च अस्य देवभूमिषु सर्वदा सर्वर्त्तुसमाहारात, प्राथमिकमेघत्वात् वा,—यथोक्तमाषाढ़स्य प्रथमेति2] तव 'ताभ्यः' युवतिभ्यः 'मोक्षो न स्यात यदि'

तन्द्रा 'क्रीडालीला'क्रीडासक्ता पमत्ता इत्यर्थः 'ता 'सुरयुवतीः"श्रवणपरुषैः कर्णकटुभिः "गर्जितैः कारणः भायर्य."तात्पर्य :[अत्र हेतुमयाभावात आत्मनेपदं मुगागमश्च न]॥६२

Notes on Malli

1. The word कुलिश which means the thunder having hundred points here points to 'कोटि' only. 2. The fact that the cloud is got in summer is from the presence of all the seasons in divine lands, or it being the first shower of rainy season; thus it is said before in 'आषाढस्य प्रथमदिवसे' etc.

Charcha.

1. वलय &c — कुलिश is here कोटि (point) See Malli. उद्+घट्+ल्युटभावे=उद्घट्टन striking उद्+गॄ+क्त कम णि=उद्गीर्ण let out. वलयानां कुलिशानि, इतत। तैः उद्घट्टनम्, इतत।तेन उद्गीर्णम ; तादृशं तोयमस्य बहु। तम। Qual त्वाम।

2 नेष्यन्ति—नी+लृट स्यन्ति। Nom. सुरयुवतय। नयति—ते, निनाय —निन्ये, अनैषीत—अनेष्ट।

3. यन्त्र &c.—यन्त्रे धारा: सुप्‌सुपा। तासां गृहम। तस्य भाव इति त्वप्रत्ययः। Obj. of नेष्यन्ति। नी is द्विकर्मक—(i) त्वाम (प्रधान) (ii) यन्त्रधारागृहत्वम (अप्रधान)। यन्त्रधारागृह is an official special room where arrangements are made for constant showers cp. 'एकान्तस्थाने ग्रीष्मातपनिवारणाय जलनिर्भरयंस्थानं सुखिना गृहे यन्त्रधारागृह' कथ्यते'।

4 ताभ्यः—Refers to युवतय.। अपादाने पञ्चमी by the rule 'भ्रुवमापयेऽपादानम्'।

5. घन &c.—घन (ग्रीष्मे) लब्धः, सुप सुपा। तस्य। The cloud arriving there just at the end of summer and the beginning of rain is well said as ग्रीष्मलब्ध। Thus it will be hailed by the damsels, and they will not easily part with it. See also. Malli. Qual तव।

9. भाययेः—भी णिच् + लिङ् (विधौ) यास्। Nom. त्वम्। Here the cloud frightens by an instrument (गर्जित) and *not* directly, so the rule. 'भीस्म्योर्हेतुभये—भी & स्मि take आत्मनेपद when the emotion is caused by an agent' does not apply here, and thus षुक् which is usual with भी in आत्मनेपद cannot come here Thus we get the usual form भाययेः here. भीषयेः here instead is thus faulty

7. Voice युवतिभिः उद्गतार्थैः. त्वं नेष्यसे [Here त्वं the प्रधान कर्म becomes उक्त by 'न्यादेः प्रधाने']। भावे न न भूयेत त्वया भायेरत्।

64 Cloud's Various sports in Kailasa

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
कुर्वन् कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य।
धुन्वन् कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वातै—
र्नानाचेष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ॥ ६४ ॥

Prose.—मानसस्य हेमाम्भोजप्रसवि सलिलम् आददानः ऐरावतस्य क्षणमुखपटप्रीतिं कामं (नूनं) कुर्वन् अंशुकानीव कल्पद्रुमकिसलयानि वातैः धुन्वन् हे जलद (त्वं) नानाचेष्टैः ललितैः (क्रीडितैः) तं नगेन्द्रं (कैलासं) निर्विशेः (उपभुञ्जीथाः)।

Beng.—মানস-সরোবরের স্বর্ণঘটিত পদ্মফুলযুক্ত জল গ্রহণ করিয়া ঐরাবতের মুখ ক্ষণকালের জন্য বস্ত্রপ্রীতি নিশ্চয়ই সমুৎপন্ন করিয়া আর বস্ত্রের ন্যায় কল্পদ্রুমের নবপল্লবগুলি কম্পিত করিয়া, হে মেঘ তুমি (এই ভাবে) নানাবিধ ক্রীড়াদ্বারা সেই কৈলাসপর্বত উপভোগ কর (অর্থাৎ সেখানে যথেচ্ছ বিহার কর)।

Eng.—Taking up waters of Manasa lake, having golden lotuses, surely doing the satisfaction of a moment's veil to Airavata there and agitating by breezes the fine cloth-like twigs of Kalpa-tree, O cloud, you thus enjoy that mount Kailasaby sports of various kinds.

Sanj.—हेमेति। हे 'जलद', 'हेमाम्भोजानां प्रसवि' 'मानसस्य' सरसः 'सलिलमाददानः' पिबन् इत्यर्थः। तथा 'ऐरावतस्य' इन्द्रगजस्य, काम-चारित्वात् शिवसेवार्थं इन्द्रागमनाद्वा समागतस्य इति भाव.। 'क्षणं' जलदानकाले मुखे पटेन' वा 'प्रीतिः' तां 'कुर्वन्'। तथा 'कल्पद्रुमाणां किसलयानि' पल्लवभूतानि 'अंशुकानि' सूक्ष्मवस्त्राणि 'इव'। ['अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात् परिधानोत्तरीययोः। सूक्ष्मवस्त्रे नातिदीप्तौ' इति शब्दार्णवः] 'वातैः, मेघवातैः' धुन्वन्। 'नाना' बहुविधाः 'चेष्टाः' तोयपानादयः येषु तैः 'ललितैः क्रीडितैः' ['ना भावभेदे स्त्रीनृत्ये ललितं त्रिषु सुन्दरे। अस्त्रियां प्रमदागारे क्रीडिते जातपल्लवे' इति शब्दार्णव] 'त्वं नगेन्द्रं' कैलासं 'कामं' यथेष्टं 'निर्विशेः' समुपभुङ्क्ष्व ['निर्वेशोभृतिभोगयोः' इत्यमरः] यथेच्छविहारो मित्रगृहेषु मैत्र्याः फलम्। सहजमित्रं ते कैलास.। मेघपर्वतयोः अब्जसूर्ययोः अब्धिचन्द्रयोः शिखिजीमूतयोः समीराग्न्योः मित्रता स्वयम् इति भावः 1 ॥ ६४ ॥

Notes on Malli.

1 The sense is-wilful enjcyment in a friends's house is the result of friendship. And Kailasa is your natural friend Thus natural friendship exists between cloud and hill, lotus and sun, sea and moen, peacock and cloud wind and fire.

Charcha

1. हेमा &c.—अम्भसि जातानि इति अम्भस्+जन+ड कर्त्तरि भूते=अम्भोजानि lotuses. हेमनिर्मितानि अम्भोजानि, कर्मधा—। प्रसूते इति प्रसवि (with इनिः)। हेमाम्भोजानां प्रसवि, ६तत—। Qual. सलिलम्। Or—प्रसव is flower. हेमाम्भोजानां प्रसवाः, ६तत—। ते सन्ति अस्य इति मत्वर्थीयः इनिः। It is said that मानससरोवर abounds in golden lotuses.

2. आददानः—आ+दा+शानच्, कर्त्तरि। Qual. त्वम्। स्वरित ञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इत्यात्मनेपदम्। Comp—'सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः"—Raghu. I

3 कामम्—An अव्यय meaning 'surely 'नूनम्' here—cp. 'महा-भाग. कामं नरपतिरिभन्नस्थितिरसौ'—Sak. Adv, Qual कुर्वन्। Malli. connects it with निर्विशे but we do not prefer this दूरान्वय।

4. वप्र &c.—मुखस्य पटः (वस्त्रं), ६तत्— । वप्रं मुखपटः, ६तत्— by the rule—'अत्यन्तसंयोगे च'। वप्रमुखपटस्य प्रीतिः६तत्— । ताम्। Obj. of कुर्वन्। Malli takes वप्र in the sense of सप्तमी explaining 'वप्रे जलदानकाले। But we prefer २या in वप्र, cp. 'अस्याच्छमभ्रः प्रलय प्रवृद्ध मुहूर्तवक्त्रावरणं बभूव'*Raghu* ऐरावत is the name of Indras elephant which happened to be there. See Mall,

5. धुन्वन्—धु+शतृ। Agitating. Here धु is स्वादिगणीय। For its several conjugations see *ante* Qual त्वम्।

6. कल्प &c.—कल्पद्रुमाणां किसलयानि ६तत्— । तानि। Obj of धुन्वन। we prefer किसलय with a dental, cp "किसलयैः सलय मिव पाणिभि"—Raghu

7, वाते.—करणे ३या। The reading स्वाते. is also seen, but वात itself gives the sense of स्ववात, hence we prefer Malli's reading

8. जलद—जलं ददातीति जल+दा+क कर्त्तरि=जलद cloud, तत सम्बुद्धौ। 'आतोऽनुपसर्गेक' इति अत कर्मोपपदे कः। The epithet is appropriate here.

9 ललितैः—ललित is sport. तैः। करणे ३या।

10. निर्विशेः—निर्+विश+लिङ् (विधौ) +यास्। Nom. त्वम्। निर्+विश here means enjoyment, cp "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" *Kumara*

11. नगेन्द्रम्—न गच्छतीति ड कर्त्तरि=नगः mountain, उपपद तत्। When referring to inanimate objects अग is also correct the rule is 'नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्'। इन्द्र by लक्षणा means

here 'best'. नगः इन्द्र इव, उपमित कर्मधा by the rule 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे'। Or नगेषु इन्द्रः सुप् सुपा। or नगानामिन्द्रः, षष्ठी समासः। No निर्धार here. Obj. of निर्विशेः। Being Siva's abode, कैलास is called नगेन्द्र।

12 Voice—आददानेन ··कुर्वता···धुन्वता त्वया स नगेन्द्रः···निर्विशेत।

65. *Alaka on the lap of Kailasa.*

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलां
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन्।
या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम्॥ ६५॥

Piak—तस्य उत्सङ्गे त्वं अलकां दृष्ट्वा ज्ञास्यसि इति न [On the top of Mount Kailasa you will see Alaka and recognise it] What is its recognition? स्रस्तगङ्गादुकूलाम् अलकाम् [The Alaka has Ganges as its cloth In other words, Ganges surrounds the city like a cloth round the waist of a lady], Then Alaka is a lady—प्रणयिनः उत्सङ्गे इव अलकाम् [Alaka is on Kailasa, just as a darling sits on the lap of her lover].The comparison is not complete—उच्चैर्विमाना या, कामिनी मुक्ताजालग्रथितं अलकमिव, सलिलोद्गारं अभ्रवृन्दं वहति [Alaka has high white seven-storyed buildings, and black clouds coming in contact with these will drop down waters, thus she will be like a woman having hair-braids with pendent pearlnecklaces hanging on. Thus lady Alaka will attract your notice].

Prose.—प्रणयिनः इव तस्य (कैलासस्य) उत्सङ्गे स्रस्तगङ्गादुकूलाम् अलकां दृष्ट्वा, हे कामचारिन्, त्वं पुनर्न ज्ञास्यसे इति न, उच्चैर्विमाना या (अलका) कामिनी

मुक्ताजालग्रथितम् अलकमिव, सलिलोद्गारम् अभ्रवृन्दं वः काले (मेघकाले) वहति ।

Eng.—O wanderer at will, seeing Alaka on the lap of that mountain (Kailasa) as though on the lap of a lover with its cloth-like Ganges slipping down, Alaka will surely be recognised by you, She with high seven-storeyed white buildings will, in your season (i e in rainy season) bear water-dropping clouds like a woman bearing braids of hair set with pearl strings.

Expl. Alaka in Kailasa appears like a woman on the lap of her lover. The Ganges encircling Alaka is her cloth The black clouds on the top of Alakas high mansions are like locks of hairs on the white head of a lady. Again waters dripping from clouds will compare with hanging pearlstrings on hair-braids.

Sanj.—तस्येति । 'प्रणयिनः' प्रियतमस्य इव 'तस्य, कैलासस्य 'उत्सङ्गे' उर्ध्व-भागे उरौ च ['उत्सङ्गो मुक्तसंयोगे सक्थिनि उर्ध्वतलेऽपि च' इति मालतीमालायाम् (? मालतीमाला)] 'गङ्गा दुकूलं' शुभ्रवस्त्रं इव इत्युपमितसमासः ['दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यात् उत्तरीये सितांशुके' इति शब्दार्णवः] अन्यत्र तु यथैव दुकूलम् । तत स्रस्तं यस्याः तां तथोक्तलक्षणां 'अलकां' दृष्ट्वा कामिनीमिव इति शेषः । 'हे कामचारिन्,त्वं पुनः त्वं तु न ज्ञास्यसे इति न' किन्तु ज्ञास्यसे एव इत्यर्थः । कामचारि-णस्ते पूर्वमपि बहुशः दर्शनसम्भवात् अविज्ञानमसम्भावितमेव इति निश्चयार्थं नञ्द्वय-प्रयोगः [तदुक्तम्—सम्भावितनिश्चयसिद्धार्थेषु नञ्द्वयप्रयोग ' इति]'उच्चैः' उन्नतानि 'विमानानि' सप्तभूमिकाभवनानि यस्यां सा ['विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि' इति यादवः] मेघसंबाहनस्थानसूचनार्थमिदं विशेषणम् । अन्यत्र, विमाना निष्कोपा । 'या अलाका वः काले' मेघकाले इत्यर्थः (कालस्य अर्हमेघसाधारण्यात् वः इति बहुवचनम्) । सलिलम् उद्गिरतीति 'सलिलोद्गारम्' (कर्मणि अण् उपपदे अण्)जलवत् सलिलधारम् इत्यर्थः 'अभ्रवृन्दं' मेघकदम्बकं, 'कामिनी' स्त्री 'मुक्ता-जालैः' मौक्तिकसरैः ग्रथितं प्रसूनमिव ['पुंस्यां मौक्तिके मुक्ता' इति यादवः] 'अलकमिव' चूर्णकुन्तलानि इव [जातावेकवचनम् । 'अलकाश्चूर्णकुन्तलाः' अमरः] 'वहति' बिभर्ति । अत्र कैलासस्य अनुकूलनायकत्वम्, अलकायाश्च स्वाधीनपतिका-

स्वनायिकात्वं ध्वन्यते। 'एकायत्तोऽनुकूलः स्यात' इति 'प्रियोपलालिता नित्यं स्वाधीनपतिका मता' इति च लक्षयन्ति। उदाहरन्ति च 'लालयन् अलकप्रान्तान् रचयन् पत्रमञ्जरीम्। एकां विनोदयन् कान्तां छायावदन् वर्तते'—इति ॥ ६५ ॥

Charcha.

1.—तस्य Refers to कैलास। शेष ६ष्ठी, related to उत्सङ्ग।

2. उत्सङ्ग—उद्+सञ्ज+घञ् भावे=उत्सङ्ग top, lap. तस्मिन्। अधि ७मी।

3 स्रस्त &c.—गङ्गा एव दुकूलम्, मयूरव्यंसकादिवत् तत्पुरुषः। स्रस्तं गङ्गादुकूलम् यस्याः, बहु। ताम्। Qula. अलकाम्। Ganges is well compared with the white cloth of a lady, and अलका is represented as a lady here. See also Malli.

4 न, न—Two negatives imply a strong affirmative, cp 'कामचारिण इति निश्चयार्थं' नञ्द्वयप्रयोगः' in Malli

5 ज्ञास्यसे—ज्ञा+लृट स्यसे। Nom त्वम्। 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्।

6. कामचरिन्—कामेन चरतीति कामचारी (with णिनि कर्तरि)। तत सम्बुद्धौ। for the force of the epithet, see Malli—कामचारिण &c.

7, उच्चैर्विमाना—विमान is seven-storeyed buildings. उच्चैः विमानानि यस्याः, बहु। The white mansion is the white face of lady Alaka. see also Malli and Expl.

8. मुक्ता &c—मुक्तानां जालानि ६तत—। तैः ग्रथितम् (set). ३तत। तम। Qual. अलकम। Black clouds on white buildings will look like black hair on white faces, and the water drops of clouds will be like pearl-strings on hairs

9 अभ्रवृन्दम्—अभ्राणां वृन्दम ६तत। तत्। Obj. of वहति। The अ वृन्द was सलिलोद्गारिन्, see Malli Or Expound सलिलस्य उद्गारः यस्मिन्, व्यधिबहु। See also रविमार्गभङ्गम् in Bhatti

10. Voice—त्वया ज्ञास्यते विमानया यया कामिन्या ग्रथितः अलकः उह्यते।

66 Description of Alaka cloud-like palaces there

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
सङ्गीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वं तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥६६॥

Prak—यत्र अभ्रलिहाग्राः प्रासादाः तैः तैः विशेषैः तुङ्गं त्वां तुलयितुमलम् (सुः), (In Alaka cloud-reaching palaces well resemble high-soaring clouds). Is the comparison complete? ललितवनिताः सचित्राः सङ्गीताय प्रहतमुरजाः मणिमयभुवः प्रासादाः विद्युत्वन्तं सेन्द्रचापं स्निग्धगम्भीरघोषम् अन्तस्तोयं त्वाम (The parallel is complete. The palace teems with beautiful females and the clould has white lightning within, similarly palaces are decorated with coloured pictures and the cloud with coloured rainbow, the drums in one resemble the cloud's rumb in the other, the clear gem-surfaces in the cne are compared to clear white waters in the clouds.)

Prose.—यत्र ललितवनिताः सचित्राः सङ्गीताय प्रहतमुरजाः मणिमयभुवः अभ्रलिहाग्राः प्रासादाः तैः तैः विशेषैः सेन्द्रचापं विद्युत्वन्तं स्निग्धगम्भीरघोषम् अन्तस्तोयं तुङ्गं त्वां तुलयितुम् अलं (सुः)।

Beng.—সেই অলকায় সুন্দরীসমন্বিত চিত্রচিত্রিত, গীত বাদ্যের জন্য মুরজধ্বনি যুক্ত মণিময়স্থানশোভিত মেঘস্পর্শী প্রসাদ সমূহ, সেই সেই গুণদ্বারা বিদ্যুৎশোভিত ইন্দ্রধনুযুক্ত স্নিগ্ধগর্জনমুখরিত ও নির্মল-জলবিশিষ্ট উন্নত মেঘের সহিত (নিজেদের) তুলনা করিতে সমর্থ হয়।

Eng.—Where the cloud-licking palaces with bright damsels and coloured pictures, and having drums struck for music and with gem-surfaces well compare themselves by those virtues with the high clouds having lightning and rain-bow and possessing rumbles and also having clear waters within

Sanj.—विद्युत्वन्तमिति यत्रालकायां 'ललिता' रम्याः 'वनिताः' स्त्रियो येषु ते, सह चित्रैर्वर्तन्त इति 'सचित्राः' ['आलेख्याश्चर्ययोः चित्रम्' इत्यमरः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य पाक्षिक सभावः] 'सङ्गीताय' तौर्यत्रिकाय 'प्रहतमुरजाः' ताडितमृदङ्गाः ['मुरजा तु मृदङ्गे स्यात ढक्कामुरजयोरपि' इति शब्दार्णवे (? शब्दार्णवः)] 'मणिमयाः' मणिविकाराः 'भुवो' येषु, अभ्रं लिहन्तीति 'अभ्रंलिहानि' अभ्रङ्कषाणि ['वहाभ्रे लिहः' इति खश्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत—' इत्यादिना मुमागमः] 'अग्राणि' शिखराणि येषां ते तथोक्ताः अतितुङ्गा इत्यर्थः 'प्रासादा' देवगृहाणि ['प्रासादो देवभुभुजाम्' इत्यमरः] विद्युतोऽस्य सन्तीति 'विद्युत्वन्तं' 'सेन्द्रचापम्' इन्द्रचापयुक्तं, 'स्निग्धः' श्राव्य 'गम्भीरो घोषो' गर्जितं यस्य तम्, 'अन्तः' अन्तर्गतं 'तोयं' यस्य तं 'तुङ्गम्' उन्नतं 'त्वां, तैः तैः विशेषैः' ललितवनितत्वादिधर्मैः 'तुलयितुं' समीकर्तुम् 'अलम्' पर्याप्ताः । ['अलं भूषणपर्याप्तिशक्ति वारण-वाचकम्' इत्यमरः] । अत्र उपमानोपमेयभूतमेघप्रासादधर्माणां विद्युद्वनितादीनां यथासंख्यम् अन्योन्यसादृश्यात मेघप्रासादयोः साम्यसिद्धिरिति बिम्बप्रतिबिम्बभावेन इयं पूर्णोपमा । वस्तुतो भिन्नयोः परस्परसादृश्यात अभिन्नयोः उपमानोपमेयधर्मयोः पृथगुपादानात बिम्बप्रतिबिम्बभावः 1 ॥ ६६ ॥

Notes on Malli.

1 Here similarity is established of the उपमान cloud and

the उपमेय palace owing to their qualifications of विद्युत्वत् and ललितवनितत्व&c. respectively implying resemblance with each other. This is an instance of पूर्णोपमा through बिम्बप्रतिबिम्बभाव। In fact when the virtues of उपमान and उपमेय though really different does not appear as such through similarity, and are stated separately then we have बिम्बप्रतिबिम्बभाव:।

Charcha

1. विद्युत्वन्तम—वि विशेषेण द्योतते इति वि+द्युत क्विप् कर्त्तरि विद्युत lightning. सा अस्ति अस्य इति विद्युत वतुप्=विद्युत्वान having lightning. तम। Qual त्वाम। Here we get विद्युत्वान् and not विद्युद्वान् by the rule 'तसौ मत्वर्थे', and विद्युत ends in त्। Cp—'मरुत्वत." in Sak.

2 ललितवनिताः—For बहु—समास, see sanj Qual प्रासादाः।

The epithet keeps up comparison with विद्युत्वत as applicable to the cloud Hence the comparison of प्रासाद and मेघ is established। similarity of females with lightning is very appealing, cp, 'चाला दिव' स्थानुरिवाचिरप्रभा'—Bhatti.

3. सेन्द्रचापम्—चाप bow. इन्द्रस्यचापः, इतत। तेन सह वर्त्तमानः इति सेन्द्रचापः "तेन सहेति तुल्ययोगे इति समासः। Qual. त्वाम्। This epithet is a parallel of सचित्राः। Rainbow in cloud is compared to coloured paintings in the palaces. सहेन्द्रचापम is also correct For सचित्राः See Malli.

4. सङ्गीताय—सम+गै क्त भावे=सङ्गीत song तस्मै। तादर्थ्ये ४र्थी, or=कर्मणि ४र्थी by the rule 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। Thus सङ्गीताय=सङ्गीतं कर्त्तुम्।

5. प्रहतमुरजाः— प्र+हन क्त कर्मणि = प्रहत struck. प्रहता मुरजा येषु, बहु। Qual. प्रासादाः। This epithet well compares with स्निग्धगम्भीरघोषम् as applied to the cloud (त्वाम्) । Both were sounding. For समास; see sanj. The reading स्निग्धपर्जन्यघोषम् is also seen. But we prefer *M*alli's reading as here for स्निग्ध as applicable to पर्जन्य is queer and also because the poet has "स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ— Raghu. I

6. अभ्रतोयम् &c.—For समास see Malli. The clouds are sometimes white with clear waters (अभ्रतोय)just as palaces are so with clear floors of gems (मणिमयभुवः)।

7. अभ्रंलिहाग्राः—For deriv, and उपपदसमास see Sanj. Qual प्रासादाः।

8. त्वाम्—Refers to cloud, Obj of तुलयितुम्।

9 तुलयितुम्—तुल+णिच +तुमुन्। See st-20. To rival. Here we haveतुमुन् in connection with the क्रियार्थ root understood.

10 अलम्—An अव्यय having the sense of पर्याप्ति (sufficiency) See also Malli It qualifies प्रासादाः।

11. तैः तै.—वीप्सायां द्विरुक्तिः।

12 विशेषैः—The विशेष are special characteristics of the palaces. करणे तृतीया। See 'विशेषैः ललितवनितत्वादिधर्मैः."—Malli.

13. Voice,—सचित्रैः &c प्रासादैः अलं भूयते।

14. Remark—(a) This description of अलका may be compared with the description of ओषधिप्रस्थ in Kumar VI. cp. 'शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम्। अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः॥

(b) In this description of अलका the verses in the Parsabhyudaya of Jinasena noticed by prof, Pathak (to whom I am indebted for some suggestions) are differently

arr..nged There—यवस्त्रीणां &c. comes next. But this is rather abrupt. First palaces and their surroundings etc, should be described, then the sports carried on therein Hence Malli's arrangement as adopted by us seems more natural

(c) Prof Goswami rightly remarks—"This verse is an example of what in English would be called a complete antithesis The parallelism is here complete"

67 seasonal charms there

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः।
चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ ६७ ॥

Pros —यत्र—(अलकायां) वधूनां हस्ते लीलाकमलम्, अलके बालकुन्दानुविद्धं (बालकुन्दानुवेधः), लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतां नीता आनने श्रीः, चूडापाशे नवकुरवकं, कर्णे चारु शिरीषं, सीमन्ते च त्वदुपगमजं नीपं (भवन्ति) ।

Beng—সেখানে বধূদিগের হাতে ক্রীড়ার জন্য কমল রহিয়াছে, কেশে নবকুন্দপুষ্প আছে, মুখশ্রী লোধফুলের পরাগদ্বারা পাণ্ডু হইয়াছে, কেশবন্ধেতে নূতন কুরবক, কর্ণে মনোরম শিরীষপুষ্প এবং সীমন্তে (সীঁথিতে) বর্ষাজাত কদমফুলও আছে।

Eng—There the ladies have lotus to play with in their hands, and buds of kunda—flower are on their hair, their facial glow is rendered pale by pollens of ***lodhra*** flower, newly-blown ***kuravaka*** is upon their fillet

of hair, charming Sirisha flowers are on their ears and on their braided lines of hairs are see nkadamda that blossom at thy advent (i. e. in the rainy season)

Sanj—सम्प्रति सदा सर्वर्तुसम्पत्तिमाह—हस्त इति । 'यत्र' अलकायां 'वधूनां स्त्रीणां हस्ते लीलार्थं कमलं लीलाकमलं शरत्सिद्धमेतत् [तदुक्तम्—'शरत् पङ्कजलक्षणा—इति] 'अलके' कुन्तले [जातावेकवचनम्] अलकेषु इत्यर्थः । 'बालकुन्दः' प्रत्यग्रमाघ्यकुसुमः 'अनुविद्धम्' अनुवेधमन्यनम [नपुंसके भावे क्तः] । यद्यपि कुन्दानां शैशिरत्वमस्ति माघ्यं कुन्दमित्यभिधानात्,तथापि हेमन्ते प्रादुर्भावः शिशिरे प्रौढत्वमिति व्यवस्थाभेदेन हैमन्तकार्य्यत्वमित्याशयेन बालेतिविशेषणम् । [अलकम्—इति प्रथमान्त पाठ सप्तमीप्रक्रमभङ्गः स्यात् ॥ नाथस्तु नियतपुंलिङ्गताहानिरिति दोषान्तरमाह, तदसत्—'स्वभाववक्राण्यलकानि तासाम्'—'निघृतान्यलकानि पीडितसुर. क्रमम्मोचर: खण्डित' इत्यादिषु प्रयोगेषु नपुंसकलिङ्गतादर्शनात्] 'आनने' मुखे लोध्रप्रसवानां लोध्रपुष्पाणां शैशिराणां 'रजसा' परागेण [('प्रसवस्तु फले पुष्पे वृक्षाणां गर्भमोचने'. इति विश्व.] 'पाण्डुतां नीता श्रीः' शोभा । 'चूडापाशे केशपाशे नवकुरवकं' (कुरवक वासन्तः पुष्पविशेष. । 'कर्णे चारु पेशलं शिरीषं' ग्रैष्मः पुष्पविशेष । सीमन्ते मस्तककेशवीथ्याम् { 'सीमन्तमस्त्रियां मस्तककेशवीथ्याम् दाहृतमिति शब्दार्णव.] 'तवोपगमः' मेघागम इत्यर्थः । तत्र जातं 'त्वदुपगमजं' वार्षिकमित्यर्थः 'नीपं' कदम्बकुसुमम्, [सर्वत्र 'अस्ति' इति शेषः । 'अस्तिर्भवति (? न्ती) परः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति न्यायात् ॥ इत्थं कमलकुन्दादि तत्तत्कार्यसमाहाराभिधानात् अर्थात् सर्वर्तु-समाहारसिद्धि. । कारणं विना कार्यस्य असिद्धेरिति भावः 1] ६७ ॥

Notes on Malli

1, The maxim is 'अस्ति' as indicative of third person present tense, is understood though not mentioned" Hence every-where we have 'अस्ति' here. Thus कमलमस्ति, श्रीः अस्ति etc. The sense is—Thus from the statement of the effects e. g. कमल, कुन्द etc, presence of all the seasons is established, for there is no effect without cause. [N. B.

अवतिपर: in Malli should be भवन्तीपर: ; for भवन्ती is a designation of लट of the old Professors. Malli himself in Kirata II says 'भवन्तीति लट: पूर्वाचार्याणां स'ज्ञा'। The quotation is from the महाभाष्य]।

Charcha.

1. Remark—Here the verse suggests simultaneous presence of all the seasons there. See also Malli.

2. हस्ते &c.—अधि ७मी।

3. लीला &c.—लीला is sport. लीलार्थं कमलम् शाकपार्थिवादि तत्—। Nom. to अस्ति। This epithet suggests presence of autumn for in this season lotuses blossom abundantly. See also malli This was used by the then aristocrats—cp 'द्विरेफम् लीलारविन्देन निवारयन्ती' Kum, 'लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार' Raghu &c.

4 बाल &c—अनु+व्यध+क्त नपुंसके भावे=अनुविद्धम् sticking, contact (संसर्ग:)। Here the word is a noun, बाल. कुन्दै:, कर्मधा—। तस्य अनुविद्धम्, ६तत—। Nom to अस्ति। This indicates हेमन्त। Though Kundas fully blossom in winter, still owing tothe epithet बाल here, its early budding is referred to ; hence हेमन्त is to be taken here. See Malli 'यद्यपि । बालेति विशेषणम्'।

5. लोध्र &c—प्रसव is flower. लोध्रस्यप्रसव:, ६तत—। तस्य रज: (dust) ६तत—। तेन। करणे ३या। or अनुक्ते कर्मणि ३या। It suggests winter Cp 'अभिवर्षयितुं भुवनानि य: शरमिवास्यत लोध्र-रजश्चय:' Sisu, VI.

6 नीता—नी+क्त कर्मणि—स्त्रियाम्। Qual श्री:। Here the प्रधानत्वम् is voiced by 'आदि: प्रधाने'।

7. नवकुरवकम्—Both कुरवक कुरुवक are seen. But we prefer कुरवक, witness 'कुरवको रवकारणतां ययौ' in Rag. Nom to यस्ति। It indicates spring time.

8 सीमन्ते—सीमायाः सीम्न: वा अन्तः, इतत—। शकन्ध्वादित्वात् पररूपं वाच्यम्। अधि ७मी। पररूप is ordered in the sense of केशवीथि only.

9 त्वदुप etc—उप+गम अप् भावे=उपगम, approach. तवउपगमः, इतत—। तस्मात जातम् इति त्वदुपगम+जन ड कर्त्तरि भूते। Qual, नीपम्। नीप suggests वर्षा। See also Malli.

68 Effects of seasons there

यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराः पादपा नित्यपुष्पा
हंसश्रेणीरचितरशना नित्यपद्मा नलिन्यः।
केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा
नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः॥ ६८॥

Prose.—यत्र नित्यपुष्पाः पादपा उन्मत्तभ्रमरमुखराः (भवन्ति), नित्यपद्मा नलिन्यः हंसश्रेणीरचितरशना (भवन्ति), नित्यभास्वत्कलापाः भवनशिखिनः केकोत्कण्ठाः (भवन्ति), नित्यज्योत्स्नाः प्रदोषाः प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः (भवन्ति)।

Beng—সেখানে নিত্যপুষ্প ফলবান্ বৃক্ষসমূহ মদমত্ত ভ্রমরে মুখরিত, নিত্যপদ্মপুষ্প যুক্ত পদ্মিনীতে, নিনাদী হংসগণ রশনাকারে রহিয়াছে, ময়ূরগণ সদা উজ্জ্বল বর্ণ ধারণ করিয়া রবে উৎকণ্ঠা দেখাইতেছে এবং সন্ধ্যাকাল নিয়তজ্যোৎস্নাযুক্ত ও অন্ধকার নিবৃত্তিহেতু রম্য হইয়াছে।

Eng—There the trees with ever-growing flowers are noisy with maddening bees, the lotusstalks with lotuses

blossoming always have rows of swans (hovering about them) as girdle, the domestic peacocks with ever-shining plumes are ready to set up cries, and there night-falls with constant moonshines are charming owing to dispersion of the progress of darkness (thereby)

Sanj —यत्र ति । 'यत्र' अलकायां 'पादपा' वृक्षा 'नित्यानि पुष्पाणि येषां ते, न तु ऋतुनियमात् इति भावः, अतएव उन्मत्तैः भ्रमरैः 'मुखरा' शब्दायमाना. । 'नलिन्यः' पद्मिन्यः नित्यानि पद्मानि यासां ता तथा, नतु हेमन्तवर्जितम इत्यर्थः, अतएव'हंसश्रेणीभी रचितरशना',नित्यं हंसपङ्क्तिवेष्टिता इत्यर्थः । भवनशिखिन' क्रीडामयूरा (?) नित्यं भास्वन्त कलापा' बर्हाणि येषा ते तथोक्ता न तु वर्षास्वेव, अतएव 'केकामिकत कण्ठा' ऊर्द्ध्वग्रीवा,, 'प्रदोषा रात्रय 'नित्या ज्योत्स्ना' यासां ता, न तु शुक्लपक्षे एव। अतएव 'प्रतिहता तमसां वृत्ति' व्याप्ति येषा, ते च ते रम्याश्च' इति तथोक्ताः ॥ ६८ ॥

Charcha

1 उन्मत्त &c—उन्मत्ताः भ्रमराः कर्मधा । तैः मुखरा इतत—। Qual पादपा. । The trees there were always flowering (नित्यपुष्पाः) hence they attracted bees. As said before Alaka was favoured with the simultaneons presence of all the seasons, so it is no wonder that trees etc should be नित्यपुष्प &c, there,

2 हंस etc—Both श्रेणि and श्रेणी are correct रशना girdle हंसानां श्रेण्यः इतत्—। तैः रचिताः, इतत्—। तादृश्यः रशनाः आसाम्, बहु—। Pred to नलिन्यः । The ever flowering (नित्यपद्माः) lotus-plants attracted swans , they hovered round them with sweet cackles and thus their circling line formed girdles to Lady नलिनी । Mark here the distinction between नलिन

(lotus stalk) and नलिनी (plant having lotus stalk)---See also note-

3. भवनशिखिन:—Nom to भवन्ति understood. Malli renders it as क्रीडामयूरा: । But everywhere we have description of real facts, hence here also we are to take peacocks as real and not those used for toys Malli makes a similar mistake in Raghu XVI. Thus in place of Mall's क्रीडामयूरा: । say गृहमयूरा: ।

4. केकोत्कण्ठा: —उन्नतं कण्ठमेषामिति उत्कण्ठा:, बहु by the varttika 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' (ante). केका is peacock's cry. केकाभि उत्कण्ठा:, सुप सुपा —। Pred to शिखिन: । Malli's केकाभि: उत्कण्ठा: means they are with uplifted necks though cries"

5, नित्य etc.—Pred. to शिखिन: । भासते इति भास + क्विप = भास् lustre भा अस्ति अस्य इति भास् + वतुप् = भास्वत् shining नित्यं भास्वन्त: सुप सुपा—। नित्यभास्वन्त: कलापा एषाम्, बहु— ।

6 नित्य etc —ज्योतिरस्य अस्तिइति ज्योतिस् न मत्वर्थे निपातनात = ज्योत्स्ना moonshine. For समास see Malli. Qual प्रदोषा: । *Cp.*'ज्योत्स्नावत: निर्विशति प्रदोषान्' Raghu.

7. प्रतिहत etc.—प्रति + हन + क्त कर्मणि = प्रतिहत dispelled. वृत + क्तिन् भावे = वृत्ति: progress (प्रसर) , तमसो वृत्ति: इतत्—। प्रतिहता तमोवृत्तिरस्य बहु—। प्रतिहततमोवृत्तयश्च ते रम्याश्च, कर्मधा—। Pred. to प्रदोषा: Constant moonshine dispelled darknesses there

69 Happiness supremely reigns there

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-
र्नान्यस्ताप: कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।

नाप्यन्यस्मात् प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-
र्वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति ॥ ६९

Prose—यत्र वित्तेशानाम् (यक्षाणां) नयनसलिलम् आनन्दोत्थं भवति) अन्यैः निमित्तैः न (भवति), इष्टसंयोगसाध्यात् कुसुमशरजात् अन्यः तापः न (भवति), प्रणयकलहात् अन्यस्मात् विप्रयोगोपपत्तिः न (भवति), यौवनात् अन्यत् वयो न (भवति)।

Beng—সেখানে যক্ষগণের নয়নবারি আনন্দেই বাহির হয়, অন্য কারণে হয় না, ইষ্টসমাগমেনিবর্ত্তনীয় কামজ ভিন্ন অন্য তাপ দৃষ্ট হয় না, প্রণয়কলহ ব্যতীত অন্য বিরহ নাই এবং যৌবন ছাড়া অন্য বয়স ও নাই।

Eng. There of the yakshas, tears are always through happiness and not through any other causes ; no pain but that of love which is to be ended through union with the beloved, there is no separation except from love quarrels and no age other than youth.

Sanj.—आनन्दोत्थमिति। यत्र अलकायां 'वित्तेशानां यक्षाणाम् [वित्ताधिप कुबेर. स्यात् प्रभौ धनिकयक्षयोः,' इति शब्दार्णवः] 'आनन्दोत्थम्' आनन्दजन्यमेव नयनसलिलम्' अन्यैः' निमित्तैः: शोकादिभिः, न। इष्टसंयोगेन' प्रियजनसमागमेन साध्यात्'निवर्त्तनीयात् न तु असतिकायत्रीत इत्यर्थः कुसुमशरजात् मदनशरजात् 'अन्यः तापः नास्ति'। प्रणयकलहात् अन्यस्मात् कारणात् विप्रयोगोपपत्तिः' विरहप्राप्तिः अपि नास्ति'। किञ्च यौवनात् 'अन्यत् वयो' वार्द्धकं नास्ति। श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम् (? इवभाति)।

Charcha

1. आनन्दोत्थम्—आनन्दात् उत्तिष्ठति इति आनन्द+उद्+स्था+क कर्त्तरि

आनन्दोत्थ arising from joy; तत्। Qual. नयनसलिलम्। Tears there were always of joy.

2 निमित्तैः—हेतौ ३या।

3. कुसुम etc—कुसुमानि शरा अस्य इति कुसुमशरः cupid, बहु—। तस्मात् जातः इति कुसुमशर+जन+ड कर्त्तरि भूते=कुसुमशरजः caused by love तस्मात्। अन्यशब्दयोगे ५मी by the rule—अन्यारादितरर्त्ते दिक्-शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते॥"

4. इष्ट etc—सम्+युज् घञ् भावे—संयोग union. इष्टेन संयोगः, सुप्सुपा। साध+ण्यत् कर्मणि—साध्यः to be alleviated (निवर्त्तनीय)। इष्टसंयोगेन साध्यः ३तत्—। तस्मात्। Qual. कुसुमशरजात्। ताप there was easily remediable.

5. प्रणयकलहात्—अन्यशब्दयोगे ५मी।

6 अन्यस्मात्—हेतौ ५मी।

7. विप्रयोग etc—उप+पद+क्तिन् भावे=उपपत्तिः attainment (प्राप्ति)। विप्रयोग is separation तस्य उपपत्तिः ६तत्—। Nom. to अस्ति understood.

8. यौवनात्=अन्यशब्दयोगे ५मी। युवन् is young तस्य भाव इति युवन्+अण—यौवनम् youth तस्मात्। अण् comes by the rule "हायना-न्तयुवादिभ्योऽण्" यौवनात् अन्यतवयः refers to 'old age here'. For a somewhat similar use, cp—"बाल्यात् परं साथ वयः प्रपेदे"—Kumar. Every one was young there. Alas see—"यौवनान्ते वयो यस्मिन् नान्तकः कुसुमायुधात् रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः॥"

9. Remark—These two slokas have no beauty of diction etc. rather they contain rhetorical blemishes, so Malli says "श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम्"। But remmeber the great also sometimes take nap; old commentators have these.

70. Yaksha s Peculiar sort of enjoyment there

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।
आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं
त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥ ७० ॥

Prak —यस्यां यक्षा कल्पवृक्षप्रसूतं रतिफलं मधु आसेवन्ते [There yakshas drink wine leading to passion and prepared from *kalpa* tree] Drinkingshould goon in company –उत्तमस्त्रीसहाया. यक्षाः [yes, they had lovely women with them] What was their drinking site ?—सितमणिमयानि ज्योतिश्छायाकुसुमरचितानि हर्म्यस्थलानि एत्य आसेवन्ते [The site was palaces with floors made of white crytals where images of stars etc were reflected and became manifest This all the more delighted the drinkers] Was there no music then ?—त्वद्गम्भीरध्वनिषु पुष्करेषु शनकैः आहतेषु [Yes, 'puskara' d ums having sound like that of clouds were being playe l on there, and thus they drank there joyfully).

Prose.—यस्यां उत्तमस्त्रीसहाया. यक्षा. सितमणिमयानि ज्योतिश्छायाकुसुमरचितानि हर्म्यस्थलानि एत्य, त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेषु आहतेषु (सत्सु) कल्पवृक्षप्रसूतं रतिफलं मधु आसेवन्ते ।

Beng.—সেথানে উত্তম স্ত্রীর সহিত যক্ষগণ শ্বেতমণিনির্মিত এবং তারকাদির প্রতিবিম্বস্বরূপকুসুমরচিত প্রাসাদভূমিতে যাইয়া, তোমার ধ্বনির ন্যায় ধ্বনিবিশিষ্ট মৃদঙ্গ বাজিতে থাকিলে, কল্পবৃক্ষপ্রাপ্ত রতিফলাখ্য মধু (মদ্য) পান করে।

Eng.—There the yakshas in company with beautiful damsels repair to palace-floors (set with white gems, hence) made of flowers in the shape of images of stars (reflected there), and partake of wine named Ratiphala

prepared from Kalpatree, all the while drums having deep sounds like that of cloud are being gently beaten.

Expl.—The palaces had floors made of pure white crystal and thus these floors caught the images of stars, planets &c. In such lovely site the yakshas went on drinking and merrymaking.

sanj —यस्यामिति । 'यस्याम्' अलकायां 'यक्षाः' देवयोनिविशेषाः 'उत्तमस्त्री-सहायाः' ललिताङ्गनासहचराः सन्तः 'सितमणिमयानि' स्फटिकमणिमयानि चन्द्रकान्तमयानि वा, अतएव 'ज्योतिषां' तारकाणां 'छायाः' प्रतिबिम्बान्येव 'कुसुमानि' तैः 'रचितानि' परिष्कृतानि ['ज्योतिस्तारारग्निभाज्वालाइकपुंवार्थाध्वरात्मसु' इति वैजयन्ती]। एतेन पानभूमेः अम्लानशोभत्वमुक्तम्। 'हर्म्यस्थलानि एत्य' प्राप्य, 'त्वद्गम्भीरध्वनिरिव ध्वनिः येषां तेषु 'पुष्करेषु' वाद्यभाण्डमुखेषु ['पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले' इत्यमरः] 'शनकैः' मन्दमाहतेषु सत्सु [एतच्च नृत्यगीतयोरप्युपलक्षणात] 'कल्पवृक्षप्रसूतं' कल्पवृक्षस्य काङ्क्षितार्थप्रदत्वात् मधु अपि तत्र प्रसूतम्, रतिः फलं यस्य तत 'रतिफलाख्यं मधु' मद्यम् 'आसेवन्ते' आदृत्य पिबन्तीत्यर्थः ['तालचोरसितामृतामलकगुडीभ्रतास्थिकालाश्रयदाविन्द्रद्रुमभोरटेषु कदलीगुग्गुल-प्रसूनेषु तम्। इत्थं चेन्मधु पुष्पभङ्गरचितं पुष्पद्रुमूलाश्रितं क्वाथेन आरदीपनं रतिफलं सुखाद् शीत मधुरं' इति मदिरार्णवे (? मदिरार्णवः)] ॥ ७० ॥

Charcha

1. सित etc —सित white. सिता मणय, कर्मधा—। ·By सितमणि is meant white crystals or चन्द्रकान्त—as Malli says. तैः प्रकृतानि इति सितमणि+मयट् (प्रकृतवचने)=सितमणिमयानि। Qual. हर्म्य स्थलानि। By हर्म्यस्थल is meant floors (or surfaces) of palaces.

2. एत्य—आ+इ+ल्यप्।

3 ज्योति etc —By ज्योतिस् Malli takes only (stars).

butwe prefer to take ज्योतिस् here in the sense of 'all luminous bodies in the sky. There is a difference between तारा (stars), ग्रह (planets) and नक्षत्र, so तारका cannot stand for all these. cp—"ताराग्रहनक्षत्रगणाश्चापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैवरात्रि. I Rag · छाया is image, ज्योतिषां छाया.,६तत—। ता एव कुसुमानि, कर्मधा—। तैः रचितानि, ३तत—। Qual. हर्म्यस्थलानि। As the surfaces (floors) were of pure gems so stars planets &c. reflected there, looked like so many flowers. The epithet suggests the fitness of पानस्थान।

4. आसेवन्ते—आ सेव+लट् अन्ते। Nom यक्षाः।

5. रतिफलम् मधु—Malli takes मधु to mean मद्यम्। Here a special variety of मधु (made of palm, sugar, milk plantain &c). is meant, its name is रतिफल and it produces lust See Malli—"रतिः फलं यस्य इति मदिरार्णवः"। Obj of आसेवन्ते।

6. कल्प &c—कल्पवृक्षेभ्य प्रसूतम् (सम्भूतम)। सुपसुपा—। Qual. मधु। Kalpa-tree can produce everything. so it produced मधु (wine).

7 त्वद् &c—गम्भीर. ध्वनिः कर्मधा—। तव गम्भीरध्वनि, ६तत—। त्वद्गम्भीरध्वनिरिव ध्वनिरसा, बहु—by the varttika "सप्तम्युपमानपूर्वस्य उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः' (ante). तेषु। Qual. पुष्करेषु—which has भावे सप्तमी। पुष्कर also means a variety of cloud—see "जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानाम्"—*ante.*

8. शनकैः—शनैः an अव्यय meaning slowly. शनैः इतिशब्दे सु+अकच् स्वार्थे=शनकैः: slowly, Adv. Qual. आहतेषु। Here अकच् स्वार्थे comes by the rule "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः" and it is placed before the final vowel. The reading मधुरम् here is also seen. It

improves the diction and clearly signifies the nature of the drum sound.

9. Voice.—उपमस्त्रीसहायैः यक्षैः—भासेव्यते— ।

71. *Girl's sports at Alaka.*

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भि-
र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ ७१ ॥

Prak—यत्र अमरप्रार्थिता. कन्या मणिभि· संक्रीडन्ते [There very beautiful girls play with gems). What kind of play is this ? कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः (अत)अन्वेष्टव्यैः मणिभिः संक्रीडन्ते [They play with beautiful gems that are first concealed in golden sands thrown by their hands and then sought out. Thus this is a kind of hide and seek game called Gupta Mani where gems are concealed and found out). Are they not tired in their such games ? मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः मरुद्भि सेव्यमाना कन्या. (The damsels are ever refreshed by breezes cool in contact with Mandakini's waters) Is this all ? अनुतटरुहां मन्दाराणां छाययावारितोष्णा (Further they play under cool shades of Mandara trees grown on the margin of the river Thus the game does not at all exhaust them),

Prose.—यत्र अमरप्रार्थिताः कन्याः मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः मरुद्भिः सेव्यमानाः अनुतटरुहां मन्दाराणां छायया वारितोष्णाः (सत्य.) कनकसिकतामुष्टि-निक्षेपगूढैः (अतः) अन्वेष्टव्यैः मणिभिः संक्रीडन्ते ।

Beng.—সেখানে দেবপ্রার্থিত (অর্থাৎ অতিসুন্দরী) কন্যাগণ,

মন্দাকিনীর জলসম্পর্কে শীতল বায়ুদ্বারা সেবিত হইয়া এবং তটনিকট-জাত মন্দারবৃক্ষের ছায়ায় আতপ হইতে রক্ষিত হইয়া, স্বর্ণময় বালুকাতে মুষ্টিনিক্ষেপহেতু গূঢ় এবং তদনন্তর অন্বেষণীয় মণিদ্বারা এক প্রকার ক্রীড়া করে।

Eng, There the damsels wooed by gods, being fanned by breezes cool owing to contact with Mandakini's waters and being protected from heat by the shades of Mandara tree growing on the river-margin play with gems that are first concealed in golden sands (of the river) with handful throws and then sought after.

Sanj —मन्दाकिन्या इति । 'यत्र' अलकायाम् 'अमरप्रार्थिता. सुन्दर्य्य इत्यर्थः कन्या यक्षकुमार्य्य. ['कन्याकुमारिकानार्य्यौ.' इति विश्वः] 'मन्दाकिन्या.' गङ्गाया 'सलिलेन शिशिरैः शीतलैः 'मरुद्भि सेव्यमाना' सत्यः, अनुतट तटेषु रोहन्तीति अनुतटरुह' [क्विप्] तेषां 'मन्दाराणां छायया अनातपेन 'वारितोष्णा, शमितातपाः 'मणिभि' रत्नै. सं क्रीडन्ते गुप्तमणिसंज्ञया सम्यक् क्रीडन्तीत्यर्थः ['क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च' इत्यात्मनेपदम् । 'रत्नादिभिर्वालुकादौ गुप्तैर्द्रष्टव्यकर्मभिः । कुमारीभि. कृता क्रीड़ा नाम्ना गुप्तमणि स्मृता ॥ रासक्रीड़ा गुप्तमणिपुत्तलिकेभिस्तुलायनम् । पिच्छकन्दुकदन्ताद्य. स्मृता दैशिककेलय ॥' इति शब्दार्णव.] ॥ ७२ ॥

Charcha.

1. मन्दाकिन्या —मन्दाकिनी is the name of celestial Ganges. तस्या । षष्ठी, related to सलिल in सलिलशिशिरै. । "सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास" । Remember Alaka is on the Ganges—see *ante.*

2 सलिल &c. सलिलेन शिशिरा, ३तत्— । तै. । Qual. मरुद्भिः । cool air is auspicious and refreshing as well.

3 सेव्यमाः :– सेव+शानच कर्मणि स्त्रियाम् । Pred to कन्या: । मरुद्भिः is अनुक्त कर्त्ता of सेव्यमाना ।

4 अनुetc—तटे इति अनुतटम्, विभक्त्यर्थे अव्ययीभाव । अनुतटं रोहन्तीति अनुतट+रुह+क्विप कर्त्तरि=अनुतटरुहः, growing on banks उपपदतत्– । तेषाम् । Qual. मन्दाराणाम् । The reading अनुतटरुहाम् is preferable to तटवनरुहाम्, for the former implies growth of trees just on the margin, which will be all the more adaptable to allay heat.

5. वारितोष्णा —वृ+णिच+क्त कर्मणि=वारित checked वारितः उष्णः आसाम्, बहु— । Pred to कन्याः । छायया has अनुक्त कर्त्तरि ३या—कर्त्ता of the क्रिया-वारित त्व । उष्णः ।

6 अन्वेष्टव्यैः —अनु+इष+तव्य कर्मणि=अन्वेष्टव्य to be sought after. तैः । Qual मणिभिः ।

7 कनक &c —कनकस्य सिकता —dust of gold, or कनकमयी सिकता sand full of gold particles Latter is preferable, it was possible that gold particles were mixed with sands on the river-bed of Ganges at Alaka नि+क्षिप+घञ कर्मणि=निक्षेपः that which is thrown गुह+क्त कर्मणि=गूढ concealed. मुष्टिभिः निक्षेपः, ३तत्— । कनकसिकतासु मुष्टिनिक्षेप, सुप सुपा– । तेन गूढाः ३तत— । तैः । Qual मणिभिः । This is a kind of hide and seek game. First the gems are laid concealed in golden sands of rivers by throws of handfuls of dusts, then these gems are sought out by others See also Malli "रत्नादिभिर्वालुकादौ" etc.

8. संक्रीडन्ते —सम्+क्रीड+लट अन्ते । Nom. कन्याः । क्रीड is परस्मैपदी but here आत्मनेपद comes by 'क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च' । In the

कूजनार्थ (indistinct sound) the root सम+क्रीड is परस्मैपदी, cp, "संक्रीडन्ति चक्राम्" and the varttika 'समोऽकूजने' ।

9. मणिभिः—करणे ३या । This is a play with gems named कुसममणि ।

10. अमरप्रार्थिताः—अमर is immortals. प्र+अर्थ+णिच्+क्त कर्मणि विधान—प्रार्थिताः wooed. अमरैः प्रार्थिताः, ३तत्— । Qual कन्याः । The epithet suggests excessive beauty of the girls.

11. Voice—सेव्यमानाभिः वारितोष्णाभिः...प्रार्थिताभिः कन्याभिः सक्रीड्यते..... ।

72. Amusements of lovers at Alaka

नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं यत्र बिम्बाधराणां
क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणाचूर्णमुष्टिः ॥ ७२ ॥

[N, B—The sloka is rather indelicate—Prose, Tran and Sanj, are only following].

Prose.—यत्र अनिभृतकरेषु (चञ्चलहस्तेषु) प्रियेषु नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं क्षौमं रागात् आक्षिपत्सु (सत्सु), ह्रीमूढाना (लज्जाविधुराणा) बिम्बाधराणां (स्त्रीणां) चूर्णमुष्टिः अर्चिस्तुङ्गान् (प्रभामहत.) रत्नप्रदीपान् अभिमुख प्राप्य अपि विफलप्रेरणा भवति ।

Eng.—There the restless-handed lovers having through passion thrown off the silk-garments (of girls). slack through untying of the waist-knot, those girls with Bimba like lips overcome with shame, throw handful of dusts which even going directly towards those gem-lamps of powerful rays become of no avail,

Expl —It is natural that gem-lamps-are used in amorous sports. There the lovers having deprived the girls of their clothings put them to shame and they in vain try to save themselves by putting out lights (Cp.— "भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः."—Kumara.)

*San*j —नीवीति । 'यत्र अलकायाम् 'अनिभृतकरेषु' चपलहस्तेषु प्रियेषु, नीवी वसनग्रन्थि ['नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि इति विश्व] नीवीति बन्धः 'नीवीबन्ध' [चूतवृक्षवत् अपौनरुक्त्यम्] तस्य 'उच्छ्वसितेन त्रुटितेन 'शिथिलं क्षौमं' दुकूलं 'रागात् आक्षिपत्सु' आहरत्सु सत्सु 'ह्रीमूढानां लज्जाविधुराणाम् । बिम्बं बिम्बिकाफलम् ['बिम्बं' फले बिम्बिकायाः प्रतिबिम्बे च मण्डले' इति विश्वः] बिम्बमिव अधरः यासां तासां 'बिम्बाधराणां' स्त्रीविशेषाणाम् ['विशेषाः कामिनीकान्ता भीरु बिम्बाधराङ्गनाः' इति शब्दार्णवः] 'चूर्णं स्य' कुङ्कुमादेः मुष्टिः । अर्चिर्भिः मयूखैः, तुङ्गान् ['अर्चिर्मयूखशिखयोः' विश्व] 'रत्नान्येव प्रदीपाः' तान् अभिमुखं यथा तथा 'प्राप्यापि विफलप्रेरणा' दीपनिर्वापणाक्षमत्वात् निष्फलक्षेपा (निष्फलाक्षेपा) 'भवति' । अत्र अङ्गनानां रत्नप्रदीपनिर्वापणप्रवृत्त्या मौग्ध्यं व्यज्यते ॥ ७१ ॥

Charcha

1. नीवी &c —नीवी is knot of cloth. तस्य बन्ध इत्यत— । No tautology here as in चूतवृक्ष—See Malli Or नीवी is जघनवस्त्र, तस्य बन्धः । उद्+श्वस+क्त भावे=उच्छ्वसित untying (श्लथभाव) । नीवीबन्धस्य उच्छ्वसितम् इत्यत— । तेन शिथिलम्, इत्यत— । Qual. क्षौमम् ।

2 बिम्बाधराणाम्—For Deriv.—See Malli. The word means a particular class of females The reading यक्षाङ्गनानाम here is more specific. अर्थे इष्टौ ।

3. रागात —रञ्ज+घञ्भावे=राग. affection तस्मात् । हेतौ पञ्चमी The reading वासः कामात is simpler than this ; but prefer रागात्

4. अनिभृतकरेषु—निभृत is still न निभृत: not still i. e. restless अनततन्—ताहशः करः येषाम्, बहु—। तेषु—।Qual प्रियेषु which has भावे ७मी ।

5. अर्चिस्तुङ्गान्—अर्चिस् is light, तुङ्ग is higher. great. अर्चिषा तुङ्गाः powerful in light, इतत—। तान् । Qual. रत्नप्रदीपान् ।

6. अभिमुखम्—मुखमभिलक्ष्य इति अभिमुखम्, अव्ययीभाव । Adv Qual प्राप्य । The अव्ययीभाव is guided by the rule "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" । The reading अभिमुखगतान् here is not so emphatic as अभिमुखमपि ।

73 *Beauties of palaces defaced by clouds*

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी-
रालेख्यानां स्वजलकणिकादोषमुत्पाद्य सद्यः ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालैः
धूमोद्गारानुकृतिनिपुणाः जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ७३ ॥

Praka —यत्र नेत्रा सततगतिना (वायुना) यद्विमानाग्रभूमीः नीता जलमुचः जालैः निष्पतन्ति [There the wind forces clouds to enter the top floor of seven-storyed houses ; but these clouds escape clear through windows). Why do they escape ? शङ्कास्पृष्टा इव [They escape through fearasif] whence this fear ? —आलेख्यानां स्वजलकणिकादोषमुत्पाद्य शङ्कास्पृष्टाः जलमुचः. [As they enter the tops of palaces, they defile with water particles the pictures there, hence they fear punishment so they steal away thence]. Then they are huge clouds surely—त्वादृशाः जलमुचः [Quite so]. How then do

they escape through windows ?—धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा: जालै: निष्पतन्ति [They enter the palaces and being struck against walls break into pieces and also turn almost into smoke-vapours, Thus turned like smokes they easily issue out and escape by small windows] 7,

Prose.—यत्र मेघा (प्रेरकेण) सततगतिना (वायुना) यद्विमानाग्रभूमी: नीता: त्वादृश्या जलमुच: आलेख्यानां स्वजलकणिकादोषम् उत्पाद्य सद्य. शङ्कास्पृष्टा इव धूमोद्गारानुकृतिनिपुणाः जर्जरा: (सन्त:) जालै. निष्पतन्ति ।

Beng.—যেথানে প্রেরক সদাগতি বায়ুকর্ত্তৃক সপ্তভূমিক প্রাসাদের অগ্রস্থানে নীত, তোমার ন্যায় বৃহৎ মেঘসমূহ নিজজলকণা বর্ষণ করিয়া আলেখ্য দূষিত করিয়া তৎক্ষণাৎ ভয়াবিষ্ট হইয়াই যেন ধূমোদ্‌গমের অনুকরণ করিয়া (অর্থাৎ ধূমাকারে) এবং জর্জর হইয়া গবাক্ষ দিয়া বাহির হয় ।

Eng —There huge clouds like thee, driven into tops of seven-storeyed palaces by the carrier wind, defile pictures by their water-particles and instantly as if overcome with fear they escape clear through windows being reduced in size and imitating the issuing of smokes

Sanj.—मेघेति । हे मेघ, मेघा प्रेरकेण 'सततगतिना' सदागतिना वायुना ['मातरिश्वा सदागति.' इति अमरः] 'यस्या: अलकाया: विमानानां सप्तभूमिक-भवनानाम् अग्रभूमी: नीता: प्रापिता । त्वमिव दृश्यन्ते इति त्वादृश. त्वत्तुल्या इत्यर्थ: [त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्‌ च'इति कञ्‌ (? क्विन्) प्रत्यय:] जलमुच: मेघा. आलेख्यानां सचित्राणाम् [चित्रं लिपिकृत्पाद्य, स्यादालेख्य तु यत्नत.' इति शब्दार्णव:] स्वस्य जलकणिकाभि: जलकणै दोषं' स्फोटनम् उत्पाद्य सद्य: शङ्कास्पृष्टा इव अपराधित्वात भयाविष्टा इव [शङ्का वितर्कभययो:' इति शब्दार्णव:] धूमोद्गारस्य' धूमनिर्गमस्य अनुकृतौ' अनुकरणे निपुणा: कुशला जर्जरा:' विशीर्णा: सन्त: जालमार्गै:' गवाक्षवर्त्मै. निष्पतन्ति निष्क्रामन्ति । [यथा केचित् अन्त:पुर

सञ्चारवता दूतेन गूढवृत्त्या रहस्यभूमिं प्रापितास्त्र स्त्रीणां व्यभिचारदोषमुत्पाद्य सद्यः शङ्किताः कृतवेषान्तराः जाराः क्षुद्रमार्गैः निष्क्रामन्ति तद्वत् इति ध्वनिः ।] प्रकृतार्थे शङ्कास्पृष्टा इव इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७३ ॥

Notes on Malli

1. The implication is—This is just like those adulterers who led in disguise to the harem by some messenger having access there, defile ladies and immediately through fear change dress and come out by trap doors.

Charcha.

1. नेत्रा—नी+तृच् कर्त्तरि=नेतृ carrier. तेन । Qual. सततगतिना ।

2 सततगतिना—This is a name of वायु · see Malli. तेन । अनुक्ते कर्त्तरि ३या—कर्त्ता of नीता ।

3 यद्विमान &c —विमान is here seven-storeyed Palace. यस्या विमानम् । ६तत—। Here यस्या refers to अलका । अग्रा भूमि top floor यद्विमानस्य अग्रभूमि ६तत—। ता । Obj. of नीता । wind drove clouds there.

4. स्वजल &c.—कणा or कण means particles कणा एव इति कणिका स्वार्थे कन । स्वस्य जलम । ६तत— । तस्य कणिका ६तत— । ताभिः (ताश्च वा) दोषः ३तत (Or—सुप सुपा) । तम । Obj of उत्पाद्य (उद+पद+णिच ल्यप) । The reading सजलकणिका does not commend itself , सलिलकणिका is equally good.

5. सद्य·—Deriv ante अव्यय Adv. Qual शङ्कास्पृष्टा ।

6 शङ्का &c.—स्पृश+क्त कर्त्तरि=स्पृष्ट touched. शङ्क+अ भावे=शङ्का fear. तया स्पृष्टा ३तत्—। Qual, जलमुचः ।

7. जलमुचः—जलं मुञ्चन्ति इति जल+मुच+क्विप् कर्त्तरि=जलमुचः cloud. Nom. to निष्पतन्ति ।

8. त्वादृशाः—त्वमिव एतान् पश्यन्तिजनाः, ते एव त्वमिव दृश्यमानाः त्वामिव आत्मानं पश्यन्ति इतियुष्मद्+दृश+कञ् कर्मकर्त्तरि=त्वादृशाः like you. ते। Qual जलमुचः। These were huge clouds. The above deriv is after भाष्य। Malli derives कर्मणि after वृत्ति। त्वत् comes in place of युष्मद in singular by the rule "प्रत्ययोत्तरपद-योश्च"। Then आ comes by "आ सर्वनाम्नः"। The rule for कञ is "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च"—when त्यद and other सर्वनाम words of त्यदादि class precede as उपपद, the root दृश takes कञ् and क्विन् when seeing is not implied, पश्यन्ति here implies no seeing, cp "त्वादृगादयो हि रूढिशब्दप्रकाराः। नैवात्र दर्शनक्रिया वर्त्तते— *Vritti* क्स is available here giving त्वादृक्षः। Here Malli's reading is त्वादृशो जालमार्गैः। His त्वादृश (as plural of त्वादृश्) is got with क्विन्। Hence इति कञ् प्रत्ययः—in Malli should be इति क्विन् प्रत्यय.। All editions here read इति कञ् प्रत्ययः—thinking त्वादृशाः as the reading here in Malli, we may here however have the reading' त्वादृशा. as well.

9 जालैः—जाल window. तैः। करणे तृया।

10 धूमो &c—उद् गॄ+घञ् भावे=उद्गार issuing. अनु+कृ+क्तिन् भावे=अनुकृति imitations. धूमस्य उद्गार, तत्—। तस्य अनुकृति. तत्— तत्र निपुणा तत—। Qual जलमुचः। As seen before clouds are made of धूम जल &c; hence it is very natural that clouds can imitate and assume the form of their original the धूम। The sense is—clouds came out by windows in the form of smoke and in pieces (जर्जराः) as well.

11 निपतन्ति—नि+पत+लट अन्ति। Nom जलमुच:। पपात पतिष्यति, अपप्तत।

12 Voice त्वद्वचैः जलमुग्भिः—निपुणैः अजरैः निपत्यते .।

74 Fatigue in amorous sports easily allayed

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजोच्छ्वासितालिङ्गनाना-
मङ्गग्लानिं सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः।
त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशीथे
व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः॥ ७४॥

(N. B.—Indelicate—Prose—and Malli. only follow).

Prose.—यत्र निशीथे (मध्यरात्रे) त्वत्संरोधापगमविशदैः (मेघावरणाप गमनिर्मलैः चन्द्रपादैः (चन्द्रकिरणैः) स्फुटजललवस्यन्दिनः तन्तुजालावलम्बाः (वितानलम्बितसूत्रसमूह ५ यता.) चन्द्रकान्ताः प्रियतमभुजोच्छ्वासितालिङ्गनानां स्त्रीणां सुरतजनिताम् अङ्गग्लानिं व्यालुम्पन्ति (दूरीकुर्वन्ति:)।

Eng—There at midnight the moongems dispel the bodily fatigue due to amorous enjoyments of women having their embraces loosened by the lover's arms · these moongems were dropping clear particles of water owing to moon-rays ar through removal of cloud's obstruction.

Sanj.—यत्रेति। 'यत्र' अलका :ं निशीथे' अर्द्धरात्रे ['अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमर] त्वत्संरोधस्य' मेघावरणस्य 'अपगमेन विशदैः' निर्मलैः 'चन्द्रपादैः.' चन्द्रमरीचिभिः ['पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः' इत्यमर.] 'स्फुटजललवस्यन्दिनः 'उल्बणाम्बुकणस्राविणः तन्तुजालावलम्बाः.'वितानलम्बितसूत्रपुञ्जाधारा तद्गुम्फगुम्फिता इत्यर्थः चन्द्रकान्ताः' चन्द्रकान्तमणयः प्रियतमानां भुजैः उच्छ्वासितानि' श्लथानि जलसेकाद्वा शिथिलितानि 'आलिङ्गनानि' यासां तासां 'स्त्रीणांसुरतजनिताम अङ्गग्लानिं' व्यालुम्पन्ति॥ ७४॥

Charcha

1. प्रियतम &c.—उद + श्वस + णिच् + क्त कर्मणि = उच्छ्वासित slackened. See also 'नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलम्—'' Sl. 72. प्रियतमभुजैः उच्छ्वासितानि, इतत—। ताइग्यानि आलिङ्गनानियासाम् वहु—। Qual. स्त्रीणाम्।

2 तत्र &c —See Malli चन्द्रकान्ता। These gems were hanging from strings at the end of canopies.

3. चन्द्रपादैः—चन्द्रपाद means moon rays cp "नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः."—Kumara. इतौ ३या।

4. व्यालुम्पन्ति—वि + आ + लुप + लट अन्ति। Destroy. Nom चन्द्रकान्ता.। लुम्पति, अलुपत लुलोप।

75 *Lover's sports in Vaibhraaja garden.*

अक्षय्यान्तर्भवननिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-
रुद्गायद्भिर्धनपतियशः किन्नरैर्यत्र सार्धम्।
वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहायाः
बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति॥ ७५॥

Prak.—तत्र कामिनः प्रत्यहं किन्नरैः सार्धं वैभ्राजाख्यं बहिरुपवनं निर्विशन्ति (There passionate lovers everyday enjoy in the outer garden of Kuvera named Vaibhraja) Do they enjoy there alone ?—विबुधवनितावारमुख्यासहायाः बद्धालापाः कामिनः (No; they enjoy and converse there in company with celestial prostitutes). Have they resources enough to enjoy

celestial prostitutes ? अक्षय्यान्तर्भवननिधयः कामिनः (yes they have hoards of riches at their command). But how do they contribute to their master Kuvera ? रक्तकण्ठैः धनपतियशः उद्गायद्भिः किन्नरैः सार्धं निर्विशन्ति (The Kinnaras with whom the lovers enjoy sing devotedly in praise of Kuvera the master of the pleasure garden named वैभ्राज] 75

Prose —–यत्र अक्षय्यान्तर्भवननिधयः (सन्तः) विबुधवनितावारमुख्यासहायाः बद्धालापाः कामिनः प्रत्यहं रक्तकण्ठैः धनपतियशः उद्गायद्भिः किन्नरैः सार्धं वैभ्राजाख्यं बहिरुपवनं निर्विशन्ति ।

Eng There in the outer garden, named Vaibhraja, the passionate Yaksha-lovers having inexhaustible stores in their houses, in company with celestial prostitutes and engaged in chats, daily enjoy along with melodious-voiced Kinnaras that sing in praise of the fame of Dhanapati (Kuvera).

Sanj—अक्षय्येति । 'यत्र' अलकायां 'चेतुमशक्या' अक्षय्या [क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातः । ततो नञ् समासः] भवनानामन्तः (?) अन्तर्भवनम् ["अव्ययं विभक्ति—" इत्यादिनाव्ययीभावः] 'अक्षय्या अन्तर्भवने निधयः येषां ते तथोक्ताः । यथेच्छभोगसम्भावनार्थमिदं विशेषणम् । 'विबुधवनिताः' अप्सरसः ता एव 'वारमुख्याः' वेश्याः, ता एव 'सहायाः' येषां ते तथोक्ताः ["वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ सा जनैः । सत्कृता वारमुख्या स्यात्" इत्यमरः]'बद्धालापाः सम्पादितसंलापाः 'कामिनः कामुकाः 'प्रत्यहं' अहनि अहनि [अव्ययं विभक्त्यादिना समासः । "अनश्च" इति समासान्तष्टच् । "नस्तद्धिते—" इति टिलोपः ।] । रक्तो मधुरः कण्ठध्वनिर्येषां तैः सुन्दरकण्ठध्वनिभिः धनपतियशः कुबेरकीर्तिम् उद्गायद्भिः उच्चैः गायद्भिः

देवगानस्य गान्धारग्रामत्वात् तारतरं गायद्भिरित्यर्थः । 'किन्नरैः सार्धं' सह । विभ्राजस्य इदं वैभ्राजम्, वैभ्राजम् इत्याख्या यस्य तत् 'वैभ्राजाख्यम्' ['विभ्राजेन गणेन्द्रेण यातं वैभ्राजमाख्यया" इति शम्भुरहस्ये (? रहस्यम्)। चैत्ररथस्य नामान्तरमेतत्] 'बहिरुपवन' बाह्योद्यानं 'निर्विशन्ति' अनुभवन्ति ॥ ७५ ॥

Notes on Malli

1. In प्रत्यहम्, the अव्ययीभावसमास is guided by the rule "अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि-व्यृद्धि— ... अत्ययासम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चात्-यथानुपूर्व्य-यौगपद्य ... —" Then समासान्त टच् (अ)comes by the rule 'अनश्'(—and अहन् ends in अ). Lastly अन् of अहन् elides by the rule " ... " [N. B —प्रत्यह without टच् is also correct by the rule "... ...तरस्याम् ।]

Charcha

1. अक्षय्य &c —क्षेतुं शक्यमिति क्षि+यत्=क्षय्यम् perishable, न क्षय्यम् । नञ् तत्—। Here in this sense क्षय्यम् is irregularly formed by the rule "... ...शक्यार्थे", otherwise the form is क्षेयम । Cp. "तप... ...याम्' &c — Sak भवने इति अन्तर्भवनम्, विभक्त्यर्थे अव्ययी-भावः । अन्तर्भवन (or—अन्तर्भवने) निधयः, सुप सुपा—। अक्षय्याः अन्तर्भवननिधय - ... ...—। Qual ... । The epithet shows their power of wealth. Avoid the समास as— अक्षय्या अन्तर्भवने निधयः येषाम् as given by Malli, for ... बहु —is not usually sanctioned by Bhashya; cp ' ... ...' । Malli's भवनानामन्त &c is defective, see अन्तर्भवन &c —sl.85 *infra*.

2. प्रत्यहम्—see Note on Malli—connect it with उद्गायद्भिः ।

3. रक्तकण्ठैः—For समास see Malli. Qual. किन्नरैः ।

4, उद्गायद्भि.—उद्+गै+शतृकर्तरि=उद्गायत loudly singing. तैः। Qual. किन्नरैः। See also Malli.

5. किन्नरैः—सहार्थक सार्ध शब्दयोगे तृतीया by the rule 'सहयुक्तेऽप्रधाने'।

6. वैभ्राजाख्यम्—विभ्राज is the name of a गणनायक। And this garden of Kuvera is named after him- for he protected it. Its another name is चैत्ररथ। For समास see Malli Qual. बहिरुद्यानम।

7 विबुध &c.—विबुधानां, (देवाना) वनिता. तत्पु। विबुधवनिता means अप्सरस् of heaven. ता एव वारमुख्या. कर्मधा। ताः सहायाः येषाम, बहु। They were wealthy, hence no wonder that the yakshas enjoyed divine prostitutes. Qual, कामिनः।

8 बद्धालापाः—आ+लप्+घञ् भावे=आलापः chat. बद्धः आलापः यैः बहु। तैः। Qual, कामिनः।

9. निर्विशन्ति—निर्+विश+लट् अन्ति। Enjoy. Nom. कामिनः निर+विश means to enjoy, cp 'क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये।' Kumara

10. Voice.—अनभंवननिधिभि. सहायैः बद्धालापैः कामिभिः निर्विश्यते।...

76. Paths of women hastening to keep their tryst.

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः
पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च।
मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-
र्नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम्॥ ७६॥

Prak—यत्र सवितुः उदये कामिनीनां नैशो मार्गः सूच्यते [At sunrise we

can infer there the course, women followed the previous night to keep their tryst). How is it indicated ?—गत्युत्कम्पात् अलकपतितैः मन्दारपुष्पैः [Their reeling gaits let Mandara flowers drop from their locks of hairs. And these marked their ways]. This may be an accidental sign—पत्रच्छेदैः [They use new fresh twigs as decorations. These fallen from their usual places were an additional indication], Is this all ? कर्णविस्रंसिभिश्च कनककमलैः [The golden lotuses they use at their ears also fell down and indicated their nocturnal path]. They are careless surely—मुक्ताजालैः (च) (सूच्यते) [yes ; their pearl-strings also slipped down during their journey] Inference is all right then—स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैः हारैश्च सूच्यते [Their necklaces too broken in their haste, over their breasts and fallen on the ground also clearly indicated their nocturnal way].

Prose.—यत्र सवितुः उदये कामिनीनां नैशः मार्गः—गत्युत्कम्पात् अलकपतितैः मन्दारपुष्पैः, पत्रच्छेदैः, कर्णविस्रंसिभिः कनककमलैश्च, (तथा) मुक्ताजालैः (एवं) स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैः हारैश्च सूच्यते।

Beng.—সেখানে সূর্য্যোদয় হইলে রমণীগণের নৈশ পথ—গতির কম্পহেতু কেশভ্রষ্ট মন্দার পুষ্পদ্বারা, কর্ণবিভ্রষ্ট সুবর্ণ পদ্মদ্বারা, মুক্তাদ্বারা এবং স্তনতটে ছিন্ন এবং পতিত হারসূত্র দ্বারা, সূচিত হইয়া থাকে।

Eng.—There at sun rise the paths of women adopted to keep their tryst are indicated by Mandara flowers fallen from the hair owing to shaking of gait, also by pieces of golden lotuses fallen from their ears, by pearl-strings and also by necklaces with the thread broken over their breasts (and fallen).

Sanj.—गतेति। यत्रालकायां 'कामिनीनाम्' अभिसारिकाणां निशि भवो 'नैश: मार्ग. सवितु: उदये' सति 'गत्या' गमनेन 'उत्कम्प.' चलनं तस्मात् हेतो: 'अलकेभ्य: पतितै: मन्दारपुष्पै: सुरतकुसुमै:। तथा 'पत्राणां' पत्रलतानां 'छेदै:' खण्डै: पतितैरिति शेष:। तथा 'कर्णेभ्य. विभ्रश्यन्तीति तै:' 'कनकस्य कमलै: [षष्ठ्या विवक्षितार्थलाभे सति मयटा विग्रहे अध्याहारदोष:। एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम्।] तथा 'मुक्ताजालै: मौक्तिकसरै: शिरोनिहितै. इत्यर्थ:। तथा 'स्तनयो: परिसर.' प्रदेश: तत्र 'छिन्नानि सूत्राणि येषां तै:' 'हारै: च सूच्यते' ज्ञाप्यते। मार्गपतितमन्दारकुसुमादिलिङ्गैरयमभिसारिकाणां पन्था इत्यनुमीयते ॥ ७६ ॥

Notes on Malli

1 The wishedfor meaning being got with a षष्ठी—(in cases like कनककमल &c) breaking of the compound with a मयट in the पूर्वपद (e. g. कनकमयं कमलम् etc.) is faulty of superfluity in the shape of अध्याहार। This is to be seen or noted everywhere.

Charcha

1. गत्युत्—etc. - उद् कम्प + घञ भावे - उत्कम्प shaking - गते: उत्कम्प: षष्ठीतत्। तस्मात्। हेतौ पञ्चमी।

2. अलक etc—पत + क्त कर्तरि = पतित fallen. अलक lock of heir. अलकेभ्य: पतितानि, षष्ठीतत्—। तै:। Qual मन्दारपुष्पै:।

3. मन्दारपुष्पै: पत्रच्छेदै:—These take उक्ते कर्तरि ३या। The females use मन्दारपुष्प and नवकिसलयखण्ड etc for decoration.

4. कर्ण etc.—कर्णेभ्य: विभ्रश्यन्तीति कर्ण + वि + भ्रंश णिनि कर्तरि साधुकारिणि = better कर्णविभ्रंशीनि dropping from ears, तै:। Qual कनक कमलै:। These कनककमल served as ear drops. Golden lotuses perhaps grow in the lakes of Alaka. For Alaka was the abode of Kuvera. Manasa and Himalaya

are hot-beds of कामत्व, cp. "सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि"—Raghu.

5 सम etc.—परिसर is margin. कनकस्य परिसर: इतन—। तत्र छिन्न: (torn) सुप सुपा—। तादृशं सूत्रमेषाम, बहु । तै:। Qual. हारै:। The females were hastily hurrying to the place of tryst. And in their rush the necklaces on the breast tore off and fell down. This was an indication of their नैशमार्ग। हारै. etc has अनुक्त कर्त्तरि ३या as before.

6. सूच्यते—सूच + णिच (चुरादि)+लट ते कर्मणि। Agrees with उक्तकर्म—मार्ग: Thus हारा मार्गं सूचयन्ति becomes हारै: मार्ग: सूच्यते in the कर्मवाच्य।

7,—उदये—उद + इ अच भावे = उदय, loc सप्तमी। भावे सप्तमी by the rule "यस्य च भावेन भावलक्षणम्"।

8 Voice —गतिनामि पुष्पाणि ... कुन्ता:... कमलानि... जालानि... छिन्नसूत्रा हाराश्च नैशं मार्गं सूचयन्ति।

77 Work of females in the outer garden of Alaka,

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तं
प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम्।
सभ्रूभङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै-
स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः॥ ७७॥

Prose.—यत्र मन्मथ. धनपतिसखं देवं साक्षात् वसन्तं मत्वा षट्पदज्यं चापं प्रायः न वहति। सभ्रूभङ्गप्रहितनयनै: कामिलक्ष्येषु अमोघै: चतुरवनिताविभ्रमैरेव तस्य आरम्भ: सिद्ध:।

Beng.—সেখানে কামদেব, কুবেরের বন্ধু মহাদেব স্বয়ং বাস

করিতেছেন জানিয়া ভয়েতে অলিপঙ্‌ক্তিরূপ গুণযুক্ত ধনু বহন করে না; কিন্তু তদীয় কার্য্য—ভ্রূভঙ্গির সহিত প্রেরিত নয়ন এবং কামিজনরূপ লক্ষ্যেতে অব্যর্থ সেই চতুর বণিতাদের হাবভাবেই সাধিত হইয়া থাকে।

Eng.—There Cupid, knowing Siva, the friend of Kuvera as himself dwelling, does not through fear carry his bow which has bees for its string. His work is (however) performed by the sports of expert ladies—sports which have glances directed with frowns and which are infallible to lovers as mark.

Expl.—Easy. This verse also has reference to the outer garden. The poet says that there the sportive women attract and win all, for this, natural beauties have nothing to do.

Sanj.—मत्वेति। 'यत्र' अलकायां 'मन्मथः' कामः धनपतेः कुवेरस्य सखा इति 'धनपतिसखः' ['राजाहःसखिभ्यष्टच्'] तं 'देवं' महादेवं 'साक्षात् वसन्तं' सखित्वेहात् निजकण्ठेश्व वर्त्तमानं 'मत्वा' ज्ञात्वा 'भयात्' भालेक्षणभयात्, षटपदा एव ज्या' मौर्वी यस्य तं 'चापं प्रायः' प्राचुर्य्येण 'न वहति' न विभर्त्ति। कथं तर्हि कार्य्यसिद्धिः अतआह—सभ्रूभङ्गेति। 'तस्य' मन्मथस्य 'आरम्भः' कामिजनविजयव्यापार 'सभ्रूभङ्गप्रहितानि' प्रयुक्तानि' नयनानि दृष्टयो, येषु तैः। तथोक्तैः, 'कामिन एव लक्ष्याणि तेषु 'अमोघैः' सफलप्रयोगैः इत्यर्थः। मन्मथचापोऽपि क्वचिदपि मोघः स्यात इति भावः। 'चतुराणां वनितानां' तासां 'विभ्रमैः' विलासैरेव 'सिद्धः' निष्पन्नः॥ अदनयंकरं पाक्षिकफलञ्च तत्प्रयोगात् वरं निश्चितसाधनप्रयोग इति भावः॥ ७७॥

Notes on Malli.

1, The sense is, it is better to apply the infallible than to apply what is conducive to danger and has partial success only.

Charcha.

1, धनपति &c,—धनानां पतिः, इतत। This is a name of Kuvera. तस्य सखा इति धनपतिसखि+टच (अ) समासान्त= धनपतिसखः friend of Kuvera i. e, Mahadeva. समासान्त have come by "राजाहः- सखिभ्यष्टच" in ततपुरुष। तम्। Qual, देवम्।

2. साक्षात &c,—This word is an अव्यय meaning स्वयम here. प्रकृत्यादित्वात तृया। Qual, वसन्तम। वस+शतृ= वसत living तम। pred to देवम्। Siva is living there through affection for Kuvera.

3 प्रायः—An अव्यय meaning बाहुल्येन। Adv, Qual. वहति।

4 भयात—हेतौ पञ्चमी। The allusion is to the story that once Cupid was reduced to ashes by the fire of Siva's third eye. Hence the fear. See Kum III.

5. षटपद &c—षट पदानि अस्य इति षटपद bee, बहु। षटपदाएव ज्या (गुण) यस्य,बहु - तत्। Qual चापम। It is said that rows of bees is the string of cupid's bow, cp "अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषि नियोजिता"—Kumar. This is said so parhaps because these are the natural beauties and exciting causes of the passionate.

6 सभ्रू &c—सभ्रूभङ्गं प्रहितानि (प्रयुक्तानि), सुपसुपा। तादृशानि नयनानि येषु। तैः Qual विभ्रमैः। Such sportive postures of females are regarded as very effective to win the passionate; hence विभ्रम are said as 'कामिलक्ष्येषु अमोघैः'।

7 चतुर &c—विभ्रम is विलास sportive poses. चतुरवनितानां विभ्रमाः इतत। तैः। कारणे तृया। Sports of ladies are ever effective to the gallants See also Malli

8 सिद्ध—सिध क्त कर्त्तरि = सिद्ध: done, Nom, आरम्भ: । अकर्म-कत्वात्ता कर्त्तरि क्त ।

9. एव—It indicates 'certainty'. See Malli; "यदनर्थेकार" etc.

10. Voice.—मन्मथेन...उह्यते...आरम्भो च सिद्धम् (सिद्धि न भूयते) ।

78. Kalpa tree at Alaka produces all decorations

वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।
लाक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यञ्च यस्या-
मेक: सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्ष: ॥ ७८ ॥

Prose.—यस्यां एक कल्पवृक्ष: चित्रं वास: (वसन), नयनयो: विभ्रमादेशदक्षं मधु (मद्यम्) किसलयै: सह पुष्पोद्भेदं भूषणानां विकल्पान् चरणकमलन्यासयोग्यं लाक्षारागम् (इति) सकलम् अबलामण्डनं सूते ।

Eng —There a single Kalpa tree only produces all the decorations of females, e g, coloured apparels, wine tending to the teaching of sportive glances of eyes, blooming of flowers with tender shoots, variety of ornaments and lac capable of dying the lotus-like feet with.

Sanj —वास इति । 'यस्याम्' अलकायां चित्रं नानावर्णं 'वास:' वसनं—परिधेयमण्डनमेतत् । 'नयनयो: विभ्रमाणाम् आदेशे दक्षं'—अनेन विभ्रमद्वारा मधुनो मण्डनत्वमनुसन्धेयम्—'मधु' मद्यम् । एतच्च मण्डनं देहधार्येऽन्तर्भाव्यम् 'किसलयै:' पल्लवै: सह 'पुष्पोद्भेदम्' उभयञ्च इत्यर्थ: । इदन्तु कचधार्यम् 'भूषणानां । विकल्पान्'

विशेषान्—दिव्यार्थमेतत् । तथा 'चरणकमलयोर्न्यासस्य समर्पणस्य 'योग्य', रज्यते अनेन इति 'राग.' रञ्जकद्रव्य', लाक्षैव राग: तं 'लाक्षारागञ्च' । चकार. अङ्गरागादि-विशेषणमण्डनोपलक्षणार्थ: । 'सकल' सर्वं चतुर्विधमपीत्यर्थ. 'अबलामण्डनं' योषित् साधनजातम् 'एक कल्पवृक्ष ' एव 'सूते, जनयति । न तु नानासाधनसम्पादनप्रयास इत्यर्थ: ॥ ७८ ॥

Charcha

1. वास,—वासस् garment, तत । Same case with अबलामण्डनम् See our Prose Similarly parse—मधु, पुष्पोद्भेदम, विकल्पान, लाक्षारागम् । अबलामण्डनम is obj to सूते ।

2. मधु—Malli takes मधु to mean मद्य (wine). It is under fury of wine that amorous dalliances shine all the more Hence it is विभ्रमादेशदक्ष । See also Malli.

3. चरण &c --चरणं कमलमिव, उपमितसमास: । Next see Malli. Qual. लाक्षारागम् ।

4 सूते—सू (अदादि) लट ते । Nom कल्पवृक्ष: ।

5 Voice एकेन कल्पवृक्षेण पुष्पोद्भेद:...विकल्पा योग्य. लाक्षाराग. इति सकलम अबलामण्डनं सूयते ।

78A Horses &c at Alaka.

पत्रश्यामा दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र वाहा:
शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्त: प्रभेदात् ।
योधाग्रण्य: प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांस:
प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कै: ॥

N. B—The पार्श्वाभ्युदय reads it , and so it is probably authentic, though Malli does not recognise it.It is in style

Kalidasian. Again in describing the superhuman सम्पद of Alaka, it is befitting that horses, warriors &c. there should also be described.

Prose,—यत्र पत्रश्यामाः वाहाः दिनकरहयस्पर्धिनः (भवन्ति)। (तथा) शैलोदग्राः करिणः प्रभेदात् (मदस्रावात् हेतोः) त्वमिव वृष्टिमन्तः। योधाग्रण्यः संयुगे प्रतिदशमुखं तस्थिवांसः (स्थितवन्तः—तिष्ठतेः लिटः स्थाने क्वसुः) अतः, चन्द्रहास-व्रणाङ्कैः (रावणासिचिह्नैः) ते प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः (भवन्ति)। [अतः सत्यमुच्यते शस्त्रप्रहारा एव वीराणां भूषणम्]।

79. Yaksha's own house north of

Kuvera's palace

तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं
दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ॥
यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्द्धितो मे
हस्तप्राप्यस्तवकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥ ७८ ॥

Prose.—तत्र धनपतिगृहात् उत्तरेण (उत्तरस्मिन् भागे) अस्मदीयम् अगारं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन (उपलक्षितं सत्) दूरात् लक्ष्यम्। तस्य उपान्ते मे कान्तया वर्द्धितः (अत) कृतकतनयः हस्तप्राप्यस्तवकनमितः बालमन्दारवृक्षः (विद्यते)।

Beng—সেখানে কুবেরের গৃহের উত্তরভাগে ইন্দ্রধনুর ন্যায় মনোরম তোরণে উপ-লক্ষিত আমার গৃহ দূর হইতে দেখিবে। ঐগৃহের প্রান্তে আমার প্রিয়াকর্ত্তৃক বর্দ্ধিত (সুতরাং) পুত্রতুল্য কুদ্র মন্দার গাছ আছে। গাছটী হস্তপ্রাপ্য পুষ্পাদির স্তবকভারে বিনমিত।

Eng. There on the north of Kuvera's palace you will from a distance find our abode marked with gate as beautiful as the rainbow. Near it there is a young Mandara plant reared by my darling (hence) taken as a child of hers ,

the plant is bent down by the weight of bunches (of twigs and flowers), to be got by hand,

Sanj.—इत्यलकां वर्णयित्वा तत्र स्वभवनस्य अभिज्ञानमाह—तत्रेति। 'तत्र' अलकायां 'धनपतिगृहान्' कुबेरगृहान्' उत्तरेण' उत्तरस्मिन् अदूरदेशे ['एनबन्यतरस्याम् अदूरेऽपञ्चम्या' इत्येनप्प्रत्ययः। 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया। 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरः] अस्माकमिदम् अस्मदीयं ['वृद्धाच्छः' इति पक्षे छ-प्रत्ययः]'अगारं गृहं 'सुरपतिधनुषा चारुणा' मणिमयत्वात् अभ्रंकषत्वाच्च इन्द्रचापसुन्दरेण 'तोरणेन 'दूरात् लक्ष्यं' दृश्यम्, अनेन अभिज्ञानेन दूरत एव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः। अभिज्ञानान्तरमाह—'यस्य अगारस्य 'उपान्ते प्राकारान्तः पार्श्वदेशे 'मे' मम 'कान्तया वर्द्धितः' पोषितः 'कृतकतनयः' कृत्रिमसुतः; पुत्रत्वेन अभिमन्यमान इत्यर्थः। हस्तप्राप्यैः हस्तावचेयैः 'स्तवकैः' गुच्छैः 'नमितः' ['स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः' इत्यमरः]'बालो मन्दार-वृक्षः कल्पवृक्षः अस्तीति शेषः ॥ ७९ ॥

Charcha

1. धनपति &c.—धनपतेः गृहाः, इतत—। तान्। The word गृह is plural when masculine. See Malli. Also comp —प्रेषिता हि स्वगृहान् महाराजेन', Uttar II, द्वितीया in connection with एनप-प्रत्ययान्त word उत्तरेण। षष्ठी is also correct here. Cp. also "अयेदक्षिणेन वृक्षवाटिकाम् आलाप इव श्रूयते'—Sak. 1

2. उत्तरेण – उत्तरस्मिन् अदूरे देशे इति उत्तर ङि (७मी) एनप स्वार्थे = उत्तरेण on the north. The word is treated as an अव्यय। See Malli also. We prefer the reading—'धनपतिगृहादुत्तरेण—'where उत्तरेण (instrumental singular of उत्तर) qualifies तोरणेन। Construe—तव अस्मदीयमगारं धनपतिगृहादुत्तरेण &c. Bhattoji also says—उत्तरेण इति तृतीयान्ततोरणेन इत्यनेन सामानाधिकरण्यं बोध्यम्' manorama.

This reading also well express that the अगार was on the northof Kuvera's palace facing it. Thus the अगार was facing south, hence it was all right in accordance to the sastric injuction of erecting palaces.

3. दूरात—ल्यपलोपे अधिकरणे प्रमी । Thus दूरात = दूरे स्थित्वा ।

4. लक्ष्यम—लक्ष + णिच + यत कर्मणि लक्ष्यम is to be noticed. Agrees with—अगारम ।

5. सुरपति &c—सुरपति is Indra. तस्य धनु, rainbow, इतत—..। तदिव चारु उपमानसमास by "उपमानानि सामान्यवचनैः" । Witness अम-श्याम—Sak. तेन । Qual. तोरणेन (which has उपलक्षणे तृतीया by 'इत्थम्भूतलक्षणे') The तोरण looked so owing to the variety of gem with which it was studded. See Malli also

6, कृतक etc,—कृत एव इति कृत + कन स्वार्थे = कृतक: artificial, adopted कृतक: तनय:, कर्मधा । Qual. मन्दारवृक्ष: । कृतक may appear either as विशेष्य or विशेषण । Thus पुंलिङ्गत is unrestricted. Also cp—"सोऽयं न: पुत्रकृतक: पदवीं मृगस्ते"—Sak IV, "अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ" Uttar I. The Mandara tree was like an adopted son

7, हस्त etc—हस्तेन प्राप्या:, इया । तादृशा: स्तवका: (bunches) कर्मधा । तेन नमित:, इया । Qual. बालमन्दारवृक्ष: (which is nom. to वर्तते understood). This was a sign whereby to recognise his abode. नमित is got with क added to णिजन्तनमाधातु । नामित is an optional form.

8. Voice.—अस्मदीयेनअगारेण लक्ष्येण भूयते-तनयेन वर्धितेन स्तवकनमितेन वृक्षेण लक्ष्यते वा भूयते ।

9, Remark—The reading यक्षोद्याने for यक्षोद्यान्ते is more direct and suits better.

80. ***Attractiveness of the*** अगार।

वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
हैमैश्छन्ना विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्य्यनालैः।
यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं सन्निकृष्टं
नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः॥ ८०॥

Prose.—अस्मिन् मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा (तथा) स्निग्धवैदूर्य्यनालैः हैमैः विकचकमलैः छन्ना वापी च (भवति)। यस्याः (वाप्याः) तोये कृतवसतयः हंसाः त्वां प्रेक्ष्य अपि व्यपगतशुचः सन्निकृष्टं मानसं न आध्यास्यन्ति।

Beng—আমাদের বাটীতে একটি বাপী আছে। তার ধাপ মরকতমণিদ্বারা রচিত এবং উহা স্নিগ্ধবৈদূর্য্যমণির নালযুক্ত—স্বর্ণময় প্রস্ফুটিত পদ্মে ব্যাপ্ত। তার জলে বাস করিয়া হংসগণ তোমাকে (মেঘকে) দেখিয়াও শোকমুক্ত হইয়া সমীপবর্ত্তী মানস সরোবরে যাইতে উৎকণ্ঠিত হইবে না।

Eng. In our abode there is a pool whose flight of steps are made of emerald stones and which is pervaded with golden blooming lotuses, the stalks whereof are of glossy sapphire; residing in its water the swans freed of their sorrow, will not even at your sight yearn after the neighbouring Manasa Lake.

Expl.—The pool in the Yaskhasa's abode was so very beautiful that even swans will not quit it at the advent of clouds even, though in rainy season Manasa serves as their favourite haunt.

Sanj.—पुनरपिआगारमन्तरमाह चतुर्भिः—वापीति। 'अस्मिन्' मदीये अगारे 'मरकतशिलाभिः बद्धः सोपानमार्गः' यस्याः सा तथोक्ता, विदूरे भवा वैदूर्य्याः ['विदूराञ्ञ्यः' इति ञ्यप्रत्ययः] वैदूर्य्याणां विकाराः वैदूर्य्याणि [विकारार्थे अण् प्रत्ययः] 'स्निग्धानि' वैदूर्य्याणि नालानि येषां तैः, हैमैः 'सौवर्णैः' विकचकमलैः छन्ना

वापी च भवतीति शेष; । 'वसाः' वापयाः तोये कृतवसतयः' कृतनिवासाः 'हंसाः त्वां मेघं प्रेक्ष्यापि व्यपगतशुचः' वर्षाकालेऽपि व्यपगतकलुषजलत्वात् वीतदुःखाः सन्तः 'सन्निकृष्टं' सन्निहितं सुगममपीत्यर्थः । 'मानसं न आध्यास्यन्ति' नोत्कण्ठया स्मरिष्यन्ति ['आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकस्मरणम्' इति काशिकायाम् (? काशिका)] ॥ ८० ॥

Charcha

1. अस्मिन्—Refers to आगार of यक्ष । भृधि ७मी ।

2. मरकत etc.—मरकतस्य शिला stones of emerald. ताभिः बद्धः paved with emerald-stone, ३तत् । तादृशः सोपानमार्गः यस्याः, बहु = । Qual. वापी । The epithet suggests super excellent beauty of the pool.

3 छन्ना—छद + णिच क्त कर्मणि स्त्रियाम् = छन्ना, pervaded, or छादिता covered. Qual वापी ।

4. विकच etc.—विकच is blooming. तादृशानि कमलानि, कर्मधा । तैः । गुप्तं कर्तरि ३या, the verb is in छन्ना ।

5. स्निग्ध etc.—विदूर is the place where this gem is got : hence it is called वैदूर्यं । Cp "विदूरभूमिर्नवमेघशब्दात् उद्भिन्नया रत्नशलाकयेव' Kum. I. वैदूर्यस्य विकाराः. वैदूर्य + अण = वैदूर्याणि made of वैदूर्यमणि (sapphire) स्निग्धानि वैदूर्याणि नालानि येषाम्, बहु । तैः । Qual. कमलैः । See Malli also. These epithets show that here also as in Manasa there were plenty of golden lotuses.

6. कृत etc.—वस + अति [उणादि = वसति residence, कृता वसतिः यैः । बहु । तैः । Qual. हंसाः ।

7. आध्यास्यन्ति—आ + ध्यै लृट स्यन्ति । Nom. हंसा । आध्यान is "yearning eagerly'. See Malli also. Malli's इति काशिकायाम should better be rendered into इति काशिका ।

8. व्यपगत &c.—वि अप+गम क्त कर्त्तरि = व्यपगता gone. शुच+क्विप् = शुच् grief. व्यपगता शुक् एषाम्, बहु । pred. to हंसाः । In the rainy season the swans all flock to Manasa, for every where else the water is turbid, But here the swans will not quit this pool thought rain sets in ; for the water of this pool is ever transparent and charming here, Thus during their stay here they are व्यपगतशुच even seeing rains (त्वां प्रेक्ष्य अपि). Hence अपि implies गर्हा (disregard) here

9. Voice.—सोपानमार्गया कृतया वाप्या भूयते कृतवसतिभिः हंसैः व्यपगतशुग्भिः सद्भिः आध्यास्यते or (आध्यायिष्यते) ।

18) The cloud imitates the pleasure hill there

तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः ।
क्रीड़ाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
मद्गेहिन्या प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततड़ितं त्वां तमेव स्मरामि ॥ ८१ ॥

Prose.—तस्याः (...) तीरे पेशलैः (चारुभिः) इन्द्रनीलैः रचितशिखरः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः क्रीड़ाशैलः (अस्ति) । हे सखे, उपान्तस्फुरिततड़ितं त्वां प्रेक्ष्य (सादृश्यात् तथा) मद्गेहिन्याः प्रियः इति [इतो] कातरेण चेतसा तमेव स्मरामि ।

Beng.—সেই বাপীর তীরে মনোরম ইন্দ্রনীলমণিতে খচিতাগ্রভাগ এক বিহার পর্বত আছে । উহা সুবর্ণকদলীবৃক্ষের বেষ্টনীহেতু দর্শনীয় বটে । হে বন্ধো, চারিধারে বিদ্যুৎ স্ফুরিত হইতে থাকিলে তোমাকে দেখিয়া (পর্বতের সহিত সাদৃশ্যহেতু) এবং ঐ পর্বত আমার প্রিয়ার প্রিয় বলিয়া, আমি কাতর চিত্তে সেই পর্বতেরই স্মরণ করিব ।

Eng On the bank of that pool there is a pleasure-hill whose top is set with blue-sapphires and which is beautiful having circular golden plantain plants all around, O friend, at your sight; you being with flashing lightning at the edges, through similarity I will remember with a longing mind that very mountain, specially because it was my darling's favourite.

Expl. The pleasure-hill set with blue sapphires and surrounded by golden plaintain plants will well resemble the blue cloud having circles of flashing lightning at the edges Thus at the sight of such a cloud the sweet remembrances of the pleasure-hill will come home to yaksha's mind, And this recollection by association of ideas will pain his heart. Hence the poet says कातरेण चेतसा स्मरामि ।

Sanj.—तस्या इति । 'तस्याः' वाप्या 'तीरे' पर्यन्ते, चाद्भिः ["चारौ दद्भे च पर्यन्ते" इत्यमरः] 'इन्द्रनीलैः रचितशिखरः इन्द्रनीलमणिमयशिखर इत्यर्थः 'कनककदलीनां वेष्टनेन' परिवेष्टनेन 'प्रेक्षणीयः दर्शनीयः क्रीडाशैलः' अस्तीति शेषः । हे 'सखे', 'उपान्तेषु स्फुरिताः तडितः यस्य तं' तथोक्तम् [इदं विशेषणं कदलीसाम्यार्थमुक्तम्, इन्द्रनीलसाम्यन्तु मेघस्य स्वाभाविकम् इत्यनेन सूच्यते] 'त्वां प्रेक्ष्य मद्गेहिन्याः प्रिय इति' हेतोः, तस्य शैलस्य मद्गेहिनीप्रियत्वात् हेतोरित्यर्थः । 'कातरेण' भीतेन 'चेतसा' [भयञ्चात्र सानन्दमेव—"वस्तूनामनुभूतानां तुल्यश्रवणदर्शनात् । श्रवणात् कीर्त्तनाद्वापि सानन्दम् यथा भवेत् ॥—इति रसाकारे दर्शनात्] 'तमेव' क्रीडाशैलमेव 'स्मरामि' । एवकारो विषयान्तरव्यवच्छेदार्थः ['सदृशवस्त्वनुभवात् इष्टार्थस्मृति स्मरणमुच्यते" इति । मिल्लनाथस्तु—त्वां तमेव स्मरामि' इति योजयित्वा मेघे शैलत्वारोपमाचष्टे, तत्र—अद्याकारारोपस्य पुरोवर्त्तिन्यनुभवात्मकत्वेन स्मृतिप्रयोगानुपपत्तेः । शैलत्वभावना स्मृतिरित्यपि न उपपद्यते, भावनायाः स्मृतित्वे प्रमाणाभावात् साहश्योपन्यासस्य वैयर्थ्याच्च, आलयाभि हरिभावनादर्शनात् इति] ।

Notes on Malli,

1. The sense is—recollection of the wished-for arises through a feeling of the similar , hence the figure here is स्मरण। Thus it is said—"स्मरण is that when there is recollection of another through similarity". The Niruktakara takes this as an instance of रूपक attributiug शैलत्व on मेघ—he construes as— I remember thee as that very mountain". But this is not fair, because the thing felt before one's eyes being an actual experience can not be identified with one at a distant , hence also स्मृति in such cases cannot be rightly applied. Nor the explanation—I take you to be that very hill" is right for स्मृ can not be taken to mean taking' or supposing. Then also mention of likeness will be uncalled for , because identification of one with a dissimilar thing is also seen , witness the taking of a stone as Hari.

Charcha.

1. रचित &c—रचित शिखर (अग्रभाग) यस्य तत्—। Qual. क्रीडाशैल:। The reading विच्छित्तशिखर: does not commend itself. The Hill had abundance of इन्द्रनील stones on its summit. Hence it is called इन्द्रनीलै रचितशिखर:। इन्द्रनीलै taking कर्तरि तृया। The hill being इन्द्रनीलरचित it very well imitated the blue cloud.

2. कनक &c.—वेष्ट + ल्युट भावे = वेष्टन circle. (परिधि)। कनककदल्या: वेष्टनम् इनत—। तेन प्रेक्षणीय इतत—। Qual. क्रीडाशैल:। For प्रेक्षणीय see परिणतगजप्रेक्षणीयम्—sl. 2. This epithet keeps up correspondence with उपान्तस्फुरितत़डितम् (as applied to

मेघ) and finalises the simile. See also Malli इदं विशेषणं कदलीसाम्यार्थम् &c.

3. इति—An अव्यय implying here. 'इति हेतौ:"—Malli.

4. चेतसा—करणे ३या। All स्मरण is चेतसा, why then mention चेतसा here ? दैहिक स्मृति being impossible. The poet seems to mean मम चित्तं कातरं (सत्) स्मरति, न तु अहं स्मरामि। Malli has कातर्ये च भीतेन &c—The भय 'being a nervousness through joy' See his quotation.

5. प्रेक्ष्य—प्र+ईक्ष+ल्यप्। Having seen.

6 उपान्त etc.—उपान्त edge. उपान्तेषु स्फुरिता: तडित यस्य बहु । तम्। Qual. त्वाम्।

7. स्मरामि—स्मृ+लटमि। Nom. अहम्। सस्मार, अस्मार्षीत्, स्मरिष्यति। The reasons of स्मरण are—(i) similarity and (ii) it being प्रिय to my गृहिणी।

8. Voice.—रचितशिखरेण शैलेन प्रेक्षणीयेन भूयते स स्मर्यते ।

82 I yearn *for* my beloved.

रक्ताशोकश्चलकिसलय: केसरश्चात्र कान्त:
प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
एक: सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्या: ॥ ८२॥

Prose—चलकिसलयं रक्ताशोक:, कान्त: केसरश्च (बकुलश्च), अत्र (क्रीडाशैले) कुरवकवृते (कुरवकावरणस्य) माधवीमण्डपस्य प्रत्यासन्नौ । एक: मया सह तव सख्या: वामपादाभिलाषी। अन्य: (बकुल:) दोहदच्छद्मना अस्या: वदनमदिरां काङ्क्षति।

[N. B.—Construe मया सह also in the last half of the verse here thus = अन्य: मया सह —अस्य वदनमदिरां काङ्क्षति—See Malli.].

Beng.—সেই বিহারপর্বতে কুরবকে বেষ্টিত মাধবীমণ্ডপের সন্নিকটে কম্পমানপল্লবযুক্ত রক্তাশোক এবং মনোরম বকুলগাছ আছে। আমার ন্যায় রক্তাশোক তোমার সখীর বামচরণাঘাতপ্রার্থী, এবং অপরটী (অর্থাৎ বকুল) দোহদচ্ছলে আমার ন্যায়, তার বদনমদিরার আকাঙ্ক্ষা করে।

Eng.—There near the Jasmine-bower surrounded by a hedge of Kuravaka plant, stand the red Asoka with its moving twigs, and the beautiful Vakula One (i. e., Asoka) like me, longs after your friend's left foot, and the other (Vakula) is desirous of her sip of wine in the mouth under the pretext that thus will they bloom.

*San*j.—रक्त इति। 'अत्र' क्रीड़ाशैले 'कुरवका एव वृतिः' आवरणं यस्य तस्य, मधौ वसन्ते भवा 'माधव्यः', तासां 'मण्डप' तस्य अतिमुक्तलतागृहस्य ["अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवीलता" इत्यमरः] 'प्रत्यासन्नौ सन्निकृष्टौ ; 'चलकिसलयः' चञ्चपल्लवः [अनेन वृक्षस्य पादताडनेषु प्राचलित्वं व्यज्यते] 'रक्ताशोक [रक्तः विशेषणं तस्य अशोकोपकलात् उक्तम्। प्रसूनकैः अशोकस्तु श्वेतो रक्त इति द्विधा। "बहुसिद्धिकरः श्वेतो रक्तोऽत्र स्मरवर्द्धन" इति अशोककल्पे दर्शनात्]। 'कान्तः' कमनीयः 'केसरो' बकुलश्च ["अथ केसरे बकुलो वञ्जुलः" इत्यमरः] च. इति ईष.। एकः' तयोरन्यतर प्राथमिकत्वात् अशोक इत्यर्थः 'मया सह तव सख्याः' स्वप्रियाया इत्यर्थः। 'वामपादाभिलाषी' , दोहदच्छद्मना' — इति अत्रापि सम्बन्धनीयम्। अन्यः' केसरः, 'दोहदं' वृक्षादीनां प्रसवकारणं संस्कारद्रव्यम् ["तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम्। पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रिया"—इति शब्दार्णवः] छद्मना' व्याजेन ["कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे" इत्यमरः] 'अस्याः' तव सख्याः 'वदनमदिरां गण्डूषमद्यं 'काङ्क्षति' [मया सह' इत्यत्रापि सम्बन्धनीयम्]। अशोकबकुलयोः स्त्रीपादताडनगण्डूषमदिरे दोहदमिति प्रसिद्धिः]।

[स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति, बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्, मन्दारो नर्मवाक्यात्, पटुमृदुहसनाच्चम्पको, वक्त्रवाताच्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति, च पुरोनर्तनात् कर्णिकारः] ८२ ॥

Notes on Malli

1. It is well-known that Asoka and Vakula trees' preparation to easy blooming is done respectively, by the strike of feminine foot and by sip of wine of their mouth.

Charcha.

1 चलकिसलयः—किसलय is twig चलतीति चलः (पचाद्यच्) I चलः किसलयः यस्य, बहु—। Qual. रक्ताशोक. । The epithet suggests attitude to have पादाघात of a lady See Malli also

2 च—च indicates समुच्चय of the two nominatives , hence the verb (प्रत्यासन्नौ) is in the dual.

3. प्रत्यासन्नौ—प्रति+आ+सद्+क्त कर्तरि (अकर्मकत्वात्)=प्रत्यासन्नौ close at hand. Both रक्ताशोकः and केशरः together are nominatives , malli takes this as qualifying—Asoka etc. But the above construction is preferable. See Note 2.

4. कुरवकवृते —वृ+क्तिन् भावे=वृतिः encircling, covering. कुरवकाः वृतिः (आवरणम्) यस्य बहु—। तस्य । Qual. माधवीमण्डपस्य (which has षष्ठी शेषे) । See Malli also.

5. एकः—Refers to रक्ताशोकः । Nom. to भवति understood,

6. तव सख्याः—By this यक्ष refers to his own wife and expects proper service. also because he was a good one (साधु) - See Sl. 84.

7. वामपाद &c,—वामपादम् अभिलषतीति वामपाद+अभि+लष+णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये=वामपादाभिलाषी। Pred to एक। In the case of अशोक, वामपाद—means वामपादाघात, for it is well-known that strike by a feminine left foot sets Asoka to blossom. In case of yaksha, the epithet suggests his desire to have the privilege of shampooing her legs—cp—"अङ्के निधाय करभोरु यथासुखं ते संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ"—Sak. III. Thus both अशोक and यक्ष were वामपादाभिलाषी।

8. दोहद &c.—दोहनं दोहः (दुह+घञ भावे)। दोहम् आकर्षं ददाति इति दोह+दा+क कर्त्तरि (by the rule "आतोऽनुपसर्गे कः") = दोहदः foetus or desire of a गर्भिणी। 'गर्भभावेऽपि दोहदम्" इति विश्वः। Bhanuji has "अयमिच्छामात्रवाची अपि विशेषेण गर्भिणीच्छायां प्रयुज्यते" Here however it means the संस्कारद्रव्य (as पादाघात &c) which puts trees to blossom" See Malli "दोहदं वृक्षादीनां प्रसवकारणम् &c." दोहदमिव छद्म, कर्मधा—। तेन। इत्थं तृतीया। For दोहद, see also "उपेत्य सा दोहददुःखशीलताम्" &c. Rag III Bhavabhuti goes against Amara &c. and uses दोहद in masculine. cp "यः कश्चिद्गर्भदोहदः अस्याः,"—Uttara.

9. वदनमदिराम्—मदिरा wine वदनस्य मदिरा, इतत—। ताम्। This put Vakula to blossom, and that the yaksha coveted it is easily inferred. 'मया सह' and दोहदछद्मना are to be taken in both the two cases.

10. Remark.—Verbs agreeing two or more nominatives connected by च may be either singular or dual. cp.—"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च...उभे च सन्ध्ये च धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्"।

83. *Peacock's seat there*

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-
र्मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढ़वंशप्रकाशैः ।
तालैः शिञ्जावलयसुभगैर्नर्त्तितो कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥ ८३ ॥

Prose —तन्मध्ये (वृक्षद्वयमध्ये) अनतिप्रौढ़वंशप्रकाशैः मणिभि. मूले बद्धा (वेदिकाकारेण रचिता) स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टिः (अस्ति)। शिञ्जावलयसुभगैः तालैः मे कान्तया नर्त्तितः वः सुहृत् नीलकण्ठः दिवसविगमे याम् अध्यास्ते ।

Beng.—অশোক ও বকুল বৃক্ষের মধ্যে স্ফটিকনির্ম্মিত পীঠযুক্ত সুবর্ণের একটী বাসযষ্টি (বসিবার দণ্ড) আছে—উহার তলদেশ নবজাতবংশের ন্যায় প্রভাবিশিষ্ট মণিতে খচিত। তোমার বন্ধু নীলকণ্ঠ দিনাবসানে ঐ বাসদণ্ডে আস্থান লয়। ঐ ময়ূর আমার প্রিয়াকর্ত্তৃক তালযোগে (—যে তাল শব্দায়মানবলয়হেতু মনোরম হয়—তাহা দ্বারা) নর্ত্তিত হইয়া থাকে।

Eng.—Between those two trees, here is a golden perching staff with a crystal also on the top, and this perching staff is set at the foot with gems shining like unmatured bamboo. Your friend the peacock, that is being danced by my darling with clapping of hands beautiful owing to jingling of her bracelets, takes at the end of day, its seat on that staff.

Sanj —तन्मध्य इति—[किञ्चेति शार्थः] 'तन्मध्ये' तयोः वृक्षयोर्मध्ये 'अनति प्रौढानाम्' अनतिकठोराणां 'वंशानां प्रकाश इव प्रकाशो' येषां तैः, तद्वर्णैरित्यर्थः: 'मणिभिः' मरकतशिलाभिः 'मूले बद्धा' कृतवेदिका इत्यर्थः। स्फटिकं स्फटिकमयं 'फलकं पीठं यस्याः सा, काञ्चनस्य विकारः काञ्चनी सौवर्णी 'वासयष्टिः' वासदण्डः अस्तीति शेष.। 'शिञ्जा' भूषणध्वनिः ["भूषणानान्तु शिञ्जितम्" इत्यमरः

भिदादित्वात् अङ्। शिञ्जिधातुरयं तालव्यादिर्न दन्त्यादिः] "शिञ्जाप्रधानानि वलयानि, तैः सुभगाः रम्याः तैः 'तालैः' करतलवादनैः. 'मे' मम कान्तया नर्तितः यः.' युष्माकं 'सुहृत्' सखा 'नीलकण्ठः' मयूरः ["मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्" इत्यमरः] "दिवसविगमे" सायंकाले 'यां' यष्टिकाम् अध्यास्ते इत्यर्थः ["अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्मत्वात् द्वितीया]। [तवागारम् —इत्यारभ्य पञ्चसु श्लोकेषु समृद्धवस्तुवर्णनात् उदात्तालङ्कारः, तदुक्तम् "तदुदात्तं भवेद् यत्र समृद्धं वस्तु वर्ण्यते" इति। न च एषा स्वभावोक्तिः भाविकं वा, तत्र यथास्थितवस्तुवर्णनात्। अत्र तु कविप्रतिभोत्थापितसम्भाव्यमानैश्वर्यशालिवस्तुवर्णनात् आरोपितविषयत्वम् इति ताभ्यामस्य भेद इति अलङ्कारसर्वस्वकारः] ॥ ८३ ॥

1. In the five slokas beginning with तवागारम् &c. super excellent (superhuman) things are described, hence the figure is उदात्त। Thus it is said "There we get उदात्त, where superexcellent facts are narrated." This is not an instance of either स्वभावोक्ति or भाविक, for in these, facts are described as seen in nature, but here (in the present case) the poet by the play of his imagination describes probable super-human facts, hence something is attributed. Thus it is different from those two figures This is the view of ***Alamkarasarvaswakara***.

Charcha.

1. तन्मध्ये—अधि अमी। Here तत् refers to things just gone before (पूर्वपरामर्शित्व) i. e. it refers to अशोक and बकुल tree of the preceding sloka.

2. स्फटिक &c.—फलक is slab (पीठ) । Here स्फटिक means 'made of crystal , स्फटिकं फलकमस्याः, बहु—। Qual. वासयष्टिः ।

3. वासयष्टिः—यष्टि staff. वस+घञ् भावे=वासः perch, sitting-वासस्य यष्टिः perching staff, इतत । Nom. to अस्ति understood.

4. बद्धा—बन्ध+क्त कर्मणि=बद्धा set, paved. Qual. वासयष्टिः । The foot was paved in the form of a dais, with setting of sapphires See "मूले बद्धा कृतवेदिका" etc. in Malli.

5. अनति &c.—प्र+वह क्त कर्त्तरि=प्रौढ mature. Here वृद्धि comes by the Varttika "प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु"। अति अतिशयेन प्रौढाः, प्रादितत । न अतिप्रौढा, नञ्तत । अनतिप्रौढा वंशाः bamboo not much matured कर्मधा । Such bamboos verywell remomble blue sapphires. तेषां प्रकाशः (lustre) इतत । अनतिप्रौढवंश -प्रकाश इव प्रकाश एषाम्, बहु—by the varttika "सप्तम्युपमानपूर्वस्य उत्तरपदलोपश्च वक्तव्य." (See ante). तैः । Qual, मणिभिः (which has करणे ३या) ।

6. शिञ्जा &c.— शिञ्ज+अ भावे स्त्रियाम्=शिञ्जा jingling of ornaments. भिदादित्वात् अङ् । शिञ्ज should begin with a palatal and not dental, See Malli "शिञ्जा भूषणध्वनिः न तु दन्त्यादि"। वलय bracelet. सुभग beautiful शिञ्जायुक्तानि वलयानि, शाकपार्थिवादितत् कर्मधा । तैः सुभगा , सुप्सुपा । तैः । Qual, ताभिः. (which has करणे ३यः) । Some read here शिञ्जद्वलयसुभगैः : but शिञ्ज being आत्मनेपदी, शिञ्जत with शतृ cannot be got. A far-fached defence is शिञ्ज इव आचरतीति शिञ्जति । Then by शतृ we mayhave शिञ्जत् । This is Vallabha's reading. we however prefer that of Malli.

Vallabha remarks "श्लिष जेरात्मनेपदित्वात् श्लिष जदिति प्रयोग. प्रमादजः । अनित्यो वा अनुदात्तेन आत्मनेपदविधिः" and defends.

7 नर्त्तित — नृत+णिच्+क्त कर्मणि=नर्त्तित caused to dance अनुक्त कर्त्ता is कान्तया । Qual नीलकण्ठ ।

8 अध्यास्ते — अधि+आस+लट ते । Nom नीलकण्ठ । The आधार of अधि+आस becomes कर्म by the rule 'अधिशीङ्स्थासां कर्म । Hence we have—'याम्' ।

9 Voice वह्या ··कान्तया तालयष्ट्या मूयते नर्त्तितेन सुहृदा नीलकण्ठेन या अध्यास्यते ।

10 Parallel—compare—'करकिसलयतालैः मुग्धया नर्त्यमानं सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि' Uttar III

84 These are the characteristics of yaksha's abode.

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथाः
द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।
क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
सूर्य्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम् ॥८४॥

Prose.—हे साधो, हृदयनिहितैः (मम हृदयस्य अविस्मृतैः एतैः) एभिः लक्षणैः, (तथा)द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ (पुरुषाकारेण लिखितौ, माङ्गलिकौ तौ) दृष्ट्वा, मद्वियोगेन अधुना नूनं क्षामच्छायं भवनं लक्षयेथाः । कमलं सूर्य्यापाये स्वामभिख्याम न पुष्यति खलु ।

Beng.—হে সাধো, আমার হৃদয়স্থ অবিস্মৃত এই সমুদয় লক্ষণদ্বারা এবং দ্বারদেশে পুরুষাকারে (মঙ্গলার্থ) লিখিত শঙ্খ ও পদ্ম (নামক

নিধিবিশেষ) দেখিয়া, আমার অভাবে নিশ্চয়ই এখন হীনপ্রভ ভবন চিনিতে পারিবে। সূর্য্যের অভাবে পদ্ম নিশ্চয়ই নিজ শোভা ধারণ করিতে পারে না।

Eng.—O good one, with these signs retained as yet in my mind and also seeing the appearances of the ***nidhis*** of ***sankha*** and ***padma*** marked (for prosperity) on the door-sides, you will recognise the house now surely lustreless due to my absence, Indeed the lotus cannot assume its natural beauty at the disappearance of the sun.

Sanj.—एभिरिति। हे 'साधो निपुण ["साधुः समर्थो निपुणो वा इति काशिकायाम् (? काशिका) ?] 'हृदयनिहितैः' चिरस्मृतैः इत्यर्थः। 'एभि' पूर्वोक्तैः 'लक्षणैः' तोरणादिभिश्चिह्नैः 'द्वारोपान्ते' एकवचनमविवक्षितम् द्वारपार्श्वयो: इत्यर्थः। 'लिखिते वपुषी' आकृती ययोस्तौ तथोक्तौ 'शङ्खपद्मौ' नाम निधिविशेषौ दृष्ट्वा च नूनं सत्यम् 'अधुना' इदानीं 'मद्वियोगेन' मम प्रवासेन 'क्षामच्छायम्' उत्सवोपरमात् क्षीणकान्ति 'भवनं मद्गृहं' 'लक्षयेथाः' निश्चिनुयाः। तथा हि— 'सूर्य्यापाये' सति 'कमलं' पद्मं स्वाम्' आत्मीयाम 'अभिख्यां' शोभाम् ["अभिख्या नामशोभयोः" इति अमरः] 'न पुष्यति' नोपचिनोति खलु', सूर्य्यविरहितं पद्ममिव पतिविरहितं गृहं न शोभते इत्यर्थः. ॥ ८४ ॥

Notes on Malli

1. N B—I doubt so far as my memory goes whether the quotation is from Kasika at all. It should have begun as "साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा" &c (See Kasika under "तत्र साधु")।

Charcha

I हृदय &c—नि+धा+क्त कर्मणि=निहित placed, retained हृदये निहितानि, सुप्सुपा—। तैः। Qual लक्षणैः। These signs he did not forget but faithfully kept in his mind.

2· लक्षणैः—करणे तथा।

3 अवयेथाः—अव+चिष् (चुरादि—उभयपदी)+लिङ् विधौ ईथाम्। Nom त्वम्। As the action will mainly benefit yaksha and not the cloud (कर्ता), so आत्मनेपद does not suit well.

4 द्वारोपान्ते—द्वारस्य उपान्तः इतत्—। तस्मिन्। On the sides of the door अधि ज्मी। See Malli 'द्वारपार्श्वयो." &c.

5 लिखित etc—For समास—see Malli. Qual शङ्खपद्मौ। शङ्ख and पद्म are *nidhis*, these have special characterstic features something like a man's figure and these are painted on door-sides for continual prosperity cp "तौ चि अग्रोभागे पुरुषरूपौ गृहद्वारशाखाद्वं मङ्गलार्थमालिख्यते"—सारोद्धारिणी। Yaksha says 'his wife surely painted these on door-sides for her good luck and was waiting for the day of his arrival.

6 क्षाम etc —छाया lustre क्षै+क्त कर्तरि—क्षाम pale 'क्षायोम." इति निष्ठान्तस्य मकारः। क्षामा छाया यस्य, बहु—। Qual भवनम्। Houses wear gloomy looks at the absence of their lords. See Malli also

7 मद्वियोगेन—वि+युज घञ् भावे=वियोग separation मम वियोगः, इतत—। तेन। हेतौ इया।

8 सूर्यापाये—अप इ (or अय) अच or घञ भावे=अपायः, want demise. सूर्यस्य अपाय इतत। तस्मिन्। भावे ज्मी by the rule "यस्य च भावेन भावलक्षणम्"। Sun indeed puts lotuses of bloom.

9 खलु—The word indicates certainty' here, cp, "प्रहित-सारः खलु माद्दशां गिरः" Kirat 1.

10 पुष्यति—पुष दिवादि+लट ति। Nom कमलम। पुष्यति means धारयति, cp —"मधुरभिनयमहसा पुष्यति स्वां न शोभाम्'. Sak 1

11 Voice भवनं लक्ष्यते···कमलेन स्वा अभिख्या . पुष्यते।

85. *Cloud is to descend there*

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसम्पातहेतोः
क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।
अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्त्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥८५॥

Prak.—विद्युदुन्मेषदृष्टिम् अन्तर्भवनपतितां कर्त्तुम् अर्हसि [Lightning will serve you as your eyes. Thus you will there cast into the interior of the house, your eyes in the shape of flash of lightning]. Will not this frighten your darling ?—अल्पाल्पभासम् (अत) खद्योतालीविलसितनिभां दृष्टिम् कर्त्तुमर्हसि [you will cast your lightning-eyes in a small measure, and you will so much diminish it that it will resemble the twinkling of rows of fire-flies , thus your such tiny lightning eye well not frfghten her] But my size is very big—शीघ्रसम्पातहेतोः सद्यः कलभतनुतां गत्वा त्वम् [For quick entrance you must diminish your size too , you make it only as large as a young elephant]. I understand all— But whence shall I cast my vantage-eye ?—प्रथमकथिते रम्यसानौ क्रीडाशैले निषण्णः सन् त्वं दृष्टिं कर्त्तुमर्हसि [Why, sit on that beautiful pleasure Hill and thence cast your eyes into the interior of the room of my house to see, my darling] 85.

Prose—शीघ्रसम्पातहेतोः सद्यः कलभतनुतां गत्वा प्रथमकथिते रम्यसानौ क्रीडाशैले निषण्णः (सन्) त्वम्, अल्पाल्पभासं (तत.) खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् अन्तर्भवनपतितां कर्त्तुमर्हसि ।

Beng.—সত্বর প্রবেশ করিবার জন্য তখনই করিশিশুর ন্যায় দেহ

ধারণ করিয়া এবং পূর্ব্বকথিত রমণীয় সানুযুক্ত সেই ক্রীড়াপর্ব্বতে উপবিষ্ট হইয়া তুমি অল্পদীপ্তিবিশিষ্ট (অতএব) খদ্যোতপঙ্ক্তির স্ফুরণের ন্যায় সামান্যকান্তিমান্ বিদ্যুৎস্ফুরণরূপ তোমার দৃষ্টি গৃহাভ্যন্তরে পাতিত করিবে।

Eng.—Immediately for quick entrance assuming the form of a young elephant and seated on that aforesaid pleasurehill of charming slopes, you will make your glance of lightning-flash of meagre lustre and (hence) equal to the twinkling of fire-flies, cast into the interior of the house.

Sanj.—निजगृहनिरीक्षणानन्तरं कृत्यमाह—गत्वेति। हे मेघ, 'शीघ्रसम्पात एव हेतु' तस्य शीघ्रप्रवेशार्थः ['षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी (?)। "सम्पातः पतिते योगे प्रवेशे वेदसन्धिदोः" इति शब्दार्णवः] 'सद्यः सपदि 'कलभस्य' करिपोतस्य तनुरिव तनुर्यस्य तस्य भावः, ताम् अल्पशरीरतां 'गत्वाप्राप्य प्रथमकथिते' तस्यास्तीरे इत्यादिना पूर्वोद्दिष्टे रम्ये सानौ' निषदनयोग्ये इत्यर्थः। क्रीडाशैले निषण्णः' उपविष्टः सन् अल्पप्रकारा भा.' प्रकाशो यस्याः तां ["प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विरुक्तिः], 'खद्योतानाम् आली" तस्या. विलसितेन' 'स्फुरितेन 'निभां समानां 'विद्युदुन्मेषो' विद्युत्प्रकाशः स एव 'दृष्टिः' तां, भवनस्य अन्तः (?) 'अन्तर्भवन, तत्र 'पतितां प्रविष्टां' कर्त्तुमर्हसि। यथा कश्चित किञ्चिदन्विष्यन् क्वचिदुन्नतेऽस्थित्वा शनैः शनैरतितरां द्राघीयसीं दृष्टिम् अधस्थे देशे पातयति तद्वत् इत्यर्थः॥ ८५॥

Notes on Malli

1. The sense is, this is just like one who seeking after something, places himself high on, and thence gradu ally directs his long glance on all the eight lower directions,

Charcha.

8. कलभ etc.—कलभ is a young elephant. तस्य तनुः इव—। कलभतनुः इव तनुः यस्य, बहु—by the Varttika "सप्तम्युपमानपूर्वस्य

उत्तरपद लोपश्च वक्तव्यः'—see बंधप्रकाश: (sl. 83) and *ante.* कलभतनोः भाव इति कलभतनु + तल्—कलभतनुता। ताम्। Obj. of गत्वा। The cloud should reduce itself to the size of an young elephant

2 शीघ्र &c.—सम्+पत घञ् भावे=सम्पात fall, entrance शीघ्रः सम्पात, सुपसुपा—। स एव हेतु,। तस्मा or तस्मात्। शीघ्रे हेतौ or हेतौ प्रमी। हेतु तृतीया also will be correct. हेतौ प्रमी suits better. Malli defends षष्ठी here dy "षष्ठी हेतुप्रयोगे'—but the rule has no application here. it would have applied if the words शीघ्रसम्पात and हेतु were separate For details see विश्रामहेतो: under sl 25.

3. रम्य &c.—सानु slope, level, summit. रम्यं सानुयस्य वस्तु। तस्मिन्। Qual क्रीडाशैले। The epithet suggests that the Hill v'as a fit place to rest on,

4. निषण्णः—नि+सद क्त कर्त्तरि निषण्णः seated, pred to त्वम् understood. 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्। ततः 'रषाभ्यां नोणः समानपदे' इति णत्वम्, तच्चिना च द्वितीयनकारस्यापि णत्वम्।

5. अर्हसि—अर्ह+लट सिप्। Nom, त्वम्। आनार्हं, आर्हीत्।

6. भग्नभंवनम्, etc.—पत+क्त कर्त्तरि स्त्रियाम्=पतिता fallen. भवने इति भग्नभंवनम्, विभक्त्यर्थं अव्ययीभावः। Or भग्न.स्थितं भवनम् इति भग्नभंवनम्। तत पतिता, सुप्सुपा—। ताम्। Pred to विद्युदुन्मेषदृष्टिम्। Here the usual reading in Malli is भवनस्य भग्न.। But as he in sl 75 takes this as an अव्ययीभाव विभक्त्यर्थे so the use of भग्न is unnece ssary and misleading. Again भवनस्य should better be भवनेषु। The अव्ययीभाव is of भवन and भग्न but being विभक्त्यर्थं its equivalent is merely a विभक्त्यन्त word. Thus भवने is sufficient. Hence the reading here ought to be —भवने इति भग्नभंवनम्। Cp. our notes under पदातिरन्तर्गिरि रेणरुषित." Kirat. 1, Sl. 24.

Or—if again it is a case of राजदन्तादि, then अवनतम् अन्तः =अन्तमंवनम् ; but Malli does not take it so in Sl. 75 ante.

7. अल्पाल्प etc. भासते इति भास् क्विप्=भास् light, अल्पप्रकारा इति अल्पाल्पा—"प्रकारे गुणवचनस्य" इति अल्पशब्दस्य द्वित्वे कर्मधारयवद्भावः। This is Malli's derivation, But as the cloud will be reduced from a huge size to that of a young elephant i. e. less than an elephant even so the reduction will be very small. Hence derive thus अल्पात् अल्पा very small सुप् सुपा- । तादृशी भा. यस्याः बहु—। ताम्। Qual. विद्युदुन्मेषदृष्टिम्।

8. खद्योत etc.—खे आकाशे द्योतते इति ख+द्युत अच्. कर्तरि खद्योतः fire-fly तेषाम् आली (row) इतत। तस्याः विलसितम् (flash) इतत। तेन तुल्या इति खद्योतालीविलसितनिभा, नित्यततपुरुष। Compare Amara's "स्युरुत्तरपदे त्वमी निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादय." । ताम्। Qual.

As the glance was अल्पाल्पभाः so its flash will be like that of rows of fire-flies.

9. विद्युत etc.—उद्+मिष घञ् भावे=उन्मेष flash. विद्युत. उन्मेषः इतत। स एव दृष्टिः कर्मधा। ताम्। Obj of कर्तुम। Clond's eye will be its flash of lightning.

10. Voice निपन्नेन त्वया अर्ह्यते ...।

11. Remark—Some editions read the next three verses immediately after the verse "तस्यास्तीरे रचितशिखरः" etc.(Sl. 81). But in that case the order is unsound. Descriptions of palaces houses, with its token should precede the description of the inmate of the house. Hence we prefer Malli's order and here all along follow that.

86 *Darling's description as she was.*

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥८६॥

[N. B.—This and the following verse should be taken together]

Prose.—तन्वी श्यामा, शिखरिदशना, पक्वबिम्बाधरोष्ठी मध्ये क्षामा, चकितहरिणीप्रेक्षणा, निम्ननाभिः, श्रोणीभारात् अलसगमना स्तनाभ्यां स्तोकनम्रा, युवतीविषये धातुः आद्या सृष्टिः, इव या तत्र (अन्तर्भवने) स्यात् (ताम्, परिमितकथाम् जानीयाः—sl 87) [यद् and तद् being correlatives],

Easy—She who is there—slender, youthful, of pointed teeth, having lower lip like a ripe *bimba* fruit,thin-waisted, with (charming) eyes like frightened fawn, of a deep navel, of slow pace through weight of her hips and slightly drooping owing to her breasts, is as if the first creation with respect to young ladies

Sanj.—सम्प्रति दृष्टिपातफलम् : अभिज्ञानश्लोकद्वयेनाह—तन्वीति। 'तन्वी' कृशाङ्गी ['स्रुथं दभं कृशं तनु'' इत्यमरः॥ 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप्] 'श्यामा युवतिः ['श्यामा यौवनमध्यस्था' इत्युत्पलमाला] शिखराणि एषां सन्तीति शिखरिणः' कोटिमन्तः [शिखरं शैलवृक्षाग्रकक्षापुलककोटिषु' इति विश्वः] शिखरिणो दशना दन्ता यस्याः सा [एतेनास्याः भाग्यवत्त्वं पत्यायुष्कत्वञ्च सूच्यते, तदुक्तं सामुद्रके—"स्निग्धाः समानरूपाः सुपङ्क्तयः शिखरिणः श्लिष्टाः। दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत् सर्वम्। ताम्बूलरसरक्तोऽपि स्तु ठभासः समोदयाः। दन्ता शिखरिणो यस्य दीर्घं जीवति तत्प्रिय.' इति] पक्वं परिणतं बिम्बिकाफलम् इव अधरोष्ठो' यस्याः सा: सा:पक्वबिम्बाधरोष्ठी' ["शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपिसमासः

इति वामन. ॥ 'नासिकोदरोष्ठ—' इत्यादिना ङीष] 'मध्ये क्षामा' क्षशोदरीत्यर्थ: । 'चकितहरिण्या: प्रेक्षणानीव प्रेक्षणानि' दृष्टयो यस्या सा तथोक्ता [एतेनास्याः पद्मि-नीत्वं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये पद्मिनीलक्षणप्रस्तावे—'चकितमृगदृगाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे' इति] 'निम्ननाभि, गम्भीरनाभि. [अनेन नारीणां नाभिगाम्भीर्यात् मदनाति-रेक:' इति कामसूत्रार्थ: सूच्यते] 'श्रोणीभारात् अलसगमना' मन्दगामिनी, न तु दोषात् । 'स्तनाभ्यां स्तोकनम्रा ईषदवनता, न तु वपुर्दोषात् । 'युवतय एव विषय: तस्मिन् युवती: अधिकृत्य इत्यर्थ. । 'धातु' ब्रह्मण 'आद्या सृष्टि.' प्रथमशिल्पम् इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । प्रथमनिर्मिता युवतिरिव इत्यर्थ: । [प्रायेण शिल्पिनां प्रथमनिर्माणे प्रयत्नातिशयवशात् निर्माणसौष्ठवं दृश्यते-इत्याद्याविशेषणम् । तथा च अस्मिन् प्रपञ्चे न क्वापि एवंविधरामणीयकं रमणीरत्नमस्तीति भाव:] । तत्र एवम्भूता 'या' स्त्री तव अन्तर्भवने 'स्यात'—'ताम' इत्युत्तरश्लोकेन सम्बन्ध: ॥८६॥

Notes on Malli.

8. Generally the artists put forth their best efforts in the first production so therein is seen perfection—this is implied by the adjective आद्य here. Thus in this expanse of the universe there is nowhere such a gem of ladies with such beauty.

Charcha.

1. श्यामा—Qual. या । श्यामा is a high class youthful lady, Cpl. 'शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे च सुखशीतला । तप्तकाञ्चन—वर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते' । Ayurveda also states that श्याम colour indicates best health, and health surely adds to beauty Hence the epithet is doubly significant. See. Malli also.

2. शिखरिदशना—For deriv. समास and significance—See Malli. Qual. या । सा indicates beauty, and thus luck too.

3. पक्व &c.—अधर: ओष्ठ: इति अधरौष्ठ: or अधरोष्ठ., see the varttika 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा'। पक्वं बिम्बम्, कर्मधा—। पक्वबिम्बमिव अधरोष्ठ: अस्याः बहु—। ङीष is optional in the feminine, so पक्वबिम्बाधरोष्ठा is also correct Qual या। This also indicates fresh beauty of youth. Malli's quotation from Vamana is out of place. Vamana's remark is with respect to the कर्मधारय compound बिम्बाधर: (बिम्बाकार: अधर:), but not with respect to बहुव्रीहि compounds as we have here, See Kavyalamkara-sutra (ch. II rule 15) under "बिम्बाधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिनाम' । The word मध्यपदलोप in such cases is misused. Question of मध्यम arises when at least 3 padas are present, but in cases like शाकपार्थिव &c. we have two word only (e, g शाकप्रिय and पार्थिव) । Further the word प्रिय that is elided is an उत्तरपद of the first word Hence we suggest rather to call these cases as उत्तरपदलोपिसमास ।

4. चकित &c —चकितहरिण्याः प्रेक्षणं, ष्तत—। चकितहरिणीप्रेक्षणमिव प्रेक्षणमस्या, बहु—by 'सप्तम्युपमानपूर्वस्य—' (ante). Qual या । This indicates her पद्मिनीत्व i e the first class of women among the four classes (including हस्तिनी, शङ्खिनी, चित्रिणी) mentioned in the sastras ; all the epithets also indicate beauty, Cp. 'वत्से कातरायत-कुरङ्गविलोलदृष्टे .'—Uttar. III.

5. श्रोणी &c.—Both श्रोणि and श्रोणी mean hip तस्याः भार, ष्तत—। तस्मात्। हेतौ पञ्चमी। This also enhances beauty and indicates female वपुर्गुण ।

6. स्तोकनम्रा &c —This also adds to beauty, Cp.—'आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्' —Kum.

7, स्यात—अस+लिङ् विधौ+यात्। Nom, या ।

8. युवतिविषये—युवन्+ति स्त्रियाम्=युवतिः young lady. The rule is 'यूनस्तिः'। युवतिः एव विषयः, कर्मधा—। तस्मिन्। विषयाधिकरणे सप्तमी। Cp. 'सौरवेन्द्रविषयस्य प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्यवपुश्च तस्याः'—Sak II. See also Malli, where deriv. and significauce of all the epithets are given.

9 Voice—तन्व्याः &c.—चारुचन्द्रमुखी इव यया भूयते ..।

87. Her condition

तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम्।
गाढ़ोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम्॥८७॥

Prose—सहचरे मयि दूरीभूते (सति) चक्रवाकीमिव एकां (अतः) परिमितकथां तां मे द्वितीयं जीवितं जानीथाः। गाढोत्कण्ठां बालां एषु दिवसेषु गच्छत्सु शिशिरमथितां पद्मिनीं वा (इव) अन्यरूपां जातां मन्ये।

Beng—প্রাণসহচর আমি দূরে থাকায় চক্রবাকীর ন্যায় একাকিনী ও মিতভাষিণী তাহাকে আমার দ্বিতীয় প্রাণ বলিয়া জানিবে। বিরহহেতু দীর্ঘ দিবসগুলি অতিবাহিত হইতে থাকিলে, তীব্র উৎকণ্ঠাযুক্ত আমার প্রিয়া হিমমথিতা পদ্মিনীর ন্যায় নিশ্চয়ই অন্যরূপ (অর্থাৎ মলিন) হইয়াছে।

Eng—I her companion being afar, she solitary like a female *Chakravaka* (hence) of measured speech is to be known as my second life. These long days having rolled on that girl possessed of an intense longing has I think turned otherwise like a lotus smitten by frost.

Sanj.—तामिति । 'सहचरे' सहचारिणि [अनेन वियोगासहिष्णुत्वं व्यज्यते] 'मयि दूरीभूते' सति, सहचरे चक्रवाके दूरीभूते सति 'चक्रवाकीं' चक्रवाकवधूम् इव एकाम् एकाकिनीम् स्थितां 'तां परिमितकथां' मितभाषिणीं 'मे द्वितीयं जीवितं' जानीथाः 'जीविततुल्यां मतप्रेयसीमवगच्छ' इत्यर्थः । तन्वीत्यादिपूर्वश्लोकार्थः इति शेषः ॥ तत्स्थानामन्यथाभावमनाशङ्क्य आह—गाढेति । 'गाढोत्कण्ठाम्' प्रबलविरहवेदनाम ['रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या । संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः' ।—इत्यभिधानात] 'बाला गुरुषु' विरहमहत्सु 'एषु' वर्त्तमानेषु 'दिवसेषु गच्छत्सु' सत्सु 'शिशिरेण' शिशिरकालेन 'मथितां पद्मिनीं वा' पद्मिनीव ['इववत्, यथा शब्दाः' इति दण्डी] 'अन्यरूपां' पूर्वविपरीताकारां 'जातां मन्ये' हिमहतपद्मिनीव विरहेण मन्नाहशी जातेति तर्कयामि इत्यर्थः । एतावता 'न इयम् मम्'—इति भ्रमितव्यम् इति भावः ॥ ८७ ॥

Charcha

1 ताम्—This तद् as said before is correlative of यद्. (in या) of the previous sloka

2 जानीथा.—ज्ञा+लिङ् (विधौ)+ईथास्। Should know. Nom त्वम्। Here आत्मनेपद by 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' can not be defended for the rule requires that the action should benefit the agent In त्वं जानीथा—cloud is not directly benefited. so परस्मैपद is legitimate here. Hence we prefer the reading जानीया. here.

3. परि &c.—परि+मा+क्त कर्मणि—परिमिता measured. ताहशी कथा यस्याः. बहु—। ताम्। Her solitariness like separation was another cause of her comparative silence. Qual. ताम् ।

4. द्वितीयं जीवितम्—Pred. to ताम्। Dear thing is called as a second soul. Cp.—'त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम्'—Uttar. III.

5. दूरीभूते—अदूरं दूरं सम्पद्यमानं भूतम् इति दूर+च्वि+भू+क्त कर्त्तरि=

दूरीभूत placed at a distance. तस्मिन्। Pred. to मयि (which has भावे सप्तमी)। I was her constant companion (सहचर), I being afar she is alone. In fact we were like a pair of चक्रवाक that cannot brook separation at all Hence during my separation she is taken as—चक्रवाकीमिव एकाम् (असहायाम्)।

6. गाढोत् &c.—उद्+कण्ठ+अ भावे स्त्रियाम्=उत्कण्ठा longing. गाढा (तीव्रा) उत्कण्ठा यस्याः, बहु—। ताम्। Qual बालाम्। Separation made her so. See Malli also

7. गुरुषु दिवसेषु—भावे ७मी। Days seem long when we are in distrees (as separation here) Cp विरहदीर्घतरा विभक्ति'—Vikram, and "गमयति रजनीं विरहदीर्घतराम् Sak, IV

8 मन्ये—मन दिवादि+लट् ए। Nom. अहम्।

9 शिशिर &c.—मथ+क्त कर्मणि=मथिता blighted शिशिर dew तेन मथिता इतत—। ताम्। Qual पद्मिनीम्। She will look pale like a frost-blighted lotus.

10 वा—Here 'वा' has the sense ef इव indicating उपमा। See Dandin quoted by Malli.

11 Parallel—For a similar sentiment. Cp—विमर्शवाक्यम्, निहतानां कमलिनी इव मथितोपगामम्'—Rag. XVI·

12. Voice.—चक्रवाकी इव एका.. कथा या त्वया ज्ञायेत...गाढोत्कण्ठा बाला ..मथिता पद्मिनीव अन्यरूपा जाता मन्यते मया।

88 Change in her face and eyes etc

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं प्रियायाः
निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम्।

हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
दिन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्ति ॥८८॥

Prose.—प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं (तथा) निःश्वासानाम् अशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम (तथा) लम्बालकत्वात असकलव्यक्ति हस्तन्यस्तं तस्याः प्रियायाः मुखं, त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेः (मेघोपरोधहीनकान्तेः) इन्दोः दैन्यं बिभर्ति नूनम।

Beng.—প্রবলরোদনহেতু স্ফীতনয়ন, এবং নিঃশ্বাসের অশিশিরতা (অর্থাৎ উষ্ণতা) হেতু বর্ণান্তরীভূত অধরোষ্ঠযুক্ত, (তথা) সংস্কারাভাবজন্য কেশ লম্বমান থাকায় সম্পূর্ণ অপ্রস্ফুটিত ও হস্তস্থাপিত প্রিয়ার সেই মুখ, মেঘোপরোধহেতু ক্ষীণকান্তি চন্দ্রের মলিনতা নিশ্চয়ই ধারণ করিবে।

Eng—My darling's face will surely wear the paleness of moon rendered lustreless by the pursuit of cloud—face wherein eyes are swollen through excessive weeping, where the lower lip has attained a different colour owing to hotness of sighs and which is placed on the hand and is not fully manifest on account of long dishevelled hair

Sanj—नूनमिति। प्रबलरुदितेन उच्छूने उच्छ्वसिते नेत्रे यस्य तत [उच्छूनेति श्वयतेः कर्तरि क्तः। 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्। 'वचिस्वपि—' इत्यादिना सम्प्रसारणम्। 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम्। 'हलः' इति दीर्घः। तत 'ऊ्ळौ मूडनुनासिके' इति ऊडादेशे कृते रूपसिद्धिरिति एवंविधा (?) प्रक्रिया प्रामादिकी इत्युपेक्षणीया। तथा सति धातोर्विकारस्य सम्भवात; ऊडादेशे छोरन्त्यत्वेन विशेषणाच्च इति।] ॥ एतेन विषादो व्यज्यते ॥ 'निःश्वासानाम अशिशिरतया' अत्युष्णत्वेन भिन्नवर्णौ विच्छायो 'अधरोष्ठौ' यस्य तत, हस्ते न्यस्तम 'हस्तन्यस्तम' लम्बमानालकत्वात 'असकलव्यक्ति' असम्पूर्णाभिव्यक्ति 'तस्याः प्रियायाः

हृद्यं, तदनुसरणेन त्वदुपरोधेन मेघानुसरणेन इति यावत, 'क्लिष्टकान्तेः इन्दोः दैन्यं' आश्रयतां 'विभक्ति' न्वमिति वितर्के [न न तर्केऽर्थ निश्चे' इत्यमरः] पूर्ववत तथापि न भविष्यतीति भावः ॥ ८८ ॥

Notes on Malli

1. [N. B.—Here Mallis reading is corrupt J have corrected it in consultation with various editions. Several editions have—"इति वर्त्तमानसामीप्यप्रक्रिया प्रामादिकी इत्युत्प्रेक्षा'। These are interpolations of some readers and meaningless] In उच्छून we have कर्त्तरि क्त after the root श्विव'। Here निष्ठाक्त is changed to न by the rule 'ओदितश्च' and श्विव is ओदित, for it is read as टु ओश्वि' in Panini's धातुपाठ। The व of श्वि is changed to उ by सम्प्रसारण, the rule being वचिस्वपियजादीनाम् किति'। Now the rule सम्प्रसारणाच्च' directs that if there be a vowel after सम्प्रसारण the two together will assume the form of the former, hence उ is substitute in place of उ and इ of श्विव। Next we have दीर्घ by the rule हलः' for the सम्प्रसारण comes after a consonant. Thus उच्छून is got. Some say that उच्छून is got with ऊठ added after श्विव by the rule च्छ्वोः शूडनुनासिके'। But this is wrong and is to be rejected. In that case the इ of श्वि will be left unprovided, besides the rule च्छ्वोः—' applies where छ or व are final letters—here इ being the final [N. B.—Here the marginal notes of Some one as वर्त्तमानसामीप्य and उत्प्रेक्षा were perhaps later incorporated in the text].

Charcha

1. नूनम्—Malli takes this to denote वितर्क (surmise) But निश्चय suits better, for yaksha was sure of the consequences of their separation. See the previous sloka.

2. प्रबल &c.—उद्+श्वि क्त कर्त्तरि=उच्छून swollen. See also Malli, रुद्+क्त नपुंसके भावे=रुदित weeping. प्रबलं रुदितम कर्मधा—। तेन उच्छूने सुप् सुपा—। तादृशी नेत्रे अस्मिन् बहु—। Qual. मुखम्। Pang of separation caused incessant weeping and consequent swelling of eyes

3 भिन्न &c, —For अधरोष्ठ see sl 86 under बिम्बाधरोष्ठ। भिन्न वर्णः यस्य बहु—। तादृश. अधरोष्ठ. यस्मिन् बहु—। तत। Qual मुखम्। Hot breath is likely to deepen the colour, cp 'श्वासोपरक्ताधरः' and 'चिन्ताजागरणप्रताम्रनयन' Sak. VI. Again hot breath was from internal sorrow—cp "इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृतम"—Sak III

4 हस्तन्यस्त—Qual मुखं। This indicated चिन्ता। see Malli also I venture to take हस्त to mean वामहस्त for we have—वामहस्तोपहितवदना आलिखिता इव प्रियसखी in Sak IV.

5. असकल &c—वि+अञ्ज्+क्तिन भावे—व्यक्ति manifestation न सकला असकला नञ्तत—। असकला व्यक्ति (प्रकाश) यस्य बहु—। तत। Qual मुखम। The face was not fully manifest for long hairs dangled over it (लम्बालकत्वात् हेतोः)।

6. त्वदनु &c—अनु+सृ+ल्युट् भावे—अनुसरण pursuit. कम्+क्तिन भावे कान्तिः beauty. तव अनुसरणम् इतत्—। तेन क्लिष्टाः इतत—। तादृशी कान्तिर्यस्य बहु—। तस्य। Or त्वदनुसरणा। क्लिष्टकान्तिः सुप् सुपा—। तस्यास्

Qual इन्दो: । Moon loses its beauty when chased and screened by clouds. Yaksha's wife too will lose natural brightness when overcome by constant pangs of separation,

7. विभर्ति—भृ+लट् ति । Nom सुखम् । बभार, अभार्षीत—अभृत, भरिष्यति —ते ।

8 Voice उच्छ्वसनेन च...अधरोष्ठेन...—व्यक्तिना इन्दुना सेन सुखेन ध्रियते . ।

88 Her engagements during separation

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।
पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥ ८८ ॥

Prose.—बलिव्याकुला वा, विरहतनु भावगम्यं मत्सादृश्यं (मम प्रतिकृतिम्) लिखन्ती वा, "हे रसिके त्वं तस्य प्रिया (असि) भर्तुः स्मरसि कच्चित्"—इति पञ्जरस्थां मधुरवचनां सारिकां पृच्छन्ती वा सा ते आलोके (दृष्टिपथे) पुरा निपतति (निपतिष्यति इत्यर्थं) ।

Beng.—শীঘ্রই আমার প্রিয়া তোমার দৃষ্টিপথে পড়িবে। হয়ত সে তখন পূজারত থাকিবে, অথবা মনে মনে আন্দাজ করিয়া সে আমার বিরহকৃশ প্রতিকৃতি আঁকিবে, কিংবা—"হে রসিকে, তুমি আমার স্বামীর প্রিয় ছিলে, তার কথা মনে আছে কি ?"—ইত্যাদি বাক্য, পঞ্জরস্থা মধুরকণ্ঠী সারিকাকে জিজ্ঞাসা করিতে থাকিবে।

Eng.—She will erelong come to thy sight—she who is either engaged in worship or is drawing from guess-work my likeness reduced through separation or is asking the full-melodied Sarika in the cage in this strain "O, do you remember my master for you were his favourite ?

Sanj.—सर्वविरहिणीसाधारणानि लक्षणानि सम्भावनया उतप्रेक्ष्याह—आलोक इत्यादिभि: त्रिभि: ॥ आलोक इति—हे मेघ, 'सा' मत्प्रिया 'बलिषु प्रोषितागमनार्थेषु च देवताराधनेषु 'व्यापृता 'वा, विरहेण तनु कृशं भावगम्यं मत्सादृश्यं अदृष्टचरत्वात सम्प्रति सम्भावनया उतप्रेक्ष्यमिताथं 'मत्सादृश्य'' मदाकारसाम्यं मत्प्रतिकृतिमित्यर्थ: [यद्यपि सादृश्यं नाम प्रसिद्धवस्त्वन्तरगतम् आकारसाम्यं तथापि प्रतिकृतित्वेन विवक्षितम्, इतरथा आलेख्यत्वासम्भवात, अजयकोषे—"आलेख्येऽपि च सादृश्यम" इत्यभिधानात) । 'लिखन्ती' क्वचित फलकादौ विन्यस्यन्ती वा । चित्रदर्शनस्य विरहिणीविनोदोपायत्वात इति भाव । [एतच्च कामसूत्रसंवादेन सम्यग्विवेचितमस्माभि. रघुवंशसंजीवनयाम—"सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनै: प्रियाया." इत्यत्र 2] मधुरवचनां मंजभाषिणीम अतएव पंजरस्थां 'हि कं भ्य: कृतसंरक्षणामित्यर्थ: 'सारिकां' स्त्रीपक्षिविशेषाम—हे सारिके, भर्तु:' असि कच्चित' स्मरसि किम ["कच्चित कामप्रवेदने" इत्यमर: [भर्तारं स्मरसि किमित्यर्थ: । "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति कर्मणि (? शेषे) षष्ठी] । स्मरणे कारणमाह —'हि यस्मात 'त्वं' तस्य' भर्तु: प्रीणातीति 'प्रिया' ["इगुपधज्ञाप्रीकिर: क: इति कप्रत्यय:] अत: प्रेमास्पदत्वात् स्मर्तुमर्हसि इति भाव.—इत्येवं पृच्छन्ती वा' [वा शब्दो विकल्प । "उपमायां विकल्पे वा' इत्यमर] । 'ते' तव 'आलोके' दृष्टिपथे 'पुरा निपतति' सद्यो निपतिष्यति इत्यर्थ ["स्यात् प्रबन्धे पुरा अतीते निकटागामिके पुरा इत्यमर । "यावत्पुरानिपातयो: लट्' इति लट] ॥८९॥

Notes on Malli.

1 Though सादृश्य means similarity of feature with respect to a wellknown object still it here ends in (or points to) portrait otherwise drawing is impossible. अजयकोष also says "सादृश्य is used to denote portrait as well" 2 We have well discussed this fact (e g portrait

solaces a विरहिन्, in our Sanjivani under Raghu VIII in 'सादृश्यप्रतिकृतिदर्शने' &c in consonance with the कामशास्त्र ।

Charcha

1 आलोके—आ + लोक + घञ् भावे = आलोक sight तस्मिन् । विषयाधिकरणे सप्तमी ।

2 पुरा—An अव्यय meaning erelong. And लट् (in निपतति) in the sense of लृट् (futurity) is used in connection with the अव्यय पुरा here, the rule is 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' ।

3 बलिव्याकुला—Qual मा । for समास see Malli

4 मत्सादृश्यं—मम सादृश्यम् इति—। Obj of लिखन्ती । Here सादृश्य means portrait'—See Malli

5 भावगम्यम्—गम + यत् कर्मणि = गम्य to be inferred. भाव is guess surmise. भावेन गम्यम् इति—। तत् । Qual सादृश्यम् । His present state is a matter of inference so it is said as भावगम्य । See Malli.

6. लिखन्ती, पृच्छन्ती—These are formed with शतृ (in fem) added to लिख and प्रच्छ respectively. लिख being तुदादि, लिखती is also correct here by "आच्छीनद्योः नुम्" । Qual मा ।

7. भर्तुः—कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी by the rule 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि । Here Malli's इति कर्मणि षष्ठी should be इति शेषे षष्ठी ।

8. Voice.—व्याकुलया...लिखन्त्या...मया 'प्रियया भूयते स्मर्यते त्वया इति पृच्छन्त्या तया निपत्यते ।

9. Remark—Sanskrit writers mention 4 means of solaces left to the विरहिन् in the absence of the beloved—(1) sight of object that resemble the beloved. (2) sight of

portrait of the beloved, (3) meeting in dream. (4) touch of thingsthat approach after contact with the beloved. Thus runs the गुणपताका quoted by Mallinath under Raghu VIII. 92—वियोगेऽयोगे वा प्रियतमसहत्वानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि। तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि गदित."। (See also Malli on Sl 108 here) Here the 1st and the 2nd are mentioned so to say—for सादृश्य may mean चित्र as well

90 *Same matter continued*

दीर्घ
उत्सङ्गे वा मलिनवसने / निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा।
तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चिद्
भूयोभूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥९०॥

Prose.—हे सौम्य, मलिनवसने उत्सङ्गे वीणां निक्षिप्य मद्गोत्राङ्कं (यथा तथा) विरचितपदं गेयम् उद्गातुकामा (सा) नयनसलिलैः आर्द्रां तन्त्रीं कथञ्चित् सारयित्वा, भूयोभूयः स्वयंकृतामपि मूर्च्छनां विस्मरन्ती (वा सा), ते आलोके निपतति (इति पूर्वेण सम्बन्धः)।

Beng.—হে সৌম্য, মলিনবসনযুক্ত ক্রোড়ে বীণা রাখিয়া আমার নামে পদ রচনা করিয়া গান গাহিতে ইচ্ছুক হইতে থাকিবে, নয়নজলে আর্দ্র বীণার তারগুলি সাজাইয়া পূর্বে বহুবার স্বকৃত স্বরমূর্চ্ছনা ও বিস্মৃত হইতে থাকিবে—এ অবস্থায় সে তোমার দৃষ্টিপথে আসিবে।

Eng.—Ho good one, (She will come to thy sight) with a lute on her lap having dirty clothes, desirous as well to sing a song the lines whereof are composed in my name;

or somehow setting the strings of the lute wet with tears (she will be seen) forgetful of the rise and fall of pitch though she practised it oft times before.

Sanj.—उत्सङ्ग इति । हे "सौम्य' साधो, 'मलिनवसने' ["प्रोषिते मलिना कृशा" इति शास्त्रात इत्यर्थ.] 'उत्सङ्गे' ऊरौ 'वीणां निक्षिप्य मम गोत्र' नाम अङ्क चिह्न यस्मिन् तत. 'मद्गोत्राङ्क'' मन्नामाङ्क' यथा तथा ["गोत्रन्तु नाम्नि च" इत्यमर] 'विरचितानि पदानि' यस्य तत तथोक्त 'गेय' गानाह" प्रबन्धादि ['गीतम्' इति पाठे स एवार्थ:] 'उद्गातुम्' उच्चैर्गातु' कामो यस्या सा ["तुम्काममनसोरपि इति मकारलोप:] । देवयोनित्वात् गान्धारग्राम गातुकामा इत्यर्थ । [तदुक्तम— "षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवा । न तु गान्धारनामान स लभ्यो देव-योनिभि:" ॥—इति । तथा 'नयनसलिलै. प्रियतमस्मृतिजनितै अश्रुभि. 'आर्द्रा' तन्त्री कथञ्चित कृच्छ्रेण 'सारयित्वा आर्द्रत्वापहरणाय करेण प्रसृज्य, अन्यथा क्वणनासम्भवात् इति भाव. । 'भूयो भूय:' पुन: पुन. 'स्वयम्' आत्मना 'कृतामपि विस्मरणानर्हामपि इत्यर्थ: 'मूर्च्छनां' स्वरारोहावरोहक्रमम् ["स्वराणा स्थापना. यास्ता: मूर्च्छना सप्त हि" इति सङ्गीतरत्नाकरे (? कार.)] 'विस्मरन्ती वा, आलोके ते निपततीति—पूर्वेणान्वय: । विस्मरणं अत्र दयितगुणस्मृतिजनितमूर्च्छावशादेव [तथा च रसरत्नाकरे—"वियोगायोगयोरिष्टगुणानां कीर्त्तनात स्मृते: साक्षात्कारी-ऽथवा मूर्च्छा दशधा जायते तथा" इति] । मत्साहश्यम्—इत्यादिना मन:सङ्गानुवृत्ति. सूचिता ॥ ९० ॥

Charcha.

1. मलिन etc—मलिन dirty. तादृश' वसनम् यस्मिन् बहु— । तस्मिन् । Qual. उत्सङ्ग । In separation the devoted one gives up toilet and cleanliness. See Malli.—प्रोषिते मलिना etc.

2. मद etc—गोत्र name. अङ्क sign. ममगोत्रम । तत अङ्क: चिह्न',

यथाविधि बहु ।—यत यथा तथा । Adv. Qual. विरचित in विरचित पदम । The sense is—the song is to be characterised by my name in its पद (foot).

3 गेयम—गीयते यत इति गै+यतकर्मणि=गेय song गेय is also irregularly got कर्त्तरि to denote गायकर्त्ता the rule being "भव्यगेय—" Obj. उद्गातुकामा ।

4 उद्गातु etc.—उद्गातुं कामः यस्याः, बहु—the म eliding by 'तुङ्कामनमनसोरपि' । See वक्तुकाम in Sak I Qual. सा ।

5. तन्त्रीमार्द्राम—The reading तन्त्रीरार्द्राः is better for several strings were wet by नयनसलिल । नयनसलिलै has करणे ३या ।

6. सारयित्वा—सृ+णिच्+क्त्वा । Removing the wetness. See Malli—'आर्द्रत्वापहरणाय करेण प्रमृज्य' etc, Vallabha renders it as संयोजयित्वा' (setting rightly). And this suits here better

7 भूयोभूयः—वीप्सायां द्विरुक्तिः ।

8 स्वयम्—An अव्यय meaning 'आत्मना' । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया ।

9 मूर्च्छनाम्—Obj of विस्मरन्ती । The word means rise and fall of pitch. See Malli 'स्वरारोहावरोहक्रमम्' ।

10 विस्मरन्ती—वि+स्मृ+शतृ+ङीप् स्त्रियाम्=विस्मरन्ती forgetting. Qual सा ।

11 Voice—गातुकामया...विस्मरन्त्या तया निपत्यते ।

12 Remark—This was a means of solace to a विरहिणी । And it is included under सादृश्यदर्शन through मम मङ्ग ।

91 *Some other salaces*

शेषान्मासान् विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः ।

सम्भोगं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥ ९१ ॥

Prose.—विरहदिवसस्थापितस्य अवधेः शेषान् मासान् देहलीदत्तपुष्पैः भुवि गणनया विन्यस्यन्ती वा, हृदयनिहितारम्भं सम्भोगं (मत्सम्भोगमित्यर्थं) आस्वादयन्ती वा सा (तेआलोके निपतति)। रमणविरहेषु अङ्गनानां प्रायेण एते विनोदाः (भवन्ति)।

Beng.—বিরহ দিবস হইতে আরম্ভ করিয়া শেষাবধির বাকি মাসগুলি দেহলীতে রক্ষিত পুষ্পদ্বারা ভূদেশে গুণিতে থাকিবে, অথবা নিজবিষয়ক সম্ভোগ হৃদয়ে সঙ্কল্প বশতঃ অনুভব করিতে থাকিবে—এ অবস্থায় সে তোমার দৃষ্টিপথে আসিবে। প্রিয়বিরহে রমণীগণের সাধারণতঃ এই সমস্তই বিনোদোপায় হয়।

Eng—She will come to thy sight placing by way of calculation on the ground the remaining months of the limit beginning from the day of bereavement, by flowers kept on the threshold, or enjoying my company whose operation is drawn in the. heart by imagination. These are usually the solaces of women bereft of their lovers

Sanj—शेषानिति। 'विरहस्य दिवसं तस्मात् 'स्थापितस्य तत आरभ्य निश्चितस्य 'अवधेः' अन्तस्य 'शेषान्' संशिष्टान् मासान् देहलीदत्तपुष्पैः' देहली द्वारस्य आधारदारु ["गृहावग्रहणी देहली" इत्यमरः] तत्र दत्तानि राशित्वेन निहितानि यानि पुष्पाणि, तैः 'गणनया' एको द्वौ इत्यादिसंख्यानेन 'भुवि' भूतले 'विन्यस्यन्ती वा' पुष्पविन्यासैः मासान् गणयन्ती वा इत्यर्थः। 'हृदये निहितः' मनसि सङ्कल्पितः 'आरम्भ' उपक्रमः यस्य तम्, अथवा—अथवा हृदयनिहिता आरम्भा चुम्बनादयो व्यापारा यस्मिन् तत् 'सम्भोगं' मत्सम्भोगरतिमास्वादयन्ती' वा 'आलोके ते निपतति' इति

पूर्वेण सम्बन्धः। ननु कथमयं विरह इत्याशङ्काम् अर्थान्तरन्यासेन परिहरति—प्रायेण बाहुल्येन 'अङ्गनानां रमणविरहेषु—एते पूर्वोक्ता "विनोदाः कालयापनोपायाः। एतेन सङ्कल्पावस्था उक्ता; तदुक्तम्—"सङ्कल्पो माष्यविषयो मनोरथ उदाहृतः" इति त्रिभिः कुलकम्] ॥ ९१ ॥

Charcha

1 विरह &c—विरहस्य दिवस (first day of विरह), तत—। स्था+णिच्+क्त कर्मणि=स्थापित ascertained. विरहदिवसात् स्थापितः ascertained from the day &c सुपसुपा—। तत्र। Qual अवधे। अवधि has शेषषष्ठी, being related to मार्गान्।

2 विन्यसन्ती—वि+नि+अस (क्षेपे—दिवादि)+शतृ+ङीप् स्त्रियाम्= विन्यसन्ती placing—Qual सा। There were flowers on the threshold. She took these flowers and placed them on the grouud counting the remaining months of the limit of शाप।

3. गणनया—गण+णिच्+युच् भावे=गणना counting—३या। प्रकृत्यादित्वात् ३या।

4 देहली &c—देहली is threshold. तत्र दत्तानि, सुपसुपा—। तादृशानि पुष्पाणि, कर्मधा—। तैः। करणे ३या। The reading देहलीदत्त is more explicit than देहलीमुक्त।

5. सम्भोगम—सम+भुज घञ् भावे=सम्भोग enjoyment तम। obj. of आस्वादयन्ती। Both संयोग and सम्भोग are equally applicable here. But the reading मत्संयोगम् &c is more clear and to the point.

6. हृदय &c.—नि+धा क्त कर्मणि=निहित placed i. e.. entertained by imagination. हृदयेनिहित, सुपसुपा—। तादृशः आरम्भः

चक्रे, कर्तृ—। तम्। Qual. सम्भोगम्। She imagined the enjoyment during their future union.

7. आस्वादयन्ती—आ+स्वद+णिच्+शतृ स्त्रियाम्=आस्वादयन्ती. enjoying. Qual. सा।

8. प्रायेण—A विभक्तिप्रतिरूपक अव्यय meaning 'बाहुल्येन'। Or—प्राय is the base meaning बाहुल्य। तेन। प्रकृत्यादित्वात् ३या।

9. Voice.—...विनयन्त्या...आस्वादयन्त्या तया निपात्यते। एतैः विनोदैः भूयते...।

10, Remark.—Malli states that the poet here says of her determination to enjoyment. cp. "एतेन सङ्कल्पावस्था...उदाहृता."—Malli. It is the third of the ten कामदशा (see sl. 97 also). The second is mentioned in the previous sloka.

92. Fit time to see yaksha's wife.

सव्यापारामहनि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः
शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते।
मत्सन्देशैः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशीथे
तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः ॥ ९२ ॥

Prose.—मद्वियोगः अहनि सव्यापाराम् ते सखीं तथा, न पीडयेत्। रात्रौ निर्विनोदां तां गुरुतरशुचं शङ्के। उन्निद्रां अवनिशयनां साध्वीं तां मत्सन्देशैः अलं सुखयितुं निशीथे सौधवातायनस्थः (सन्) पश्य।

Beng—আমার বিয়োগ দিনে, তোমার সখীকে কার্য্যে নিযুক্ত থাকিবে বলিয়া তেমন পীড়া দিতে পারিবে না। কিন্তু মনে হয় বিনোদোপায়হীন তাকে রাত্রে শোকে কাতর করিবে। নিদ্রাহীন ভূমিশায়িত মদীয় সাধ্বী পত্নীকে আমার সংবাদে যথেষ্ট সুখী করিবার জন্য তুমি রাত্রে প্রাসাদের জানালার নিকট থাকিয়া তাকে দেখিবে।

Eng.—At day time my separation will not be able to torment her, for she is engaged then, but I fear that being devoid of solacing means she will be heavily loaded with grief at night; hence sufficiently to gladden the devoted sleepless one lying on the ground, by my news, you at night see her, remaining on window of the mansion.

Sanj.—सव्यापारामिति । हे सखे, 'अहनि' दिवसे 'सव्यापारां' पूर्वोक्तबलि-विधानादिव्यापारवतीं 'ते सखीं' मत्प्रियाम् 'मद्वियोगः' मद्विरहः 'तथा' तेन प्रकारेण [प्रकारवचने थाल्प्रत्ययः] न पीडयेत् यथा रात्रौ इति शेषः । 'किन्तु रात्रौ निर्विनोदां' निर्व्यापारां ते सखीं, गुरुतरा शुक् यस्यास्तां 'गुरुतरशुचम्' भवितुं त्वां 'शङ्के' तर्कयामि । ['शङ्का वितर्कभययोः' इति शब्दार्णवः] । अत 'निशीथे' अर्धरात्रे 'उन्निद्राम्' उत्सृष्टनिद्राम् अवनिरेव शयनं यस्याः यथाभूता, नियमार्थं स्थण्डिलशायिनीं 'साध्वीं' पतिव्रताम् ['साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः] अतो भावस्य सहितव्यम् इति भावः । 'तां' त्वत्सखीं 'मत्सन्देशैः' मद्वार्ताभिः 'अलं' पर्याप्तं 'सुखयितुम् आनन्दयितुं' 'सौधवातायनस्थः' सन् 'पश्य' । ['गवाक्षा-वातायनौ च पित र विस्तृतमुखाश्रयः । सुखयन्तीष्टकाचनसुखोपायेवियोगिनीम् ॥'—इति रत्नाकरे (? कर:) । दूतधार्ष्ट्यं नैव इति भाव.] । अनेन जागरावस्था उक्ता ॥ २९ ॥

Charcha

1. सव्यापाराम्—वि+आ+पृ+घञ् भावे=व्यापार: work, engagement तेन सह वर्तमाना इति सव्यापारा, बहु—by 'तेनसहेति तुल्ययोगे'। ताम् । Qual सखीम् । The engagements were as described in the three previous slokas. See Malli also. [सव्यापाराम् is also correct by "वोपसर्जनस्य" ।

2. तथा—तेन प्रकारेण इति तद्+थाल्=तथा in that way. Adv. Qual. पीडयेत । 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं क्लीबत्वं इति कथित्, वक्तव्यम्' ।

3. पीडयेत्—पीड् + णिच् + लिङ् या । = पीडयेत् be able to torment शक्ति लिङ्। Or—सम्भावनायां लिङ्। Nom भवद्वियोगः ।

4. मन्ये—मन् + लट् ए । Nom. अहम्। Here मन्ये' is 'guess'. See Malli.

5. गुरुतर &c.—शुच + क्विप भावे = शुच् grief The base is fem. गुरुतरा शुक् यस्याः, बहु—ताम्। Pred. to सखीम्। As she will be निर्विनोदा, so naturally she will be गुरुतरशुच् at night.

6. मत् सन्देशैः—सम + दिश + घञ् कर्मणि = सन्देश message. मम सन्देशः, इतत—। तैः। करणे तृया।

7. अलम्—An अव्यय having the sense of पर्याप्ति here. "अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्'—इत्यमरः। Adv. Qual. सुखयितुम्। Construe—अलं सुखयितुं पश्य। See Malli also.

8 उन्निद्राम्—निद्राय उत्क्रान्ता इति उन्निद्रा, प्रादितत् by "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या। ताम। Qual. ताम्। This indicates the जागरणावस्था। This is also 4th stage of solace. See गुणपताका quoted under sl. 89, and sl. 97 also.

9 अवनि &c.—For समास, see Malli. Qual ताम्। As she was साध्वी, she observed vows of a पतिव्रता and took her bed on the ground. The reading अवनिशयनासन्नवातायनस्थः does not make the idea clear at all. Hence we here prefer Malli's reading.

10. सौध &c.—सौध mansion. एति अनेन इति इ + ल्युट करणे = अयन way. वातस्य अयनम्। सौधस्य वातायनम्, इतत्। तत्र तिष्ठतीति सौधवातायन + स्था क कर्तरि = सौधवातायनस्थः। Pred. to त्वम। The reading सन्नवातायनस्थः is more definite and is to be preferred, सन्नवातायनस्थः is also seen. 'सन्न' meaning 'near' is not very common, आसन्न being the usual word used. So सन्नवातायनस्थ does not commend itself.

11. Voice,—मद्वियोगेन सव्यापारा ते सखी पीड्यते...निर्विनोदा . —मन्मन्यते मया । वातायनस्थेन त्वया उन्निद्रा—अवनिशयना साध्वी सा द्रष्टव्या ।

12. Remark—Everywhere in the slokas I have invariably put Malli's readings for the facility of the reader; but have discussed their propriety in the charcha.

93 Her probable condition at that time.

आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वां
प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ।
नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्धमिच्छारतैर्या
तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥ ৮३ ॥

Prose—आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वां प्राचीमूले कलामात्रशेषां हिमांशोः तनुम् इव (स्थितां) तां पश्य , (तथा) मया सार्धं म इच्छारतैः (स्वेच्छा क्रीडाभिः) या रात्रिः क्षण इव नीता, विरहमहतीं तामेव (रात्रिम्) उष्णैः अश्रुभिः यापयन्तीं (तां साध्वीं पश्य) ।

Beng—মনোব্যথায় কৃশ বিরহশয়নে শরীরের একপার্শমাত্র স্থাপিত করিয়া শয়ানা, পূর্বদিকে কলামাত্রাবশিষ্ট চন্দ্রের মূর্ত্তির ন্যায় স্থিতা তাহাকে তুমি দেখিও। সে আমার সহিত ইচ্ছাকৃত ক্রীড়াসহকারে যে রাত্রি মুহূর্ত্তের ন্যায় অতিবাহিত করিয়াছে, সেই রাত্রিকে বিরহদীর্ঘ উষ্ণঅশ্রু সহকারে যাপন করিতে তাহাকে তুমি দেখিবে।

Eng.—Emaciated by mental anguish and with one side of her body placed on the bed used during her separation, she is like the form of moon with a single digit only left and seen in the eastern horizon, the same night which she passed like a moment with voluntary enjoyments with me, is now being spent with hot tears, for it is long through separation

Expl.—Yaksha surmises that, most probably such will appear to be her condition during their separation. See Eng. also.

Sanj.—पुनस्तामेव विशिनष्टि आधिक्षामामिति चतुर्भिः—आधीति । 'आधिना, मनोव्यथया 'क्षामां' कृशाम ['पुंसि आधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । क्षायतेः कर्त्तरि क्तः । 'क्षायो मः' इति निष्ठातकारस्य मकारः] । विरहे शयनं, तस्मिन् विरहशयने पल्लवादिरचिते इत्यर्थः. 'सन्निषण्णैकपार्श्वां' 'यस्यास्तां 'प्राच्याः' पूर्वस्या दिशो 'मूले' उदयप्रान्ते इत्यर्थः । प्राचीग्रहणं क्षीणावस्थाद्योतनार्थम् । 'कलामात्रं' कलैव शेषो' यस्या तां हिमांशोः तनुं' मूर्त्तिमिव स्थिताम । तथा 'या' रात्रिः मया सार्धं, इच्छया कृतानि रतानि' तैः [शाकपार्थिवादित्वात मध्यपदलोपिसमासः (उत्तरपदलोपिसमासः)] क्षण इव नीता' यापिता 'तामेव' रात्रिं 'विरहेण महती' महत्त्वेन प्रतीयमानाम् 'उष्णैः अश्रुभिः यापयन्तीम्' [यातेः ण्यन्तात् शतृप्रत्ययः । 'अर्त्तिह्री—' इत्यादिना पुगागमः] । स एव कालः सुखिनामल्पः प्रतीयते, दुःखिनान्तु विपरीत इति भावः 1 । एतेन कार्श्यावस्था उक्ता ॥ ९२ ॥

Notes on Malli.

1. The sense is, the self-sametime seems small to the happy and otherwise (i. e., long) to the unhappy.

Charcha.

1. आधि etc—क्षै + क्त कर्त्तरि स्त्रियाम् = क्षामा emaciated. Here त of निष्ठा is changed to म by "क्षायो मः" । आ + धा कि कर्मणि = आधि anguish. आधिना क्षामा, इतत् । ताम् । Qual. ताम् understood. Distressing thoughts naturally eat up one's vitals.

2. विरह &c.—विरहस्य शयनम् being bed during separation, शयनम्—। तस्मिन् । अधि क्षमी ।

3. सन्निषण्ण &c.—नि+सद्+क्त कर्त्तरि=निषण्ण placed. For cerebral see *ante*. सम्यक् निषण्ण, सन्निषण्ण, प्रादितत—। एकं पार्श्वम्, कर्मधा—। सन्निषण्णम् एकपार्श्वं यस्याः, बहु। ताम्। Qual. ताम्। She was so engrossed in thoughts that she forgot to turn sides Thus the epithet is a happy one showing her attachment to her separated husband.

4. प्राची &c,—प्राञ्चति इति प्र+अञ्च+क्विन् कर्त्तरि=प्राक् east. स्त्रियाम् ङीप् इति प्राची, cp—"प्राचीवार्क प्रसूय च पावनम्'—Sak. IV प्राच्याः मूलं the eastern horizon इतत्—। तस्मिन्। अपि शब्दौ। She Malli also. This epithet keeps correspondence with विरहशयने।

5 कलामात्र etc,—कला is digit i e. the one-sixteenth part of the lunar disc. कला एव इति कलामात्रम्, मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषः। कलामात्रं शेषं यस्याम्, बहु—। ताम्। Qual तनुम। The moon is seen on the eastern horizon with a digit only left on the fourteenth day of dark fortnight—cp.—कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रौ शेषकलामात्रस्य चन्द्रस्य दिङ मुखे सम्भव.' The comparison is very apt.

6. क्षण इव—The reading क्षणमिव is also seen. क्षण meaning 'moment' is used in the neuter no doubt. But its masculine use is more common. The उपमा here is slightly defective, for रात्रि is fem. whereas क्षण. is masculine.

7. इच्छारतैः—रम+क्त भावे= रतम् sport इच्छाकृतानि रतानि, शाकपार्थिवादित् समासः। तैः। करणे ३या। Happy times seem swift flowing "अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत्"—Uttar.

8. अश्रुभिः—करणे ३या।

9. विरहमहतीम्—विरहेण महती ३तत् or सुप्सुपा—। ताम्। Qual. ताम् (which refers to रात्रिम्)। As seen before time seems

prolonged during distresses. The reading विरहजनितैः is decidedly better ; for it states the reason of चक्षु and also helps alliteration.

10. यापयन्तीम्—या + णिच् + लट: स्थाने शतृ + ङीप् स्त्रियाम् = यापयन्ती spending, passing. ताम्। Qual. ताम्। या is आकारान्त so पुगागम comes in णिच्, the rule being 'अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ'।

Voice—त्वया ..निषण्णैकपार्श्वा ..कलामात्रशेषा तनुरिव स्थितया—रात्रिः क्षणमिव नीयमाना तानेव यापयन्ती सा त्वया द्रष्टव्या।

12. Remark.—There are ten अवस्था during affliction of love. These are described in Sl 97 by Malli. The present sloka describes कार्श्यावस्था as the previous one जागरावस्था।

94. All seem reversed during separation.

पादानिन्दोरमृतशिशिरान् जालमार्गप्रविष्टान्
पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं संनिवृत्तं तथैव।
चक्षुः खेदात्सलिलगुरुभिः पक्ष्मभिश्छादयन्तीं
साभ्रेऽह्नीव स्थलकमलिनीं नप्रबुद्धां नसुप्ताम् ॥९४॥

Prak.—खेदात् सलिलगुरुभिः पक्ष्मभिः चक्षुश्छादयन्तीं, तां पश्य [You will see her covering her eyes with eyelashes heavy with tears, She will cover her eyes with disgust]. Why was this disgust—पूर्वप्रीत्या अभिमुखं गतं तथैव संनिवृत्तं चक्षुः खेदात् छादयन्तीम् [She directed her eyes through her previous experience of pleasure, but at once she withdrew them and thus through disgust she covered her eyes with eyelashes].

To which object was the eye directed ?—जालमार्गप्रविष्टान् इन्दोः अमृतशिशिरान् पादान् अभिमुखं गतम् चक्षुः [The eye was directed towards moon's rays that came close to her through the window of the chamber. Previously she delighted in these moon-rays but now she found no pleasure in them. Hence she disgustingly withdrew her eyes from them and covered these. All this happens with a विरहिणी] But then how will she look ? साभ्र अह्नि नप्रबुद्धां नसुप्तां स्थलकमलि-नीमिव तां पश्य [You will see her like a landlotus neither closed nor blown, as is seen in cloudy days].

Prose —पूर्वप्रीत्या जालमार्गप्रविष्टान् इन्दो अमृतशिशिरान् पादान् अभिमुखं (स्वीकृत्य) गतं तथैव (तत्क्षणमेव) संनिवृत्तं (प्रत्यागतं) चक्षुः खेदात् सलिल-गुरुभिः पक्ष्मभिः छादयन्तीम् (अतः) साभ्रे अह्नि न सुप्तां न प्रबुद्धां स्थलकमलिनीम् इव (तां पश्य)।

Beng—পূর্বপ্রীতিহেতু, গবাক্ষদ্বারা আগত অমৃততুল্য শীতল চন্দ্রকিরণের দিকে ধাবিত কিন্তু তৎক্ষণাৎ প্রত্যাবৃত্ত চক্ষুকে, খেদবশতঃ অশ্রুবিনত অক্ষিপক্ষদ্বারা আবৃত করিতে, (অতএব) মেঘযুক্ত দিনে নাতিবিকসিত নাতিমুদ্রিত স্থলপদ্মের ন্যায় স্থিতা তাকে দেখিবে।

Eng.—Out of previous experience of pleasure the eyes, directed to moonrays, come through windows and as cold as ambrosia, will at ance be turned back ; and through pain she will cover the eyes with eyelashes heavy with tears. She will thus be seen like a land-lotus neither blown nor closed as in a cloudy day.

sanj.—पादानिति। 'जालमार्गप्रविष्टान्' गवाक्षविवरगतान् (? विवरागतान्)

'अमृतशिशिरान् इन्दोः पादान्' रश्मीन् 'पूर्वप्रीत्या' पूर्ववत्स्नेहेन पूर्ववत् आनन्दकरा भविष्यन्तीति बुद्ध्या इति भावः । 'अभिमुखं' यथा तथा 'गतं' तथैव सलिलम्' तदा तेषामतीव दुःसहत्वात् इति भावः । 'चक्षुः' दृष्टिं 'खेदात् सलिलगुरुभिः' अश्रुदुभरैः, 'पक्ष्मभिः छादयन्तीम्, अतएव 'साभ्रे' दुर्दिने 'अह्नि' दिवसे 'न प्रबुद्धां' मेघावरणात् अविकसितां 'न सुप्ताम्' अहरित्यमुकुलिताम् । [उभयत्रापि नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः] 'स्थलकमलिनीमिव' स्थिताम् एतेन विषयद्वैधाख्या षष्ठी दशा सूचिता ॥ ९४ ॥

Charcha.

I अमृत &c--अमृत nectar. अमृतमिव शिशिरा, उपमानकर्मधा-by 'उपमानानि सामान्यवचनैः । तान् । Qual. पादान् । Moon-rays soothe all, hence they are said as cool like nectar.

2 जाल &c—जाल is window. जाल एव मार्गः, कर्मधा—। तेन प्रविष्टाः come by window, ३तत or सुप्सुपा—। तान् । Qual, पादान् ।

3 पूर्व &c.—पूर्वा प्रीतिः, कर्मधा— तया । हेतौ ३या । Her previous experience was one of pleasure, for she was not a विरहिणी then Now in her agony she looked to इन्दोः पादान्—(moon-rays) for that previous sensation of pleasure. But the present result was otherwise than happiness.

4. पादान्—२या in connection with अभि in अभिमुखम् ।

5. तथैव—A compound अव्यय giving here the sense of 'then and there'. Adv. सन्निवृत्तम् ।

6. सन्निवृत्तम्—सम्+नि+वृत्+क्त कर्त्तरि=सन्निवृत्त turned back अत । चक्षुः—Obj of छादयन्तीम् ।

7. चक्षुः—Obj. of छादयन्तीम् ।

8. पक्ष्मभिः—पक्ष्मन् eyelashes तैः । करणे ३या ।

9 छादयन्तीम् —छद + णिच् + शतृ: स्थाने मत ङीप् स्त्रियाम्—छादयन्ती 'covering. ताम् । Qual. ताम् understood. See Prose.

10 साभ्रे—अभ्र cloud. तेन सह वर्तमानं साभ्रम् cloudy. तस्मिन् । Qual. अह्नि ।

11. Remar.—With her eyes almost closed with eyelashes, she resembled a स्थलकमलिनी neither full-blown (for cloud screened the sunrays) nor closed (for it was after all daytime). Malli says that here the sixth मदनदशा namely, विषयद्वेष is indicated. See Malli here all along.

12. Parallel —Even soothing things like moon appear scorching to a विरहिन्, cp.—

'यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।
यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥'—Kavyaprakas.
'तदा रम्याण्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः ।
तदेकाकी सबन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥'—Kirat.

95 *Her sleepless condition.*

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्तीं
शुद्धस्नानात् परुषमलकं नूनमागण्डलम्बम् ।
मत्सम्भोगः कथमुपनयेत् स्वप्नजोऽपीति निद्रा-
माकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ ९५ ॥

Prose—अधरकिसलयक्लेशिना निःश्वासेन, शुद्धस्नानात् परुषम् आगण्डलम्बम् अलकं नूनं विक्षिपन्तीम्, (तथा) स्वप्नजोऽपि मत्सम्भोगः कथमुपनयेत इति (इतो) नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशां (अश्रुप्रवाहेण रुद्धप्रसरां) निद्राम् आकाङ्क्षन्तीं (तां साध्वीं पश्य)।

Beng—অধরক্লেশ-নবপল্লবপীড়নকারী নিঃশ্বাসবায়ু, তৈলহীনস্নান-হেতু রুক্ষ গণ্ডপর্য্যন্ত লম্বমান কেশকে নিশ্চয়ই বিক্ষিপ্ত করিতে থাকিবে এবং স্বপ্নজ আমার সহিত সম্ভোগ কিভাবে পাইবে এই ভাবিয়া অশ্রুপ্রবাহেতু রুদ্ধপ্রসর নিদ্রার আকাঙ্ক্ষা করিতেছে—(এইরূপ তাকে তুমি দেখিবে)।

Eng —You will see her surely tossing her hair by the hot breaths that oppress the twig-like lower lip—hair dangling up to cheek and rough through unanointed bath With a view as to how to get my companion even in dreams you will also find her courting sleep whose course however will be checked through profuse flow of tears

Expl.—Her deep hot sighs will shake her rough hairs before her face. And as she passes sleepless nights so she will in vain desire for hoping to meet me in dreams.

*San*j.—निःश्वासेनेति । 'शुद्धस्नानात्' तैलरहितस्नानात् 'परुषं' कठिनस्पर्शं 'नूनमागण्डलम्बम्' [सुपसुपेति समासः] 'अलकं' चूर्णकुन्तलान् [जातावेकवचनम्], 'अधरकिसलयं क्लेशयति'क्लिश्नातीति वा 'तेन'तथोक्तेन उष्णेन इत्यर्थः [ताच्छील्ये णिनिः] 'निःश्वासेन विक्षिपन्तीं' चालयन्तीम् , तथा 'स्वप्नजोऽपि' स्वप्नावस्थाजन्यो-ऽपि साक्षात् सम्भोगासम्भवात् इति भावः, 'मत्सम्भोगः कथं' केन प्रकारेण 'उपनमेत्' आगच्छेत् इत्याशयेन इति शेषः [इतिशब्देन कर्माक्षेपात् अप्रयोगः । 'प्रयोगं च अधीनत्वम्' इत्यालङ्कारिकाः । प्रार्थनायां लिङ्] 'नयनसलिलोत्पीडेन' अश्रुप्रवृत्त्या 'रुद्धावकाशां' प्राप्तास्थानाम्, दुर्लभामित्यर्थः, 'निद्रामाकाङ्क्षन्तीं' स्वप्न-हेतुत्वात् इति भावः । अत्र अश्रु विसर्जनेन अवस्थात्यागो व्यज्यते ॥ २५ ॥

Charcha

1. अधर &c.—अधरः किसलयमिव इति अधरकिसलयम्, उपमितसमास 'by the rule 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' । तत् क्लिश्नातीति अधर

विरहशयनस्थौ। तेन। Qual. निःश्वासेन (which has करणे ३या) ; see Malli also.

2. विक्षिपन्तीम्—वि+क्षिप लटः स्थाने शतृ ङीप् स्त्रियाम् विक्षिपन्ती Shaking ताम्। Qual.। ताम् understood (see prose), Hairs were before her face and deep flow of hot breaths of sigh madethese move (विक्षिप)।

3 शुद्धस्नानात्—शुद्ध is devoid of तैल। See Malli—"तैलादिरहित-स्नानात्" । हेतौ ५मी। She was observing vow, hence discarded oils toilets etc.

4. आगण्ड etc.—अम्यते इति गण्ड: (पचाद्यच्)। आ गण्डाभ्याम् इति आगण्डम्, अव्ययीभाव: by the rule 'आङ् मर्यादाभिविध्योः,'। आगण्डं यथा तथा लम्ब इति आगण्डलम्ब' सुप सुपा—। तम्। Qual. अलकम्।

5 कथम्—किम्+थमु प्रकारे=कथम् how. An अव्यय in the Sense of तृतीया। क्रियाविशेषणे २या, cp—क्रियाविशेषणानां फलभावनां प्रति कर्मत्वम्'।

6 उपनयेत्—उप नी लिङ् यात्। Shall come Nom, मत्सम्भोग। Here नी is used as अकर्मक for it is used in the sense of happening' cp— 'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥

For this sense of नी also see verse 113—'कर्णेऽयान्त' सुखमुपनतम् etc—*Infra.*

7. इति—Malli says that इति denotes इति आशयेन। And this sense being उक्त by इति, आशय is not used. हेतौ तृतीया।

8. आकाङ्क्षन्तीम्—आ+काङ्क्ष शतृ ङीप्=आकाङ्क्षन्ती desiring. ताम्। Qual. ताम्। Meeting in dreams solaces a विरहिन् hence

she hailed sleep ; but sleep was now at a discount, cp प्रजागरात् खिलीभूत: स्वप्ने तस्या: समागम:"—Sak VI:

9. नयन etc—उत्पीड़ is overflow. cp—'पूरोत्पीड़े तडागस्य परीवाह: प्रतिक्रिया—Uttar. III. नयनसलिलस्य उत्पीड़, इतत—। तेन कर्त्तावकाशा, इतत—। ताम्। Qual. निद्राम्। Constant weeping dispelled sleep. Thus she was wide awake and piteously wailed. Hence Malli says " 'अश्रुविसर्जनेन स्वप्नावकाशो व्यज्यते'।

10. Voice.—विच्छिपन्ती स्वप्नजेन सम्भोगेन ··आकाङ्क्षन्ती उपनीयेत—ता इच्छताम् त्वया।

96 Condition of her braid of hair.

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्वेष्टनीयाम्।
स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्तीं
गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥ ९६ ॥

Prose.—आद्ये विरहदिवसे दाम (मालां) हित्वा या शिखा बद्धा, शापस्यान्ते विगलितशुचा मया उद्वेष्टनीयां स्पर्शक्लिष्टां (स्पर्शे सति क्लेशयुक्तां) कठिनविषमां तां एकवेणीम् अयमितनखेन करेण गण्डाभोगात सारयन्तीं (तां साध्वीं पश्य)।

Beng—প্রথম বিরহদিবসে মাল্যত্যাগ করিয়া যে শিখা বাঁধা হইয়াছিল, শাপান্তে শোকমুক্ত আমাকর্ত্তৃক যাহা উন্মুক্ত করা হইবে, এবং স্পর্শ করিলে যাহা কেশমূলে ব্যথা দেয়, কঠিন ও বিষম সেই একবেণী, অকর্ত্তিতনখ হস্তদ্বারা কপোলদেশ হইতে বারংবার সরাইতে তাহাকে দেখিবে।

Eng. The braid of hair,—which she on the first day of separation tied casting aside wreath therein, which is to

be untied by me whose sorrow will wear away at the termination of the curse, which (again) painful when touched, also hard and rough,—is being pushed aside by her from the expanse of her cheeks with hands the nails whereof are uncut.

Expl.—She on the very day of the curse forewent usual wreaths on her braid of hair. And in observation of vows discarded oil and toilet Thus that braid of hair was a hard matted rough lock. This every now and then dangled on her cheeks, and she pushed it back by her hands.

Sanj—आद्य इति । 'आद्ये विरहदिवसे दाम मालां 'हित्वा' त्यक्त्वा 'या शिखा बद्धा' ग्रथिता 'शापस्य अन्ते विगलितशुचा वीतशोकेन 'मया उद्वेष्टनीयां मोचनीयां 'अस्पर्शक्लिष्टां स्पर्शे सति मूलकेशेषु सव्यथाम इत्यर्थः । 'कठिनां चासौ विषमां च ताम [खञ्जकुब्जादिवत् अन्यतरस्य प्राधान्यविवक्षया 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समास] 'एकवेणीम' एकीभूतवेणीम ['पूर्वकाल—' इत्यादिना तत्पुरुष] 'तां शिखां 'अयन्त्रिता नखा यस्य तेन करेण गण्डाभोगात्' कपोलविस्तारात्' मुहुः मुहुः 'सारयन्तीम अपसारयन्तीम—'तां पश्य'' इति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्रकान् सारयन्त विरहविभ्रमदशा सूचिता ॥ ९६ ॥

Charcha.

1 दाम—दामन् is wreath. तत् । Obj, of हित्वा [हा (त्यागे)+क्त्वा] । The usual practice is to put wreaths while tying hairs But she discarded this and took up the vow of a साध्वी since the first day of विरह ।

2 विगलित etc.—For शुच् see *ante* विगलिता (विगता) शुक्, यस्य, बहु— । तेन । Qual. मया ।

3 उद्वेष्टनीयाम्—उन्मुक्तं वेष्टनमस्याः इति उद्वेष्टना whose tie was untied, बहु— । उद्वेष्टनां करोतीति उद्वेष्टयति unties. In उद्वेष्टयति

the वम portion of उद्वेष्टन elides when णिच् follows by the varttika 'आख्यानात् कृतः तदाचष्टे कृत्लुक् प्रकृतिवच्चापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति'। ततः उद्वेष्ट (नाम धातु) + अनीयर् कर्मणि = उद्वेष्टनीय to be untied. । ताम्। Qual. ताम्। उद्+वेष्ट+अनीयर् also gives उद्वेष्टनीय, but then the meaning is—fit 'to wrap, tie' etc, hence the recourse to above derivation. It is natural that husband should release the lock of a साध्वी, by way of the termination of her vow.

4, स्पर्श etc —क्लिश+क्त कर्मणि = क्लिष्ट painful. स्पर्शे क्लिष्टा, सुप् सुपा—। ताम्। Qual. ताम्। This is Malli's derivation. But we suggest the following alternative—स्पर्शेन क्लिष्टा (पीडिता) pressed (i e, tightened) by touch, इतर—। ताम्। She constantly pushed the lock from her cheeks (असकृत सारयन्तीं), thus her grip compressed and tightened it, this was another reason why it was कठिनविषमा। We prefer this meaning.

5 अयमित etc.—यम+क्त कर्मणि = यमित restrained i. e, cut न यमितम्, नञ्तत्‌। ताहशं नखमस्य, बहु—। तेन। Qual. करेण।

6. सारयन्तीम्—सृ+णिच+लट: स्थाने शतृ+ङीप = सारयन्ती pushing back. ताम्। Qual. ताम् understood. For असकृत (न सकृत not once) see 'भानु सकृद्युक्त तुरङ्ग एव—Sak. V

7. गण्ड etc.—आभोग is expanse. गण्डस्य आभोगः, इतर—। तस्मात अपादाने पञ्चमी by the rule 'ध्रुवमपायेऽपादानम्"

8. कठिन etc.—For समास see Malli. Qual. ताम्।

9. करेण—करणे तृया—करण of the क्रिया in सारयन्ती।

10. Voice—यां शिखां अबलतो सारयन्ती सा त्वया द्रष्टव्यानाम।

11. Remark—she was thinking this and that, so distur

bed her mind was ; hence the lock of hair dangled on her cheek and she had to push it back. From this her चित्तविकार is inferred—cp— 'अंशुक-स्खलन-चित्तविकारतया सूचिता'—Malli

[97. *Her condition will make you weep.*

सा सन्न्यस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम्।
त्वामप्यस्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं
प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥८७॥

Prose.—अबला सा सन्न्यस्ताभरणम दुःखदुःखेन शय्योत्सङ्गे असकृत् निहितम् पेशलं गात्रं धारयन्ती (सती) त्वामपि नवजलमयं अस्रं अवश्यं मोचयिष्यति आर्द्रान्तरात्मा सर्वः (जनः) प्रायः करुणावृत्तिः भवति।

Beng—দুর্ব্বল আমার সেই প্রিয়া, ভূষণহীন এবং বারংবার দুঃখে শয্যাতলে মৃদু গাত্র ধারণ করিয়া তোমাকে নিশ্চয়ই নবজলরূপ অশ্রুজল ত্যাগ করাইবে। আর্দ্রান্তঃকরণ সকল প্রাণীই সাধারণতঃ করুণাপরবশ হইয়া থাকে।

Eng.—That lean darling (of mine), bearing a delicate frame destitute of decorations and repeatedly placed on the bed-surface on account of sorrow, will surely make you too shed tears is the shape of rain-drops. Everyone with a soft inner soul is generally of a compassionate disposition.

Sanj.—सेति। 'अबला' दुर्बला 'सन्न्यस्ताभरणं' कृशत्वात् परित्यक्ताभरणम् 'असकृत्' पुनः पुनः दुःखदुःखेन दुःखप्रकारेण ["प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः] शय्योत्सङ्गे निहितं 'पेशलं' मृदुलं 'गात्रं' धारयन्ती वर्तमाना। अत्र सन्न्यस्ताभरणम् इत्यनेन सूचितम् इत्यपि 'सा' त्वत्सखी 'त्वामपि' नवजलमयं अस्रम् ...

चक्षु' वाष्पम् 'अवश्यं' सर्वथा 'मोचयिष्यति' ['द्विकर्मसु पचादीनामुपसंख्यानम्' इति सूत्रे पचादित्वात् द्विकर्मकत्वम् (?) 1] । तथा हि —'प्राय.' प्रायेण 'आर्द्रान्तरात्मा' मृदुहृदय मेघस्तु दूरान्त शरीर , 'सर्व, करुणा करुणामयी वृत्ति: अन्त करणवृत्तिर्यस्य स' 'करुणार्द्रान्त' भवति । अस्मिन्नवसरे सर्वथा प्रेम' त्वया गन्तव्यम् अनन्तरदशापरिहाराय इति मदभिप्राय 2 । [ननु किमिदमादिमां चक्षु: प्रतमपेक्षा अवस्थान्तराणीय तवभवन क वराहुनवान् ? उच्यते, सम्भोगो विप्रलम्भ: द्विधा शृङ्गार उच्यते । सयुक्तयो तु सम्भोगो विप्रलम्भो वियुक्तयो: । पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुणात्मना ॥ विप्रलम्भ चतुर्धा, प्रवासस्तत्र च त्रिधा कार्यात. मम्भ्रमाच्छापादस्मिन् कार्येतु प्रणय: ॥ प्राग . . . . . मति पूर्वानुरागे चक्षु प्रीत्यादयोऽवस्था दश सम्भवन्ति यथा । . . . . । स्त्रीत्वागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥ पूर्वानुरागेचिय प्रवास इति कारणात् । न तत्रापि तत्र (? तत्र पूर्व . . . . . . भिनतङ्ति ॥ . . . . . . मिश्रस्यापि विच्छेदेऽ . . . . इति तावद व्यवस्थिते' ॥ वैयर्थ्यादादिमां हित्वा . . . . . . तथा । . . . . . कविरत्रानिति स्थिति: ॥ तत्साहस्य' लिखन्तोति पदेन . . . प्रतिपादिता । चक्षु प्रीतिरिति प्रोक्त निरन्तरकृताननम ॥ चक्षु प्रीतिर्नवैचि . . . दृष्टवरदर्शनात । यथा 'मत्स्विकाद्यमपि मनस्य पश्यत. ॥ प्रीतिनां तु सत्यां क द्वारादस्पूर्वता, अथ ततापि मन्द हे सकलवाचि पृच्छन् ॥ कि भत्तु प्रत्यभिज्ञा . . . कि दैविगिकभावना । प्रवासादागते स्वस्मिन्नित्यर्थे कालप्रै शंया ॥ see Remark]

Notes on Malli.

1. The quotation of Malli "द्विकर्मसु पचादीनामुपसंख्यानम्" means that पचादि are to be counted in the द्विकर्मक list of verbs. Though मोचि is not in the पचादि list of Siddhanta Kaumudi or Kasika, still Sudhakara and his followers include it under द्विकर्मक list of verbs [It is perhaps an

interpolation by a beginner] (See char) 2. The sense is that to avoid the next state you must go there quickly.

Charcha.

1. सन्नास्त etc — आध्रियते अनेन इति आ + भृ + ल्युट करणे आभरणम् ornament सम् + नि + अस क्तकर्मणि = सन्नास्त cast away संन्यस्तम् आभरणमस्मिन् (अस्य वा), बहु —। तत्। Qual. गात्रम्। पतिव्रताधर्म demanded discrading of decorations during वियोग.।

2 धारयन्ती — धृ + णिच् लट स्थाने शतृ + ङीप = धारयन्ती bearing, Pred to सा।

3 शय्योत् etc — उद् + सञ्ज् + घञ् भावे = उत्सङ्ग lap, शय्याया उत्सङ्ग इतत —। ... अधि ... असकृत once न सकृत असकृत् (अव्यय) नञ् ... Qual निहितम ।

4 दु:ख etc — दुःख sorrow. दुःखप्रकारम् इति दुःखदुःखम see Malli's 'प्रकारे —' इति द्विर्भाव'। कर्मधारयवद्भावश्च। Or Say — दुःखात् दुःखम्, सुप्सुपा —' तत्। प्रकृत्यादित्वात् तृया। It then implies intense sorrow

5. मोचयिष्यति — मुच + णिच् लृट स्यति। Shall cause to shed. Nom. सा In अणिजन्तावस्था। the sentence was — त्वं जलमश्रु माल्यसि, then in णिच we have — सा त्वां अस्रं मोचयिष्यति (अणिकर्ता taking कर्मणि तृया by the rule—"गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ") — and मुच णिच implies a kind of motion (गति)। Mallis view that "पचादित्वात् द्विकर्मत्वम्" is based on Sudhakara's saying—"नयतेः कर्षतेर्मथ्येः मुषेर्दण्डयतेः पचेः। नारि याचिरुधा मोचेसाजे र्दीपेश्च संग्रहः।" But we prefer the above process

6 प्राय — अव्यय meaning 'generally'. Adv. Qual. व

7. आर्द्र etc.—अन्तरात्मा is 'innersoul'. आर्द्र: अन्तरात्मा यस्य बहु—। Qual. सर्व:। Cloud is आर्द्र with water, and men with kindness (करुणा)।

8- Voice.—भवतया तया प्रार्थ्यमाना त्वम् नोदयिष्यसे आर्द्रान्तरात्मना सर्वेण करुणार्हतिना भूयते—। [Here त्वम् becomes voiced by the Karika 'प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः'] I

Remark.—Here Malli points out the gradual ten steps to a lover. चक्षुः प्रीति is the first state no doubt, but it applies to previously ununited pairs ; as yaksha and his darling were not so, so चक्षुःप्रीति need not be described here Hence our poet does not mention it. Here we have विप्रलम्भशृङ्गार due to आपन्न वियोग wh. is included under विप्रलम्भ due to प्रवास।

98. *she is devotedly attached hence this guess*

जानि सख्यास्तव मयि मनः सम्भृतस्नेहमस्मा-
दित्थम्भूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि।
वाचालं मां न खलु सुभगम्मन्यभावः करोति
प्रत्यक्षन्ते निखिलमचिरात् भ्रातरुक्तं मया यत् ॥९८॥

Prose.—तव सख्याः मनः मयि सम्भृतस्नेहं जाने अस्मात् प्रथमविरहे अहं ताम् इत्थम्भूतां तर्कयामि। सुभगम्मन्यभावः मां वाचालं न करोति खलु, हे भ्रातः, मया यतुक्तम् अचिरात् ते प्रत्यक्षं (भविष्यति)।

Beng.—তোমার সখীর (অর্থাৎ আমার প্রিয়ার) মন আমাতে জাতস্নেহ জানি,তাই প্রথমবিরহে তাকে এতদবস্থাপ্রাপ্ত বলিয়া অনুমান

করি। আমার সৌভাগ্যাভিমানিতা আমাকে এভাবে বাচাল করিতেছে না নিশ্চয়ই ; কারণ হে ভ্রাতঃ, আমি যাহা বলিলাম, তুমি সত্বরই তাহা প্রত্যক্ষ করিবে।

Eng —Your friend's (my wife's) mind has its affection centred in me, so I guess such state of hers in this first separation. Indeed my thought of being a lucky one, does not make me talkative O brother, you will erelong perceive all that I have said (just now)

Sanj – नन्वीदृशी दशामापन्नेति कथं त्वया निश्चितमतआह—जाने इति। हे सखे, 'तव सख्या मनो मयि सम्भृतस्नेहं' सञ्चितानुरागं जाने इति अस्मात् स्नेहज्ञान कारणात् 'प्रथमविरहे'। प्रथमग्रहणं दुःखातिशयार्थम। 'तां' त्वत्सखीम् इत्थम्भूतां पूर्वोक्तावस्थामापन्नां 'तर्कयामि'। ननु सुभगमानिनामिव स्वभावो यदात्मनि स्त्रीणामनुरागप्रकटनं, तत्राह वाचालमिति--सुभगमात्मानं मन्यते इति सुभगम्मन्यः ['आत्ममाने खश् च' इति खश् प्रत्ययः। अरुर्द्विषदजन्तस्येत्यादिना मुमागमः] तस्य भावः सुभगम्मन्यभावः' सुभगमानित्वम 'मां वाचालं' बहुभाषिणं 'न करोति खलु' सौन्दर्याभिमानिता न प्रकटयामि इत्यर्थः ['स्यात् जल्पकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्' इत्यमरः। 'आलजाटचौ बहुभाषिणि" इत्यालच्प्रत्ययः]। किन्तु 'हे भ्रातः, मयोक्तं यद् कथितवानाम् इत्यादि 'तदखिलं 'सकलमचिरात् शीघ्रमेव'ते' तव 'प्रत्यक्षं' भविष्यतीति शेष ॥ ৯৮ ॥

Charcha

1. जाने—ज्ञा+लट ए। Nom. अहम्। 'अनुपसर्गात् ज्ञः' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्।

2. सम्भृत etc.—सम+भृ+क्त कर्त्तरि=सम्भृत gathered (सञ्चित)। सम्भृत. स्नेहः यस्य, बहु—। तत। Qual. मनः (whichis Obj. of जाने)।

3. इत्थम्भूताम् — इदम + थमु = इत्थम thus (एवम्प्रकारम) । इत्थम भूता, सुप्सुपा । ताम । Qual. ताम । First separation (प्रथमविरह) is more pinching than subsequent ones,

4. खलु — निश्चयार्थं अव्ययम । See *ante.*

5, सुभग etc. — आत्मानम सुभग मन्यते इति सुभग + मन + खश कर्त्तरि = सुभगम्मन्य । For Gram, see Malli optionally सुभगमानी with णिनि । तस्य भावः, इत्व -1 Nom to करोति ।

6. प्रत्यक्षम -- अक्ष्णोः प्रतिमुखत्वम इति प्रति + अचि टच समासान्त = प्रत्यक्षम, अव्ययीभाव — by the गणसूत्र "प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः" । प्रत्यक्षमस्ति अस्य इति प्रत्यक्ष अच (अर्श आदि) = प्रत्यक्षम । Pred to तत । When प्रत्यक्ष etc are used as adjectives, then we have recourse to अर्श आदि — अच — cp "परोक्षा क्रिया इत्यादि तु अर्श आद्यचि". *Bhattoji*

7. Voice. — मया मन ... ज्ञायते सा इत्यम्भूता तर्कितैमया — मन्ये ...इति वाक्यात. अहं क्रिये यदुक्तवान् तेन प्रत्यक्ष वा भविष्यति ।

99, *Probable beautiful casting of her eyes*

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः
मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥ ९९ ॥

Prak — त्वयि आसन्ने (सति, मृगाक्ष्याः उपरिस्पन्दिनयनं मीनक्षोभात चल-कुवलयश्रीतुलाम एष्यति इति शङ्के [I think as you will approach near her she will cast tremulous looks on you. Thus her dark blue eye-balls and the white eye-surfaces will be constantly on the move. And this will surely imitate

the beauty of blue lotuses shaken by white Safari fishes]. Is the resemblance very apt ? —मधुन. प्रत्यादेशात् विस्मृतभ्रू-विलास नयनम [The eye was devoid of side-glances, for she gave up wine, Thus it was like a blue-lotus] What more ? अलकैः रुद्धापाङ्गप्रसर (तथा) अञ्जनस्नेहशून्य [Her eyes could not move towards the corners, for loose dangling hairs obstructed this and they were not oily through use of collyrium Hence her blue eye-balls were exactly like blue lotuses]. 99

Prose —अलकैः रुद्धापाङ्गप्रसरम्, अञ्जनस्नेहशून्यम् (तथा) मधुन. (मद्यस्य) प्रत्यादेशात् विस्मृतभ्रूविलासम्, त्वयि आसन्ने (सति) उपरिस्पन्दि मृगाक्ष्या. नयनं, मीनक्षोभात् चलकुवलयश्रीतुलाम् एष्यति इति मन्ये ।

Beng —অলকদ্বারা যার অপাঙ্গ পর্য্যন্ত প্রসর অবরুদ্ধ, যাহা অঞ্জনশূন্য, মদ্য ত্যাগ হেতু যাহাতে ভ্রূবিলাস নাই এবং তুমি নিকটে আসিলে যাহা উর্দ্ধদিকে স্পন্দিত হইতে থাকিবে হরিণনয়না (আমার) প্রিয়ার সেই চক্ষুদ্বয়, আমার মনে হয়, শফরমৎস্যালোড়িত কম্পিত নীলকমলের শোভা ধারণ করিবে।

Eng —Methinks, the eyes of that fawn-eyed girl, moving upwards at thy approach will attain the beauty of blue-lotuses agitated by fishes—eyes whose motions towards eye-corners are checked by loose hairs, eyes that are without oiliness due to collyrium and that are forgetful of amorous gestures on account of giving up of wine.

Expl — See Prak 'Also comp—' 'ता वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच'—Kumar.

Sanj.—रुद्धेति । अलकैः रुद्धा अपाङ्गयो. प्रसरो यस्य तत् तथोक्तम् 'अञ्जन-स्नेहशून्यम् ' स्निग्धाञ्जनरहितम् 'अपि च मधुनो मद्यस्य 'प्रत्यादेशात्' निराकरणात्

परित्यागादित्यर्थः [‘प्रत्यादेशो निराकृतिः’ इत्यमरः.] ‘विभ्रमो भ्रूविलासो’ भ्रूभङ्गो येन तत्। नयनस्य ‘रुद्धापाङ्गप्रसरत्वा’ दिकं विरहसमुत्पन्नम् इति भावः। ‘त्वयि आसन्ने’ सति, स्वकुशलवार्तां शंसति इति शेषः। ‘उपरि’ ऊर्ध्वभागे ‘स्पन्दते’ स्फुरतीति ‘उपरिस्पन्दि’ [तथा च निमित्तनिदाने—‘स्पन्दनं मूर्ध्नि भूलाभं ललाटे पट्टबन्धकम्। इष्टप्राप्तिं दृशोरूर्ध्वमपाङ्गे हानिमादिशेत्’ ॥—इति]। ‘मृगाक्ष्याः’ तव सख्याः ‘नयनं’ वाममिति शेषः। [‘वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षिणः। दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलङ्करणेऽपि च’ —इति स्त्रीणां वामभागप्राशस्त्यात्] ‘मीनक्षोभात्’ मीनचलनात् ‘चलस्य कुवलयस्य श्रियः शोभायाः (? श्रिया शोभया) ‘तुलां’ सादृश्यम्। एष्यतीति शङ्के’ तर्कयामि [‘तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्’ इत्यत्र सदृशपर्यायस्य तुलाशब्दस्य प्रतिषेधादत्र च सादृश्यवाचित्वात् तद्योगेऽपि तृतीया।] ॥

Notes on Malli

1 [N. —Here in several editions the reading is श्रियः शोभायाः &c, but this is wrong, it should be श्रिया शोभया for Malli himself says that in the rule "तुल्यार्थैः—" prohibition of तृतीया in case of तुला and उपमा applies when they mean सदृश, but as the meaning here is सादृश्य, तृतीया is got in connection with तुला। Malli makes a similar remark under Magha I, sl 4 (e g सदृशपर्यायौ. तुलोपमाशब्दौ:—"अतुलोपमाभ्याम" इति निषेधात् सादृश्यवाचित्वे तृतीया इत्याहुः)] ।

Charcha

1. अलकैः रुद्धापाङ्ग &c —अलकैः has either कर्तृ or अनुक्त कर्तरि तृतीया, the verb being रुद्ध in रुद्धापाङ्गप्रसरम् (for समास of which see Malli). Qual नयनम् ।

2. अञ्जन &c.—अञ्जनस्य स्नेह., षतत—। तेन शून्यम्, तृतत—। Qual. नयनम्। Collyrium adds to the glossiness and beauty of the eyes, but all this is to be discarded during separation. See also Malli.

3, प्रत्यादेशात—प्रति+आ दिश् घञ् भावे—प्रत्यादेश. giving up. तस्मात्। हेतौ पञ्चमी।

4. विस्मृत etc—For समास, see Malli. Qual. नयनम्। Amorous gestures (भ्रूविलास) do not befit in time of separation. Hence her eyes as if forgot these, especially because she abstained herself from all exciting liquors मधु)।

5. उपरि etc—उपरि (ऊर्ध्वं) स्पन्दते इति उपरि स्पन्द+णिनि कर्त्रर्थे ताच्छील्ये उपरिस्पन्दि quivering upwards. Qual. नयनम्। This indicates इष्टप्राप्ति। See निमित्तनिदान quoted by Malli.

6. मृगाक्ष्याः—मृगस्य अक्षि, षतत—। मृगाक्षि इव अक्षि अस्या इति बहु—by "सप्तम्युपमानपूर्वस्य उत्तरपदलोपश्च वक्तव्य." (cp उष्ट्रमुखः कण्ठेकालः—etc. ante). Then in बहुव्रीहि, षच् (अ) समासान्त comes by the rule "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्।" तत. गौरादित्वात् ङीषि मृगाक्षी। तस्याः। Refers to the beautiful श्री of यक्ष। षष्ठी।

7 मीन etc—क्षुभ+घञ =क्षोभ agitation, मीनेन क्षोभः agitation by fishes, सुपसुपा—। तस्मात्। हेतौ पञ्चमी। The exposition as 'मीनेन क्षोभः' suits better than मीनस्य क्षोभ.।

8 चल etc.—चलं कुवलयम् कर्मधा—। श्री is beauty. चलकुवलयस्य श्री., षतत—। तस्य तुला, षष्ठ्या समास (षतत)। ताम्। Obj of एष्यति। Malli makes श्या तत—here as प्रिया तुला (सादृश्यम्). saying that prohibition is of सदृशवाचकतुला and not of सादृश्यवाचकतुला। And तुला being सादृश्यवाचक here. gives वतीय।

in connection with it. See also Notes on Malli. But we object to this view of Malli. Let us examine the rule 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्' a little closely. Supposing the rule is omitted altogether, what विभक्ति is available in connection with तुल्यार्थ words? We find no विभक्ति is enjoined except in the case of सदृश and सम which govern तृतीया by implication (ज्ञापित) in the rule 'पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः'। Hence generally the case of तुल्यार्थ words is as yet un noticed (अनुक्त) । But we know उक्तादन्यः शेष —what is not noticed is शेष । Thus तुल्यार्थ words as a rule give शेषे षष्ठी, the rule 'तुल्यार्थैः—'however provides for तृतीया also, cases not covered by this rule admit of षष्ठी only. So तुला and उपमा give षष्ठी and *not* तृतीया be the meaning सदृश or सादृश्य it does not matter Again the rejoinder to malli's view is obvious—when सादृश्यार्थ, तुला and उपमा are no longer तुल्यार्थ (सदृशार्थ), and can not come under the rule to claim तृतीया, they are entitled to षष्ठी only So Malli's defence falls through

Nagesa thinks तुला and उपमा do not mean सदृश but सादृश्य only, and by तुल्य in the rule he understands तुल्यता i. e. सादृश्य to keep up correspondence with तुला and उपमा । Acc. to this view also, तुला here meaning सादृश्य can not give तृतीया, for it comes under the prohibition अतुलोपमाभ्याम् । Hence we have expounded as—स्त्रियाः तुला with शेषषष्ठी तत ।

9 एषाति—इ + लृट् स्यति । Nom. नयनम् । For the simile see Prak, above.

10. Remark—The reading मीनक्षोभाकुलकुवलयश्रोतुलाम् is decidedly better. मीनक्षोभ is the cause of आकुलकुवलय (or चलकुवलय), hence it should better be compounded than be left uncompounded.

11. Voice,—अपाङ्गप्रसरेण संरुद्धेन . —विलासेन ..सुपरिस्निग्ध नयनेन...श्रोतुला एष्यते (आश्रियते) इति मयाशङ्क्यते...।

100. Her sensation at cloud's sight,

वामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-
र्मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
सम्भोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥ १०० ॥

[N, B This sloka is rather indelicate, so Prose Eng. and Malli only follow]

Prose :—मदीयैः कररुहपदैः (नखचिह्नैः) मुच्यमानः, दैवगत्या (दैववशेन) चिरपरिचित मुक्ताजालं त्याजितः, सम्भोगान्ते मम हस्तसंवाहनानां (हस्तमर्दनानां) समुचितः, सरसकदलीस्तम्भगौरः अस्याः वाम ऊरुः चलत्वं यास्यति ।

Eng —Her left thigh too, devoid of signs of my nail-marks, made to forego its ever-known pearl-string through freak of Fate, inured to shampooing by hand after union and white like fresh stump of plantain—plant will feel tremblings (at your advent).

Sanj.—वाम इति—'मदीयैः' कररुहपदैः' नखपदैः ['पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम'इत्यमरः]'मुच्यमानः' परिहीयमाणः नखाङ्करहितं इत्यर्थः 'चिरपरिचितं' चिराभ्यस्तं 'मुक्ताजालं मौक्तिकसरमयं कटिभूषणं 'दैवगत्या' दैववशेन

'त्याजितः' । सम्प्रति नखपदस्याभावेन शीतोपचारस्य तस्य वैयर्थ्यात् इति भावः । [त्याजितेः, त्यज्‌ धातोः कर्मणि क्तः । पचादित्वात् द्विकर्मकत्वम् (?)] 'सम्भोगान्ते मम हस्तसंवाहनानां' हस्तेन मर्दनानाम् ['संवाहनं मर्दनं स्यात्' इत्यमरः] 'समुचित योग्य', 'सरसो' रसार्द्रः, परिपक्वो न शुष्कश्च विवक्षितः, तथैव पाण्डुमनभ्रतात्- स चासौ 'कदलीस्तम्भश्च, स इव 'गौरः' पाण्डुरः ['गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुणेऽपि च' इति मालनीमाला]'अस्याः प्रियायाः 'वाम ऊरुः' चलत्वं स्पन्दनं 'यास्यति' प्राप्स्यति । ['ऊरोः स्पन्दात् रतिं विद्याद्वर्वीः प्राप्तिं सुवाससः' इति निमित्तनिदानम्] ॥ १०० ॥

Charcha

1. त्याजितः —त्यज+णिच+क्त कर्मणि=त्याजित made to give up Qual. ऊरु.। दैवगत्या is its प्रयोजक अनुक्तकर्त्ता । त्याग implies motion (गति), hence in the णिजन्तावस्था we have अण्यन्तकर्तृकर्म्मता by 'गतिबुद्धि—' (see under मोचयिष्यति, sl 97) Thus the sentence before णिच् was— ऊरु मुक्ताजालं त्यक्तवान् ; adding णिच we get—दैवगतिः ऊरुं मुक्ताजालं त्याजितवान्, then in कर्मवाच्य we have—दैवगत्या मुक्ताजालं त्याजितः ऊरुः । Sudhakara and his followers however add त्याजि in the list of द्विकर्मक verbs. See his quotation (*ante* under मोचयिष्यति) । And malli here as before follows him .But we prefer the former view, for Bhattoji &c is in our favour Hence we said that it was perhaps an interpolation by a beginner and can not be the outcome of malli's scholarship

2 Remark —Stumps of plantain plants are standards of comparison for female thighs. cp 'एकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः.'—Kumara. 1.

101 Don't rumble while she is asleep

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-
दन्वास्यैनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व ।
मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथञ्चित्
सद्यः कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥१०१॥

Prose.—हे जलद, तस्मिन् काले यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्यात्, एनाम् अन्वास्य (तत्समीपम् उपविश्य इत्यर्थः) स्तनितविमुखः त्वं याममात्रं सहस्व। प्रणयिनि मयि कथञ्चित् स्वप्नलब्धे (सति), अस्याः गाढोपगूढं (गाढालिङ्गनं) सद्यः कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि मा भूत् ।

Beng.—হে মেঘ, সেই সময় যদি আমার প্রিয়া নিদ্রাসুখ লাভ করে, তবে তার পার্শ্বে উপবিষ্ট হইয়া গর্জনে বিরত থাকিয়া যামমাত্র অপেক্ষা করিবে। প্রণয়ী আমাকে কোন প্রকারে স্বপ্নে পাইয়া থাকিলে, (হয়ত সে নিদ্রাতেই আমাকে আলিঙ্গন করিবে) তখন (সেই সময়) আমার কণ্ঠ হইতে ভুজপাশের বন্ধন ভ্রষ্ট হইয়া তাহার গাঢ়ালিঙ্গন যেন উন্মুক্ত না হয়।

Eng.—O cloud, if she at that time get the pleasure of sleep, then sitting close to her wait for a prahara (i. e. three hours) with your roar discontinued I, her lover, being somehow met in dream, see that her deep embracing be not forthwith such as to have the tie of creeper-like arms slipped from my neck

Expl.—In her sleep she must have me in dreams. And there she will closely embrace me. Now if you see her in sleeping condition don't disturb her by deep rumbles for then she will instantly lose my embrace

Sanj.—तस्मिन्निति । हे जलद, तस्मिन् काले' त्वदुपसर्पणकाले 'सा' मम प्रिया लब्धं निद्रासुखं यया' तादृशी स्यात यदि' चेत 'एनां' निद्राणाम 'अन्वास्य' पश्चात् आसित्वा इत्यर्थ. [उपसर्गवशात सकर्मकत्वम] 'स्तनितविमुख.' गर्जितपराङ्— मुखः निःशब्दः सन् अन्यथा निद्राभङ्ग स्यादिति भाव. । 'याममात्र'' प्रहरमात्र' ["द्वौ यामप्रहरौ समौ" इत्यमर] 'सहस्व' प्रतीक्षस्व [प्रार्थनायां लोट] अत्यौ- त्सुक्यवारं सुरतस्य यामावधिकत्वात स्वप्नेऽपि तथा भवितव्यम इत्यभिप्राय: [तथा च रतिसर्वस्वे—'एकत्रावधियामो रतस्य परमो मत । चतुर्घटिकमर्धार्धं नातिकष्टक- मवर्तिनोरिति ॥'] यामसहनस्य प्रयोजनमाह, मा भूदिति—'अस्या' प्रियाया: 'प्रणयिनि प्रेयसि मयि 'कथञ्चित' कृच्छ्रेण स्वप्नलब्धे' सति गाढोपगूढ गाढालिङ्गनम [नपुंसके भावे क्त] 'सद्यः' तत्क्षण कण्ठात च्युत भुजलतयो ग्रन्थि' बन्ध. यस्य तत मा भूत मास्तु । कथञ्चित लब्धा लङ्गनस्य विघातो मा भूदित्यर्थ । न चात्र निद्रोक्तिः 'सासु- न्निद्राम'—इति पूर्वोक्तेन निद्राच्छेदेन विरुध्यते पुन. सप्तमाद्यवस्थासु प्राचिकनिद्रा- सम्भवात । [तथा चरत्नाकरे—'अशक्तो रोदनं -निद्रा निर्भ्रान्तिध्यानमुन्मत्त । सप्तमादिषु जायन्ते दशाभेदेषु वा पुन ॥ इति ॥ १०१ ॥

Notes on Malli.

I. Here निद्रोक्ति will not be inconsistent with the previous saying—सासुन्निद्राम् &c. for in the 7th state onwards (e. g. ध्यान &.c.—See *Ante*) there is probability of partial sleep. Ratnakara also is to this effect.

Charcha.

I. लब्ध &c.—लभ+क्त कर्मणि=लब्ध got. निद्राया: सुखम्, ष-तत—। लब्धम् निद्रासुखमनया, बहु—। Pred. to सा।

2. अन्वास्य—अनु+आस+ल्यप्। Having sat near. आस is अकर्मक but it is सकर्मक here owing to the उपसर्ग—'अनु'। 'एनाम्'

be ng its कर्म । Or—Take अन्वास्य to mean उपवेशनेन पूजयित्वा i e. honouring her by sitting near her in her sleep. Thus the period of her sleep may be prolonged. This meaning-seems better For a similar sense of अनु+आस, cp.—स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम्। अन्वास्त इत्यप्सरसां सुखिन्य·' &c —Kum III. and 'अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्—' Rag. 1.

3 याम &c.—याम is प्रहर (a period of 3 hours). याम एव याममात्रम मयूरव्यंसकादित्वात समास । अत्यन्तसंयोगे २या । Thus याममात्रम् =याममात्रं व्याप्य (सहस्व) etc.

4, सहस्व –सह+लोट स्व । Wait Nom, त्वम् । The sense is —You wait, till she arises from her sleep,

5. भूत - भू+लुङ्द । 'माङि लुङ्' इति माङ्योगे लोडर्थे लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेध । Nom. गाढोपगूढम ।

6. स्वप्न etc —स्वप+न=स्वप्न sleep. स्वप्ने लब्धं, सुपसुपा—। तस्मिन् । Pred to मयि (which has भावे ७मी) ।

7. कथञ्चित—As compound अन्वय meaning somehow' Cp. कथञ्चित् क्लेशादपगमति etc."—Rag XIII,

8. कण्ठ etc.—कण्ठात् च्युत (अष्ट:), सुप सुपा—। भुजलता यः ग्रन्थि: (बन्ध), तत—। कण्ठच्युत: भुजलताग्रन्थि अस्मिन् बहु—। तत। Pred. to गाढोपगूढम् । The sentence is—See that the embrace she has in dreams be not lost. In other words, you must not rouse her by your rumbles Thus she will enjoy pleasure of embrace with me in sleep.

9. गाढोप etc.=गाह+क्त कर्त्तरि=गाढ deep. उप+गुह+क्त भावे नपु सकं=उपगूढ embrace. गाढमुपगूढम कर्मधा- 1 तत। Nom. to भूत ।

10. Remark—Malli explains यामभावबन्धन with reference to enjoyment. See the quotation of रतिसर्वस्व in Malli. But मल्लिनाथ explains it thus—'उत्तमस्त्रियः प्रहरमात्रं निद्रां कुर्वन्ति इति पद्मिनीत्वं प्रकाशितं भवति—'पद्मिनी यामनिद्रा च द्विप्रहरा च चित्रिणी। हस्तिनी यामत्रितया, घोरनिद्रा च शङ्खिनी॥

11 Voice—निद्रासुखया भूयते विसुखेन मया ताम उपगूहेन स्थितेन मा भावि।

102 Cloud's words to begin now

तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्।
विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः॥१०२॥

Prose—मालतीनाम् अभिनवैः जालकैः सम (सह) प्रत्याश्वस्तां तां स्वजल-कणिकाशीतलेन अनिलेन उत्थाप्य, त्वत्सनाथे गवाक्षे स्तिमितनयनां मानिनीं विद्युद्गर्भः धीरः (त्वं) स्तनितवचनैः वक्तुं प्रक्रमेथाः। Or (After Malli) तां—उत्थाप्य मालतीनाम्—प्रत्याश्वस्ताम् &c (See Malli).

Beng—নূতন মালতী কোরকের সহিত উজ্জীবিত সেই প্রিয়াকে নিজ জলকণা হেতু শীতল বায়ুতে উত্থাপিত করিয়া, মেঘযুক্ত গবাক্ষে অনিমেষদৃষ্টিযুক্ত মানিনীকে, বিদ্যুৎকে অন্তরে বিলীন রাখিয়া তুমি গর্জনরূপ বাক্য বলিতে আরম্ভ করিবে।

Eng—She enlivened along with fresh Malati blossoms should be roused from sleep by you with breezes cool through contact with your water-sprays. Then you, calm and with lightning concealed inside should begin to say

by speech of rumbles to that high-souled lady having her winkless eyes on the window possessed by you.

Malli.—तामिति । 'तां प्रियां 'स्वस्य जलकणिकाभिः' जलबिन्दुभिः 'शीतलेन अनिलेन 'उत्थाप्य प्रबोध्य । एतेन तस्याः प्रफुल्लाद्यावर्जनानिलसमाधिर्व्यज्यते। [यथाह भोजराज —'मृदुभिर्मर्दनैः पादे श्रोत्रयोर्व्यजनैः स्तनौ । श्रुते च मधुरैर्गीतैः निद्रान्तां बोधयेत्प्रभुम् ॥'' इति]। 'अभिनवैः मालतीनां जालकैः समं' जालैर्मुकुलैः सह [सुमना मालती जातिः' इति । ''साकं सत्रा समं सह इति । 'क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान'' इति च अमरः] 'प्रत्याश्वस्तां सुस्थिताम् अन्यत्र पुनरुच्छ्वसिताम [श्वसः कर्तरि क्तः । ''आदितश्च'' इति चकारात् इट् प्रतिषेधः]। एतेनास्याः सौकुमार्यं गम्यते। 'त्वत्सनाथे त्वत्सहिते ['सनाथं प्रभुमित्याहुः सहिते चित्ततापिनोरिति शब्दार्णवः] गवाक्षे स्तिमितनयनां कोऽसौ इति विस्मयात् निश्चलनेत्रां 'मानिनीं मनस्विनीम्, अनौचित्यासहिष्णुमित्यर्थः: विद्युत् गर्भः अन्तःस्था यस्य स विद्युद्गर्भः अन्तर्लीनविद्युत्क इत्यर्थः । ['गर्भोऽपवारकं मध्यं गर्भोऽग्नौ कुक्षिगेऽर्भके' शब्दार्णवः]. दृष्टिप्रतिघातेन वक्तृमुखावलोकनप्रतिबन्धकत्वात् न विद्योतितव्यमिति भावः । 'धीरो' धैर्यविशिष्टः सन्, अन्यथा शीतलवादिनां एतदनाश्वासनप्रसङ्गात् इति भावः । स्तनितवचनैः स्तनितान्येव वचनानि तैः वक्तुं प्रक्रमेथा उपक्रमस्व [विध्यर्थे लिङ् । ''प्रोपाभ्याम्—'' इत्यात्मनेपदम्] ॥ १०२ ॥

Notes on Malli

1. The sense is you should not flash with lightning for that being a destroyer of sight will obstruct the face of you the speaker.

Charcha

1. तामुत्थाप्य—उद् + स्था + णिच् + ल्यप् । Having roused. The reading प्रोत्थाप्य in place of it is more emphatic.

2. सजल &c —For समास see Malli Qual. अनिलैन (which has करणे ३या, करण of उत्पादनक्रिया) ।

3 जालकै —जालक means 'blossoms' (कोरक)। तैः। सहार्थक सम' शब्दयोगे ३या by the rule "सहयुक्तेऽप्रधाने" ।

4. प्रत्याश्वस्ताम्—प्रति + आ + श्वस + क्त कर्त्तरि स्त्रियाम्—प्रत्याश्वस्ता enlivened. Qual, ताम । Or Qual. मालिनीम (See Malli). Mallis construction here is—तामुत्थाप्य.. मालतीनां जालकैः सम' प्रत्याश्वस्ता... मालिनीम &c. But we differ, see Prose above. For. Malati blossoms at the advent of rain, hence so soon as cloud will go there, the blossoms will be blooming and this beneficial change of season and atmosphere will also be an additional cause to enliven Yaksha's wife in her sleep. Then, indeed she should be roused with wind cool through rain sprays. Thus she should be first प्रत्याश्वस्ता and then roused and not the reverse, as Malli says. In प्रत्याश्वस्ता we do not get usual इट् as in उच्छ्वसित in sl. 72. for Kasika says under the rule "आदितश्च' — "चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः आश्वस्त वान्त '। On this we support Kalidas's सुप्तम्(Sak V)for सुषितम् ।

5. विद्युद्गर्भः—विद्युत गर्भः (गर्भस्थः) यस्य, बहु —। Qual. त्वम् understood. For the significianee of the epithet see "Note on Malli" The word also suggests that the cloud be with its spouse—विद्युत्, for it is to approach a lady.

6. गवाक्षे - गवाम् अक्षि (अक्षीव) इति गवाक्ष. window. समासान्त here comes by the rule "अक्ष्णोऽदर्शनात्"। It is masculine through usage. तस्मिन । अधि ७मी ।

7. त्वत &c.—नाथेन सह वर्त्तमानः सनाथः, बहु—। त्वया सनाथ. सुप्सुपा —; or ३तत् । तस्मिन् । Qual. गवाक्षे ।

8. ध्वनित &c.—For समास, see Malli. करणे ३या । The reading

धीरस्तनितवचनैः is also seen, but we prefer Malli's reading, for the word धीर qualifying cloud is significant here. See Malli. —"धैर्यविश्लिष्ट सन्" &c.—

9. प्रक्रमेथाः—प्र+क्रम+लिङ् विधौ+इथाम्। Nom, त्वम्। आत्मनेपद here comes by the rule "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्"।

10. Voice.—गर्भेण धीरेण त्वया प्रक्रम्येत ..।

103 Cloud's account to her.

भर्त्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
तत्सन्देशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम्।
यो वृन्दानि त्वरयति पथिश्राम्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥१०३॥

Prose—हे अविधवे, मां भर्त्तुः प्रियं मित्रं हृदयनिहितैः तत्सन्देशैः त्वत्समीपमागतम् अम्बुवाहं विद्धि। यः (मेघः) अबलावेणिमोक्षोत्सुकानि पथि श्राम्यतां प्रोषितानां वृन्दानि मन्द्रस्निग्धैः ध्वनिभिः त्वरयति।

Beng—হে অবিধবে, তোমার স্বামীর প্রিয় মিত্র, হৃদয়স্থ তদীয় বার্ত্তার সহিত তোমার নিকট আগত মেঘ বলিয়া আমাকে জানিবে। যে মেঘ, নিজ নিজ ভার্য্যার বেণিমোচনে উৎসুক শ্রান্ত পথিকগণের দলকে মন্দ মধুর গর্জনে (গৃহাভিমুখে) ত্বরাযুক্ত করিয়া থাকে।

Eng.—O you, fortunate and a non-widow, know me as a cloud—your husband's favourite friend, and come to you with messages laid concealed in his heart. I am the cloud that by deep rumbles hasten (towards home) hosts of separated wearied travellers eager to untie the braided hairs of their wives.

Expl.—Rainy season as said before, is very trying to separated lovers. Now at the advent of rain, men travelling abroad will hasten to their wives to relieve them of their mental anguishes Thus by coming home they will break the पतिव्रताधर्म during separation (namely to remain एकवेणीधरा) of their wives.

Sanj.—सम्प्रति दूतस्य श्रोतृजनाभिमुखीकरणचातुरीमुपदिशति—भर्तुरिति। 'विधवा गतभर्तृका न भवतीति 'अविधवा' सभर्तृका हे 'अविधवे'-अनेन भर्तृजीवन-सूचनात् अनिष्टाशङ्कां वारयति। 'मां' तव भर्तुः 'प्रियं मित्रं' प्रियसुहृदं तवापि 'हृदयेमनसि स्थापितैः' 'तत्सन्देशैः' तस्य भर्तुः सन्देशैः 'त्वत्समीपम् आगतं' भर्तुः सन्देशकथनार्थमागतम् इत्यर्थः. 'अम्बुवाहं' मेघं 'विद्धि' जानीहि। न केवलमहं वार्त्ताहरः, किन्तु घटकोऽपीत्याशयेन आह—'यः अम्बुवाहः 'अबलानां' स्त्रीणां 'वेणयः' तासां 'मोक्षे' मोचने उत्सुकानि' पथि श्रान्तिमापन्नानां 'प्रोषितानां' प्रवासिनां पान्थानाम् इत्यर्थः: 'वृन्दानि' सङ्घान् 'मन्द्रस्निग्धैः' स्निग्धगम्भीरैः ध्वनिभिः' करणैः 'त्वरयति'। पान्थोपकारिणो मे कामुकानां सुहृदुपकारित्वम् इति भावः॥ १०२ ॥

Charcha.

1. अविधवे—See Malli. Case of Address. By this is suggested—that her husband was alive. For similar use, cp.—"ये मामाहुः पितुर्गेहे पुत्रिण्यविधवेति च"—Ramayana It also implies further fortune ; cp. "उत्तिष्ट अविधवे" in Bhasa

2. विद्धि—विद्+लोट् हि। Nom. त्वम्। वेत्ति-वेद, विवेद, वेदिष्यति &c.

3. अम्बु etc.—अम्बु water. अम्बु वहतीति अम्बु+वह+अण्‌कर्मणि =अम्बुवाह cloud. तम्। Pred. to माम्। Here अण् comes by the rule "कर्मण्यण्" ।

4. तत्सन्देशैः—करणे वहमन्द्योगे तृतीया। Deriv ante sl. 92 under मत्सन्देशैः।

5. हृदयनिहितैः—Deriv. ante. Qual. सन्देशैः। This means the message that lay in his inner heart.

6. त्वरयति—त्वर (भ्वादि)+णिच+लट ति। Hastens. Nom. यः। Here त्वर being घटादि, takes ह्रस्व in णिच। Cp.—the, rules "घटादयो मित." and "मितां ह्रस्वः"।

7. यः—Refers to अम्बुवाह। "उत्तरवाक्यगतत्वेनोपादानात् न तच्छब्दव्यपेक्षा"।

8 श्राम्यताम—श्रम (दिवादि)+लटः स्थाने शतृ=श्राम्यत resting तेषाम। Qual. प्रोषितानाम।

9. ध्वनिभिः—करणे ३या।

10. अबलावेणि &c.—Here मोक्ष means untying. अबलानां वेणयः, ष.तत—तासां मोक्षः ष.तत—। तस्मिन् उत्सुकाः सुपसुपा—तानि। Qual वृन्दानि। The epithet suggests that they will hasten to home, and thus being united will put an end to the vow of एकवेणीधरत्व of their wives.

11. Voice—अहम ..आगतः अम्बुवाह विद्धि येन वृन्दानि त्वर्यन्ते—।

104. Her attention to cloud.

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैवम्।
श्रोष्यत्यस्मात्परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदूनः ॥१०४॥

Prose.—इति आख्याते (सति), उन्मुखी सा, मैथिली पवनतनयम् इव, उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया (सती) त्वां वीक्ष्य सम्भाव्य च अस्मात् परं अवहिता श्रोष्यति। हे सौम्य, सीमन्तिनीनां सुहृदुपनतः कान्तोदन्तः सङ्गमात् किञ्चित् ऊनः (भवति)।

Beng—এই কথা কথিত হইলে উন্মুখী প্রিয়া, সীতা যেমন হনুমানকে দেখিয়াছিলেন, তদ্রূপ উৎকণ্ঠাব্যাকুল চিত্ত হইয়া তোমাকে দেখিয়া, সম্মানকরতঃ অবধানসহকারে পরবর্ত্তী সবই শুনিবেন। হে সাধো, বন্ধুকর্ত্তৃক আনীত প্রিয়ের বার্ত্তা, স্ত্রীলোকের নিকট সংযোগের প্রায় তুল্য হইয়া থাকে।

Eng—This being said, she with face turned up at thy sight, her heart expanded through eagerness, will see and honour thee like Janaki at the sight of wind-god's son (Hanumat), then she will be all-attention to thee. O good one, News of the beloved brought by friends is to women a little short of union.

Sanj —भर्त्तुः सन्देशश्रावणस्य फलमाह इतीति.—'इति एवम् 'आख्याते, पवनतनयं हनुमन्तं 'मैथिली' सीता 'इव, सा' मत्प्रिया 'उन्मुखी, उत्कण्ठया उच्छ्वसितहृदया' विकसितचित्ता च सती 'त्वां वीक्ष्य सम्भाव्य सत्कृत्य 'अस्मात् भर्त्तुः मैत्रीश्रावणात 'परं' सर्वं श्रोतव्यम् 'अवहिता' अवधाना सती 'श्रोष्यति च'। [अत्र सीताहनुमदुपाख्यानात अस्याः पातिव्रत्यं, मेघस्य दूतगुणसम्पत्तिश्च व्यज्यते। तद्गुणास्तु रत्नाकरे—'ब्रह्मचारी बली धीरो मायावी कामवर्जितः। धीमानुदारो निःशङ्को वक्ता दूतः स्त्रियां भवेत ॥"—इति]• ननु वार्त्तामात्रश्रवणात् अस्याः को लाभ इत्याशङ्क्य अर्थान्तरमुपन्यस्यति,—हे 'सौम्य' साधो, 'सीमन्तिनीनां' वधूनां ["नारी सीमन्तिनी वधूः" इत्यमरः] 'सुहृदा' सुहृन्मुखेन "उपनत" प्राप्तः। सुहृतपद विप्रलम्भाशङ्कानिवारणार्थम्। 'कान्तस्य" उदन्तः वार्त्ता 'कान्तोदन्तः.' ["वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात' इत्यमरः] सङ्गमात कान्तसम्पर्कात 'किञ्चिदून' ईषदूनः तद्वदेव आनन्दकारीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

Notes on Malli.

1 Here by reference to the story of Sita and Hanumat her devotedness and cloud's possession of a messenger's

qualities are indicated Thus Rasakara enumerates the qualitles of a दूत ।

Charcha.

1 इति—अव्यय meaning 'अनेन प्रकारेण' (in this way), Or—इति means 'this'. obj of आख्याते । See also next

2 आख्याते—आ + ख्या + क्त नपुंसके भावे = आख्यात narration. = आख्यात । तस्मिन् । भावे ७मी । If इति means अनेनप्रकारेण, then explain आख्यात in the above way. But if इति is taken to mean 'this', then derive आख्यात thus—आ + चक्ष + क्त कर्मणि = having narrated, तस्मिन् । Qual. तस्मिन् understood ख्या is ordered in place of चक्ष when an आर्धधातुक affix follows, the rule is "चक्षिङः ख्याञ्" । construe इति आख्याते तस्मिन् ।

3 उत्कण्ठ &c.—उद् + श्वस् + क्त कर्तरि = उच्छ्वसित dilated Some grammarians take इट् optional after श्वस, witness आश्वसित and आश्वस्त &c (see ante) उत्कण्ठया उच्छ्वसितम्, ३तत—। तादृशं हृदयमस्या, बहु—। Pred, to सा । The आख्यात made her delighted. (Compare also उच्छ्वसित in sl. 72 ante)

4, सम्भाव्य—सम् + भू + णिच् + ल्यप । Having honoured cp "सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम्"—Sak VII

5 श्रोष्यति—श्रु + लृट् स्यति । Nom सा । शृणोति, शुश्राव, अश्रौषीत &c

6 अवहिता etc—अव + धा + क्त नपुंसके भावे = अवहितम् attention. तदस्ति अस्या इति अवहित + अच् मत्वर्थीय (अर्श आदि) अवहिता attentive, Pred. to सा । Or—अवहिता = अवहितवती as पीत means पीतवती in पीता गावः । we do not think कर्तरि क्त with अविवक्षा of the कर्म, as sound here, for Bhattoji is against this

procedure in his Manoraua See our notes on विदित:—Kirat 1. sl I.

7. सीमन्तिनीनाम्—For सीमन्त meaning 'hair' see ante. शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। सीमन्त. अस्ति आसाम् इति सीमन्त+इनि (मत्वर्थे) ङीप्=सीमन्तिनी lady तासाम्। अर्थ इष्टौ, Malli takes this to mean वधू, but we prefer the meaning नारी here, for all women consider the news of their beloved as almost equal to actual union.

8. सङ्गमात्—सम्+गम अप भावे=सङ्गम. union. तस्मात्। "पञ्चमी विभक्ते" इति विभागे पञ्चमी।

9. Voice.—उन्मुखया तया मैथिल्या इव उच्छ्वसितहृदयया अवहितया श्रोष्यते कान्तोदन्तो न ऊनेन भूयते।

105 The message proper.

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्त्तुं
ब्रूयादेवं तव सहचरो रामगिर्य्याश्रमस्थः।
अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः
पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥ १०५ ॥

Prose—हे आयुष्मन्, मम वचनात् च आत्मनः उपकर्त्तुं च तामेवं ब्रूयात्—हे अबले, रामगिर्य्याश्रमस्थः वियुक्तः (तव) अव्यापन्न एव तव सहचरः त्वां कुशलं पृच्छति। सुलभविपदां प्राणिनां एतदेव पूर्वाभाष्यम् (भवति)।

Beng—হে আয়ুষ্মন্, আমার কথা শুনিয়া, পরোপকার দ্বারা নিজের উপকার করিবার জন্ত তাহাকে বলিবে—"হে অবলে, রামগিরির-আশ্রমস্থ বিযুক্ত কিন্তু অমৃত তোমার সহচর তোমাকে কুশল জিজ্ঞাসা করিতেছে। সদা বিপদযুক্ত জন্তুগণের ইহাই পূর্বে জিজ্ঞাস্য বটে।

Eng —O long-lived one, hearing my words and to derive self-benefit (by rendering service to other) you should say to her thus—"O weak one, your companion residing at the hermitage of Ramgiri separated from you and not dead asks your welfare. Indeed this is to be first enquired of animals easily liable to perils

Sanj —सम्प्रतीति सन्दिशति—तामिति। हे 'आयुष्मन् [प्रशंसायां मतुप्] परोपकारश्लाघ्यजीवित इत्यर्थः। 'मम वचनं' प्रार्थनावचनं तस्माच्च 'आत्मनः स्वस्य 'उपकर्तुं च' परोपकारेण आत्मानं कृतार्थयितुमित्यर्थः। [उपकारक्रियां प्रति कर्मत्वेऽपि 'तस्यानुकरोति—इत्यादिवत् सम्बन्धमात्रविवक्षायाम् आत्मन इति षष्ठी न विरुध्यते। तथाह भारविः—"स लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम्" इति। तथा श्रीहर्षश्च—"साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुं। न कुतूहलि कस्य मनश्चरितं च महात्मनां श्रोतुम'—इति]। 'तां' प्रयाहि ब्रूयात् भवानिति शेषः। किमित्याह—'हे अबले तव सहचरो भर्ता रामगिरेः चित्रकूटस्य आश्रमेषु तिष्ठतीति 'रामगिर्याश्रमस्थः' सन् "अव्यापन्नः न मृतः। 'वियुक्तो' वियोगं प्राप्तो दुःखी सन् त्वां कुशलं पृच्छति [दुह्यादित्वात् पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम्]। तथाहि—'सुलभविपदाम्' अयत्नसिद्धविपत्तीनाम् प्राणिनाम् एतदेव कुशलमेव 'पूर्वाभाष्यम्' एतदेव (?) प्रथममवश्यं प्रष्टव्यम् ["कृत्याश्च" इत्यावश्यकार्थे ण्यत् प्रत्ययः] ॥ १०५ ॥

Notes on Malli.

1 Though आत्मन् stands in the relation of कर्म to उप+कृ, still आत्मनः has सम्बन्धविवक्षया षष्ठी as is 'तस्य अनुकरोति'। And this is not inconsistent. Thus Bharavi in his Kirat says "स लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम्", and Sriharsa in his Naishadha also writes "साधूनाम उपकर्तुम् &c." [N. B.—Here एतदेव is repeated twice in Malli, for emphasis in the expl]

Charcha.

I. वचनात—ब्रू or वच ल्युट भावे = वचनम् word, तस्मात । हेतौ पञ्चमी । Or—ल्यप् लोपे कर्मणि पञ्चमी, thus वचनात = वचनं श्रुत्वा ।

2. आत्मनः—आत्मन् has शेषे षष्ठी । See Malli and Notes thereon. उप+कृ in the sense 'to do good in return, is generally used as अकर्मक by poets. See Kirat and Naishadha quoted by Malli , also cp "न परस्य किञ्चिदुपकर्त्तुमिच्छति"—Sisu For its सकर्मक use, cp, "किन्तु भूयः प्रियमुपकरोमि" —Uttar VII. उप+कृ in the sense to serve' is always सकर्मक, cp, 'हरिमुपकुरुते"—Bhattoji Cloud is to reap the benefit of helping others (परोपकारफल)।

3. ब्रूयात—ब्रू+लिङ् (विधौ) यात। Nom. भवान्। The reading ब्रूयाः is also seen. Both are correct. For use of भवत् is also sometimes seen, after case of address (सम्बोधन), cp—तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र ..भवतानिशम्यताम्"—Sisu I sl 41,

4. रामगिर्या etc.—See Sl. I and Malli (for समास)। Qual सहचरः। He weak and unable one (अबले), know him living in रामगिरि and also being in रामगिरे (रामनाम)।

5. अव्यापन्नः—वि+आ पद क्त कर्त्तरि= व्यापन्न in peril, dead—(See ante also). न तथा इति अव्यापन्नः, नञ् तत—Qual सहचर । As he was वियुक्त, so he is likely to be in peril (व्यापन्न)। Here the reading वियुक्तः is preferred

6. पृच्छति—प्रच्छ लट ति। Nom. सहचर.। The root is द्विकर्मक (see the Karika—'दुह्याच पच्दण्डरुधिप्रच्छि" etc.—ante). Here कुशलम् is the प्रधानकर्म and त्वाम् (अप्रधान कर्म)। Here यक्ष was a high personage. hence, was as good as a Brahman, thus

the use of the word कुशल is his case is not inconsistent. cp 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत क्षत्रबन्धुमनामयम्'—Manu

7. पूर्वाभाषाम्—आ + भाष + ष्यञ् कर्मणि भावार्थे वा = आभाषाम् is surely to be asked, पूर्वमाभाषाम्, सुप्सुपा—। Pred-to एतत्। The reading पूर्वाभाष्यम् is not good, for आभाष्य means command also. cp. 'आभाष्यमधिगम्य मान:' etc. —Rag, II.

8. सुलभ etc — सु सुखेन लभ्यते इति सु + लभ + खल् कर्मणि = सुलभ। सुलभा विपत् एषाम्, बहु —। तेषाम्। Qual. प्राणिनाम्०, cp'विपदुत पतितमताम् उपस्थिता' Rag VIII

9 Voice.—मा उच्येत भवता आश्रमस्थ न वियुक्तेन अव्यापन्न-शरीरेण त्वं पृच्छसे['दुहादेरप्रधाने'—इति अप्रधानकर्मणा 'त्वाम्' इत्यस्य उक्तत्वम्] एतेन आभाषेण भूयते —।

10. Remark —Here wilson notices the reading. 'भूतानां हि क्षयिषु करणेष्वादामाभाषमेतत्'। But this does not commend itself! कुशलप्रश्न better befits one whose विपद् is सुलभ।

106 Message is continued.

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं
सास्रं गाश्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन।
उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती
सङ्कल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥१०६॥

Prose.—दूरवर्ती (तथा) वैरिणा विधिना रुद्धमार्गः (तव सहचरः), तनुना (कृशेन) गाढतप्तेन साश्रेण उत्कण्ठितेन समधिकतरोच्छ्वासिना अङ्गेन, प्रतनु तप्तं अश्रुद्रुतम् अविरतोत्कण्ठम् उष्णोच्छ्वासम् (ते) अङ्गं तैः सङ्कल्पैः विशति।

Eng.—Being at a distance and with his procedure checked by an adverse Fate, your companion seeks to enter your slender, scorched, tearful, ceaselessly care-

worn and hot-sighed body with his emaciated, highly distressed, tearful, care-worn and heavily breathing limbs

Expl —Though at a distant, Yaksha shows his earnest mentality of enjoying her in the same way as if they were united.

Sanj —अङ्गेनेति किन्तु 'दूरवर्ती' दूरस्थः, न चागन्तुं शक्यते इत्याह— 'वैरिणा' विरोधिना 'विधिना' दैवेन 'रुद्धमार्गः' प्रतिहतवर्त्मा 'स' ते सहचरः 'तनुना' कृशेन 'गाढतप्तेन' 'साश्रेणा', उत्कण्ठा वेदना अस्य जाता (? इति) उत्कण्ठितः तेन 'उत्कण्ठितेन' ["तदस्य संजातम्" इत्यादिना इतच् प्रत्ययः। वा उत्कण्ठतेः कर्तरि क्तः]।। 'समधिकतरम्' अधिकम् अधिकम् 'उच्छ्वसितीति 'समधिकतरोच्छ्वासि, तेन दीर्घनिश्वासिना इत्यर्थः। 'अङ्गेन' स्वशरीरेण 'प्रतनु कृशं 'तप्तं' सन्तप्तं 'अश्रुद्रुतम्' अश्रुक्लिन्नम् ['अश्रु नेत्राम्बुरोदनञ्चास्रमस्रु च' इत्यमरः] 'अविरतोत्कण्ठम्' अविच्छिन्नवेदनम् 'उष्णोच्छ्वासं' तीव्रनिश्वासम् ['तिग्मं तीव्रं तीक्ष्णं चण्डमुष्णं समं स्मृतम्' इति हलायुधः] 'अङ्गं' त्वदीयं 'तैः' सङ्कल्पैः 'सङ्कल्पैः' मनोरथैः 'विशति' एकीभवति इत्यर्थः। अत्र समरागित्वद्योतनाय नायकेन नायिकायाः स्वसमानावस्थात्वम् उक्तम्। ॥ १०६ ॥

Notes on Malli.

1. Here the hero to express equality of affection states the similar condition of the heroine too

Charcha

1. अङ्गेन —करणे ३या। The principal sentence being— अङ्गेन अङ्गं विशति।

2. प्रतनु, तनुना—These are adjectives meant to contrast each other, similarly compare the pairs—तप्तम् and गाढतप्तेन, अश्रुद्रुतम् and साश्रेण, अविरतोत्कण्ठम् and उत्कण्ठितेन (deriv. See Malli);

उष्णोच्छ्वासम् and समधिकतरोच्छ्वासिना (deriv and समास—see Malli). These respectively qualify अङ्गम् and अङ्गेन। In English this is an instance of Antithesis

3. विशति—विश्+लटति। Nom स।

4. तै. सङ्कल्पैः—उक्त सहशब्दयोगे तृतीया।

Mentally he entered your body with those desires (तद् is here प्रसिद्धार्थक)। The desires are known to themselves.

5. रुद्धमार्ग—रुध्+क्त कर्मणि=रुद्ध obstructed रुद्ध मार्ग: यस्य, बहु। Qual स। Kuvera's curse made his procedure futile.

6. वैरिणा—वीर hero, तस्य भाव: कर्म वा इति वीर+अण्=वैरम् enmity वीर being a गुणवचन word, ष्यञ् should come by the rule 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि च"। But as Panini himself uses वैर in the rule "द्वन्द्वात् न् वैरमैथुनिकयो" so the word takes अण्। Cp—"कथ वैरमिति? वीरस्य भाव कर्म वेति ष्यञा भाव्यम्। उच्यते—द्वन्द्वाद्वैर—इति निर्देशात'—*Saranadeva* वैरमस्ति अस्य इति वैर+इनि मत्वथ=वैरिन् enemy, तेन। Qual. विधिना, (which has अनुक्त कर्तरि तृया)।

7. Voice—दूरवर्तिना रुद्धमार्गेण तेन ··विश्यते.।

8 Remark—The reading उष्णोच्छ्वासम् is better than दीर्घोच्छ्वासम्, cp "श्वासोपरक्ताधर ante. Hot breaths are natural in times of distress संकल्पैः is the better reading.

107. Same ideas of messages.

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्तात्
कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात्।

सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृश्य-
स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ १०७ ॥

Prak. सः उत्कण्ठाविरचितपदम् इदं मन्मुखेन त्वाम् आह [He said this through me—and he said it with all eagerness] Whom do you mean ?—श्रवणविषयम् अतिक्रान्तः, लोचनाभ्यामदृश्यः सः [I mean him who is beyond the range of hearing and sight as well]. Not clear—यः ते सखीनां पुरस्तात् यत् शब्दाख्येयं तदपि आननस्पर्शलोभात् कर्णे कथयितुं लोलः अभूत्, सः आह [I mean him who whispered even what can be loudly uttered to your ear. He did so because in that case he may be close to your face and may have a touch of it].

Prose.—यः ते सखीनां पुरस्तात् यत् शब्दाख्येयं तदपि आननस्पर्शलोभात् कर्णे कथयितुं लोलः अभूत् किल, श्रवणविषयम् अतिक्रान्त लोचनाभ्याम् अदृश्यः सः उत्कण्ठाविरचितपदम् इदं मन्मुखेन त्वाम् आह ।

Beng.—তোমার সখীগণের নিকট উচ্চভাবে বলিবার যোগ্য বাক্যও যে তোমার মুখস্পর্শের লোভহেতু কাণে বলিতে ব্যগ্র হইত, শ্রবণের অগোচর চক্ষের অদৃশ্য সেই ব্যক্তি উৎকণ্ঠায় বক্ষ্যমাণ কথা রচনা করিয়া আমার মুখযোগে (মারফৎ) ইহা বলিতেছে।

Eng.—He, who became eager in order to have your face's contact to whisper to your ears what might have been loudly said before, your attendants, is siying this speech with its words composed—out of eagerness, to thee, for he is beyond the range of ears and is not to be seen by the eyes.

Sanj.—सम्प्रति स्वावस्थानिवेदनाय प्रस्तौति, शब्दाख्येयमिति—हे अबले, 'यः' प्रियः 'सखीनां पुरस्तात्' अग्रे 'आननस्पर्शी' तन्मुखसम्पर्कं 'लोभात् शब्दाख्येयं'

शब्देन रवेण आख्येयम् उच्चैर्वाच्यमपि यत् तद्वचनमपीति शेष । 'कर्णे कथयितुं लोल' 'अभूत किल ['लोलुपो लोलुभो लोल. लालसो लम्पटोऽपि च' इति यादव:] 'श्रवणविषय' कर्णपथम् 'अतिक्रान्त:' तथा 'लोचनाभ्यामदृश्य:' अतिदूरत्वात द्रष्टुं शोतुञ्च न शक्य इति भाव । 'स' ते प्रिय 'त्वाम उत्कण्ठया विरचितानि पदानि' सुपतिङन्तशब्दा: वाक्यानि वा यस्य तत तथोक्तम [पदं शब्दे च वाक्ये च' इति विश्व] इदं वक्ष्यमाणं 'मन्मुखेन आह मन्मुखेन म एवं ब्रूते इत्यर्थ'] ॥१०७॥

Charcha.

1 शब्दा etc —आ + वच + यत् कर्मणि = आख्येय to be said (see आख्यात ante) शब्देन आख्येयम, ३तत — । Pred. to यत ।

2. किल--An अव्यय denoting 'ऐतिह्य' here

3. पुरस्तात — Deriv ante- under "प्रेत्यमेतत पुरस्तात

4. अभूत—भू + लुङ्द । Nom. स. ।

5. आनन etc,—स्पृश + घञ भावे = स्पर्श: touch लुभ + घञभावे = लोभ: hankering. आननस्य स्पर्श, ६तत - तस्य (तस्मिन् वा) लोभ:, ६तत —(or सुपसुपा) । तस्मात । हेतौ ५मी ।

6 अतिक्रान्त:—अति + क्रम + क्त + कर्तरि गत्यर्थत्वात) = अतिक्रान्त gone beyond Qual. स. ।

7. अदृश्य: — द्रष्टुं शक्य इति दृश + क्यप कर्मणि = दृश्य to be seen. न दृश्य नञतत—। Qual स: ।

8. उत्कण्ठा— etc.—उत् + कण्ठ + अ भावे स्त्रियाम = उत्कण्ठा eagerness वि + रच णिच् + क्त कर्मणि = विरचित composed. उत्कण्ठया विरचितम, सुपसुपा (or हेतु३यातत—) । तादृश पदमस्य, बहु—। Qual, इदम (which refers to the speech following).

9, मन्मुखेन — मम मुखम । तेन । करणे ३या ।

10. आह—ब्रू + लट ति । Nom. स. । Remember that आह meaning 'said' (in the past sense) is an अव्यय ; for आह etc

come in place of षट् of ॠ. the rule is "ॠ व पञ्चानामादित आद्यो ॠ.व: ' । See also our notes under आह in "यथाह वर्णी" K V

11. Voice येन कौशिक अभावि…अतिक्रान्तेन अट्टमेन तेन त्वम् उच्चासे [here the अप्रधानकर्म is voiced, for ॠ is दुह्यादि] ।

108, Her similarity is wanting in a single object

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां वर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
हन्तैकस्मिन् क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥१०८॥

Prak—हे चण्डि, हन्त एकस्मिन् क्वचिदपि ते सादृश्यम् नास्ति [O furious one, nowhere in a single object do I find your similitude]. Quite so, for no two objects are exactly alike—श्यामासु अङ्गं पश्यामि [But similarity of limb is seen in Priyangu creeper] Anyother particular resemblance in anyother objects ?—चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातम् पश्यामि, शशिनि वक्त्रच्छायां पश्यामि, शिखिनां वर्हभारेषु केशान् पश्यामि etc and so on

Prose—श्यामासु अङ्गं, चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं, शशिनि वक्त्रच्छायां, शिखिनां वर्हभारेषु केशान् प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान् उत्पश्यामि, हे चण्डि, हन्त एकस्मिन् क्वचिदपि ते सादृश्यम् नास्ति ।

Beng.—প্রিয়ঙ্গুলতায় তোমার অঙ্গের লাবণ্য, চঞ্চল হরিণীর নয়নে দৃষ্টিপাত, চন্দ্রে মুখশোভা, ময়ূরের পিচ্ছভারে কেশশোভা, এবং অল্পতোয়া নদীতরঙ্গে তোমার ভ্রুবিভ্রম দেখিতেছি । হে কোপন-শীলে, কিন্তু আশ্চর্য্য কোথাও একস্থানে তোমার সাদৃশ্য পাই নাই ।

Eng.—I see the beauty of your limbs in Priyangu

facial loveliness in moon, your hair in plumes of peacock and your movements of eyebrows in slender river-streams, but O furious one, it is a wonder that I nowhere in a single object find thy prototype.

Sanj—सादृश्यप्रतिकृति-स्वप्नदर्शन-तदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्यानि चत्वारि विरहिणां विनोदस्थानानि, तथा चोक्तं पताकायाम्—'वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वप्नसमये दर्शनमपि। तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि। प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि गदितः॥' 1। तत्र सादृश्यवस्तुदर्शनमाह—श्यामास्विति। 'श्यामासु' प्रियङ्गुलतासु [श्यामा तु महिलाह्वया। लता गोवन्दनी वृन्दा प्रियङ्गुः फलिनी फली' इत्यमरः] अङ्गं शरीरम् 'उत्पश्यामि', सौकुमार्यादिसाम्यात् अङ्गमिति तर्कयामीत्यर्थः। तथा 'चकितहरिणीनां प्रेक्षणे दृष्टिपाते' शशिनि चन्द्रे 'वक्त्रच्छायां' मुखकान्तिं तथा 'शिखिनां' बर्हिणां बर्हभारेषु—बर्हसमूहेषु केशान्, प्रतनुषु स्वल्पासु नदीनां 'वीचिषु' [अत्र वीचीनां विशेषणोपादाने नानुक्तगुणग्रहदोषः। भ्रूसाम्यनिर्वाहाय महत्त्वदोषनिराकरणार्थत्वात् तस्येति। तदुक्तं रसरत्नाकरे—'अनुक्तपाठे गुणोत्कर्षे भावोक्तौ दोषवारणे। विशेषाभिव्यक्ति नास्त्यनुक्तगुणग्रहः' इति गुणविशेषणे गुणग्रहणात (?)] भ्रूविलासान् [भ्रूपताका' इति पाठे भ्रूव पताका इव इत्युपमितसमासः] 'उत्पश्यामि' इति सर्वत्र सम्बध्यते तथापि नास्ति मनोनिवृत्तिः इत्याशयेनाह—हन्तेति। 'हन्त' विषादे [हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः इत्यमरः] हे 'चण्डि' अत्यन्तकोपने [चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः। गौरादित्वात् (? बह्वादित्वात)]। उपमानकथनमात्रेण न कोपितव्यमिति भावः। 'क्वचिदपि क्वापि एकस्मिन् वस्तुनि ते एव सादृश्यं नास्ति' अतो न निर्वृत्तोमीत्यर्थः। अनेनास्याः सौन्दर्यमनुपममिति व्यज्यते॥ १८०॥

Notes on Malli

1. This portion has been explained under Remark of sloka 89, (see *ante*), [N. B—Here in the Sanj. Malli's reading

is unsound. 'पुनरुक्तिदोषो पुनरुक्तत्वात्'—being superfluous. The idea is complete with 'रति'। Again 'गौरादित्वात्' should precisely be बह्वादित्वात् for the special बह्वादि list contains चण्ड।

Charcha.

1. चक्षुः, हरिणाक्षम् &c —These are objects of उपमानानि (उद् +इव+क्त ति)।

2. Remark—The reading हरिणाक्षम् is better than हरिणाक्षात्, for the former keeps up the alliteration. The reading चक्षुश्छायम् is rather ungrammatical, for छाया in the rule 'विभाषा सेनासुराछाया—'means shade. See also under 'दत्तच्छाया-ज्ञातिकार एव' &c. *ante.*

3. चकित &c.—प्र+ईक्ष+ल्युट करणे=प्रेक्षण eye, चकिता हरिणी, कातरा—। तस्याः प्रेक्षणम् इतम्—। तद्भिन्नम्। अपि अर्थे। Restless eyes of does are compared to restless eyes of females. cp "बर्हं कलापकमलकचोत हृष्टैः" etc.—Uttar. Similarly श्यामासु, वह्निशिखासु &c. have चकितस्य अर्थे।

4. नदीवीचिषु—नदीनां वीचयः (waves). इतम्—तासु। अपि अर्थे। Here वीचि would itself have implied नदीवीचि. still नदी is added, for here we have the qualifying epithet तनुषु ; and this completes the उपमा। Thus here is no rhetorical fault. See also Malli 'अत्र वीचीनां विशिष्टोपादाने ..नायारूपस्य ...'।

5. क्वचित्—चप्लवम् ; cp 'क्वचित् क्वचित् कलहिता'—Kirat.

6. चण्डि—चण्डी कुप्यति इति चण्ड+अच्, चण्डि+ङीष्, स्त्रियाम्= a highly choleric lady. तत्रसम्बुद्धौ। See Malli. चण्ड being of the गौरादि class, it takes ङीष् in the feminine. Malli's गौरादित्वात् is not precise.

7. Parallel—For, somewhat similar sentiments cp—'मृदु-पवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशात् घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः। रतिविगलित-बन्धे केशपाशे सुकेश्याः सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्हः॥"—*Vikram*. and 'पृषतीषु विलोल मीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः'—Raghu VIII etc.

109. Yaksha's condition during separation.

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः॥ १०८ ॥

Prose.—प्रणयकुपितां त्वाम् धातुरागैः शिलायाम् आलिख्य यावत् आत्मानं ते चरणपतितं कर्तुम् इच्छामि, तावत् मुहुः उपचितैः अस्रैः मे दृष्टिः आलुप्यते। क्रूरः कृतान्तः तस्मिन्नपि नौ सङ्गमं न सहते।

Beng.—প্রণয়কুপিত তোমাকে ধাতুরাগদ্বারা শিলাতে অঙ্কিত করিয়া, (প্রসন্ন করিবার জন্য) যখন নিজেকে তোমার চরণপাতিত করিতে ইচ্ছা করি তখন বারবার উপচিত নয়নজলদ্বারা আমার দৃষ্টি আবৃত হয়। নিষ্ঠুর দৈব এতেও আমাদের সমাগম সহ্য করিতে পারে না।

Eng.—As I wish to make me fallen on thy feet after having portrayed thee angry in love, on stone-slabs with minerals, then my vision is obstructed with considerable accumulated tears. Cruel Destiny does not tolerate our union in this too.

Expl.—In time of separation Yaksha wished to beguile his time by portraying his beloved in several ways. But in this too he could not fully enjoy her sight, for flow of tears blurred his vision.

Sanj.—सम्प्रति प्रतिकृतिदर्शनमाह—त्वामिति। हे प्रिये, 'प्रणयेन' प्रेमातिशयेन 'कुपितां' कुपितावस्थायुक्तां 'त्वां' त्वत्प्रतिकृतिमित्यर्थः। 'धातवो' गैरिकादयः ['धातुर्वातादिशब्दादि गैरिकादिषु चआदिषु" (?) इति यादवः।] 'ते एव रागा' रञ्जकद्रव्याणि तैः 'धातुरागैः' 'शिलायां' शिलापट्टे 'आलिख्य' निर्माय 'आत्मान" मां मत्प्रतिकृतिमित्यर्थं 'ते' तव चिवगतायाः इत्यर्थः 'चरणपतितं कर्त्तुं' तथा लेखितुं 'यावदिच्छामि, तावत् इच्छासमकाले मुहुरुपचितैः प्रवृद्धैः अस्रैः' अश्रुभिः कर्त्तृभिः मे दृष्टिरालुप्यते' 'आव्रियते इत्यर्थः। ततो दृष्टिप्रतिबन्धनात् लेखनं प्रतिबध्यते इति भावः। 'क्रूरः' घातुकः ["नृशंसो घातुकः क्रूरः" इत्यमरः] 'कृतान्तो' दैवम् ["कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु" इत्यमरः] 'तस्मिन्नपि' चित्रेऽपि 'नौ' आवयोः [युष्मदस्मदो षष्ठी चतुर्थीद्वितीयास्थयोः वान्नावौ" इति नावादेशः] 'सङ्गमं सहवासं' 'न सहते'। सङ्गमलेश्वनमपि आवयोः असहमानं दैवम् आवयोः सङ्गमं न सहते इति किमु वक्तव्यमिति अपिशब्दार्थः॥ १०९॥

Notes on Malli.

1. N. B.—Here the reading 'धातुर्भूवादिशब्दादि-गैरिकादिष्वजादिषु—' is also seen. And this reading seems to be correct; reference to roots by भूवादि is grammatical indeed, cp—Panini rule 'भूवादयो धातवः'—१।३।१

Charcha.

1. प्रणयकुपिताम—प्र+नी+अच्, भावे=प्रणय love. 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम। कुप+क्त कर्त्तरि=कुपिता enraged. प्रणये कुपिता, सुप्सुपा—। or प्रणयेन कुपिता हेतुस्था तृत—(or सुप्सुपा)। Qual. ताम। Yaksha tries to portray her in the attitude of wrath in love affairs.

2: धातुरागैः—धातूनां रागः dyes of minerals, तत—। Or see Malli, तैः। करणे तृतीया। For notes on राग see *ante*.

3. उपचितैः—उप+चि+क्त कर्मणि=उपचित increasing तैः। Qual. अस्रैः।

4. आलुप्यते—आ+लुप+लट् ते कर्मणि। Is being obstructed, Agrees with समागमः—दृष्टः। लुम्पति, लुलोप, लुप्त अलुपत। See also व्यालुम्पन्ति *ante*.

5. कृतान्तः—It here means दैव। It also means 'यम'। Nom. to सहते (सह+लट ते)। Malli says—Fate does not tolerate our union in painting even, what to speak of actual union. This is got from अपि। See Malli 'सङ्गमालेख्यमपि &c'

6. Voice,—मया इष्यते...उपचितानि अस्राणि दृष्टिं आलुम्पन्ति। क्रूरेण कृतान्तेन सङ्गम...सह्यते...।

7. Remark—प्रतिकृतिदर्शन which is a solace to separated lovers is also at a discount through constant flow of tears—

Cp—'प्रजागरात् खिलीभूतः स्वप्ने तस्याः समागमः
बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥'—Sak

and 'न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमाप्य तां मम नयनयोरुद्बाष्पत्वं न भवतीति'—Vik, II, Thus sl. 108 illustrates सादृश्यदर्शन and this one प्रतिकृतिदर्शन।

110. Yaksha misses her company in dreams as well.

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतोः
लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥ ११० ॥

Prak.—स्थलीदेवतानां मुक्तास्थूलाः अश्रुलेशाः तरुकिसलयेषु न खलु पतन्ति इति न [Large drops of tears of the presiding god-

desses there will however fall on shoots of trees]. Why should goddess drop tears ?—मां बहुशः पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानाम् [Theywill weep by repeatedly looking at me].Why should my such sight make them weep ?—स्वप्नसन्दर्शनेषु मया लब्धायाः ते निर्दयाश्लेषहेतोः आकाशप्रणिहितभुजं माम् [In dreams when I shall somehow get your vision, then surely to embrace you closely I shall throw up my hands. This pitiable sight of mine will indeed furnish them with occasions to drop their sympathetic tears. But even then they will not do so on the ground for that forbodes evil] 110.

Prose.—स्वप्नसन्दर्शनेषु मया कथमपि लब्धायाः ते (तव) निर्दयाश्लेषहेतोः आकाशप्रणिहितभुजं मां बहुशः पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां मुक्तास्थूलाः तरुकिसलयेषु न खलु पतन्ति इति न। Or—connect बहुशः with पतन्ति (see Malli)

Beng.—স্বপ্নসমাগমে কেন প্রকারে প্রাপ্ত তোমাকে গাঢ় আলিঙ্গন করিবার জন্ত আমি শূন্তে হস্ত প্রসারিত করিব; এতদবস্থ আমাকে বারংবার দেখিলে স্থলীদেবতাগণ মুক্তার ন্তায় স্থূল, অশ্রুজল তরুর নবপল্লবে নিশ্চয়ই পাতিত করিবে।

Eng —The forest deities will indeed let drops of tears as large as pearl—beads, fall on twigs of trees when they will repeatedly see me stretching my hands in the air to deeply embrace you (mydarling) somehow got in dreams.

Sanj—अधुना स्वप्नदर्शनमाह—मामिति ॥ सुप्तस्य विज्ञानं 'स्वप्नः' | "स्वप्नः सुप्तस्य विज्ञानम्" इति विश्वः] 'सन्दर्शनं संवित्' ["ईक्षणं समये मार्गे दृष्टौ स्वप्नेऽपि सन्विदि" इति शब्दार्णवः] स्वप्नसन्दर्शनानि स्वप्नदर्शनानि, चूतवृक्षादिवत् सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः। तेषु 'मया कथमपि' महता प्रयत्नेन 'लब्धायाः' स्वकीयतायाः इष्टाया इति यावत, 'ते' तव 'निर्दयाश्लेषः' गाढालिङ्गनं स एव 'हेतुः'

तस्य निर्दयाश्लेषार्थम् इत्यर्थः ["षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी (?)] 'आकाशे निर्विषये 'प्रणिहितभुजं' प्रसारितबाहुं 'मां पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां मुक्ता' मौक्तिकानि 'इव स्थूला अश्रुलेशाः' बाष्पबिन्दव 'तरुकिसलयेषु' । अनेन चेतनाचेतन-मात्रसाधारणमाविष्करोति । 'बहुशो न पतन्ति इति न किन्तु पतन्त्येव इत्यर्थः: [निश्चये नञ्द्वयप्रयोगः]। तथा चाधिकारिक(? आलङ्कारिक)सूत्रम् 'सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति] । "महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि । देशभ्रंशो महा-दुःखं मरणञ्च भवेद्ध्रुवम्" इति क्षितौ देवताश्रुपातनिषेधदर्शनात् यक्षस्य मरणाभावसूचनार्थं तरुकिसलयेषु पतन्तीत्युक्तम् ॥ ११० ॥

Notes on Malli.

1. N. B.—Here the reading चाधिकारिकसूत्रम् is seen, but we suggest चालङ्कारिकसूत्रम्, for अलङ्कार deals with such प्रयोग, cp. 'सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ'—*Vamana* in काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति । Malli quotes this also under sl. 65. ante. But there, no particular reference is made

Charcha

1. आकाश &c.—आकाश is void, emptyspace. प्र+नि+धा+क्त कर्मणि=प्रणिहित stretched आकाशे प्रणिहितौ, सुप् सुपा । तादृशौ भुजौ यस्य, बहु—। तम । Qual मां । Here dont expound as आकाशे प्रणिहितौ भुजौ येन, बहु—, for as a rule व्यधिकरणबहुव्रीहि is not allowed. 'व्यधिकरणानां माभूत'—*Bhashya.* My hand will be stretched in empty air and this will excite the pity of the presiding deities there

2. निर्दय etc.—आ+श्लिष+घञ् भावे=आश्लेष embrace. निर्दय

is tight, निर्दय: चाश्लेष कर्मधा—। स एव हेतु:, कर्मधा—। तस्मात्, तस्मात्। अंसे ६ष्ठी or ७मी ७मी । Malli's 'षष्ठी ७त्यर्थे' here is wrong. For reasons see under विश्रामहेतो.—sl. 25 *ante*.

3. कथमपि—compound अव्यय meaning somehow 'स यात... कथमपि यदूद्वह:' etc.—Raghu.

4. स्वप्न etc—स्वप्न itself will imply स्वप्नसन्दर्शन, but still such use is not defective. cp—'चूततत्त्वादिवत् सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोग:—Malli, अधि ७मी। See also Malli here.

5. बहुश:—बहुवारमिति बहु+शस्=बहुश. oft times. Qual. पश्यन्तीनाम्। Malli connects it with पतन्ति। But our exposition seems better, for repeated sight will give occasions for अश्रुपात and pity as well.

6. पतन्ति—पत+लट अन्ति। Nom, अश्रुलेशा: ।

7. न न.—The two negatives imply one strong affirmative, See Malli and notes thereon.

8. Voice—मुक्तास्थूला: अश्रुलेशा:···पात्यन्ते ।

9. Remark—Malli says that fall of tears of deities on the ground is ominous, hence the poet says that tears fell on तरुकिसलय। This also indicates that the यक्ष met no danger. See Malli—'महात्मनुष्टदेवानाम्...पतन्ति'।

This and the previous verse are so vivid in description that these seem to be actual experiences of the writer.

The poet perhaps through poverty had to live separate from his beloved wife and these were his the then outpourings of sorrow. N. B.—This sloka paints स्वप्नसमागम and the next अङ्गस्पृष्टद्रव्ययोग completing the 4 means of solace as said in sl. 89.

111. Yaksha's engagement during separation continued.

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान् देवदारुद्रुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वस्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ १११ ॥

Prose —सद्यः देवदारुद्रुमाणां किसलयपुटान् भित्त्वा, तत्क्षीरस्रुतिसुरभयः ये तुषाराद्रिवाताः दक्षिणेन प्रवृत्ताः, हे गुणवति एभिः यदि तव अङ्गं पूर्वस्पृष्टं भवेत् किल इति मया ते (वाताः) आलिङ्ग्यन्ते ।

Beng.—হিমালয়ের যে বায়ু, দেবদারুবৃক্ষের নবপল্লবাগ্রভাগ উদ্‌ভিন্ন করিয়া তদীয় ক্ষীরপ্রবাহে সুরভিত হইয়া দক্ষিণদিকে বহিতেছে, সেই বায়ু, হে গুণবতি, যদিবা পূর্ব্বে তোমার অঙ্গ স্পর্শ করিয়া আসিয়া থাকে এইহেতু আমাকর্ত্তৃক স্পর্শিত হইতেছে ।

Eng.—The breezes of Himalaya which then and there piercing the fresh folds of Devadaru twigs, get scented by the flow ofgum therefrom, blow on to the south. Ho quali,ied one, I embrace these thinking that they might have alreadу touched your limbs.

Sanj--इदानीं तदङ्गस्पृष्टवस्तुस्पर्शनमाह भित्त्वेति । देवदारुद्रुमाणां किसलयपुटान् पल्लवपुटान् सद्यः भित्त्वा तत्क्षीरस्रुतिसुरभयः' तेषां देवदारुद्रुमाणां क्षीरस्रुतिभिः—क्षीरनिष्यन्दैः सुगन्धय [तुषाराद्रिजातत्त्वे विशेषणमिदम्] ये वाताः दक्षिणेन' दक्षिणमार्गेण ['तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात् तृतीया ; समेन यातीतिवत् । तथापि करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात् कर्तृकरणयोरेव तृतीया (? 'कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्येव सिद्धम्) इति भाष्यकारः । 'प्रवृत्ताः चलिताः ।

हेतुयथेति सं मीलयतो कुसमाद्यादिगुणसम्पन्न, ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं प्राक् एभिः वातैः 'तवाङ्ग' स्पृष्टं भवेत यदि किल इति सम्भावितमेतत् 'इति' बुद्ध्या [वार्त्तासम्भाव्ययो. किल'' इत्यमरः] मया 'आलिङ्ग्यन्ते' आश्लिष्यन्ते । [अत्र वायूनां स्पृश्यत्वेऽपि अमूर्तत्वेन आलिङ्गनायोगात् आलिङ्ग्यन्ते इत्यभिधानं यक्षस्य उन्मत्तत्वात् प्रलपितम् इत्यादोष इति वदन् निरुक्तकार. स्वयमेव उन्मत्तप्रलापी इत्युपेक्षणीयः २] ॥

Notes on Malli.

1. In दक्षिणेन we have तृतीया प्रकृत्यादित्वात as in सुखेन याति। Here too करणत्व being evident भाष्यकार directs करणे तृतीया by the rule 'कर्तृ करणयोस्तृतीया' । [N. B.—Malli he*e quotes भाष्य । So in place of 'कर्तृकरणयोरेव तृतीया' we have put the correct reading of भाष्य] । 2 Niruktakara says that though वायु is to be touched, still it not being an embodied thing is not fit to be embraced, but we tolerate this saying, for Yaksha was mad. Malli however retorts, that uttering this निरुक्तकार himself speaks insane and so we negect this point [N. B.—Malli's आलिङ्गनायोगात should be आलिङ्गनायोग्यत्वात]

Charcha

1. किसलय e. e—पुट is अग्रभाग tip here किसलयानां पुटाः, इतत—। ताम् । The epithet किसलयपुट means पुटितकिसलय folded twig, by the maxim—'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते' । See पुष्पोद्गम also *ante*. Obj. of भित्वा ।

2. तरुक्षीर etc.—स्रु + क्तिन् भावे=स्रुतिflow. तेषां क्षीरस्रु, इतत—।

तत्र श्रुति', इतत—। तया सुरभय: सुप् सुपा (तृतीयातत् वा)। Qual. तुषाराद्रिवाता:। Malli says 'तुषाराद्रिजातत्वं विशेषणमिदम्'। Yaksha, an ardent lover, smells at it were through air the scent of gum of *Devadaru* tree, though placed at *Ramgiri*.

3. दक्षिणेन—प्रकृत्यादित्वात् तृतीया। See Malli. Bhashya however rejects this Varttika and supports करणतृतीया in such cases.

4 किल—सम्भावनायाम् अव्ययम्। See Malli

5. भवेत—भू + लिङ् (सम्भावनायाम्) + यात। Nom. अङ्गम्।

6 आलिङ्ग्यन्ते—आ + लिङ्ग + कर्मणि लट् अन्ते। अनुक्त कर्त्ता is मया

7 Voice—···—सुरभिभि ये वात···प्रहृत्तं...अनेन स्पृष्ट म भूयते—तान् अहम आलिङ्गामि।

8. Remark—Here the poet speaks of the 4th means of solace of a विरहिन्। See गुणपताका explained under sloka 89 and see Malli as well. [विरहिणा प्रियाङ्गस्पृष्टवस्तुसंसर्गो विरहदु:खापनोदने क्षम:]। Thus Ramayana also says 'वाहि वात, यत: कान्तां तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश'।

112. Yaksha now helpless.

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा
सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात्।
इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
गाढोष्माभि: कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभि:॥ ११२॥

Prose.—दीर्घयामा त्रियामा कथं क्षणइव संक्षिप्येत, सर्वावस्थासु अहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात्—'इत्थं मे चेत: हे चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं (सत्) गाढोष्माभि: त्वद्वियोगव्यथाभि: अशरणं कृतम्। (or—दुर्लभप्रार्थनं चेत. गाढोष्माभि: &c)।

Beng.—দীর্ঘ প্রহরযুক্ত রাত্রি কেমনে মুহূর্ত্তের ন্যায় সংক্ষেপ করা যায় ; সকল অবস্থায়ই দিবসইবা কি করিয়া মন্দাতপযুক্ত হইতে পারে —এই ভাবিয়া আমার চিত্ত হে চঞ্চলনয়নে, অপূর্ণমনোরথ হইয়া গাঢতাপে নিঃসহায় হইয়াছে।

Eng.—How the night with prolonged *praharas* can be reduced to a moment, how can the day be of mild heat under all circumstances—thus (with this thought) my mind with its desires unfulfilled has been, O Restless-eyed one, made helpless with intensely hot pangs of your separation,

Sanj—संक्षिप्येतेति । दीर्घा यामा प्रहरा यस्याः सा दीर्घयामा विरह-वेदनया तथा प्रतीयमाना इत्यर्थः, 'त्रियामा रात्रिः ["आद्यन्तयोरर्द्धयामयोः दिन-व्यवहारात् त्रियामा' इति क्षीरस्वामी] 'क्षण इव कथं केन प्रकारेण 'संक्षिप्येत' लघूक्रियेत, अहरपि सर्वावस्थासु' सर्वकालेषु इत्यर्थः. 'मन्दमन्दः' मन्दप्रकारः ['प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विरुक्तिः । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु—"इति कर्मधारय-वद्भावात् सुपो लुक्] 'मन्दमन्दातपम् अत्यल्पसन्ताप' 'कथं' स्यात् । हे चटुल-नयने चञ्चलाक्षि 'इत्थम् अनेन प्रकारेण दुर्लभप्रार्थनम् अप्राप्यमनोरथं मे' मम चेतः गाढोष्माभिः अतितीव्राभिः तापयोगव्यथाभिः, अशरणम् 'अनाथं' कृतम् ।

Charcha

1, संक्षिप्येत—सम्+क्षिप (दिवादि)+लिङ् (विधौ)+ इत कर्मणि । Nom. मया । The reading संक्षिप्यते is not good, for it does not correspond with लिङ् form in स्यात and it does not express probability, As discussed before (in Sl, 93) the reading क्षण इव is better than क्षणमिव ।

2, दीर्घयामा—याम is प्रहर । दीर्घाः यामाः अस्याः. (Or—अस्याम), बहु— । Qual,—त्रियामा । विरह made रात्रि seem long, while संयोग

makes रात्रि short, cp "अविदितगतयामा त्रियामा &c"—*Uttar* and Sak also For त्रियामा=night—see क्षीरस्वामी quoted by Malli.

3. सर्वावस्थासु—अर्थिं अ्नो। सारोद्धारिणी says—"ग्रीष्मध्याह्नादिषु दशासु'।

4. मन्द &c—मन्दप्रकार इति मन्दमन्द। प्रकारे द्विर्वचनम् इत्यादि—See Malli and also under मन्दं मन्दं नुदति पवन: &c—*ante*. मन्दमन्द: आतप: यस्य बहु—। तत्। Qual.अह: (1st case sing of अहन्—'day)

5. दुर्लभप्रार्थनम्—प्र+अर्थ+णिच्, युच्, भावे=प्रार्थना desire. दुर्लभा प्रार्थना यस्य, बहु—। तत्। चेत। Kalidasa elsewhere says—"इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं प्रथममपि मनो मे पञ्चबाण: क्षिणोति।—

6 गाढो&c— ऊष्मन् heat. गाढ: ऊष्मा आसाम्. बहु—। ताभि:। Qual वियोगव्यथाभि। Pangs of separation eat our vitals. Here गाढोष्मभि: is also correct, for डाप (आ) in fem of the बहुव्रीहि compound ending in मन् and अन् is optional by "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्":

7 तद्वियोग &c—तव वियोग, ष्तत। तस्य व्यथा। ताभि:। अनुक्त कर्तरि ३या।

8. Voice—दीर्घयामा .. क्षणम् इव स क्षिपेयम् (or—संक्षिप्येयम) अहा मन्दातपेन भूयेत गाढोष्मा: व्यथा: चेत: अस्मरणं क्षततव्य:।

9. Remark—Here the epithet चटुलनयने and गुणवति before, suggest his ardent admiration for her external& internal beauty and that he passes the night somehow, remembering her beautiful flashing eyes only.

113 Time—good or bad—changes.

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे
तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गम: कातरत्वम्।

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ११३ ॥

Prose.—ननु बहुविगणयन् आत्मना एव (अहम्) आत्मानं अवलम्बे, तत् (तस्मात्) हे कल्याणि, त्वमपि नितरां कातरत्वं मा गम.। कस्य अत्यन्तं सुखमुपनतं (भवति). एकान्ततो दुःखं वा (कस्य भवति), दशा चक्रनेमिक्रमेण नीचैः उपरि च गच्छति।

Beng.—আমি বহু বিচার করিয়া নিজেই নিজেকে ধারণ করিতেছি; সেইহেতু হে কল্যাণি, তুমি নিতান্ত কাতরভাব প্রাপ্ত হইও না, কাহারই বা সুখ এবং দুঃখ নিয়ত উপস্থিত হয়, দশা চক্রধারার ন্যায় কখনও উপরে কখনো নীচে উঠিয়া থাকে।

Eng.—Thinking much indeed, I myself sustain myself; so, O good one, you too must not take to too much sorrow. Whose indeed sorrow or happiness, come ceaselessly; course of life now rises and now falls like the course of rims of wheels.

Expl.—Man neither suffers misery, nor enjoys happiness for good. These visit all of us in turns.

Sanj.—न च मदीयदुःखश्रवणात् भेतव्यमिति—नन्विति ॥ 'ननु' इत्यामन्त्रणे ["प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु" इत्यमरः]। 'ननु' प्रिये 'बहु विगणयन्' आपाते सत्येवं करिष्यामि इत्यावर्तयन् 'आत्मानम्' आत्मनैव स्वेनैव [प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया] 'अवलम्बे' धारयामि यथा कथञ्चित् जीवामि इत्यर्थः। 'तत्' तस्मात् कारणात्, हे कल्याणि, सुभगे त्वत्सौभाग्येनैव जीवामि इति भावः ['बह्वादिभ्यश्च' इति ङीष्] त्वमपि नितरां' अत्यन्तं 'कातरत्वं' भयम् मा गच्छ [न माङयोगे' इत्यडागमाभावः]। तादृशस्थितौ:, आवयोः ईदृशि दुःखे कथं न बिभेमि इत्याशङ्क्याह, कस्येति—कस्य जनस्य अत्यन्तं नियतं सुखम्

उपगतं प्राप्तं 'एकान्ततो' नियमेन 'दुःखं' वा उपगतं, किन्तु 'दशा' अवस्था 'चक्रस्य रथाङ्गस्य 'नेमिः' तदन्तः ['चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान्' इति अमरः] 'तस्या क्रमेण परिपाट्या ['क्रमः शक्तौ परिपाट्याम्' इति विश्वः] नीचैः' अथ 'उपरि च गच्छति पुनरावर्त्तते। एवं जन्तो, सुखदुःखे पर्य्यावर्त्तेत इत्यर्थः ॥

Charcha

1. ननु—Malli says it implies 'आमन्त्रण' here But we like to take it as 'अवधारण'। For आमन्त्रण to darling is said by 'कल्याणि'। The reading इति here is decidedly better, for it keeps sequence with the previous slokas.

2. आत्मना &c.—आत्मना has प्रकृत्यादित्वात तृतीया। He himself supported his life. In times of distress and always indeed one ... to guard himself by his own self alone, cp 'आत्मनैवात्मानं प्रशंसेत'— Makabharata , 'उद्धरेदात्मनात्मानं'—Gita

3. अवलम्बे—अव+ लम्ब+लट ए। Nom अहम्।

4. कल्याणि—The epithet suggests that he will not die, but shall unite with her in time, For she is कल्याणयुक्ता। See also Mali.

5. गम —गम+लुङ् स। Nom त्वम्। विध्यर्थे लुङ् by 'माङि लुङ्'। Then अडागम is prohibited by 'न माङ्योगे'।

6. कातरत्वम्—कातराया भाव इति कातरा+त्व=कातरत्वम्। तत। Obj of गमः। Here पुंवद्भाव comes by the Varttika ' त्वतलोर्गुणवचनस्य'।

7. अत्यन्तम्—Here the reading एकान्तम् commends itself, for we have एकान्ततो later. (In एकान्ततो we have तृतीयायां तसिः; प्रकृत्या-दित्वात् वा)।

8. चक्र etc.—For gram, see Malli. मङ्क्त्यादित्वात् इया।

9. Remark—For a similar sentiment compare 'चक्रवत् परि-वर्त्तन्ते सुखानि च दु:खानि च' —Manu. 'चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्ति:'—Bhasa etc

10 Voice—विगणयता मया आत्मा अवलम्ब्यते।···त्वया गामि—इमया गम्यते। एकान्तेनसुखेन उपनतेन भूयते—दु:खेन वा भूयते—।

114. His resolve when the period is over.

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।
पश्चादावां विरहगणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्याव: परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ ११४ ॥

Prose.—शार्ङ्गपाणौ (विष्णौ) भुजगशयनात् उत्थिते (सति) मे शापान्त: (भविष्यति)। अत: शेषान् चतुरो मासान् लोचने मीलयित्वा गमय। पश्चात् परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु आवां विरहगणितं तं तं आत्माभिलाषं निर्वेक्ष्याव:।

Beng. বিষ্ণু কার্তিকমাসে ভুজগশয়ন হইতে উত্থিত হইলে আমার শাপের অবসান হইবে। (এখন আষাঢ় মাস) সুতরাং বাকি চার মাস তুমি চোখ মুদিয়া (বিষ্ণুচিন্তায়) কাটাও। পরে (মিলিত হইয়া) শরতের চন্দ্রিকাযুক্ত রাত্রিতে বিরহকালে কল্পিত সেই সেই ভোগ করিব।

Eng.—My curse will terminate when Vishnu will rise from his sleep on the serpent-bed (in the mouth of Kartick), so pass the remaining four months with your eyes closed. Then when we meet, we will enjoy all those desires thought upon during separation, in nights having full-rayed autumual moon-shine.

Expl—yaksha was entrusting the cloud with his message in Ashada month (see ante sl 2) hence practically four months remained for the end of the curse.

Sanj.—न च निरवधिकमेतत् दुःखमित्याह, शापान्त इति । पाणौ शार्ङ्गं यस्य स तस्मिन् शार्ङ्गपाणौ ['सप्तमीविशेषणे' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति वक्तव्यात् पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः (? शब्दस्य परनिपातः)] भुजग ' शेष एव 'शयनं तस्मात् उत्थिते सति मे शापान्तः' शापावसानम् । 'शेषान्' अवशिष्टान् 'चतुरो मासान् मेघदर्शनप्रभृति हरिबोधनदिनान्तमित्यर्थं । [दशदिवसाधिक्यं त्वत्र न विवक्षितम् इत्युक्तम् 1] । 'लोचने मीलयित्वा' निमील्य 'गमय व्यर्थं च अतिवाहय इत्यर्थः । 'पश्चात्' अनन्तरं, तच्च अहञ्च 'आवाम्' ['त्यदादीनि सर्वैः नित्यम्' इत्येकशेष । 'त्यदादीनां मिथो द्वन्द्वे यत् परं तत् शिष्यते' इति वचनात् शेष.] 'विरहे गणितम्' एवं करिष्यामि इति मनसि आवर्त्तितं तं तं [वीप्सायां द्विरुक्तिः] 'आत्मनोः' आवयोः 'अभिलाषं' मनोरथं 'परिणताः शरच्चन्द्रिका यासां' तासु 'क्षणदासु रात्रिषु निर्वेक्ष्यावः भोक्ष्यावहे [विशतेः लृट् । 'निर्वेशो भृतिभोगयोः ' इत्यमरः] । [अत्र केचित् 'नभोनभस्ययोरेव वार्षिकत्वात् कथमाषाढादिचतुष्टयस्य वार्षिकत्वमुक्तम् इति चोदयित्वा ऋतुत्रयपक्षाश्रयणात् अविरोध' इति पर्यहार्षुः, तत् सर्वं असङ्गतम् । यत्तु नाथेनोक्तं, 'कथमाषाढादि चतुष्टयात् परं शरत्काल इति' तत्रापि आकार्त्तिकसमाप्तेः शरत्कालानुवृत्तेः परिणतशरच्चन्द्रिकासु इत्युक्तं न तु तदैव शरत्प्रादुर्भाव उक्तः इत्यविरोध एव 2] ॥ ११४ ॥

Notes on Malli

I. For this solution, see notes on Malli under soloka 2 ante. 2. Here some urging that, Sravana and Bhadra completing a course, how the four months Asada etc—can be taken to make a course; some replied that all this is possible if we take three seasons to complete a year, then 4 months will complete a course—but all this is not to the point here. Natha says that how can autumn come after the months beginning with Ashada, the rejoinder is that autumn lasts till

the very end of Kartic so by 'परिणतशरच्चन्द्रिका' (flag end of autumn is meant) and not its advent only. Thus there is nothing inconsistent in our poet's saying

Charcha

1 भुजग etc —शी + ल्युट अधिकरणे = शयन bed भुजग एव शयनम् । कर्मधा — । तस्मात् । अपादाने ५मी by "ध्रुवमपायेऽपादानम्" । Krishna rises from his bed of serpent (शेष) on उत्थान एकादशी day in the month (middle or so) of Kartic, cp 'क्षीरावधौ शेषपर्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्धरिः । निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तयोः संपूजयेद्धरिम्''—Puran

2 शार्ङ्ग etc— शार्ङ्गम् is bow तत् पाणौ अस्य, बहु — । A name of Vishnu (Krishna), तस्मिन् । भावे ७मी । Here the सप्तम्यन्त word पाणि is placed last by the vartika "प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः" ।

3. मासानन्यान्—Both मासानन्यानand शेषान् मासान् are equally good. For a similar sentiment, cp "कान्ते कत्यपि वासराणि गमय मीलयित्वा दृशौ" ।

4. विरह etc—Here गणित means कल्पित (thought upon) Now see Malli. विरहगुणितम् is also read by some, meaning विरहेण गुणितं (वर्धितम्) । We prefer the latter reading, for avidity of enjoyment increases during separation, cp— 'इष्टे वस्तुन्युपचितरसाः etc"—sl. 116—Infra Qual. तत् which has शीघ्रायां निबन्धन, also cp, "सङ्कल्पैर्बहुतिथैः मति"&c.—Ante Sl. 106.

5. निर्वेक्ष्यावः—निर् + विश + लृट आवः । Nom. आवाम । 'निर्+विश means to enjoy here (cp—"निर्विष्टविषयस्नेहः" &c—ante. and "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये"—Kumar i.) , note the rule "नेर्विशः' has no scope in this case for here we have निर् and not नि ।

6 परिणत &c,—शरद चन्द्रिका इतन्—। परिणता शरचन्द्रिका: यासाम्, बहु—। तासु। Qual. चपासु। The epithet suggests the end of autumn See Malli

7 Voice—शापान्ते न मविष्यते—मे या चत्वार मासा गम्यन्ताम् त्वया वरहृशपि स, स अभिलाष निर्वेक्ष्यते ।

114. His further message

भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरामे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वरं विप्रबुद्धा ।
सान्तर्हासं कथितमसकृत् पृच्छतश्च त्वया मे
दृष्टःस्वप्ने कितव रमयन् कामपि त्वं मयेति ॥११४॥

Prose —स भूयश्च आह—पुरा शयने मे कण्ठलग्ना अपि त्वम् निद्रां गत्वा सस्वर किमपि रुदती विप्रबुद्धा। असकृत पृच्छत मे (सम्बन्धे) त्वया सान्तर्हासं कथितम्—हे कितव, मया स्वप्ने त्व कामपि रमयन् दृष्ट इति ।

Beng —তোমার কর্ত্তা আরো বলিল—পূর্ব্বে তুমি আমার কণ্ঠলগ্না হইয়া নিদ্রা যাইয়াও আবার উচ্চৈঃস্বরে ক্রন্দন করিয়া জাগিয়াছ। আমি বার বার জিজ্ঞাসা করিলে পর, অন্তরে হাসিয়া বলিয়াছ—হে ধূর্ত্ত আমি স্বপ্নে দেখিলাম তুমি অন্য স্ত্রীর সহিত রমণ করিতেছ।

Eng —He further adds—formerly clasped to my neck on the bed, you fell asleep and awoke crying aloud something. Repeatedly asked by me you replied with an internal laugh—O Knave, I saw in the vision that you were enjoying some other lady.

Sanj—सम्प्रति तस्या मेघवचनकलनिरासाय अतिगूढमभिज्ञानम् उपदिशति—

भूय इति ॥ हे अबले 'भूयः' पुनरपि 'आह' त्वद्भर्त्ता मन्मुखेन इति शेषः। मेघवच मेतत्। किमितात आह—पुरा पूर्वं पुराशब्द चिरातीते [स्यात् प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा' इत्यमर] शयने मेकगडलग्नापि त्वं गले वद्धया कथमपि गमनं न सम्भवेत इति भाव। निद्रां गत्वा किमपि केन वा निमित्तेन इत्यर्थः। 'सस्वर सशब्द' ,रुदती' सती विप्रबुद्धा' आसीरिति शेषः। 'असकृत' बहुश. 'पृच्छतः रोदनहेतुमिति शेष. 'मे' मम, 'कितव, त्वं कामपि रमयन् स्वप्ने दृष्ट- इति मया सान्त्वर्हास' यथा कथितश्च—इति त्वद्भर्त्ता भूयश्चाह इति योजना ॥

Charcha

1 Remark—This sloka states some secret token whereby she will recognise that the cloud is really her husband's messenger. See Malli. मेघवचनात्मविश्वासाय &c

2 त्वमपि—The reading त्वमपि is better here For अपि is unmeaning here—त्वमसि is also seen

3. विप्रबुद्धा—वि+प्र+बुध+क्तकर्त्तरि स्त्रियाम। Nom, त्वम।

4 पृच्छत —प्रच्छ+शतृ लट स्थाने=पृच्छत asking तस्य। Qual मे।

5 रमयन्—रम+णिच्+शतृ लट. स्थाने=रमयन् causing to enjoy i e. persuading to Pred to त्वम्।

6 किमपि—अपि lends indefinite character to किम्। Obj of रुदती। Cp—"काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतो' शुद्धवेशयो."—Raghu. Malli also takes it as an अव्यय meaning केन निमित्तेन। But we prefer the former view, for रुद is सकर्मक।

7. Voice—त्वम् उच्यसे। कण्ठलग्नया रुदत्या त्वयाविप्रबुद्धम्... अहं रमयन्तं त्वां दृष्टवती इति त्व कथितवती—।

116 She should thus take heart

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः।
स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा-
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥ ११६ ॥

Prose —हे असितनयने (सुन्दरि), एतस्मात् अभिज्ञानदानात् मां कुशलिनं विदित्वा कौलीनात् (अपवादात् हेतो) मयि अविश्वासिनी मा भूः। (जनाः) स्नेहान् विरहे किमपि (कुतोऽपि हेतोः) ध्वंसिन आहुः। ते तु अभोगात् इष्टे वस्तुनि उपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति।

Beng —হে কৃষ্ণনয়নে (সুন্দরি), এই অভিজ্ঞান দেওয়াতে আমাকে কুশলী বলিয়া জানিবে এবং লোকের নানা অপবাদ হেতু আমার প্রতি অবিশ্বাসিনী হইও না। লোকে কোন কারণে স্নেহকে বিরহকালে বিনাশী বলে, কিন্তু এই স্নেহ ভোগাভাবহেতু অভীষ্টবস্তুতে সমধিক রসান্বিত হইয়া প্রেমরাশিরূপে পরিণত হয়।

Expl —O black—eyed one, knowing me well from this reference to token, be not unfavourably disposed to me through false rumours (about my fidelity), people say that affections somehow disperse through separation, but on the other hand, these become accumulated with their flow increased on the desired object from non-enjoy ment.

Expl —As remarked before it is natural that the desire of enjoyment intensifies more and more during separation.

Sanj—एतस्मादिति। 'एतस्मात्' पूर्वोक्तात् अभिज्ञायते अनेन इति अभिज्ञानं लक्षणं तस्य 'दानात्' प्रापणात् 'मां कुशलिनं' ज्ञात्वा, हे 'असित-नयने', कुले भवात् 'कौलीनात् (?) लोकप्रवादात्, एतावता कालेन परासुः नोचेत् आगच्छतीति जनवादात् इत्यर्थः । 'मयि विषये, अविश्वासिनी, मरणाशङ्किनी 'मा भूः' न भव। [भवतेर्लुङ्। "न माङ्योगे" इत्यडागमनिषेधः]। न च दीर्घ-कालविप्रकर्षात् पूर्वस्नेहनिवृत्तेः शङ्का इत्याह स्नेहानिति—किमपि किञ्चित् निमित्तं न विद्यते इति शेषः, 'स्नेहान्' प्रीतीः 'विरहे सति अन्योन्यविप्रकर्षे सति ध्वंसिनः' विनश्वरान् 'आहुः'। तत् (? ते) तथा न भवति (? भवन्ति) इत्यभिप्रायः। किन्तु 'ते' स्नेहाः 'अभोगात्' विरहभोगाभावात् हेतोः [प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते] इष्टे वस्तुनि विषये 'उपचितः रसः स्वादो येषु ते 'उपचितरसाः' सन्तः प्रवृद्धतृष्णाः (? प्रवृद्धतृष्णाः सन्तः) इत्यर्थः ['रसो गन्धे रसः स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः' इति विश्वः] 'प्रेमराशीभवन्ति' वियोगासहिष्णुत्वमापद्यन्त इत्यर्थः। स्नेहप्रेमणोः वस्थाभेदात् भेदः। [तदुक्तम्—आलोकनाभिलाषौ रागस्नेहौ ततः प्रेमा। रति-शृङ्गारौ योगे वियोगतो विप्रलम्भश्च, ॥—इति। तदेव स्फुटीकृतं रसार्णवे 'प्रेमा दिदृक्षा रमणीयवस्तुचिन्तात्वभिलाषकः। रागस्ततसङ्गबुद्धिः स्यात् स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया। तद्वियोगासहः प्रेम रतिस्ततसहवर्तनम्। शृङ्गारस्तत्समं क्रीडा संयोगः सप्तधा क्रमात्॥—इति]॥ ११६ ॥

Charcha

1 अभिज्ञान &c —For deriv, and Samasa see Malli ज्ञात्वा लाप कर्मणि षष्ठी। अभिज्ञानदान प्राप्य is the meaning here,

2 कौलीनात्—कुले भव इति कुल+ख=कुलीन,। तस्य भावः इति कुलीन अण्=कौलीनम्। तस्मात्। हेतौ ५मी। Malli's कुले भवात्=कौलीनात् is thus wrong. This gives कुलीनः। वृद्धि cannot come here for the rule is "कुलात् खः। Here कौलीन was in the shape of falling in love with some other, so he says मयि अविश्वासिनी

मा भू । Malli explains the कौलीन in the shape of मरण, but this does not suit the context. Thus सारोद्धारिणी says 'तव वियोगे विषयान्तरमपि मया न सेव्यते किमुत वनितान्तरम् ।' In this explanation the significance of the epithet असितनयने is also kept up, for the word like other epithets implies 'admiration and love for her.'

4 मा भू —भू + लुङ् स् । Nom त्वम् । माङ्योगे लोडर्थे लुङ् । For gram. see Malli and ante also

5 किमपि – A compound अव्यय meaning "through some cause" Vallava says 'कुतोऽपिहेतोः' । Suddenly affection disperses in separation, cp. " out of sight out of mind "

6, विरहे --कालाधिकरणे ७मी । Or—भावे ७मी as Malli says

7. आहुः– ब्रू + लट् अन्ति । Nom जना understood. See also आह—sl. 115 and ante ध्वंस + णिनि प्रत्यात् gives ध्वंसिन (See our Sak I under हारिणा and Kaumudi Vol VI)

8 अभोगात् —न भोग नञ्तत—। Here नञ् expresses प्रसज्य- प्रतिषेध, so it should be emphasised and thus should not enter into a समास । But प्रसज्यप्रतिषेध नञ् also enters into समास । Witness 'अश्रुति', अनेकाल' etc —in Panini See Malli also. तस्मात—हेतौ ५मी ।

9. प्रेमराशीभवन्ति—प्रेम्णां राशय इतत्—। अप्रेमराशय प्रेमराशय भवन्ति इति प्रेमराशि + च्वि + भू + लट् अन्ति । Nom स्नेहाः । Affection intensifies and accumulates and turns into a huge mass of love (प्रेमराशि) when out of enjoyment. Hence संयोग is more healing after वियोग । Here प्रेमराशीभवन्ति is not a case of गतितत—the rule is 'उपपदमतिङ्' where Bhattoji says 'अति ङन्तश्चायं समासः' । प्रेमराशी is only placed before भवन्ति by the rule 'ते प्राग्धातोः' ।

10. Remark—Here the last line is another potent reason why she should not be अविश्वासिनी (about his love), People say affection somehow dies out in separation, but I think the real fact is—it grows stronger in separation. Hence again she must not be अविश्वासिनी through कौलीन।

117 Delivering this message cloud is to Return back.

आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदग्रशोकां सखीं ते
शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि
प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः॥ ११७॥

Prose—प्रथमविरहोदग्रशोकां ते सखीम् एवम् आश्वास्य त्रिनयनवृषोत्खातकूटात् शैलात् (कैलासात् सत्वरं) निवृत्तः (सन्) त्वं साभिज्ञानप्रहितकुशलैः तद्—वचोभिः प्रातः कुन्दप्रसवशिथिलं ममापि जीवितं धारयेथाः।

Beng—প্রথমবিরহহেতু তীব্রশোকযুক্তা তোমার সখীকে (অর্থাৎ আমার প্রিয়াকে) এইভাবে আশ্বস্ত করিয়া ত্রিলোচনের (শিবের) বৃষকর্তৃক উৎপাটিতশৃঙ্গ কৈলাস হইতে সত্বর ফিরিয়া আসিয়া, অভিজ্ঞানসহ কুশলসংবাদপূর্ণ প্রিয়ার বাক্য দ্বারা প্রাতঃকালের কুন্দফুলের ন্যায় মলিন (বা ক্ষণস্থায়ী) আমার জীবনকে রক্ষা কর।

Eng.—Thus solacing your friend (my darling) who is heavy with intense sorrow in her first bereavement, you too soon return from the mountain (Kailasa) whose summit is dug up by Siva's bull : then you save my life frail (loose) like the morning kunda flower, by messages conveying her welfare along with some token.

Sanj —इत्थं सकुशलं सन्दिश्य तत्कुशलसन्देशानयनमिदानीं याचते— (श्वा सेति॥ 'प्रथमविरहे' च उदग्रशोकां' तीव्रदुःखां ते सखीम् एवं पूर्वीकरोत्याश्वास्य' प्रवोध्य 'त्रिनयनस्य 'वृषेण' वृषभेण 'उतखाता: अवदारिता 'कूटा ' शिखराणि यस्य तस्मात ['कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः] 'शैलात कैलासात 'आशु निवृत्त मन साभिज्ञानं सलक्षणं यथा तथा प्रहितं 'प्रेषित 'कुशलं येषु तै:'तमा' त्वत मत्या' 'वचोभि ममापि प्रातःकुन्दप्रसवम् इव शिथिल दुर्बलं जीवित 'धारयेथा स्थापय। [प्रार्थनायां लिङ्] ॥ ११७ ॥

Charcha,

1. आश्वास्य—आ+श्वस+णिच+ल्यप। Having consoled The reading आश्वास्यैवम् is better than आश्वास्यैनाम्।

2 प्रथम etc — प्रथम. विरह. कर्मधा -। उद्गतमग्रमस्य उदग्र बहु। उदग्र शोक' अस्या बहु—। प्रथमविरहेण उदग्रशोका सुपसुपा—। ताम। Qual. सखीम। The reading प्रथमविरहोदग्रशोकाम् is equally good

3. त्रिनयन etc —कूट is peak, त्रीणि नयनानि अस्य इति त्रिनयन बहु—। This is a name of Sive, अत सुभादित्वात णत्वप्रतिषेध। त्रिनयनस्य वृष', ष्तत --। तेन उत्खात' ३तत—। उत्खात: कूट अस्य, बहु—। तस्मात। Qual शैलात। शैल refers to Kailasa शैलादस्मात is not a good reading, for इदम् refers to a thing near—Cp 'इदमस्तु सन्निकृष्टम्' etc The reading तस्मादद्रे is good Reference to त्रिनयन bodes success

4 अभिज्ञान etc —अभिज्ञानेन सह साभिज्ञानं बहु। साभिज्ञानं यथा तथा प्रहितं (प्रेरितम्), सुपसुपा--। तादृश कुशलं येषु, बहु—। तै:। Qual तद्वचोभि (which has करणे ३या)। It also hints that the idea of अभिज्ञानशकुन्तलम् was in our poet's mind then

5 प्रात: etc —प्रसव is flower कुन्दस्य प्रसव: ६तत—। प्रातर्जात: 'कुन्दप्रसव शाकपार्थिवादि तत—। स इव शिथिलम्, उपमानकर्मधा— । Qual

जीवितम्। Malli takes शिथिल to mean 'दुर्बल weak (pale), but it may be take to mean frail (क्षणस्थायि), and this improves the significance of धारय।

6 धारयेथा—धृ+णिच + लिङ् ईयाम। Nom त्वम। "णिचश्च" इत्यात्मनेपदम, for the action will benefit the cloud Cp. 'आत्मनश्चोपकार्त्तम्' etc—ante प्रार्थनायाम लिङ्। This reading is thus superior to धारयेदम।

7. Voice— निवर्त्तेन त्वया धार्य्येत।

118 Trust on cloud

कच्चित् सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वयामे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितक्रियैव ॥ ११८ ॥

Prose—हे सौम्य, इदं बन्धु कृत्यं त्वया व्यवसितं कच्चित? प्रत्यादेशात (प्रत्युत्तर प्राप्य एव) भवतो धीरतां न कल्पयामि, खलु (यत) याचित सन त्वं निःशब्दोऽपि चातकेभ्य जलं प्रदिशसि। हि (यत) सतां प्रणयिषु (याचकेषु) ईप्सितार्थक्रिया एव प्रत्युक्तम् (प्रतिवचनं) भवति।

Beng.—হে সাধো, তুমি কি বন্ধুর এই কাজ করিবে? ইহার প্রত্যুত্তর পাইয়া, তোমার (কার্য্যকরণে) ধীরতা (প্রবৃত্তি) আমি অনুমান করি না, যেহেতু যাচিত হইলে তুমি উত্তর না দিয়াও চাতককে জল দাও। এই কারণে বলি—যাচকের বাঞ্ছিত কার্য্য করাই সাধুদিগের প্রত্যুত্তর বটে।

Eng —O good one, do you mean to do this work of mine, your friend? Really I will not infer your concentra-

tion (in doing my mission) on receipt of your reply, for when requested you offer water to chatakas even without giving any answer whatsover; so it is, that doing of the wishedfor objects of suitors is indeed the reply of the good

Sanj. मम त मेनमा प्रार्थनाङ्गीकारं प्रश्नपूर्वक पृच्छति, कच्चिदिति—हे 'सौम्य साधो, 'इद मे नन्धकनग्र नम्ध कार्यम् [देवदत्तमा गुरुकुलम् इतिवत प्रयोगः] व्यवसितं कच्चित 'करिष्यामि' —इति निश्चित किम् ? ['कच्चित् कामप्रवेदने' इत्यमर. । अभिप्रायज्ञापन (स्वाभिप्रायज्ञापन) कामप्रवेदनम्] । न चनै तूष्णीम्भावात् अनङ्गीकार शङ्क्य,यतः भवता प्रत्याख्यात इत्याह—'प्रत्यादेशात' करिष्यामीति प्रतिवचनात ["उक्ति आभाषण वाक्यमादेशो वचन वच" इति शब्दार्णवः] 'भवतः तव 'धीरता धीरत्व न कल्पयामि न समर्थये खलु' । तर्हि कथमङ्गीकारज्ञान तत्राह—याचित. सन् निःशब्दोऽपि निगर्जितोऽपि अप्रतिजानानोऽपि इत्यनात । 'चातकेभ्य जल' प्रदिशसि' ददासि । युक्त च एतदित्याह— हि तस्मात सता सत्पुरुषाणा 'प्रणयिषु याचकेषु ईप्सितार्थक्रिया एव अपेक्षितार्थसम्पादनमेव 'प्रत्युक्त' प्रतिवचनम् क्रिया केवलमुत्तरम इत्यर्थ । नीचो वदति न कुरुते, न वदति सज्जन' करोत्येव इति भाव' ॥ ११८ ॥

Charcha

1. कच्चित—An अव्यय implying कामप्रवेदन i e. disclosure of one's own wish That is—Yaksha wishes his task to be carried out by the cloud In place of अभिप्राय we propose स्वाभिप्राय in Malli to make the meaning more explicit

2 व्यवसितम—वि + अव + सो + क्त कर्मणि = व्यवसितम् undertaken here Nom त्वया ।

3. मे बन्धु कृत्यम्—उक्त कर्म of व्यवसितम् । मे is related to बन्ध ,

but वत्स is compounded with कृत्य । This is an irregularity. Malli supports it by saying "दैवदत्तस्य गुरुकुलम् इतिवत् प्रयोग"।

4 प्रत्यादेशात्—Malli rightly renders प्रत्यादेश as प्रतिवचन here। तस्मात्। हेतौ पञ्चमी। Or—ल्यप्लोपे कर्मणि पञ्चमी। प्रत्यादेशात् = प्रत्यादेशं प्राप्य Malli's sense is—I do not infer your gravity (silence) of doing work from your reply, for even without reply you do for others (चातकेभ्यः निःशब्द अपि जलं दिशसि)। Malli really takes धीरता to mean gravity through silence, and not 'gravity' merely as some suppose. For his नच तूष्णीम्भावात् अनङ्गीकार शङ्का' and 'धीरता गम्भीरत्वम्' suggest this प्रत्यादेश in the sense of प्रत्याख्यान does not well suit here. प्रत्यादेश was not still then present (known), so cause being absent पञ्चमी will be ungrammatical हेतु पञ्चमी requires the cause to be present, then षष्ठी would have been used. Hence प्रत्यादेशात् meaning प्रतिवचनात् हेतौ is queer indeed, so we propose to take प्रत्यादेशात् to mean प्रत्याख्यातुम्। The reading प्रत्यादिष्टम् (for प्रत्याख्यानाय) is decidedly better here Silence means acceptance so your silence cannot imply 'प्रत्याख्यान —this will thus be the sense here

5 प्रणयिषु—प्रणय is याच्ञा also. स अस्ति एषाम् इति प्रणयिनः (मत्वर्थे इनि)। तेषु। विषयाधिकरणे सप्तमी।

6 इप्सितार्थ etc —अर्थ object ईप्सितः अर्थः कर्मधा—। तस्य क्रिया (करणम्), इतत्—I Same case with पत्रात्रम्। "विधेयोद्देश्ययोः लिङ्ग—वचनेषु न तन्त्रता' इति प्रतृत्तागयद्वय भिन्नलिङ्गत्वम्।

7. हि—हि here implies हेतु। See Malli. एव imlies अवधारण so don't take हि too as अवधारणे here।

Voice—त्वं व्यवसितवान ....धीरता मया कल्प्यते याचितेन नि:शब्देन जल दिश्यते क्रियया प्रत्युक्तेन भूयते ।

2. Remark - The last line says—doing is replying with the good, cloud was good (being उच्चवंशजात and being his बन्धु), hence cloud's doing will be replying. Thus too cloud's silence (and consequent gravity or inclination) means acceptance and it needs no reply, Therefore on the strength of the last line too we support Malli's rendering, if प्रत्यादेशात् at all be the reading

119 Yaksha now dissolves the cloud with benediction,

एतत् कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्तिनो मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्धया ।
इष्टान् देशान् जलद विचर प्रावृषा सम्भृतश्री-
र्माभूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥ ११८ ॥
इति श्रीमहाकविकालिदासकृतं मेघदूतं समाप्तम् ।

Prose—हे जलद, सौहार्दात् वा, (अहं) विधुर इति वा, मयि अनुक्रोशबुद्धया वा, आत्मन अनुचितप्रार्थनावर्तिनः मे प्रिय एतत (कार्यं) कृत्वा, प्रावृषा सम्भृतश्री (सन्) त्वं इष्टान् देशान् विचर । क्षणमपि ते विद्युता एव विप्रयोग मा च भूत ।

Beng'—হে জলদ, বন্ধুত্ব হেতু অথবা আমি বিপদ্গ্রস্ত বলিয়া, অথবা আমার প্রতি করুণাহেতু, এবং আমার মনোনুরূপ (কিন্তু) প্রকৃতপক্ষে অনুচিত প্রার্থনাকারী আমার প্রিয়কার্য করিয়া, বর্ষাগমে শোভান্বিত হইয়া তুমি ইষ্ট দেশে দেশে বিচরণ কর। ক্ষণকালের জন্য ও যেন তোমাতে ও এই তোমার প্রিয়া বিদ্যুতে বিয়োগ না ঘটে।

Eng.—O cloud either out of friendship, or as I am in peril in the shape of separation, or out of pitiful feeling for me, do this desired work of mine, though my request is unbecoming to you, and then being of enhanced beauty owing to the advent of rainy season, you roam about freely and there may not be your separation from your spouse lightning even for a moment

Sans.—सम्प्रति स्वापराधसमाधानपूर्वकं सकार्यसाफल्यं कारणं (? अवश्यकरणीयत्व) प्रार्थयमानो मेघं विसृजति—एतदिति ॥ हे 'जलद', सौहार्दात् सुहृद्भावात् वा ['हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धि] 'विधुरे' वियुक्ते इति हेतोः ['विधुरस्तु प्रविश्लेषे' इत्यमरः] 'मयि अनुक्रोशबुद्ध्या वा' करुणाबुद्ध्या वा, 'अत्मनः' तव अनुचितम् अननुरूपा या प्रार्थना 'प्रियां प्रति सन्देशं मे हर' इत्येवंरूपा, तव वर्त्तनं निर्व्यवसायं मे मम 'एतत् सन्देशहरणरूपं 'प्रियं' कृत्वा सम्पाद्य 'प्रावृषा' वर्षाभिः 'सम्भृतश्रीः' उपचितशोभः सन् 'इष्टान्' स्वाभिलषितान् देशान् विचर यथेष्टदेशेषु विचर इत्यर्थः ['देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति वचनात् सकर्मकत्वम्] 'एवं भवतः 'क्षणमपि' स्वल्पकालमपि 'ते तव विद्युता' कलत्रेण इति शेषः । 'विप्रयोगः' विरहो 'मा भूत्' मास्तु [''माङि लुङ्'' इत्याशिषि लुङ्] [अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात् कुर्यादाशिषमुत्तमाम् । सर्वत्र व्यापारतो (? व्यापृतौ) विद्वान् नायकेच्छानुरूपिणीम् ॥—इति सारस्वतालङ्कारे दर्शनात् काव्यान्ते नायकेच्छानुरूपोऽयम् आशीर्वादः प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम्] ॥ ११९ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां मेघसन्देश-व्याख्यायां सञ्जीवन्याख्यायामुत्तरमेघः समाप्तः ।

Notes on Malli.

1. NB.—(a) Here the reading of Malli is unsound अवश्यंकरणम् should be अवश्यकरणीयत्व (then म of अवश्यम् elides by

"लुम्पेदवश्यम. कृतो)। Or—We say अवश्यं करणत्वम् , (b) व्यापारः should better be व्यापार्य ।

Charcha

1 अनुचित &c —अनुचिता प्रार्थना, कर्मधा—। तत्र वर्त्तते य सः इति अनुचितप्रार्थना+वृत+णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि=अनुचितप्रार्थनावर्ती । तस्य । Qual. मे। Yaksha requested the cloud to deliver his messageto his beloved and to come back with his darlings news Thus it is a burden, also गतिविनाशिनी to the cloud, hence in a sense—this प्रार्थना was अनुचित to the cloud. The reading अनुचितप्रार्थनावर्त्मन. does not commend itself, Again the reading प्रियमुचित प्रार्थनं चेतस' is also good indeed

2 सौहार्दात—सुष्ठ्'भनं हृदयमस्यइति सुहृत friend "सुहृतदुर्हृदौ मित्रामित्रयो' इति निपातनात साधु । तस्य भाव इति सुहृत+अण= सौहार्दम friendship तस्मात। हेतौ पञ्चमी। Better say हृत is an independent word meaning mind "स्वान्त हृन्मानसम् मनः" इत्यमर । सुमष्ट हृदस्य इतिसुहृद । तस्य भाव' इति सौहार्दम । Remember सुहृदयस्य भाव should also give सौहृदम। All this has been well discussed in our Sakuntala under "Addendum".

3. अनुक्रोश etc —अनुक्रोश pity. तस्य बुद्धि इतत—। तया। हेतौ तृया ।

4. विधुर —See विरहविधुर ante , or विगता धुरस्य इति विधुरम् misery, बहु—, Here वि+धुर becomes विधुर by the rule "ऋक्पूरब्धू पथामानक्षे" । विधुरमस्ति यस्य इति विधुर. (अर्श आदि अच)। Qual अहम । विधुर —वियुक्त i e. वियोगरूपविपदयुक्तः। Malli says विधुर वियुक्त । We have recourse to this derivation, to make it mean विपदयुक्त and because विधुरम (neuter) means danger. see Malli ; also comp—विधुरं प्रत्यवाये स्यात कष्टविश्लेषयोरपि"।

5 विचर—वि+चर+लोट् हि। Nom त्वम्। वि+चर in this sense in अकर्मक, cp 'हंसम् विचरन्तनन्तिके'—Naishadha. But it here becomes सकर्मक, for देश is its कर्म—see 'दे ... गमनस्था:—quoted by Malli Also cp—'अधिज्यधन्वा वि ... र दावम्'—Raghu II

6 सम्भृतश्री:—सम्भृता श्री (शोभा) यस्य, बहु। कपो वैकल्पिकत्वम् अत्र बहुव्रीहौ।

7 भूत—भू+लुङ् त—आशिषि लुङ। 'न माङ् योगे' इति अडागमनिषेध। See also Malli चणामिति 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया'।

8. Voice—सम्भृतश्रिया त्वया: देशा विचर्यन्ताम् ··विप्रयोगेन ·भावि।

9 Remark—Cloud was सम्भृतश्री through प्रावृट्hence the आशिस (of not suffering separation) from विद्युत at this stage is befitting indeed (see Mali), and this आशिस is Yaskha's internal desire So in fact here ends the poem with this benediction, Some on the ground that the poem should end in union suggests here two other Slokas (e g.—"तत मन्देश्रम् जलधरवरो दिव्यवाचाचचचे प्राणास्तस्या जनहितरतो रक्षितुं यक्षवध्वा: । प्राप्योदन्तं प्रमुदितमना सापि तस्थौ स्वभर्तु: केषान्त्याटवितथफला प्रार्थसाम्यूत्रनेव 'and' श्रुत्वा वार्ता जलदकथिता तां धनेशोऽपि सद्य: शापस्यान्तं सदयहृदय: स विधायास्तकोप:।संयोज्यतौ विगलितशुचौ दम्पती हृष्टचित्तौ भोगानिष्टानभिमतसुखम् भोजयामास शश्वत ॥) But the termination is well nigh ended, and the verse, शापान्तो मे भुजगशयनात्' etc suggests their union in near future, so in fact, Yaksha was hopeful of a speedy union and even did not wish cloud's temporary disunion with विद्युत्। Further if these verses are added then the imaginative character of the poem vanishes Hence these are perhaps spurious (N, B. —we have all along given those verses which we think as authentic).

10. Metre—The metre everywhere is मन्दाक्रान्ता, ("मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत्")—, the scheme being :—

म	म	न	त	त	ग ग
— — —	—⌣⌣	⌣⌣⌣	— — ⌣	— — ⌣	
क श्चि त्का	न्ता वि र	ह गु रु	णा स्वा धि	का र प्र	म त्तः

[For मकारादिलक्षण—see notes on Metre at the end of our Kirat canto I]

10. N B (a)—As remarked before it is a 'खण्डकाव्य—cp—'खण्डकाव्यम् भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च—यथा मेघदूतादि—Sahityadarpana, so we propose to read 'अत्र काव्ये नगरनगरार्णववर्णनात्सद्भावात् महाकाव्याङ्गत्वम्' in Sanjivani of malli under sl I (see sl 1 ante)

(b) Sanskrit poems and dramas are never tragic. They as a rule contain or end in benedictions (as the भरतवाक्य) or union of both (as here, and in Sankuntala, and in plays like Uttaracharita &c) Thus Wilson says—'The Hindu never offer a calamitious conclusion.' And our poet as said before observes it

चर्चामिंत्वण्डभाषायां कालिदासविकासिनीम् ।
बालानामवबोधाय व्याधात्कुमुदरञ्जनः ।
यदनुक्तं दुरुक्तं वा मतिमोहसमुद्भवम् ।
सन्तः सन्ततकारुण्यास्तत् सर्वं मर्षयन्तु मे ॥

———

Correction

P 31 Line 23 for "incongruous happening' read "incongruous and undesirable happening"

P. 58, line 27 for 'श्रु+लटचि' read 'श्रु+लोटचि'"

P. 102. line 11 for "obj सिचन्' read" "obj. of सिचन्"

P. 67. sl 16—third line of this sloka read 'यथः चौरेण कथयतुरिव' ! [उत्कथय (from कथ) suits better than उत्कथय [from कथ]

APPENDIX

मेघदूते आत्मदूत्यम्

[श्रीकुमुदरञ्जन रायः]

मेघदूतं कवेः कालिदासस्य अभिनवचिन्ताविलसितं कल्पना-विजृम्भितञ्च इति पण्डिता मन्यन्ते। तथा च मल्लिनाथः--'सीतां प्रति हनूमत्सन्देशं मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवान्' इत्याह। मेघदूतेऽप्यस्ति 'इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा त्वां वीक्ष्य' (श्लो० १०४)। वस्तुतस्तु मन्यते, तामस-वृत्तिव्यपनयने प्रवृत्तस्य यौवने एव शिवभक्तस्य तत आदौ अगङ्करणम् अपरिच्छिन्नप्रभाववन्तं स्थिरभक्तियोगसुलभं त्रिभुवनगुरुं चण्डीश्वरं पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छोः मध्ये वागर्थप्रतिपत्तये पार्वतीपरमेश्वरं वन्दमानस्य, अन्ते पुनर्भवक्षपणाय परिगतशक्तिमात्मभुवं नीललोहितं भजमानस्य कवेरन्तरात्मनः परमात्मानं प्रति योगेन प्रपन्नस्य, पथि विरहितस्य दूतस्य उपतप्तस्य दूत्यं (वैराग्यम्), यक्षरूपस्य स्वविवेकस्य च स्वात्मानं प्रति अध्यात्मवाणीप्रेरणरूपं दूतकार्यं दूत्यञ्चात्र प्रतिफलितम्, यथा श्रीमद्भगवद्गीतायाम् एवं श्रीचण्ड्यामपि यथाक्रमं कुरुपाण्डवयुद्धे देवासुरयुद्धे च अन्तर्द्वन्द्वं सुस्पष्टमेव। एवञ्च कौषीतक्युपनिषदि दृश्यते 'यावद्ध वा इन्द्र एतमात्मानं न विजज्ञे तावदेनमसुरा अभिबभूवुः।" एषाध्यात्मव्याख्या प्रथमश्लोकतः समाप्तिं यावत् परिस्फुटा। सा यथा--स्वाधि-कारात् ("आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-

सितव्यः" इतीयवंरूपप्रधानकर्त्तव्यात्) प्रमत्तः (विच्युतः) अतः कान्ताविरहगुरुणा (इष्टपरब्रह्मविरहगुरुणा) वर्षभोग्येण (बहुजन्मरूपवर्षभोग्येण, यतः 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते') भर्त्तुः शापेन (जगत्कर्त्तुः सृष्टेन कर्मफलेन) अस्तङ्गमितमहिमा (लुप्तगौरवः, यतः "अमन्तवो मां न उपचियन्ति') ततः दूरमधः पतितश्च कश्चिद् यक्षः (विवेकरूपयक्षः, लक्षणया विवेकवान् मनुष्यः) जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु आश्रमेषु (बहिरन्तश्च साधनोपयोगिषु पुण्येषु आश्रमस्थानेषु) रामगिरौ रामगिरि (रमन्ते योगिनो यत्र तादृशे भगवद्धाम्नि) वसतिं चक्रे (मनो दधे, योगाश्रयेण मनः स्थापयामास, यतो "मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते" स देवोऽन्तः) । यदेव अन्तरे आनन्दरसचरणं तदेव विवेकस्य मननमथ आत्मनोऽपि उन्मुखीभवनम्, तथा च गीतायां 'तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥" इति । एवं कविरप्याह 'आषाढ़स्य आनन्दधारासारस्य प्रथमदिवसे' आरम्भसमये 'मेघं ददर्श' गमनशीलं चित्तनद्या ऊर्द्ध्वप्रवाहम् अनुदभुव, तमवलम्ब्यं व परमात्मानं प्रति गमनमौकर्यं स्यात् । इत्थमन्तः सर्वव्यापारं बुबुधे यतो मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम्, "भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि च स्मरति" । अनयैव वृत्त्या रीत्या च अन्तरे इष्टं प्रति उन्मुखीभूय स्वानुभूतिद्वारेण वाणीप्रेरणमत्र कुर्यम् । 'दूतो जन उद्धारार्थम् एवंविधं दूतमाश्रयेत् । विरक्तो

चि ईश्वरे रक्तः स्यात् । कविरपि एतत् सर्वं प्रकटयति तस्य मेघदूते । आदितो योगारूढ़स्य भावयुक्तस्य रसिकस्य भक्तस्य एवंविधैव दृष्टिर्दृश्यते,यतश्च'आत्मनो विद्या गुप्ता कुलवधूरिव'। ईदृशं रूपकमाश्रित्यैव, 'मघोनः (आत्मनः) कामरूपं प्रकृति-पुरुषं, विवेकमनुभूतिश्च जनोऽन्तरे जानाति, प्रकटयति च। योगमार्गे उदङ्मुखस्य खमुत्पतन् पवनपदवीं(प्राणायामपदवीम्) आरूढ़स्य, योगविभूतिं राजहंसं (मानसचरं विज्ञान-विशेषं)प्राप्तस्य क्वचित् समाधौ दृष्टेन 'संयोगमेत्य काले काले स्नेहव्यक्तिर्भवति' । 'वक्रः पन्था यदपि, योगिनोऽन्तः 'प्रस्थित-स्योत्तराशाम्" यदि वा साधनकाले 'रुद्धालोके' हृद्गतिपथे 'सूचिभेद्यैस्तमोभिः" तथापि हे योगिन् 'पुण्यं यायास्त्रिभुवन-गुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य"। समाधिसमये'अप्यन्यस्मिन् महाकाल-मासाद्य काले स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः" (अन्तर्ज्योतीरूपो भानुः) । दृष्टे सूर्ये 'पुनरपि वाहयेत् ध्वशेषं' साधने मा च विरतो भूः। ततो योगपथे अन्तः पथि 'तव प्रसन्नचेतसि सरितः प्रसन्ने पयसि इव छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते प्रवेशम्', अन्तः 'व्योमगङ्गाजलार्द्रैः पुष्पासारैः नियत-वसतिं स्कन्दमपि भवान् स्नपयतु" एवं चक्रविशेषे स्थित्वा "अन्तः शुद्धस्त्वमसि भविता" यद्यपि बहिः 'वर्णमात्रेण कृष्णः'। एवमन्तर्यामिणि दृष्टे उद्धूतपापाः "सङ्कल्पन्ते स्थिरगण-पदप्राप्तये श्रद्दधानाः"। ततः पुनरप्युदीचीं दिशमनुसरेत् तिर्यगायामशोभी योगी,अनन्तं प्रति गच्छन् अनन्त दृश्यं पश्यन्नपि अनन्तमार्गं न त्यजेत् ।

उत्तरमेघे कवेः अलकावर्णनञ्च अन्तःस्थदेशाधिष्ठित-नित्य-ज्योत्स्नचक्रादिवर्णनमनुकरोति। अत्र चक्रे 'प्रायश्चापं न वहति भयान मन्मथः षट्पदज्यम्', तत्र चक्रे देवी च 'तन्वी श्यामा शिखरिदशना सृष्टिराद्येव धातुः, समाधिवशात् "आलोके ते निपतति पुरा' तदा क्षणमिव रात्रिं नयेः। अन्तर्देवः "सोऽति क्रान्तः श्रवणपदवीं लोचनाभ्यामदृश्यः" केवलं च समाधिगम्य एव। समाधिविरहितो योगी क्वचिदेवमपि चिन्तयति (इष्टमुद्दिश्य)—

"संक्षिप्येत क्षणमिव कथं दीर्घयामा त्रियामा,
सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात्।
इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः॥"

अन्तरे पुनराश्वासवाणी समुदेति "आत्मानमात्मनैवावलम्बस्व, त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम्, कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण।" एवं तव अन्तर्यामी ध्येयो देवः समीपस्थः। हे योगिन, मा त्वं ग्लानो ग्लानो वा भूः, "शेषान् मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।" एवं शिवानुध्यानपरो भव। "परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु" इष्टं लप्स्यसे, अनन्तकालं रंस्यसे। "स्नेहा इष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति"। ज्योतिर्मयम् उमाधवं प्राप्य राधामाधवप्रेमानुभव। "मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः"। इत्येवम् ईशाधिष्ठमहाकविवाक्सिदाप

अतो मेघदूते आदितोऽन्तं यावत् अध्यात्मवाणी परिस्फुटा एव। सा च साधकेन योगारूढेन समधिकभोग्या। इत्थं भवभक्त्या दासे कालिदासे भवभूतियोगं सर्वत्र पश्यामि। एवं वर्णनमपि अन्तर्वर्णनमिव। यद् ब्रह्माण्डे तद् क्षुभाण्डेऽप्यस्ति। तथा च चरकः शरीरस्थाने पञ्चमाध्याये प्राह—"पुरुषोऽयं लोकसंमितः। यावन्तो हि लोके भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके"। किं बहुना, साधनावस्थावर्णनम् अध्यात्मवर्णनं च सर्वत्र मेघदूते गूढम्, यथा ज्योतिर्मे आदित्यमण्डले हिरण्मयः पुरुषो गूढः। सत्यमेव ग्रन्थालोचनेनेदमेव स्पष्टं प्रस्फुरति—

"सत्काव्यनिर्विष्टसहस्रशक्तिरष्टादशद्वीपनिखातकीर्तिः।
अनन्यसाधारणसूरिशब्दो बभूव योगी किल कालिदासः॥"

इति।

रघुवंशस्य प्रथमश्लोको यथा—"वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थ-प्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥" इति । प्रथमं तावदत्र उपमानभूतस्य वागर्थसम्पर्कस्य न केवलं नित्यत्वमपि तु सृष्टिबीजत्वं प्रागभूतत्वमतः अभ्यर्हितत्वं शब्दब्रह्मत्वमपि कविना सौक्तमन्यथा उपमाने गुणाद्याधिक्यं न स्यात्, उपमायां दोषश्चापद्येत । एवं मन्ये कविनात्र वेदस्य—'एकं वा इदं वि बभूव सर्वम्', "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते", "महद्देवानामसुरत्वमेकम"—इति मानितम् । परमात्मनः इच्छाशक्तिः ("बहु स्यां प्रजायेय" इति) एव शान्तात्मनि लीलातरङ्ग इव, आकाशे शब्दतरङ्ग इव, अम्बुराशौ वाय्वाघातेन जलतरङ्ग इव, पुनः पुनःप्रवहन्तीदृढत्वं घनत्वमापन्ना अव्यक्तानादे परिणता । सा एव मायाशक्तिः प्रकृतिर्वा तम एव ('तम आसीत् तमसा गूढमग्रे', "महामाया हरेश्चैतत् तया संमोह्यते जगत्", "मम योनिर्महद् ब्रह्म तत्र बीजमवसृजम्" इत्यादि) परमात्मनः अभिन्ना च । अस्मादेव शब्दब्रह्मणः पादव्यक्तनादात् ओङ्कारादिश्च समुद्भूतः इति सर्वसुपनिषत्सु स्पष्टम् । (मम इभोलिउशन् अव् गीताया द्वितीये पञ्चमाध्याये च द्रष्टव्यम्) । सृष्टिप्रकरणे हिरण्यगर्भस्य मुखादेव ओङ्कारः प्रथमं विनिःसृत इति कथनादपि ओङ्कारस्य सृष्टिकर्त्तुः प्राग्भूतत्वं सुस्पष्टमेव । एवम् उक्तनित्यशब्दस्य (तत्सहितस्य अर्थस्य च) परमात्मसहकारितया सृष्टिस्थितिलयकर्त्तुः ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात् प्राग्भूतत्वम्, अभ्यर्हितत्वं व्यापकत्वं गुणाद्याधिक्यञ्च

आयाति। ततश्च मार्थिकात्र कवेरुपमा बह्वर्थप्रतिपादिका च इति ध्वन्यते, न पुनः केवलं टीकाकृन्मल्लिनाथादिभिः कथितं शब्दार्थयोरेव नित्यत्वमेवोक्तम्।

किञ्च "वागर्थाविव जगतः पितरौ" इत्यनेन वागार्थयोरिव जगतः पित्रोरभिन्नत्वं सृष्टिकर्तृत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्च कविना प्रतिपादितम्। एवं वागर्थाभ्यामभिन्नौ तौ ततो जगतः पितरौ कर्त्तारौ रचितारौ च इति एतदपि गम्यते। तौ पुनः "पार्वती परमेश्वरौ"। शिवभक्तस्य कवेः पार्वतीपरमेश्वरौ "शक्ति-शक्तिमन्तौ" सृष्टिकर्त्तारौ अभिन्नौ परमात्मनः, तच्छक्तिस्वरूपौ च। न केवलं तत्, अपि तु स एव एकः परमात्मा स्वशक्तिमहिम्ना त्रिधा बिभिदे (तथा च कुमारे "एकैव मूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा')। सर्वमेकमेव—इत्यप्यत्र ध्वनितं कविना। यतः 'पार्वतीपरमेश्वरौ" इत्यस्य व्याख्यानान्तरं सम्भवति, पार्वतीपश्च (शिवश्च) रमेश्वरश्च (विष्णुश्च), तौ। एतौ शक्ति-

तमन्ताविवाभिन्नौ। पुनश्च व्याख्यानान्तरं—पार्वती-परमश्च (ब्रह्मा च) ईश्वरश्च (विष्णुश्च, हरश्च वा) तौ। एतावपि पूर्ववदभिन्नौ। पुराणे विष्णुनाभ्युद्भूतस्य प्रजापतेर्ब्रह्मणः सृष्ट्यादौ मधुकैटभपीड़ितस्य पार्वतीरूपां भद्रामाद्यां योगनिद्रामुद्दिश्य परकर्तृत्वेन स्तुतिकरणात् ("परापराणां परमा त्वमेवपरमेश्वरी" इति) एषोऽर्थो विलसति। "नाभिप्ररूढाम्बु-रुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा" इत्यत्रापि कविना तत्र स्वोकृतम्। "अत एवाहं सृष्टिकर्तारं परमात्मानं तच्छक्ति-

स्वरूपां प्रकृतिं तथा तस्य गुणत्रयप्रधानमूर्तित्रयञ्च वन्दे"—इतीयवात कवेर्हृदयम्। किमर्थं वन्दनमित्याह—'वागर्थप्रतिपत्तये वन्दे"। महाकाव्यलेखनाय वागर्थसम्पदर्थम्। तथा वाक् च अर्थश्च धनादयः तयोः प्रतिपत्त्यर्थम् प्राप्त्यर्थं वन्दे। एवं वाचा(एकाक्षरबीजमन्त्ररूपवाचा. "गिरामस्म्येकमक्षरम्"इति स्मरणात्, तस्यैव नादोपयोगित्वात् शब्दब्रह्मणः एकायतनत्वात्), वाचः (पञ्चमी विभक्तिः) वाचि वा अर्थप्रतिपत्तये पुरुषार्थरूपमोक्षप्रतिपत्तये वन्दे--इत्यप्यत्र गम्यते। "अर्थोऽभिधेय-रै-वस्तु-प्रयोजन-निवृत्तिषु" इत्यभिधानस्मरणात्, "धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च। करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिबन्धनम्॥" इत्यालंकारिकवचनाच्च। ततः "अर्थप्रतिपत्तये वन्दे" इत्यस्य "काव्यसाफल्य-धनकीर्त्ति-धर्ममोक्षप्राप्त्यर्थं वन्दे" इत्यर्थ आयाति। एवमादौ मगणेन वकारोच्चारणेनापि वन्दनक्रियायां कवेः स्थिरधीरत्वं ध्यानगभीरत्वञ्च व्यज्यते। योगी कविः "सुप्तमीन इव ह्रदः" बह्वर्थमिष्टं श्लोकं ध्यायन्नास्ते। ततश्च सूक्ष्मदर्शी कविरिष्टं श्लोकमिमं प्राप्य विगाहमानो "मीनक्षोभाकुलकुवलयश्रीतुल्य" रमणीयार्थविलासमनुभूय, श्रुतिमहती एषा सरस्वती परमेश्वरकृपयाऽधिगता इति विज्ञाय मोदमलभत, ग्रन्थादौ च लिलेख। महाकाव्यरचनातो योगिन इष्टार्थप्राप्तिप्रार्थनमपि, "ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः" इत्यत्र यथा।

एवं वन्दनं तथा ध्यानं "जगतः पित्रोः" न तु यस्य कस्यापि। "जगति महाकाव्यलेखनेन यशसा ज्ञानेन प्रथितः स्याम्, इहैव जीवन्मुक्तः स्याम्। नियतपरिवर्तमानस्य जगतः अजमव्ययं नित्यं शाश्वतं पितरमेवातः शरणं यामि। अहमपि तदा यशसा ज्ञानेन ध्यानेन स्थिरत्वं लभेय, पिता मे यशःशरीरे दयालुर्भवेत्, तदधीनत्वात् हि सर्वसिद्धीनाम्।" कवेः सर्वमेतदप्यत्र ध्वन्यते।

Sloka 1 of Raghu Canto II is also of double entendre, besides the plain meaning it also hints at and points to the King's and Queen's assimilation of (पौतप्रतिबद्धवत्स), and their worship of goddess Saraswati and of goddess fortune for disseminating Vedic sayings and Vedic lores to all under them['वनाय' विस्तराय उपकाराय 'धेनुं मुमोच' प्रचारयामास, here ऋषे धेनु means मङ्गलजननी सूनृता ऋषिवाक (वेदवाक), cp —कामान दुग्धे विकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्त्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति। तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीरः सूनृतां वाचमाहुः"—Uttara V. 31). As the King himself was an ideal householder, so he too tried to make his subjects so by his own example, and hence "ऋषि धेनुं वेदवाक्यं वनाय विस्तराय सर्वेषामुपकाराय मुमोच"।

Explain sloka 1 of Raghu II thus—अथ यशोधन. प्रजानामधिपः दिलीपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम पौतप्रतिबद्धवत्साम् ऋषेः धेनुं वनाय मुमोच। तथा यशोधन (प्रकृति-रञ्जनात यशोधिगन्तु प्रजानामधिप, अतस्तेषामेवोपकाराय) प्रभाते (दिनादौ, सत्कर्मादौ च) जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् (प्रतिसंस्कार जायया वेदमाश्रित्य विहितपूजा) पौतप्रतिबद्धवत्सां (पौतं. शान प्रतिबद्धं प्रतिष्ठापितश्च वत्सः विधिः यस्याः ताम्) ऋषेः धेनुं (मङ्गलजननीं वाचम) वनाय (विस्तराय, सर्वथा गोचरीकरणाय) मुमोच (उपदेशेन सर्वत्र विस्तारयामास) सुतराम् कर्म एव सुखाय स्यात इति स्वयं वेदकर्म आचर्य ज्ञापयामास। अनेन राज्ञोपि सफलत्वं ज्ञायते।

The opening sloka of Canto III also covertly says सुदक्षिणायुक्ता धार्मीयक्रिया as the cause for the continuation of Ikshaku race like Sudakshina's sign of pregnancy; similarly all the opening slokas of Raghu in each Canto is significant applying to the subject matter on hand and also to the incidents thereof. So we say "मूर्तिमती कालिदास सरस्वती"। (See also our Intro. in Raghu V and III etc page XXII etc)

Correction here

Page 332 Sl. 107 heading for "ideaa" "read" idea",

Page 287 line 4 put "गवगया" before "बिन्वसनी" ।

Page 287 line 10 put "भवस्याय" before "से तोमात"— ।

Page 287 line 13 for "culation" read "calculation"

Page 287 line I3 after "months of" read "months of the limit—"

Page 287 line I7 read "These are" before "usually the solaces of women" etc.

Page 287, line 25, read "यविमतत "before" तत् सभोग

Page 271, line I4 put "विद्युद्‌म्बरुचिम्" at the very beginning.

Page 237 line I8 for "गृ" read "गृ" ।

Page [illegible] for "भव्यव" read "भवाय" ।

Page [illegible] read नम यथाः for नत यथा. ।

N B [illegible] accord concord and dull cadence of the मन्दाक्रान्ता metre with the gliding restrained flow of sentiment of a separated one in agreement with the words used, keep up the [illegible]ernal significance as well. The erotic sentiment [illegible] has a natural gravity helping this allegorical significance It is not like the unrestrained love of most modern literary works.